

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

СОФІНСЬКА ІРИНА ДМИТРІВНА

УДК 340.12+342.71

ДИСЕРТАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ГРОМАДЯНСТВА

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.Д. Софінська

Науковий консультант – **Токарська Антоніна Семенівна,**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Софінська І.Д. Філософсько-правова доктрина громадянства. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. Національний університет «Львівська політехніка», 2019.

Дослідження присвячене сучасним тенденціям змін у концепції громадянства під впливом геополітичних трансформацій нинішнього буття. Громадянство підпадає під оцінки нових тенденцій, оскільки воно перестає виявляти належність особи до держави (насамперед територіальну). Зміна наукових пріоритетів – сповідування динамічного типу праворозуміння у транзитивному суспільстві, активне прогресування сучасного обміну пізнавально-когнітивно-дискурсивним контентом виводить нас із локально-національного світобачення на єдине всеохопне проектування прогностично-сталого і водночас відносно-ймовірного статусу людини-громадянина.

Актуалізуючи опорне поняття громадянства, автором обґрунтовано положення, що громадянство має універсальний комплексний характер, оскільки означає не лише формальний правовий статус особи, а й приналежність до держави, а також вказує на постійний у часопросторі правовий та ефективний зв'язок між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв. Враховуючи значимий європейський та світовий досвід у сфері громадянства та правової ідентичності особи, зроблено диференціювання його основних чотирьох значень – формально-правового статусу особи; правового зв'язку між особою та державою; поєднання прав, обов'язків і привілеїв; колективної ідентичності.

Антропогенний характер викликів в Україні та світі формує «порядок денний» сучасних змін та ефективних рішень. тому уважливлюються ті питання правової природи громадянства на тлі її еволюціонування, які поки що не становили спеціального інтересу науковців на рівні докторської дисертації.

В основу мотивації дослідження покладена мета комплексного сучасного розкриття доктрини громадянства як механізму забезпечення демократизму держави, прояву правової ідентичності людей, як засадничого сегменту кожної держави з виявом її цінностей та стилю життя. Поставлена мета реалізована на підставі визначених завдань, співвідносних із змістом роботи. Він (зміст) зосереджений на аналізі стану наукового вивчення громадянства як інституту держави та авторської методології дослідження, в основу якого покладені семантичні диференціали опорних понять, а також правові підстави зародження та визначення основних етапів розвитку доктрини громадянства. Розпочато комплексне пізнання міжнародного нормативно-правового регулювання громадянства з аргументуванням його людиновимірного та універсального характеру.

Логічним кроком у пізнавальному процесі стали тенденції розвитку доктрини громадянства та визначення її впливів на вдосконалення взаємовідносин між особою і державою. У роботі сформульовано правовий наратив особливостей правового статусу особи, враховуючи онтологічну характеристику громадянства та правової ідентичності особи, набуту у контексті рішень Міжнародного Суду ООН (*Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року), Суду справедливості Європейського Союзу щодо свободи руху (пересування) осіб та вільного вибору місця проживання (*Micheletti* (1992), *Rottmann* (2010), *Iida* (2012) та інші) і реалізації права на ім'я (у справах *Garcia Avello* (2003), *Grunkin and Paul* (2006) та інші), а також Європейського суду з прав людини щодо застосування ст.ст. 8 і 14 Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (*Guillot v. France* (1996), *McGuinness v. the United Kingdom* (1999), *Булгаков проти України* (2007), *Genovese v. Malta* (2012), *Гарнага проти України* (2013), *Menneson v. France* і *Labassee v. France* (2014), *Henry Kismoun v. France* (2014), *Biao v. Denmark* (2016), *Ramadan v. Malta* (2016), *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017) тощо).

Разом із епігенезом права людини на громадянство та його суттю у європейському контексті в полі зору аналітики потрапила сучасна антропосфера громадянства та сучасні тенденції розвитку концепції громадянства. У розрізі

проблематики до переліку завдань належить питання осучаснення законодавчого закріплення інституту громадянства в Україні та компаративного аналізу аксіосегментів громадянства (філіації, натуралізації, оптації й трансферту), встановлення антропосфери громадянства (громадян, осіб з подвійним (множинним) громадянством, осіб без визначеного громадянства, тощо) і дискреції практичних намірів регулювання правової природи та сутності безгромадянства, удосконалення змістовної та законодавчої перспективи осучаснення концепції громадянства та правової ідентичності особи в Україні як одного із засадничих конституційних прав людини.

У дослідженні об'єкта дослідження визначені суспільні відносини, які виникають у процесі законодавчого закріплення та реалізації правової доктрини громадянства в Україні та у світі, з чим пов'язаний безпосередньо і предмет. Автор окреслила траєкторію законодавчого закріплення правового інституту громадянства в Україні протягом 1918 – 2018 р., проаналізувала законодавчу ініціативу Б. (Т.) Кістяківського та О. Ейхельмана у сфері громадянства.

Змістовні сегменти дисертаційного дослідження реалізовано за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, серед яких - діалектичний метод; метод прогнозування, аналітичний, структурно-функціональний, логіко-юридичний, логіко-семантичний, порівняльно-правовий, семіотичний, статистичний, структурний, системний тощо.

До результативності дослідження, яка ґрунтується на аргументованих методах, віднесено досягнуту новизну, яку сформовано як комплексний пізнавальний процес оцінювання сучасної доктрини громадянства, на основі підходів мультикультуралізму, постнаціонального та транснаціонального громадянства, на підставі редукції його онтологічних засад та опредметнення аксіологічних денотатів у законодавстві України, вибудованих на спостереженнях контрастивної характеристики європейського та світового досвіду.

Практичну цінність дослідження встановлено як таку, яка становить науково-теоретичний, правотворчий, правозастосовний інтерес у науці і на практиці. Теоретична частина проектується як методологічна основа для

продовження вивчення процесів функціонування й еволюціонування доктрини громадянства та розвитку критичного мислення у студентів, магістрів та аспірантів щодо розвитку даного феномена у всіх сферах життєдіяльності.

У змісті роботи виокремлено теоретико-правові напрацювання тих науковців України (Л. Альбертіні, Р. Бедрій, І. Дахова, О. Лотюк, О. Поєдинок, М. Суржинський, Н. Шукліна) та світу (Р. Баубюк, Р. Белламі, Дж. Г. Г. Вейлер, М. Вінк, Ю. Габермас, Д. Гітер, Р.-Ж. де Гроот, Л. Джеймісон, Д. Ебрехем, С. Засен, Е. Ішін, К. Йопке, С. Каррера, Т. Кассуто, Дж. Г. Керенс, В. Кимліка, Д. Костакопулу, Т. Г. Маршалл, Л. Оргад, Л. Пілгем, Дж. Г. А. Покок, П. Спіро, Дж. Туллі, А. Шахар, Дж. Шоу, П. Шук та інші), які раніше вивчали правову доктрину громадянства. Цим описом охоплено праці теоретиків та істориків права; філософів права; дослідників конституційного, міжнародного та цивільного права, зроблено критичні проєкції на сучасні виклики.

Ключові слова: громадянство, філософсько-правова доктрина, натуралізація, принцип вірності, припинення громадянства, свобода руху (пересування), Європейська конвенція про громадянство

SUMMARY

Sofinska I. *Philosophic and legal doctrine of citizenship*. Printed as a manuscript.

Thesis to obtain scientific degree of a Doctor of Sciences under the specialization 12.00.12 – Philosophy of Law. National University Lviv Polytechnic of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Lviv, 2019.

The research is devoted to the modern tendencies of changes in the concept of citizenship under the influence of geopolitical transformations of the present being. Citizenship falls under the assessment of new trends, as it stops to demonstrate the affiliation of the person to the state. Change of scientific priorities (exclusively the professing of a dynamic type of legal thinking in a transitive society, the active progression of the modern exchange of cognitive-discursive content) brings us out of a

locally-nationalistic worldview to a single, comprehensive design of a prognostic-stable, and at the same time, relatively, the probable status of a human-citizen.

By verification of the basic notion of citizenship the author tries to substantiate the vision that citizenship has a universal complex character. Citizenship means not only the formal legal status of a person, but also belonging to the state, as well as points out its permanent in time place legal and effective link between the state and person, without any indication on his/her ethnic origin, which provides for a certain set of mutual rights, duties and privileges. Taking into account the significant European and world experience in the field of citizenship and legal identity of a person we use the basic concept of citizenship without particular differentiation of its four values - the formal legal status of a person; the mutual relationship between a person and a state; a set of rights, responsibilities, and privileges; collective identity.

The anthropogenic nature of the challenges in Ukraine and the world forms the “agenda” of modern changes and practical solutions. Therefore, the questions of the legal nature of citizenship were emphasized on the background of its evolution, which has not yet been of particular interest to researchers at the level of their doctoral dissertations.

The basis of the study's motivation is the goal of a comprehensive modern disclosure of the doctrine of citizenship as a mechanism for ensuring the state's democracy, a manifestation of the legal identity of people as the fundamental part of each state to indicate and identify its values and preferable lifestyle. The given goal was realized by specific tasks, correlated with the work plan. It focuses on the analysis of the vision of scientific research of citizenship as a state institute and author's methodology of study, which is based on the semantic differentials of the basic concept, as well as the legal grounds for the foundation and the determination of the main stages of the development of the doctrine of citizenship. Comprehensive knowledge of international normative-legal regulation of citizenship was commenced by arguing its human-dimensional and universal character.

The logical step in the cognitive process was the development of the doctrine of citizenship and its impact on the improvement of the relationship between the individual

and the state. The legal narrative of this research is based on the ontological patterns of citizenship and legal identity of a person. It is formulated in context of decisions of the International Court of Justice (case *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)*, 1955), Court of Justice of the European Union regarding freedom of movement of persons (*Micheletti* (1992), *Rottmann* (2010), *Iida* (2012) etc.) and realization of the right to a name (*Garcia Avello* (2003), *Grunkin and Paul* (2006) etc.). Another part of this research is dedicated to the analysis of relevant case law of the European Court of Human Rights in light of the application of Art. 8 and 14 of the European Convention on Human Rights of 1950 (*Guillot v. France* (1996), *McGuinness v. The United Kingdom* (1999), *Bulgakov v. Ukraine* (2007), *Genovese v. Malta* (2012), *Garnaga v. Ukraine* (2013), *Menneson v. France* and *Labassee v. France* (2014), *Henry Kismoun v. France* (2014), *Biao v. Denmark* (2016), *Ramadan v. Malta* (2016), *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017), etc.).

Along with the epigenesis of the human right to citizenship (to a nationality) and its essence in the European context, the modern anthroposphere of citizenship and contemporary trends in the development of the concept of citizenship have fallen into the sight of the analyst. Comparative analysis of the citizenship concept demonstrates that it is essential: 1. to modernize current Ukrainian legislation on citizenship taking into account comparative analysis of the modes of acquisition of citizenship (filiation, naturalization, option, and transfer); 2. to look more precisely on different categories of people (citizens, non-citizens, persons with dual (multiple) citizenships, stateless persons, etc.); 3. to differentiate and regulate in legal sense statelessness, to improve current legislation due to termination, loss, and withdrawal of citizenship.

The study of its object identifies the social relations that arise in the process of legislative consolidation and implementation of the legal doctrine of citizenship in Ukraine and worldwide, to which the subject is directly related. The author outlined the trajectory of legislative fixing of citizenship in Ukraine during the past hundred years (1918 – 2018). Separately, I analyzed two initiatives of T. (B.) Kistiakowski and O. Eichelmann to draft the law on citizenship in 1918.

The meaningful segments of the dissertation research are realized with the help of general scientific and unique methods of scientific knowledge, among which - the dialectical; forecasting, analytical, structural-functional, logical-legal, logical-semantic, comparative-legal, semiotic, statistical, structural, system, etc. The effectiveness of this research is based on reasoned methods and refers to the novelty, achieved by reduction of its ontological foundations and the designation of axiological denotate in the legislation of Ukraine, observations of contrasting characteristics of European and world experience.

The practical value of the research is established as one which is a scientific-theoretical, law-making, law-enforcement interest in science and practice. The theoretical part of research is designed as a methodological basis for continuing the study of the processes of functioning and evolution of the doctrine of citizenship and the development of critical thinking among bachelor and master students, postgraduates about the development of this phenomenon in all spheres of ordinary life.

The content contains theoretical and legal developments of those Ukrainian scholars (L. Albertini, R. Bedriy, I. Dakhova, O. Lotiuk, O. Poiedynok, M. Surgynskyy, N. Shuklina) and around the globe (D. Abraham, R. Bauböck, R. Bellamy, J.H. Carens, S. Carrera, Th. Cassuto, R.G. de Groot, J. Habermas, D. Heater, E.F. Isin, L. Jamieson, Ch. Joppke, D. Kostakopoulou, W. Kymlicka, T.H. Marshall, L. Orgad, L. Pilgram, J.G.A. Pocock, S. Sassen, A. Shachar, J. Shaw, P.H. Shuck, P. Spiro, J. Tully, M. Vink, J.H.H. Weiler and many others, who previously researched of the legal doctrine of citizenship. This description covers particular works of prominent Ukrainian and foreign researchers in theory and history of law; philosophy of law; constitutional, international and civil law, made critical projections.

Key words: citizenship, philosophic and legal doctrine, naturalization, allegiance, termination of citizenship, freedom of movement, European convention on nationality

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Софінська І. *Філософсько-правова візія доктрини громадянства*. Львів: Видавництво «Каменярь», 2018. 346 с.: іл.
2. Sofinska I., Tokarska A. Theoretical, Legal and Philosophical Pattern of Citizenship in XXI Century. In book: *European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland: Collective monograph. Volume 2*. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. pp. 438–456.
3. Софінська І. Громадянство та міграція у системі координат державної етнонаціональної політики. *Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика*: моногр. / авт. кол.; за ред. О.В. Задорожного та О.Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 433–446.
4. Софінська І.Д. Реалізація стандартів місцевого самоврядування у контексті європейської інтеграції. *Регіоналізм та інтеграція*. Науковий щорічник. Вип. II. Чернівці: Букрек, 2016. С. 82–93.
5. Sofinska I. Citizenship as primary Legal Aspects of Self Identity (or just Self Labelling?). *Public Law and Social Human Rights* / Edited by David A. Frenkel, Athens Institute for Education and Research, 2013, 71–83 pp.
6. Kovalchuk V., Sofinska I., Bohiv Y. Citizenship and Sovereignty as Democratic Values of a State in Global World. *Współpraca Europejska: Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie*, 2018, Numer 9(40). S. 7–17.
7. Софінська І. Безгромадянство: виникнення явища та правове регулювання. *Науковий журнал «Право і суспільство»*, 2018, № 5. С. 47–53.
8. Софінська І. Рефлексія сутності та правового змісту громадянства. *Науковий журнал «Філософські та методологічні проблеми права»*, 2018, № 1-2 (15-16), С. 216-226.
9. Софінська І. Громадянство: зародження правової доктрини. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2018/2. С. 57–62.

10. Софінська І., Токарська А. Сучасна правова доктрина громадянства: проблеми та перспективи розвитку. *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2018, № 4, С. 147–164.

11. Zharovska I., Tokarska A., Sofinska I. Psychology of Conflict and Securing an Individual in Court Proceedings. *Науково-практичний журнал «Наука і освіта»*, 2018, Випуск № 5. С. 85–95.

12. Софінська І. Право на ім'я у парадигмі громадянства. *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2017, № 12. С. 123–131.

13. Софінська І. Громадянство та міграція: цивілізаційні, конституційні та глобалізаційні виклики сьогодення. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2017/3. С. 40–46.

14. Софінська І. Право на владу у парадигмі громадянства США: *aliam vitam, alio more*. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017, Вип. 78. С. 281–297.

15. Софінська І. Філософсько-правові витоки громадянства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, серія «Юридичні науки», 2017, № 865. С. 136–141.

16. Софінська І. Людиноцентризм в інституті громадянства (на підставі рішень Європейського суду з прав людини). *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2017, № 5. С. 124–130.

17. Софінська І. Громадянство на перехресті консюмеризму та вірності. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2016/2. С. 39–44.

18. Софінська І. Концепція громадянства: проблеми застосування та перспективи вдосконалення. *Правова держава*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016, Вип. 27. С. 498–503.

19. Софінська І. Ефект консюмеризму в концепції громадянства. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016, Вип. 71. С. 203–214.

20. Софінська І. Конституційно-правове дослідження сучасних способів набуття громадянства. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка* (серія юридична). Львів, 2015, Вип. 61. С. 281–289.

21. Sofinska I. Obywatelstwo w zamian za inwestycję: analiza konstytucyjno-prawna. *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, 2014, nr 5. S. 91–100.

22. Софінська І. Право на ім'я в Україні: конституційно-правове регулювання. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2014/1. С. 95–99.

23. Софінська І. Громадянство у зв'язку з інвестицією: конституційно-правовий аналіз. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014, Вип. 63. С. 397–405.

24. Софінська І. Муніципальне банкрутство: правове регулювання та аналіз застосування. *Науково-практичний фаховий журнал «Право США»*, 2013, № 1–2. С. 279–286.

25. Софінська І. Консолідація українського народу: міф чи реальність? *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2013, № 3–4. С. 521–524.

26. Софінська І. До питання конституційно-правових засад ідентифікації особи у Конституції США. *Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*, 2013, № 1–2. С. 135–140.

27. Софінська І. Future of the European Union law and integration: Grunkin and Paul case. *Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010, Вип. 2. С. 21–25.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Софінська І.Д. Особливості припинення громадянства в Україні та в державах-учасниках Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали

учасників Другої заочної науково-практичної конференції (Львів, 23 листопада 2018 року). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 62–66.

29. Софінська І.Д. Сучасний дискурс набуття особою громадянства: філіація. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: збірник матеріалів учасників Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції Національного Університету «Львівська політехніка» (Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 53–58.

30. Софінська І.Д. Реалізація євроінтеграційних стандартів в Україні: аста поп верба. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (Львів, 31 жовтня 2017 року). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 42–47.

31. Софінська І. Вплив поглядів Юрія Панейка на розвиток місцевого самоврядування в Україні. *Історія вітчизняного та європейського адміністративного права і процесу*: I Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 6 жовтня 2016 року; м. Львів, 11 листопада 2016 року): Тези виступів / За редакцією д.ю.н., професора В.М. Бевзенка. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. С. 265-268.

32. Sofinska I. Application of Names in Ukraine: A Modern Discourse Towards European Integration. ‘*Names and Their Environment*’ (Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences, Glasgow, 25-29 August 2014. Volume 4. Theory and Methodology, Socio-onomastics) / Edited by C. Hough, D. Izdebska // Glasgow: University of Glasgow, 2016. pp. 302–311.

33. Софінська І. Особливості застосування та розвитку концепції громадянства у цивілізаційному вимірі. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України*: матер. Всеукр. наук. конф., присвяч. пам’яті проф. Вишнякова О.К. (Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 71–75.

34. Софінська І. Громадянство США: конституційно-правовий інститут, явище чи «американська мрія»? *Сполучені Штати Америки у сучасному світі*: політика, економіка, право, суспільство. Ч. 1: зб. матеріалів II міжнародної

науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р.Г., Зазуляк З.М. Львів: Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 255–262.

35. Sofinska I. Participatory Democracy in The Context Of The Legislative Envision Of The Human Right To A Safe And Healthy Environment. *Human Rights and Environment in a New Ukraine*: in Honor of Prof. Svitlana Kravchenko: collection of articles and abstracts of participants of the international interdisciplinary symposium, 20 – 21 September 2014. Lviv, 2015. pp. 381–391.

36. Sofinska I. European Integration or Struggle for the National Identity: Ukraine's Choice / UACES 44th Annual Conference. Book of abstracts. 1-3 September 2014, Cork, Ireland (URL: http://uaces.org/events/conferences/cork/papers/abstract.php?paper_id=8#.VDZEr7DLdqI.)

37. Sofinska I. 'New look' in name's standardization in Ukraine. *Els noms en la vida quotidiana*. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex. Secció 5. / Edició a cura de Joan Tort i Donada, Montserrat Montagut i Montagut. Biblioteca Tècnica de Política Lingüística; 11. Primera edició: juliol 2014.

38. Софінська І. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування як ефективний інструмент модернізації. *Модернізаційні процеси державного та муніципального управління*: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 4 квітня 2014 р.) / За заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д. Бакуменка, Т.В. Іванової. Київ: Академія муніципального управління, у 2-х частинах, Ч. 1, 2014. С. 71–73.

39. Sofinska I. Modern language policy in Ukraine: towards the European integration or just a struggle for the national identity. *Language and Law in Social Practice*. 3rd International Conference. Book of abstracts. 14-17 May 2014, Caserta, Italy. P. 29.

40. Sofinska I. Language Policy in Ukraine: a Modern Discourse of Global Injustice / *Pluralism, Inclusion & Citizenship: A Diversity and Recognition Project*. (2013) P. 19 (URL:

recognition/pluralism-inclusion-and-citizenship/conference-programme-papers-and-abstracts/session-11-search-for-consensus-and-agreement/)

41. Софінська І.Д. Конституційно-правовий аналіз міжнародних стандартів місцевого самоврядування. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XX звітної науково-практичної конференції. (Львів, 6–7 лютого 2014 р.) Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. С. 163–165.

42. Софінська І.Д. Конституційно-правові засади ідентифікації особи. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XIX звітної науково-практичної конференції (Львів, 7–8 лютого 2013 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. С. 103–104.

43. Софінська І.Д. Громадянство як основний критерій самоідентифікації особи. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XVIII регіональної науково-практичної конференції (Львів, 26–27 січня 2012 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2012. С. 133–135.

які додатково відображають результати дослідження:

44. Софінська І. *Ілюстрований словник імен*. Львів: Видавництво «Каменярь», 2008. 240 с. іл.:

45. Софінська І. *Міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування*: навч. посібник. Львів: Видавництво «Каменярь», 2016. 241 с. іл.:

46. Ковальчук В., Софінська І. Генеза українського законодавства про громадянство. *Науковий журнал «ScienceRise: Juridical Science»*, 2018, №1(3). С. 4–10.

47. Софінська І., Токарська А. Учений і громадянин Австро-Угорщини, ЗУНР, Польщі. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*: науковий журнал / [відповідальний ред. О.М. Лозинський]. Львів, 2018, Вип. XI. С. 20–26.

48. Софінська І. Громадянство Європейського Союзу: філософсько-правові витоки та геополітичні виклики сьогодення. *Міжнародний конгрес європейського права*: збірн. наук. праць. Одеса: Фенікс, 2017. С. 115–122.

49. Софінська І. Модернізація місцевого самоврядування в Україні. *Бидтосько-Львівські студії. Право-Адміністрація-Економіка*, Т. 1. 2015. С. 29–36.

50. Софінська І. До питання виникнення та розвитку концепції конституційного патріотизму. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: збірник наук. праць / за ред. С.В. Ківалова, Ю.С. Шемшученка; упор. Х.Н. Бехруз, О.В. Кресін, Ю.Ю. Акіменко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Національний Університет «Одеська Юридична Академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 220–222.

51. Софінська І. До питання громадянства як первинного правового критерію ідентифікації особи. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. Зб. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 413–415.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОСМИСЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ГРОМАДЯНСТВА.....	35
1.1 Стан наукових досліджень про становлення та розвиток правової доктрини громадянства (в Україні та світі).....	35
1.2 Методологія аналізу теоретичних засад дослідження філософсько-правової доктрини громадянства.....	58
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ 2 ГНОСЕОЛОГІЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ГРОМАДЯНСТВА.....	75
2.1 Темпорально-семантичні детермінанти витоків філософсько- правових уявлень про громадянство.....	75
2.2 Схематизація історико-правових засад становлення та розвитку концепції громадянства (особа – держава – суспільство).....	103
2.3 Диференціали опорних теоретико-правових понять.....	123
2.4 Доктринальне поле теорії громадянства.....	138
Висновки до другого розділу.....	151
РОЗДІЛ 3 КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА РЕДУКЦІЯ ОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДОКТРИНІ ГРОМАДЯНСТВА.....	155
3.1 Концептуальні основи усвідомлення правової ідентичності особи.....	155
3.2. Епігенез права людини на громадянство і його суть у європейському та світовому контексті.....	164
3.3 Онтологічна характеристика громадянства та ідентичності особи	

на підставі конвенції про захист прав людини і основоположних свобод....	177
3.4 Трансформація світоглядних уявлень про правову природу апелятивації у теорії громадянства.....	196
Висновки до третього розділу.....	222
РОЗДІЛ 4 ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСТВА ТА ЇЇ ЕКСПЛІКАЦІЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ.....	226
4.1 Унаочнення концепції громадянства у контексті свободи руху в Європейському Союзі.....	226
4.2 Європейський та світовий досвід формування сучасної антропосфери громадянства у правовій площині.....	239
4.3 Виокремлення правових засад реалізації концепції партисипативної демократії на підставі громадянства.....	269
4.4 Диференціація особливостей правового статусу біженців та шукачів притулку у час глобалізації.....	287
Висновки до четвертого розділу.....	305
РОЗДІЛ 5 АКСІОЛОГІЧНІ ДЕНОТАТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	308
5.1 Порівняльно-правовий аналіз аксіосегментів громадянства.....	308
5.2 Генеза та траєкторія законодавчого закріплення правового інституту громадянства в Україні.....	323
5.3 Громадянство та міграція у системі координат державної етнонаціональної політики України.....	351
5.4 Дискреція практичних намірів регулювання правової природи припинення громадянства та сутності безгромадянства.....	364
Висновки до п'ятого розділу.....	378
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	381
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	394
ДОДАТКИ.....	489

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄКГ – Європейська конвенція про громадянство 1997 року (*European convention on nationality, the ECN*)

ЄКЗПЛ – Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the ECHR*)

ЄС – Європейський Союз (*the European Union*)

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини (*European court of human rights, the ECtHR*)

ЄСС – Суд справедливості Європейського Союзу (*Court of Justice of European Union, previously the ECJ*)

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

ООН – Організація Об'єднаних Націй (*United Nations Organization, the UNO*)

РЄ – Рада Європи (*Council of Europe, the CoE*)

СК України – Сімейний кодекс України 2002 року

УНР – Українська Народна Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦК України – Цивільний кодекс України 2003 року

ВСТУП

Актуальність теми. З початку XXI століття спостерігається стала тенденція до повсюдного зростання викликів антропогенного характеру як в Україні, так і у світі загалом. На державному рівні визнано необхідність завершення конституційної, адміністративної, судово-правової, муніципальної реформ. Актуалізована потреба рецепції балансу «противаг та стримувань» між сталістю і відносністю змін, швидкістю та стабільністю, короткочасними і довгостроковими перспективами (завданнями), позитивними та негативними тенденціями розвитку людства (правовладдям і мораллю, особою та державою, модою і традиціями (цінностями), консюмеризмом та вірністю, «повним» і «порожнім» світом), які є сучасними викликами «філософії балансу».

На тлі деконструкції наявних відбувається інституціоналізація нових правових явищ у сфері громадянства. Філософсько-правові доктрини сягають релевантних аналітичних і статистичних експертних доповідей, прогнозів та програм розвитку держави і суспільства, розроблення ефективних механізмів здійснення публічної влади, модернізації чинного законодавства та імплементації міжнародних практик і стандартів у сфері правового статусу людини. Такий підхід заслуговує на увагу, однак, звужує експлікацію філософсько-правовими смислами нових рамок синергізму як співдружньої дії в одному напрямі – сегментації моделей та елементів громадянства і створення прозорого й передбачуваного для всього світу ідеологічно, інтелектуально синтезованого унікального вітчизняного контенту.

Сучасна концепція громадянства поступово зазнає трансформації під впливом суттєвих геополітичних змін. Громадянство перестає бути винятковою політико-правовою ознакою приналежності особи до держави. Осмислена та зрозуміла схематизація міняється: людина як громадянин набуває значної ваги (ціннісного значення для державно-суспільно-політичного життя), її права стають предметом гарантування з боку держави, незважаючи на місце її проживання. Поступово втрачається результат постійного правового та ефективного зв'язку

між особою та державою, який зазвичай проявляється в реальній інтеграції особи у суспільство та активній участі у життєдіяльності територіальної громади, органів публічної влади загалом.

Гострота питань у сфері громадянства та правової ідентичності особи обґрунтовується інформацією агентства *Eurostat* щодо набуття громадянства держав-учасниць ЄС. Дані підтверджують, що впродовж 2017 р. понад 825 тисяч осіб стали громадянами держав-учасниць Європейського Союзу (більше половини з них – Італії, Об'єднаного Королівства, Німеччини та Франції). Геополітичний вектор набуття громадянами України альтернативного громадянства після народження у зв'язку із натуралізацією порівняно з 2016 р. дещо змінився: понад 16 тисяч осіб стали «новими» громадянами ЄС, найбільше з них осіли в Німеччині (понад 3 тисячі осіб), Італії (понад 2 тисячі 600 осіб) та Польщі (понад 2 тисячі 300 осіб).

Перед органами публічної влади України постають нові виклики, які потребують сучасних реальних підходів для досягнення ефективних рішень у контексті визначення особливостей набуття особою громадянства від народження, з'ясування спільних та відмінних ознак звичайної, виняткової і привілейованої натуралізації, уточнення підстав припинення громадянства та особливостей скасування набуття громадянства (денатуралізації), регламентування подвійного (множинного) громадянства, зменшення випадків безгромадянства тощо.

Питання сутності та правової природи громадянства, еволюція концепції громадянства, здійснювана за допомогою логічних причинно-наслідкових зв'язків між особою, цінностями, суспільством, державою, та її цілеспрямований вплив на розвиток демократії (народовладдя) і правовладдя (верховенства права) стали предметом багатьох дискусій та обговорень протягом останніх ста років не лише в Україні, але й у світі. Відтак теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці українських та зарубіжних вчених.

У державах-учасницях Європейського Союзу, в Канаді та США спостерігаємо детальне і ґрунтовне дослідження сутності громадянства та його множинної політичної, правової і філософської природи, беручи до уваги такі

імена, як Р. Баубюк, Р. Белламі, Дж. Г. Г. Вейлер, М. Вінк, Ю. Габермас, Д. Гітер, Р.-Ж. де Гроот, Л. Джеймісон, Д. Ебрехем, С. Засен, Е. Ішін, К. Йопке, С. Каррера, Т. Кассуто, Дж. Г. Керенс, В. Кимліка, Д. Костакопулу, Т. Г. Маршалл, Дж. Маскелл, Л. Орґад, Л. Пілґрем, Дж. Г. А. Покок, П. Спіро, Дж. Туллі, А. Шахар, Дж. Шоу, П. Шук та інші.

В Україні ці проблеми на філософсько-правовому рівні є недостатньо висвітленими та лише частково дослідженими (Л. Альбертіні, Р. Бедрій, І. Дахова, О. Лотюк, О. Поєдинок, М. Суржинський, Н. Шукліна). До певної міри основу аналізу становлять праці філософів та теоретиків права: В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Грищук, І. Жаровської, М. Кельмана, В. Ковальчука, М. Козюбри, М. Костицького, С. Максимова, О. Омельчука, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, С. Рабіновича, С. Сливки, О. Стовби, А. Токарської, Ю. Шемшученка та інших. Однак, незважаючи на важливість правової доктрини громадянства, в українській юридичній науці відсутні філософсько-правові монографічні дослідження, присвячені цьому питанню.

Більшість сучасних українських науковців уникають питань, які безпосередньо пов'язані із напрацюваннями сучасної концепції динамічного праворозуміння у сфері регламентування конституційно-правового інституту громадянства і застосування правовладдя під час реалізації на практиці права кожної людини на громадянство. В основному ці питання розглядали іноземні науковці.

Все ще поза увагою глибинних напрацювань залишається комплексна оцінка і гносеологічна ретроспекція філософсько-правової доктрини громадянства, правова ідентичність особи та редукція її онтологічних засад й аксіологічні денотати правового регулювання інституту громадянства в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; спрямована на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12

січня 2015 року № 5/2015, та відповідає вимогам Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року (ст. 3).

Тема дисертаційної роботи відповідає науковому напрямку Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»: «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 року (*протокол № 5*). Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»: «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета та завдання дослідження. *Мета* полягає у комплексному сучасному характеризуванні філософсько-правової доктрини громадянства як основи гарантування правовладдя та розвитку демократизму держави, правової ідентичності особи, як засадничих сегментів кожної держави. Для досягнення поставленої мети у дисертаційному дослідженні актуалізовані такі *завдання*:

- систематизувати наукові дослідження становлення та розвитку філософсько-правової доктрини громадянства (в Україні та світі) як компонента аксіосфери держави;
- узагальнити теоретико-правові основи (методи) осмислення та наукові підходи до дослідження правової доктрини громадянства, становлення й еволюції способів її предметності;
- окреслити темпорально-семантичні детермінанти витоків філософсько-правових уявлень про громадянство;
- розкрити історико-правові засади становлення та розвитку концепції громадянства (особа-держава-суспільство);
- розкрити семантичний диференціал опорних понять у контексті філософсько-правової доктрини громадянства;
- концептуалізувати доктринальне поле феномена громадянства;
- актуалізувати основні тенденції усвідомлення правової ідентичності

особи, прослідкувати їхній вплив на вдосконалення взаємовідносин між особою та державою;

- встановити епігенез права людини на громадянство та розкрити його суть у європейському та світовому контексті, відтворити становлення міжнародного нормативно-правового регулювання громадянства й аргументувати його людиновимірний та універсальний характер;

- дати онтологічну характеристику громадянства та ідентичності особи на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

- показати трансформацію світоглядних уявлень про правову природу апелятивації у теорії громадянства, визначити та узагальнити правові положення, які стосуються гетерономії права людини на ім'я, систематизувати закономірності ім'явживання в Україні та світі;

- прослідкувати унаочнення концепції громадянства у контексті свободи руху (пересування) в Європейському Союзі;

- розкрити процеси становлення сучасної антропосфери громадянства на підставі європейського та світового досвіду, охарактеризувати особливості способів набуття особою громадянства;

- виокремити правові засади реалізації концепції партисипативної демократії на підставі громадянства;

- сформулювати правовий наратив характерних особливостей правового статусу особи, здійснити диференціацію видових особливостей правового статусу біженців та шукачів притулку в час глобалізації;

- провести компаративний аналіз основних аксіосегментів громадянства, розкрити особливості правового регулювання подвійного (множинного) громадянства у світі;

- визначити генезу та окреслити траєкторію законодавчого закріплення правового інституту громадянства в Україні протягом 1918 – 2018 р.;

- оцінити сучасний практичний дискурс щодо повсюдної міграції та розвитку державної етнонаціональної політики України, обґрунтувати необхідність і визначити перспективи законодавчого удосконалення та розвитку

громадянства в Україні, як одного із фундаментальних конституційних прав людини, вагомого чинника правовладдя;

- визначити дискрецію практичних намірів регулювання правової природи припинення громадянства та сутності безгромадянства, окреслити основні причини виникнення явища і перспективу скорочення випадків безгромадянства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини між особою та державою, які виникають у процесі законодавчого закріплення та реалізації правових засад еволюціонування громадянства в Україні та світі.

Предмет дослідження – філософсько-правова доктрина громадянства.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і завдань, забезпечення достовірності отриманих результатів та висновків використано сукупність методологічних підходів та філософські, загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання.

В основу методології дослідження покладено такі загальнонаукові методи: діалектичний метод; метод прогнозування, аналітичний та інші. У дослідженні були також використані такі спеціально-наукові методи: структурно-функціональний, логіко-юридичний, логіко-семантичний, порівняльно-правовий, семіотичний, статистичний, структурний, системний, герменевтичний, тощо.

Зокрема, на основі *діалектичного* методу досліджений розвиток інституту громадянства в Україні та світі (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.2, 4.2, 5.1, 5.2); за допомогою *системного* підходу упорядковано емпіричну інформацію, виявлені особливості окремих елементів філософсько-правової доктрини громадянства, окреслено та сформульовано понятійно-категорійний апарат дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 2.4, 3.1); метод *прогнозування* використаний для обґрунтування втілення необхідних реформ у сфері правової ідентичності особи у контексті гарантування прав людини і забезпечення правовладдя та досягнення позитивних результатів реформування (підрозділи 3.4, 4.2, 4.3, 4.4, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4); застосування *логіко-семантичного* методу сприяло формулюванню авторського визначення акту найменування людини, опрідметнення гетерономії права людини на ім'я та підстави його державної реєстрації (підрозділ 3.4);

аналітичний, за допомогою якого проведено дослідження сутності та правової природи громадянства, визначено його сучасну антропосферу (підрозділи 3.3, 4.2).

У дослідженні були також використані такі спеціально-наукові методи: *структурно-функціональний*, на підставі якого розглянуті питання у контексті громадянства та правової ідентичності; одержані результати онтологічної характеристики на підставі застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (підрозділи 3.2, 3.4, 4.2). Використання методу *наукової абстракції* сприяло формуванню авторської позиції щодо філософсько-правової оцінки сучасних принципів та підстав набуття і припинення громадянства (підрозділи 3.2, 4.2, 5.4), використання громадянства як кваліфікаційної вимоги для реалізації концепції партисипативної демократії (підрозділ 4.3). Завдяки *синергетичному* підходу з'ясовано правову природу та сучасну антропосферу громадянства (підрозділ 4.2).

Семіотичний метод дозволив під новим кутом зору розглянути сутність громадянства у світлі знакової природи людиноцентризму (розділи II, III, IV, V); *порівняльно-правовий* метод, за допомогою якого було проаналізовано європейський та світовий досвід у сфері громадянства (підрозділ 1.1, розділи II, III, IV, підрозділи 5.1, 5.3, 5.4) та акту найменування (підрозділ 3.4); *спеціально-юридичний* метод використано для дослідження правової ідентичності особи, аналізу законодавчих та нормативно-правових положень, які регулюють відносини у сфері громадянства (підрозділи 3.2, 4.1, 4.3, 4.4, 5.1, 5.3, 5.4), *формально-логічний* метод дозволив обґрунтувати першорядні для даної роботи судження, поняття та зробити відповідні висновки (підрозділи 3.4, 4.2, 4.3, 4.4, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4).

Нормативну основу дисертації становлять Конституція України 1996 р., як *lex fundamentalis*, Європейська конвенція про громадянство 1997 р., закони України, інші нормативно-правові акти, які регулюють питання у сфері громадянства, а також законодавство деяких держав-учасниць ЄС, Ради Європи та ООН. *Інформаційну та емпіричну базу* дослідження становлять узагальнення практики застосування чинного законодавства України та інших держав світу,

довідкові видання, а також:

- статистичні дані щодо отримання та припинення громадянства України протягом 2005–2015 років;
- рішення Міжнародного суду ООН щодо сутності та правової природи громадянства (у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року) та міжнародних арбітражів (у справах *Canevaro (Italy v. Peru)* 1912 року, *Mergé (United States of America v. Italy)* 1955 року та *Flegenheimer (USA v. Italy)* 1958 року);
- рішення Суду справедливості Європейського Союзу щодо свободи руху (пересування) осіб та вільного вибору місця проживання (у справах *Micheletti* (1992), *Martinez Sala* (1998), *Grzelzyk* (2001), *Baumbast* (2002), *Bidar* (2005), *Gibraltar* (2006), *Teixiera* (2010), *Rottmann* (2010), *Zambrano* (2011), *Dereci* (2011), *Prinz and Seeberher* (2013), *Elrick* (2013), *Delvigne* (2014), *Ogieriakhi* (2014), *Martens* (2015), *Nabiel Peter Bogendorff von Wolffersdorff* (2016)) і реалізації права на ім'я (у справах *Garcia Avello* (2003), *Grunkin and Paul* (2006)) в Європейському Союзі (у контексті ст.ст. 18–24 Угоди про функціонування Європейського Союзу);
- вибрані рішення Європейського суду з прав людини у контексті застосування ст.ст. 8 і 14 Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom* (1985), *Lavissee v. France* (1991), *Guillot v. France* (1996), *Karashev v. Finland* (1998), *Slivenko v. Latvia* (2003), *Savoia and Bounegru v. Italy* (2006), *Wagner and J.M.W.L. v. Luxemburg* (2007), *Булгаков проти України* (2007), *S.H. and Others v. Austria* (2011), *Genovese v. Malta* (2012), *Гарнага проти України* (2013), *Cusan and Fazzo v. Italy* (2014), *Menneson v. France* і *Labassee v. France* (2014), *Henry Kismoun v. France* (2014), *Biao v. Denmark* (2016), *Ramadan v. Malta* (2016), *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017) тощо);
- інші аналітичні матеріали з питань дослідження у сфері громадянства.

Наукова новизна одержаних результатів характеризується тим, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням філософсько-правової доктрини громадянства, в якому сформовані та актуалізовані основні підходи до визначення громадянства в контексті конституалізації правовладдя (верховенства

права), впливу мультикультуралізму та консюмеризму, постнаціонального і транснаціонального громадянства, глобалізації та міграції й гарантування прав людини. В межах дисертаційного дослідження отримано результати, які наділені науковою новизною та мають сутнісне інноваційне значення для розвитку правознавчих ідей у сфері гарантування прав людини і забезпечення національної ідентичності та безпеки держави.

Вперше:

- обґрунтовано, що громадянство має універсальний комплексний характер, оскільки означає не лише формальний правовий статус особи, а й приналежність до держави, вказує на постійний у часопросторі правовий та ефективний зв'язок між особою та державою, без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв. Громадянство у пізнанні формується як сукупність (синтез) міждисциплінарних правових та інших (економічних, історичних, політичних, філософських тощо) знань про постійний ефективний взаємозв'язок між особою та державою, вчення про динаміку (закономірності) та основні тенденції взаємовідносин між ними;

- обґрунтовано доцільність переосмислення базових засад громадянства, як одного із конституційних та фундаментальних прав людини, враховуючи демократичні й конституційні цінності суверенної держави, гарантуючи збереження національної ідентичності та захист національної безпеки. До них належать, насамперед, такі: наявність в особі подвійного (множинного) громадянства від народження; набуття особою, народженою за кордоном (екстратериторіально), українського громадянства за походженням на підставі права крові *ius sanguinis*; набуття особою альтернативного громадянства після народження, тощо;

- обґрунтовано висновок про те, що недоліки правового регулювання громадянства в Україні породжені, насамперед, недостатнім виконанням положень Європейської конвенції про громадянство 1997 року;

- узагальнено пропозиції щодо визначення дефініції «кліматичного біженця» у контексті захисту конституційного права людини на безпечне для

життя і здоров'я докільця, закріплення у законодавчій площині, насамперед на міжнародно-правовому рівні (зокрема, щодо перегляду та удосконалення Конвенції ООН про статус біженців 1951 року);

- визначено основні філософсько- та історико-правові темпоральні етапи еволюції концепції громадянства (античний, класичний, новітній і сучасний);

- уточнено перспективи врегулювання сучасної правової природи припинення громадянства (зокрема, внаслідок скасування набуття громадянства та денатуралізації особи), встановлення сутності і наслідків безгромадянства;

- запропоновано внести зміни та доповнення до закону України «Про громадянство»: додати до основних підстав припинення громадянства денатуралізацію; визначити та регламентувати чіткі критерії відмінності між денатуралізацією та скасуванням набуття громадянства; встановити заборону на ренатуралізацію особи, беручи до уваги об'єктивні обставини зміни правової ідентичності особи;

- сформульовано пропозиції щодо розроблення змін та доповнень до чинного законодавства у цивільно-правовій сфері, які стосуються актів найменування (створення «каталогу» імен, рекомендованих до застосування органами публічної влади під час державної реєстрації народження особи) на підставі аналізу європейського та світового досвіду, а також рішень актуальних Європейського суду з прав людини та Суду справедливості Європейського Союзу.

удосконалено:

- питання сутності та правової природи громадянства, розвитку його концепції, а також основні способи його набуття особою від народження (філіація) і після народження (натуралізація, оптація, трансферт);

- питання про сутнісне і ціннісне диференціювання між особою, яка від народження є біпатридом, оскільки набула одночасно громадянства двох держав, та особою, яка стала біпатридом після народження, набувши альтернативне громадянство іншої держави;

- положення щодо різновидів набуття особою громадянства після народження у зв'язку з натуралізацією (звичайною, винятковою та

привілейованою), враховуючи такі новітні наративи, як дароване (октройоване) громадянство, громадянство у зв'язку із інвестицією та ренатуралізацію;

- положення, які стосуються права кожної людини на ім'я, критеріїв вибору власного імені дитини, передумов його державної реєстрації у контексті застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) та статті 14 (заборона дискримінації за будь-якою ознакою), як окремо, так і в поєднанні;

набули подальшого розвитку:

- питання сутності та правової природи громадянства, розвитку його концепції на підставі імплементації рішень Європейського суду з прав людини щодо ефективного застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

- положення про вплив громадянства на розвиток концепції вільного руху (пересування) осіб в межах Європейського Союзу у зв'язку із набуттям чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;

- правові засади вдосконалення чинного законодавства у сфері громадянства з метою уникнення наростання політичних конфліктів з огляду на наявність в особи (передусім державного службовця та службовця органів місцевого самоврядування) подвійного чи множинного громадянства.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес, а саме – можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – у наступних дослідженнях доктринальних засад громадянства, формалізації та подальшого його удосконалення на підставі досвіду держав-учасниць Європейського Союзу, Ради Європи й ООН;

- у правотворчій сфері – удосконалення законодавства України щодо: правового статусу особи; способів набуття та припинення громадянства; регулювання розроблення, затвердження та використання реєстру імен, формулювання пропозицій до чинного законодавства та проектів нормативно-

правових актів з питань регламентування критеріїв вибору та реєстрації імені дитини;

– у навчальному процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Державне право зарубіжних країн», «Міжнародна юстиція» тощо (довідка про впровадження у діяльність Національного університету «Львівська політехніка» від № 67-01-423 від 05.03.2019 р.); для розроблення навчально-методичних матеріалів, курсів лекцій для студентів і слухачів юридичних закладів вищої освіти та факультетів із навчальних дисциплін «Філософія права та методологія наукових досліджень», «Народовладдя в державно-правовому будівництві України» (акт про впровадження у діяльність Навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника від 05.12.2018 р.);

– у правозастосовній сфері – для реалізації науково-доктринальної концепції громадянства – у практичній діяльності дипломатичних установ України щодо ідентифікації осіб, народжених екстратериторіально від батьків, громадян України (довідка про впровадження у діяльність консульського підрозділу Посольства України у ПАР № 61612/19-050-б/н від 11.02.2019 р.); у діяльності регіональних органів Державної служби статистики України у сфері правової ідентичності особи, зокрема під час реєстрації народження дітей (довідка про впровадження № 02/-08/08 від 16.11.2018 р.), для оптимізації правозастосовної діяльності у сфері соціального захисту та гарантування основних соціальних прав людини, передбачених Конституцією України (довідка про впровадження у діяльність Луганської обласної військово-цивільної адміністрації № 9/7076-31 від 05.12.2018 р.).

Апробація результатів дослідження. Обговорення дисертаційної роботи відбулося на засіданні міжкафедрального наукового семінару зі спеціальності 081 «Право» Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» зі спеціальності 081 «Право» (протокол № 6 від 21 січня 2019 року).

Окрім цього, основні положення дисертації були висвітлені у доповідях та повідомленнях українською та англійською мовами на понад 50 всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях «круглих столів» та симпозіумах в Україні та за кордоном. Найважливішими з них є такі: міжнародна науково-практична конференція «Das Recht, das uns zu Menschen macht» (EVZ, 19–21 листопада 2008 р., Нюрнберг, Німеччина); XX наукова сесія Наукового товариства імені Т. Шевченка: засідання комісії семіотики соціально-культурних процесів НТШ (10 квітня 2009 р., Львівський національний університет імені І. Франка, Львів); XXIV конгрес з ономастики «Names in Daily Life» (ICOS, 5–9 вересня 2011 р., Барселона, Іспанія); IX всеукраїнський соціолінгвістичний семінар (4 квітня 2012 р., Львівський національний університет імені І. Франка, Львів); міжнародна науково-практична конференція «The Discourse of Identity» (13–15 червня 2012 р., Сантіаго де Компостелла, Іспанія); IX щорічна міжнародна конференція з права (16–19 липня 2012 р., ATINER, Афіни, Греція); «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» XIX звітна науково-практична конференція юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (7–8 лютого 2013 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); всеукраїнська науково-практична конференція «Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти» (28 лютого – 1 березня 2013 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); VIII щорічна глобальна конференція проекту «Pluralism, Inclusion and Citizenship» (16–18 березня 2013 р., форум Inter-Disciplinary.Net, Лісабон, Португалія); 63 щорічна міжнародна конференція «The Party's over?» (ЕСPR, 25–27 березня 2013 р., Кардіфф, Уельс, Об'єднане Королівство); міжнародна науково-практична конференція «The Culture of Politics, Economics and International Relations» (23–25 травня 2013 р., Matchpoints Seminar, Орхус, Данія); Ювілейна наукова конференція, присвячена 140-річчю Наукового товариства імені Т. Шевченка: засідання правничої комісії, комісії семіотики соціально-культурних процесів НТШ (16 жовтня 2013 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); «Проблеми

державотворення і захисту прав людини в Україні» XX звітна науково-практична конференція юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (6–7 лютого 2014 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); XXV наукова сесія Наукового товариства імені Т. Шевченка: засідання правничої комісії, комісії семіотики соціально-культурних процесів НТШ (27 березня 2014 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); III міжнародна наукова конференція «Language and Law in Social Practice» (14–17 травня 2014 р., Казерта, Італія); XXV міжнародний конгрес з ономастики «Names and their Environment» (ICOS, 24–29 серпня 2014 р., Глазго, Шотландія, Об'єднане Королівство); 44-та щорічна конференція Наукової асоціації сучасних європейських вчень (UACES) (1–3 вересня 2014 р., Корк, Ірландія); міжнародний симпозіум «Права людини та довкілля у новій Україні: на честь проф. Світлани Кравченко» (20–21 вересня 2014 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми порівняльного правознавства» (6–8 травня 2015 р., Ужгородський національний університет, Ужгород); II міжнародна науково-практична конференція «Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство» (15 травня 2015 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); міжнародна науково-практична конференція «Law and Society in the 21st Century» (10–12 червня 2015 р., Осло, Норвегія); міжнародна науково-практична конференція «Справедливість як передумова миру і розвитку» (12–16 жовтня 2015 р., університет Сулхан-Саба Орбеліані, Тбілісі, Грузія); міжнародна науково-практична конференція «Правові проблеми цивілізаційного вибору України: пам'яті проф. Вишнякова О.К.» (6 листопада 2015 р., права (Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса); всеукраїнський симпозіум «Порівняльне правознавство: історична ретроспектива і нові виклики» (10 грудня 2015 р., Інститут держави і права ім. Володимира Корецького, Київ); міжнародна науково-практична конференція «Конституційні та адміністративно-правові традиції публічного адміністрування (до 130-річчя від дня народження Юрія

Панейка)» (11 листопада 2016 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); всеукраїнська науково-практична конференція «Права дитини» (9 грудня 2016 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ); міжнародний конгрес європейського права (Національний університет «Одеська юридична академія», 21–22 квітня 2017 р., Одеса); всеукраїнська науково-практична конференція «Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності» (27 квітня 2017 р., Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Львів); міжнародна науково-практична конференція «Walls, Borders, and Bridges: Law and Society in an Inter-Connected World» (LSA, 20–23 червня, 2017 р., Мехіко, Мексика); 24-а міжнародна наукова конференція фахівців з права ЄС «Sustainability and Transformation» (CES, 12–14 липня 2017 р., Глазго, Шотландія, Об'єднане Королівство); XXVI міжнародний конгрес з ономастики «Locality and globality in the world of names» (ICOS, 27 серпня–1 вересня 2017 р., Дебрецен, Угорщина); заочна науково-практична конференція «Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи» (31 жовтня 2017 року, Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Львів); XXIX наукова сесія Наукового товариства імені Тараса Шевченка: засідання правничої комісії, комісії семіотики соціально-культурних процесів НТШ (22 березня 2018 р., Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів); Четверта Всеукраїнська науково-практична конференція «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (27 квітня 2018 року, Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Львів); міжнародна науково-практична конференція «Law at the Crossroads: Le Droit à la Croisée des Chemins» (LSA, 7–10 червня 2018 року, Торонто, Канада); міжнародний симпозіум «Возз'єднання родини: контекст української міграції до Італії» (27 вересня 2018 року, Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», Львів); міжнародний конгрес з прав людини «Emerging Challenges. 70th Anniversary of the

Universal Declaration of Human Rights (1948–2018)» (7–9 листопада 2018 р., Більбао, Іспанія); Друга заочна науково-практична конференція «Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи» (23 листопада 2018 р., Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Львів); міжнародна зимова школа «Money as a Means of Community Belonging» (12–15 грудня 2018 р., Сіена, Італія).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковані в монографії та 50 публікаціях, з них чотири колективні монографії, з яких одна англійською мовою, видана за кордоном (у Польщі); один словник; один навчальний посібник; 25 наукових статей: 20 з яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України, з них 12 – у журналах, які індексуються у міжнародних наукометричних базах даних (одна англійською мовою у співавторстві); дві статті у наукових періодичних іноземних виданнях держав Європейського Союзу (у Польщі), з яких одна у співавторстві англійською мовою, а також у 15 тезах виступів на науково-практичних заходах (з них шість за кордоном англійською мовою).

Структура роботи та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що містять 18 підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел, розміщених на 95 сторінках (1055 найменування) та додатків, що розміщені на 26 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 514 сторінок, з них 375 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОСМИСЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ГРОМАДЯНСТВА

1.1 Стан наукових досліджень про становлення та розвиток правової доктрини громадянства (в Україні та світі)

Окреслюючи стан та пізнання розвитку філософсько-правової доктрини громадянства, розмірковуючи про дослідження її становлення в Україні, вважаємо необхідним з'ясувати, які є наукові дослідження, та детально проаналізувати актуальні праці вчених (як українських, так й з інших держав світу), які безпосередньо стосуються опрідметнення та унаочнення дихотомії взаємовідносин між особою та державою. Вважаємо, що у сучасному світі важливим є усвідомлення кожною людиною того, що громадянство не є витвором сприятливих владних обставин, а має виражати рівень розвитку держави та суспільства, бути показником застосування принципу правовладдя, ефективним правовим зв'язком, який від народження і до смерті пов'язує людину із державою.

Попри існування численних новоявлених критиків філософії, філософії права, в дискусіях з'являються достатньо вартісні праці, які мають ознаки «примату практичного розуму». Покладаючи в основу Кантівське: «індикатором достеменної практичності (практичного) розуму є свобода», автори стали на ці позиції, акумулюючи в т.ч. і засади філософії права, соціальних інститутів, їхньої легітимності, свободи й гідності особи.

У сучасній гуманітаристиці дослідники практичної філософії спиняють увагу на проблемних питаннях. Для прикладу, філософсько-правових варіативних оцінок зазнає концепція держави і права, поза якими доктрину громадянства в сучасній науці сформувавши не можна.

Традиційно дискурс дійсної філософсько-правової доктрини громадянства науковці демонструють її у чотирьох значеннях:

- як формальний правовий статус особи, який передбачає зв'язок між державою та особою;
- як своєрідний «конструкт» прав, обов'язків та привілеїв, які належать громадянину конкретної держави;
- як очевидну сукупність відповідальності, чеснот та навичок, які підкреслюють демократичність конкретної держави;
- як колективну ідентичність групи людей, які проживають в межах однієї держави, мають однакові цінності та стиль життя, незалежно від їхньої етнічної, расової, релігійної належності («клуб», належність до якого передбачає як виконання формальних вимог, так і отримання своєрідного «бонусу» у вигляді соціального забезпечення, безвізових мандрів іншими країнами чи полегшеного ведення бізнесу).

Нещодавно дослідники правової доктрини громадянства доповнили цей невичерпний перелік ще одним значенням громадянства: його потрактовано як «товар» на світовому ринку, чия природа залежить від винятково економічних (фінансових) факторів, а процес лібералізації доступу до громадянства як правового статусу особи уповільнюється на підставі очевидних політико-правових обмежень. Незважаючи на це, європейські науковці досі наполегливо переконують, що громадянство є фундаментальним елементом політики кожної демократичної держави і не може виражатися у ціновому еквіваленті.

Право в численних інтерпретаціях, починаючи від Сократа (його Платоновому діалозі «Кратил (*Κρατύλος*)») «важко зрозуміти» – це «щось швидке і таке, що все пронизує (*diaion*)» [1, с. 207]. Сучасне потрактування цього діалогу зводиться до тлумачення права як нормативного порядку, «який позитивно стверджується, артикулюється у створюваних компетентними органами законах і підтримується державним примусом» [2, с. 242]. Проблемою, яку доводиться в опозиційних наративах спостерігати, є взаємодія «права та держави». Остання, звісно ж, «організовує суспільство». Це стосується, по-перше, суспільних інституцій, по-друге, території держави, по-третє, населення (громадянство, приналежність до держави) і, нарешті, державної влади. Ідея цієї структурної

ієрархії належить Георгу Єллінеку (*Georg Jellinek*). Тепер словосполучення «державний народ» (синонімічне до «нації» доби Модерну), кваліфікується як «громадянство».

Сучасний науковий філософсько-правовий дискурс у сфері громадянства полягає в екстраполяції тих уявлень та досліджень, які можна відносно чітко та аргументовано об'єднати у певні групи проблем: теорія та філософія права, історія політико-правових учень, порівняльне правознавство; конституційне та міжнародне право, права людини; адміністративне та інформаційне право; цивільне та сімейне право; політологія, соціологія, соціолінгвістика. Схожа структура характерна нещодавньому, на нашу думку, – найкращому, найповнішому та найглибшому, комплексному дослідженню у сфері громадянства «Оксфордський довідник із громадянства (*The Oxford Handbook of Citizenship*)», виданому в Об'єднаному Королівстві у 2017 році англійською мовою [3]. Довідник структурно поділений на шість частин, які розкривають сутність громадянства та фундаментальні засади зародження доктрини, основні підходи до його осмислення, його правовий режим у різних державах світу, політико-правовий контекст та практику застосування, особливості взаємовідносин між особою та державою, майбутні виклики та перспективи їх вирішення, пропагуючи людиноцентризм.

За твердженням П. Содомори як в українській філософській, так і в правовій науці «донедавна практично не було досліджень термінології (схоластичної), оскільки не існувало причин, які спонукали б науковців працювати над цим питанням – не готували українських перекладів схоластичних авторів» [4, с. 19–26]. В умовах євроінтеграції України ці прогалини потроху починають виповнювати, оскільки загалом зростає зацікавлення, тому для дослідження філософсько-правової доктрини громадянства послуговуємося здебільшого іноземними джерелами.

Як пише філософ, «формальність, завдяки якій буття становить предмет мислення, не є ідентичною із дієвістю (*actualitas*) його як речі, що існує. Можна декілька предметів осмислювати як неподільне буття і зводити їх до одного

формального об'єктивного розгляду; або навпаки, один предмет здатний бути основою для кількох формально різних предметних роздумів» [5, с. 20]. Громадянство можна розглядати або як формальний постійний у часопросторі та ефективний правовий зв'язок між особою і державою, який виражається у взаємних правах, обов'язках та привілеях, або під різними кутами зору інших дисциплін, як-от: філософії, соціології, політології, історії.

Окремої уваги заслуговують дослідження у сфері громадянства, здійснені українськими вченими – їх небагато. До сих пір питання, які безпосередньо пов'язані із регламентуванням інституту громадянства та реалізації права людини на громадянство, потребують додаткового ґрунтовного осмислення. Навіть після того, як були зняті «заборонні щити» і кожен тематичний напрям у сфері громадянства став доступним завдяки мережі Інтернет, в Україні не з'явилися праці, які стосувалися б комплексного окреслення елементів правової доктрини громадянства. Незважаючи на важливість, доцільність та актуальність, питання, пов'язані із громадянством, не є достатньо опрацьованими та висвітленими, хіба окрім досліджень Л. Альбертіні [6], Р. Бедрія [7], О. Журавки [8], О. Лотюк [9, с. 9-12], Я. Подими [10], М. Суржинського [11], Ю. Тодици [12], Ю. Шемшученка [13, с. 640-641], Н. Шукліної [14, с. 34-41]. Вивченням окремих питань у сфері громадянства та політико-правової ідентичності особи займалися К. Сантаян (біпатризм) [15], І. Дахова (безгромадянство) [16, с. 79–83], О. Малиновська (подвійне громадянство) [17, с. 29-35], Т. Мендеграл (безгромадянство) [18], О. Поєдинок (інститут громадянства) [19, с. 169-178], В. Суботенко (статус апатридів) [20], О. Шандала (громадянство 1917 – 1920 рр.) [21].

Пошуки сутності філософсько-правових ідей сягають змістових сентенцій видатних дослідників, починаючи від Г. Сковороди, представників Кирило-Мефодіївського товариства, а також П. Юркевича, І. Франка [22, с. 185-218], М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. Кістяківського та інших [23, с. 43-44].

«Сковородинівська» класична філософія зберегла для наступників акцентування на основному – внутрішній волі людини, ідеї «моральної автономії особистості», справедливості. У цій філософській доктрині держава постає як

«необхідна форма організації суспільства», яка повинна «захищати громадян». Таким же акцентуванням були позначені погляди кирило-мефодіївців (М. Костомаров, Т. Шевченко, Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш), які задекларували одностайну християнську основу в побудові держави, в якій мали б утверджуватися для громадян демократичні права і свободи.

Пропагуючи природно-правові погляди, М. Драгоманов пріоритетом у державі бачив особу «над громадою» (державою) з ідеями «всесвітньої правди» й «духовної солідарності людей». Співзвучними із М. Драгомановим були ідеї І. Франка щодо «співвідношення особи і громади (нації)». Державне ж призначення було в об'єднанні «громади на засадах самоврядування, солідарності та духовної єдності» [24, с. 43-44].

У філософсько-правовій реконструкції доктринальних основ уважливаються підходи до прав людини М. Грушевського. Він справедливо підносив людські права «над правами держави» [25]. В нього людина поставала як самоцінність, що і є визначальним у філософсько-правовій парадигмі громадянства.

Право у дефініюванні Б. Кістяківського чотиривимірне: «державо-організаційне (закони держави), соціологічне (правила соціальної солідарності), психологічне (відчуття законності), нормативне (правила зовнішніх відносин між людьми)». А співвідношення людини і держави концентрувало його концепції як взаємодоповнювальні основи правової держави.

Понад сто років тому про взаємовідносини між тодішнім суспільством та особою, про місце такої особи у суспільстві писав Б. (Т.) Кістяківський [26]. З тих пір філософсько-правове ототожнення громадянства як очевидного взаємозв'язку між державою та громадянином не змінилося, а лише осучаснилося. Його спіткала трансформація предметності, оскільки громадянство як взаємозв'язок між державою та особою набуло нового значення у зв'язку із перманентною міграцією, глобальною локалізацією та локальною глобалізацією.

Сучасні теоретики права Ю. Шемшученко [27, с. 7-9], П. Рабінович [28, с. 182], Н. Оніщенко [29], М. Козюбра [30, с. 166], Ю. Оборотов [31, с. 7-12], В. Вовк [32, с. 145-149], не оминаючи загальні засади юридичної науки і того, якою вона має бути в архітектоніці філософії права, сформуvalи її фундаментальні орієнтири, які є актуальними та засадничими для теорії громадянства. Надаючи ваги соціальній ролі права, його механізмам для ефективної реалізації регулювання суспільних відносин, Ю. Шемшученко загострює увагу на первинності принципу верховенства права (правовладдя) [33]. Якщо правильно сформуvalати методологічну основу, то така практика буде скерована на випередження у пошуку напрямів державотворення і правотворення.

Професор Н. Оніщенко долучилася до визначення основних засад сучасного державотворчого процесу, актуалізуючи громадянство як закріплений статус, володіючи яким, людина може користуватися захистом держави свого громадянства як у межах території, так і поза нею [34]. Теоретична дослідницька багатоспрямованість П. Рабіновича поклала надійний ґрунт під філософсько-правову обґрунтованість проблем законності (законність-доцільність), державно-правових закономірностей, аксіологічних основ права, прав людини і громадянина [35, с. 109–123].

Цілеспрямованістю на філософсько-правове тло досліджень зорієнтовує нас проф. М. Козюбра, простежуючи взаємозв'язок права із суспільною правосвідомістю у різних формах буття права [36, с. 166]. Квінтесенційною спрямованістю і засадничою формулою визначення ролі філософії права в автора є теза про те, що вона (філософія права) змагає до світоглядного виміру, яким має бути право.

У розвиток класичних філософсько-правових поглядів вписуються і наукові інтереси Ю. Оборотова [37, с. 7-12]. Будь-яка доктрина не набуде своєї обґрунтованості без того, що приховує в собі національна правова спадщина, традиції та наступність у праві. Концептуально цінним для нашого дослідження є те, чого не обійшов своєю увагою наш сучасник: шануючи традиції, треба врахувати правову акультурацію (запозичення інших правових культур) і йти до

новацій. Така методологічна скерованість націлює на шляхи пошуку вивічених методів пізнання (у даному випадку – доктрини, яку ми досліджуємо). У такому ж руслі визначальною є теорія академіка М. Костицького [38], який сформулював методологічну роль філософії права і юридичної психології. Майже тим же шляхом у дослідницькій тематиці пішов і проф. В. Яценко [39]. Він виокремив і обґрунтував регулятивну цілісність філософії права, що утверджує і доктрину громадянства.

Співзвучність теорії громадянства із дослідницьким полем проф. С. Сливки [40, с. 94-104] полягає в тому, що автор досліджує проблеми ідентичності людини і суспільства, які доводиться по-сучасному обґрунтовувати, покладаючи в основу заявленої новостворюваної доктрини.

У проф. О. Тихомирова філософсько-правова модель пізнання побудована на основі зіставного аналізу [41]. Громадянство визріває у своєму аналізуванні на підставі порівняльного співвідношення. Його компаративістика в юридичній науці побудована на основі особливостей постнекласичної концепції і пост-постмодернізму із виробленою методологією у цій сфері.

Констатація обраного філософсько-правового напрямку в розвитку підтверджує сутність гносеологічної рецепції права, яку розробляє А. Козловський [42, с. 32-44], акцентуючи на динамічному характері пізнавального процесу, який є невичерпним, а надалі сутнісно розвиненим О. Стовбою в теорії динамічного праворозуміння [43, с. 162-168].

Ще одна назріла функціональна якість для сучасного дослідження підмічена проф. О. Гвоздіком [44, с. 5-17]. Виправданість подальшого розвитку його теорії – у визнанні логіко-методологічного аспекту, який оптимізує теорію раціональності. З таких позицій у філософії права не може не розглядатися жодне з наукових положень, спрямованих на конструктивні оцінки сучасних процесів у кризовому суспільстві.

Доктринальний постулат справедливості в ідеї права сповідуваний як ключовий у комплементарно-цілісній концепції пізнання. В Україні такий дослідницький напрям філософії права належить В. Дудченко [45, с. 11-16]. На

цих міркуваннях визрівають всі без винятку дослідницькі підходи в площині правового плюралізму.

Доведення у теорії громадянства основ смислових зв'язків природного типу праворозуміння і державно-юридичної практики спиратиметься на розуміння цих проблем С. Рабіновичем [46, с. 99-100].

Витоками культурно-правової антропології, що сягають джерел римського права, уможлиблюється така вартісна якість нашої проблематики, як «олюднення права, розкриття гуманістичної якості правових систем». Ці погляди проф. В. Вовк спрямовують на визнання важливої закономірності: «людина існує в праві», а «право існує завдяки людині» [47, с. 94-103].

Реалізацію демократичних взаємин влади і суспільства в обговоренні назрілих проблем засобами комунікації, правової мови концептуалізував Д. Андреев [48, с. 448-456]. Ця актуалізація підтверджується частим обговоренням на сучасному етапі засобами масової інформації питань подвійного (множинного) громадянства, безгромадянства, міграційних проблем і т.ін., які дають підстави стверджувати важливість порушених нами питань.

На ґрунті поступального й динамічного розвитку правопізнання ми формуємо цілісність світобачення із такою якістю, яку називають «дискретністю» на підставі зміни традицій суспільного буття чи припинення його звичного регулювання. Ця дискретність виявляється у транзитивній якості цінностей і норм, зумовлених змінами в організації управління суспільством. Парадигма громадянства не може функціонувати без урахування ознак транзитивності українського суспільства: трансформації соціальних інститутів, невідповідності реальним суспільним потребам; змін ідентичності індивіда; зростання його громадянської активності; активізації партисипативної демократії; трансформації ціннісної шкали, нормативного регулювання та інших.

Разом із ризиками глобалізації, яка зачіпає національну політичну систему, зовнішньополітичний апарат, з'являються проекти антиглобалізму із правими і лівими програмами: праві – змагають до зміцнення суверенітету і влади, ліві – відмовляються від майбутнього в державі, прагнучи до заміни її

самоорганізованим суспільством. Проблеми громадянства ще можуть набувати свого адекватного вияву і реалізування у такому новому типі «базової демократії», як альтерглобалізм із його соціальним партнерством, соціальним захистом, соціальними державами і реальною демократією.

Зміни права на основі глобалізації і її економічних, політичних, правових і культурних чинників відображають ліберальні правові ідеї, правові інтеграції, його уніфікації, адаптації щодо правових міжнародних систем стандартів захисту прав і свобод людини й громадянина та ін. До глобалізаційних трансформацій, як стверджує Л. Удовика [49, с.154-155], додається і локалізація, і глокалізація. Перше явище – зворотний процес суспільного розвитку, спрямований на збереження традицій з метою відмежування від нетрадиційних процесів і явищ в усіх сферах (у правовій в т.ч.). Правова локалізація сповідує обмеження правових взаємин, культивування правових національних норм традицій, культури, звичаїв.

Слушною є заувага дослідниці (Л. Удовики) щодо фрагментарності глобалізації і її змін у праві. У такому варіанті фрагментарні зміни не створюють якісно нового рівня еволюції права. Глокалізація (у розумінні Р. Робертсона) – це явище, що демонструє збереження етнічної самобутності і прямування до інтеграції загальноцивілізаційної. Локальне превалує над глобальним. Локальні явища змінюються разом із правовими проблемами (як приклад, українська дослідниця Л. Удовика «правове регулювання міграційних процесів», створених військовими конфліктами), щоб уникнути негативізму глобалізації, глокалізації і локалізації, виникає необхідність посилення самоврядування і самоорганізації у межах держав». Ці процеси уможливають єдність розвитку і різноманітність еволюціонування [50, с.159].

Отже, підкреслю, що українська «громада» (і відповідно ж «громадянство») не можуть бути осмислені абсолютно відірвано від європейського контексту. Вважаємо слушною думку С. Йосипенка, що лише крізь призму наукового осмислення «громади» в різних національних контекстах можемо зрозуміти значення та правове наповнення цього терміна, а відтак і «громадянства» [51, с. 233]. Загалом «громада» нідерландською це *gemeente*; німецькою –

Staatsbürgerschaft; польською – *gmina*; болгарською та російською – *община*; сербською – *opština*; чеською та словацькою – *obec*; хорватською – *općina*; данською – *kommune*; італійською – *comune*; французькою – *commune, communauté, Cité* тощо. В античних містах-державих (полісах) «громадянство» вважалося реальним зв'язком між особою та громадою, який виявлявся передусім в активній участі особи в життєдіяльності громади. Поділяємо думку О. Зайця, що польська лексема *obywatel* (тотожний українському «громадянин») відображає лише одну складову частину цього правового інституту, оскільки означає «житель» чи «мешканець» [52, с. 35-263].

Громада за сутністю є мікродержавою. Протягом останніх декількох століть розвиток інституту громадянства відбувся під впливом формування держав (імперій, які згодом розпалися, та національних держав), а тому й сенс громадянства почали вбачати в правовому зв'язку між особою та державою. Ця політико-правова переорієнтація була обумовлена не лише наслідками Французької революції (1789–1799 років), зокрема прийняттям Декларації прав людини і громадянина 1789 року, а й мала відчутний ефект впливу на розвиток правової доктрини громадянства [53, с. 11-30]. Відтак нині «громадянство» здебільшого пов'язують з державою: боснійською *državljanstvo*; нідерландською *Burgerschap*; німецькою *Staatsbürgerschaft*; норвезькою *Statsborgerskap*; сербською *држављанство*; словацькою *Štátne občianstvo*; словенською та хорватською *državljanstvo*; данською *Statsborgerskab*. Хоч і залишилися поодинокі етимологічні звернення до «громади» як міста-держави: англійською *citizenship*; білоруською *грамадзянства*, іспанською *ciudadanía*; італійською *cittadinanza*; португальською *cidadania*; румунською *cetățenie*; чеською *občanství*, французькою *citoyenneté*.

У результаті цивілізаційних та глобалізаційних процесів «громадянство», похідне від української «громади», було витіснене з опрідметнення державними мовами тих держав, до складу яких входили ті чи інші регіони України, – російською, польською, румунською чи угорською.

Дефініція «громадянство» за своїм значенням є похідною від денотату «громадянин» і позначає, насамперед, приналежність (*belonging*) особи до складу громадян конкретної держави у вигляді стійкого і необмеженого у часопросторі ефективного правового зв'язку між нею та конкретною державою, без зазначення етнічного походження особи, закріпленого на законодавчому рівні, що обумовлює її права й обов'язки щодо цієї держави. Однак, таке формулювання громадянства є, на нашу думку, семантично не повним (частковим): по-перше, у сучасному світі громадянство сприймається додатково, як привілей [54, с. 490-491]. По-друге, громадянство не залежить від етнічного походження особи.

Як пише проф. В. Вовк, «саме інший в розумінні чужого (мігранта-іноземця) зазвичай і є точкою відліку для усвідомлення і віднаходження тих рис та якостей, які мають бути притаманними кожному індивіду, щоб зарахувати його до своїх (громадян)» [55, с. 145-149]. Проте з огляду на воєнні конфлікти ситуація із знаходженням правового поля, яке не позбавить громадян важливої для світу і для нації ідентифікаційної опори, реальна для комунікативної універсалізованої «глокалізованої» інтенції (наміру). Починати її варто, на нашу думку, із теорії основоположних понять.

У вітчизняній філософії права сутність громадянства та опредметнення передбачає передусім з'ясування етимологічного денотату ключового поняття наукового дискурсу «громадянство», «громадянин». Поділяємо думку науковців-лінгвістів, що обидва слова є похідними від багатоваріантного та багатоаспектного терміна «громада», який традиційно означає «братство рівноправних осіб, суспільство» (за Борисом Грінченком) [56, с. 329-330], «суспільство, групу, товариство» (за Святославом Караванським) [57, с. 77] та «товариство» (за Євгеном Тимченком) [58, с. 612], «зорований людський гурт» (за Іваном Раковським) [59, с. 870].

Так, в українсько-німецькому словнику, укладеному Євгеном Желеховським та Софроном Недільським, первинно виданому у кінці XIX століття у Львові, «громада» означає «die Gemeinde», а під «громадянином» відповідно розуміється «член громади» як «das Gemeindemitglied» [60, с. 160] або

«приналежний до громади» як «*der Gemeindeangehöriger*» [61, с. 149]. Згодом, громадяни ототожнювалися з «горожанами» (міщанами, мешканцями міста-замку, *die Bürger*) [62, с. 5-6], [63, с. 577], [64, с. 65], «членами окремого стану з властивими йому правами» [65, с. 832]. На початку ХХ століття, сутність «громадянства» ототожнювалася з людством у цілому, а під сучасним поняттям «громадянство» в ті часи йшлося про «горожанство» незалежно від національності (як пише П. Мірчук) [66, с. 65, 305, 323].

Обговорюючи ключове поняття, Ю. Тодика наводить дефініцію громадянства як «стійкого правового зв'язку людини з державою, який проявляється у сукупності їх взаємних прав, обов'язків і відповідальності, заснованого на визнанні та повазі гідності та основних прав і свобод людини» [67, с. 7]. «Стойкість» повинна бути тією ознакою, яка відрізняє громадянство від інших правових зв'язків, що виникають між державою й особами (іноземцями, апатридами, негромадянами, біженцями чи шукачами притулку, мігрантами), які на законних підставах постійно проживають або тимчасово перебувають на її території, але не є її громадянами. Громадянство є не лише стійким правовим зв'язком між особою та державою, але має існувати необмежено у часопросторі: громадянство та зумовлені ним права й обов'язки зберігаються в разі виїзду громадянина за межі держави, незалежно від часу перебування за кордоном.

Серед думок нечисленних представників української наукової спільноти громадянство – це:

- звичайна приналежність до конкретної держави, що означає примат держави над людиною, поглинання особи державою, розмивання її правової ідентичності (Л. Альбертіні) [68, с. 17];

- структурний елемент правового статусу особи, який розкриває головний зміст правового зв'язку людини і держави, взаємовідносин між громадянином і конкретною державою та суспільством (О. Лютюк) [69, с. 223];

- один із характерних чинників (елементів) правового статусу особи, який визначає можливість кожного громадянина долучитися до політичного,

економічного, правового та культурного життя суспільства і держави, зокрема реалізуючи партисипативну демократію (В. Погорілко) [70, с.113-114];

- невід’ємна ознака держави та її суверенітету, без якого вона не може існувати (П. Чалий) [71, с. 38–46];

- засіб інституціоналізації принципів взаємовідносин між державою та особою, які породжують взаємні права і обов’язки (В. Шаповал) [72, с. 102].

На нашу думку, усі ці визначення громадянства заслуговують на увагу, оскільки дають виправдану (специфічну) характеристику цьому правовому багатоаспектному та комплексному інституту з різних сторін, наповнюючи «порожню оболонку» громадянства зрозумілим змістом.

Правовій науці відоме розмежування інституту громадянства. Так, у ширшому розумінні інститут громадянства є міжгалузевим інститутом, оскільки відносини у сфері громадянства перебувають у сфері регулювання не лише конституційного права, але й інших галузей права (насамперед, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального, господарського, фінансового та інших).

Традиційним для конституційного права України є вузький підхід до розуміння сутності громадянства, винятково як сукупності правил його набуття та припинення, взаємних прав і обов’язків особи та держави. Прихильником такого підходу вважаємо М. Суржинського, який стверджує, що «інститут громадянства як конституційно-правовий інститут є сукупністю правових норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини між особою та державою з приводу визначення належності до громадянства, набуття та припинення громадянства, процедур з питань громадянства, а також норм, спрямованих на забезпечення реалізації права особи на громадянство [73, с.100].

Розмірковуючи про сутність громадянства та його ознаки, більшість українських науковців вказують на взаємний (двосторонній) правовий стійкий зв’язок, необмежений у часі та просторі [74, с. 8], між особою та державою, який проявляється у правах, обов’язках та відповідальності. Вважаємо таке міркування недостатнім, оскільки до цих ознак громадянства, варто, на нашу думку, додати

«привілеї», які виникають у громадян конкретної держави і не поширюються на громадян інших держав.

Н. Шукліна відзначає складну внутрішню структуру інституту громадянства, його теоретико-правову «пов'язаність» за своєю природою з суверенітетом (державним та народним), територіальним устроєм держави, правовим становищем особи [75, с. 35]. Громадянство як відповідний зв'язок між державою й особою виникає та існує впродовж усього життя особи незалежно від місця її місця проживання, що характеризує його безперервність, але залежить від волевиявлення особи. Очевидно, що закріплення ідеї народного суверенітету у законодавстві передбачає виникнення реальної необхідності.

Дослідження українськими науковцями сутності та правової природи громадянства, схоже, виглядають краще, чого не можна впевнено сказати про окреслення траєкторії розвитку філософсько-правової доктрини громадянства в Україні. Бракує комплексного дослідження філософсько-правової доктрини громадянства, яке на ґрунті міждисциплінарності охоплювало б теорію, історію та філософію громадянства в Україні, демонструвало порівняльно-правовий аналіз особливостей набуття і припинення громадянства, окреслювало спільні та відмінні риси виникнення подвійного (множинного) громадянства і скорочення випадків безгромадянства, гарантування прав людини біженцям, шукачам притулку та особам без визначеного громадянства тощо.

У площині застосування положень Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року у сфері громадянства конструктивними є актуальні дослідження С. Шевчука [76, с. 671] та Г. Юдківської [77]. У контексті статей 8 (втручання органів держави у приватне та сімейне життя) і 14 (дискримінація) цієї Конвенції найважливіші рішення, які підтверджують фундаментальні цінності громадянства прогнозовано знаходимо у нещодавніх рішеннях ЄСПЛ у справах *Genovese v. Malta* (2012) [78], *Menneson v. France* (2014) [79] і *Labassee v. France* (2014) [80], *Biao v. Denmark* (2016) [81], *Ramadan v. Malta* (2016) [82], *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017) [83].

Із позицій теорії та філософії права саме та особа, яка здійснює своє право на самореалізацію, як вважає С. Максимов, традиційно є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової держави. «Як суб'єкт правового суспільства вона постає в мундирі громадянина. Громадянин, на відміну від просто підданого, має нагоду і здатність вільного вираження своєї волі. Йому притаманні гідність і мужність, готовність стати на захист цінностей вільного суспільства. У нього є громадянська відповідальність, і його правосвідомість принципово відрізняється від просто закономірної свідомості члена неправового суспільства» [84, с. 83–84].

Сьогодні став доступнішим набуток європейських та американських науковців, де певним еталоном можуть виступати праці, написані з позицій сучасного наукового осмислення громадянства. Серед таких, зокрема, не можна не згадати видані англійською мовою упродовж двох останніх десятиліть монографії: «Дебати про громадянство: читанка (The citizenship debates: a reader)» Г. Шафіра 1998 р. [85], «Довідник із студій у сфері громадянства (Handbook of citizenship studies)» І. Ішін та Б. Тернера 2002 р. [86], «Що таке громадянство (What is Citizenship)» 1999 р. [87] і «Коротка історія громадянства (A Brief History of Citizenship)» 2004 р. Д. Гітера [88], згаданий нами раніше «Оксфордський довідник громадянства (The Oxford handbook of citizenship)» 2017 р. [89] і ще не один десяток інших книг, котрі однозначно заслуговують на пильну увагу кожного правника.

До наведеного варто додати ще низку наукових публікацій учасників Обсерваторії глобального громадянства (Global Citizenship Observatory, GLOBALCIT)¹ в основному англійською, частково французькою та німецькою мовами. Щоби забезпечити якісний, сучасний та ефективний рівень дослідження правової доктрини та антропосфери громадянства, який мав би бути здійснений чи не століття тому, нам доводиться терміново «наздоганяти Європу» там, де,

¹ Детальніше дивитися тут: <http://globalcit.eu/>

здавалось би, непотрібні ані дорогі новітні технології, ані дороге інноваційне обладнання.

Відомо, що перші спроби давнього осмислення громадянства, з'ясування його сутності та правової природи, аналіз основних ознак і особливостей належать філософам та історикам античності Платону [90, с. 3-5], Аристотелю [91, с. 35-65], Цицерону, Полібію. Джерела досліджень громадянства, передусім, можуть бути віднайдені у працях інших видатних мислителів, таких як Тацит, Плутарх, Нікколо Мак'явеллі [92, с. 47], Джеймс Гаррінгтон, Жан-Жак Руссо та інші [93]. Однак, найфундаментальніше дослідження громадянства, на наш погляд, належить британському філософу Томасові Гоббсу [94, с. 161-166].

За конструктивний орієнтир для окреслення походження та визначення інституту громадянства варто взяти книгу Дерек Гітера (*Derek Heater*) «Що таке громадянство (*What is Citizenship*)» 1999 року – це у певному сенсі пошук автором істини у сфері громадянства, спонукання до розвитку філософсько-правової доктрини та продовження дискусії в широких професійних колах [95]. Бо таке ґрунтовне дослідження сутності та правової природи громадянства, на нашу думку, написане не лише для правників, а й для істориків, політологів, соціологів та філософів з метою осмислення та опредметнення цього конструкту.

Згодом, на початку 2000-х, Дерек Гітер у праці «Коротка історія громадянства (*A Brief History of Citizenship*)» запропонував вступне дослідження історії принципів та практики реалізації права на громадянство, засноване на тому, що всі нинішні умови та дискусії щодо громадянства не можуть бути повністю зрозумілими та усвідомленими без знання історичного підґрунтя [96]. Цей фактаж подається автором на підставі аналітичної розповіді про функціонування громадянства, застосування основних філософсько-правових та теоретичних особливостей (відмінностей) в містах-державках античної Греції: передусім в Афінах і Спарті. На жаль, розглядаючи відмінності існування інституту громадянства в містах-державках античної Греції, автор не звернув окрему увагу на міста північного узбережжя Чорного моря та не згадав про тамтешні

особливості, що було би актуальним для дослідження траєкторії розвитку правової доктрини громадянства в Україні.

Величезного розповсюдження набуло дослідження громадянства у контексті правового статусу особи. Автор книги (Д. Гітер) пропонує розглянути, на підставі представлених історичних доказів, як громадянство відрізняється від інших форм соціально-політичної ідентичності людини. Поділяємо твердження Д. Гітера, що загальноприйняте припущення про те, що громадянство у розумінні приналежності (*citizenship*) та громадянство як походження (*nationality*) є синонімами, однак, залежно від конотації. Якщо перше можна змінити чи припинити, то друге передається від покоління до покоління екстра-територіально, що і породжує масу труднощів: внутрішньо в державі з'являються національні меншини, а на зовнішній арені – діаспора [97].

Добре відомо, громадянин – це завжди людина, але у правовому сенсі не кожна людина є громадянином (будь-якої держави) [98, с. 158]. Йдеться про те, що навіть проживаючи в одній державі, далеко не всі її мешканці є її громадянами (іноземці, біженці, шукачі притулку, особи без визначеного громадянства, негромадяни). Приклади такого опредметнення громадянства знаходимо в державах Балтії, де громадяни колишнього СРСР, які не ідентифікували себе з цими державами, не склали екзамен на знання та володіння державною мовою під час набуття громадянства цих держав у зв'язку із натуралізацією і були визнані «негромадянами (*noncitizens*)». Інший приклад стосується представників національних меншин, які, проживаючи споконвічно на території конкретної держави, часто не є її громадянами (уйгури в Китаї, рохінджа в М'янмі) та зазнають різних форм дискримінації (до прикладу, заборона реєстрації імен або примусова зміна раніше зареєстрованих імен, примусове виселення тощо). Відмінність полягає у тому, що громадянин – особа, яка має нормативно закріплений статус, може користуватися захистом держави свого громадянства як у межах її території, так і поза нею [99].

Однією із панівних ідей у світі у сфері громадянства є мультикультуралізм, який проявляється в одночасному співіснуванні в одній державі окремих культур,

що є характерним для інтеграції нових людей (*newcomers*) в пануючу культуру (до прикладу в Канаді чи у США). У Європі до мультикультуралізму ставляться радше скептично [100, с. 14]. Канадський філософ та соціолог Чарльз Тейлор (*Charles Taylor*) визнає, що сучасна ідентичність особи (у форматі громадянства) за суттю є політичною, тому що в кінцевому підсумку вимагає визнання (*recognition*) з боку держави. Таке «визнання» з боку держави Френсіс Фукуяма (*Francis Fukuyama*) вважає похідним від гегелівського універсального «визнання» [101, с. 9].

Протягом XVI-XVIII століть в Європі був поширений меркантилізм, як напрям становлення та розвитку державного управління (державної політики) в основному абсолютистських держав світу [102, с. 14-15]. Поділяємо твердження науковців, що у доктрині громадянства меркантилізм проявився особливо гостро у принципах його набуття: якщо підґрунтям права крові (*ius sanguinis*) вважали міграційний меркантилізм (*migratory mercantilism*), який, як правило, передбачає, що автохтонне населення, від якого особа може набути громадянство за походженням, чітко відрізняє «наших» людей від «інших», які в результаті масштабної імміграції порівняно нещодавно переїхали у конкретну державу. Застосування права ґрунту (*ius soli*) у західноєвропейських державах пов'язували із малорухомим меркантилізмом (*sedentary mercantilism*), оскільки йшлося про дітей іммігрантів, народжених на території конкретної держави, де вони осіли [103, с. 72, 177].

Засадничо правову доктрину громадянства, зважаючи на її багатоаспектність та міждисциплінарність, розглядають у таких чотирьох аспектах: диференціація (розмежування) громадянства в теорії та на практиці, властивий горизонт доктрини громадянства, характер громадянських зв'язків між особою та державою, а також механізми та інструменти, способи вирішення конкуруючих громадянських та особистих зобов'язань у контексті громадянства [104]. У світлі великих міграцій та переселень, гарантування прав і цінностей громадянства, дотримання церемоній його набуття бентежать, хоч і стають значно важливішими, ніж раніше.

У сучасному світі громадянство, зазвичай, має два виміри: якщо для внутрішніх взаємовідносин у політичній спільноті це означає включення та універсалізм, то для зовнішніх – брак громадянства конкретної держави означає виключення. Оскільки ці аспекти громадянства з'являються просторово та юридично відокремлено (розрізнено), то вони вважаються додатковими. Фактично, ці аспекти громадянства (включення до членів держави/спільноти/суспільства як громадян і виключення як чужинців/мігрантів/переселенців) драматично стикаються на території конкретної національної держави, створюючи численні протиріччя та колізії, коли йдеться про тих, кого за законом називають чужинцями - транснаціональними мігрантами, які мають статус позбавлених повного громадянства. На кінець 2018 року найвідомішим є «караван» транснаціональних мігрантів із латиноамериканських держав (Гондурасу, Гватемали і Сальвадору), які прямують до США, щоб отримати там притулок, викликаючи негативне ставлення та протести мешканців Мексики. Цей декількатисячний «караван» транснаціональних мігрантів американською владою вважається «навмисною спробою підірвати право і закони США», він став каталізатором перегляду американської державної політики у сфері громадянства та міграції, ініційованого Дональдом Трампом.

Можна піддати сумніву реалізацію «американської винятковості (*American exceptionalism*)» у розумінні Сеймура Мартіна Ліпсета (*Seymour Martin Lipset*) [105] у зв'язку із нещодавніми заявами Дональда Трампа, 45-го Президента США, щодо набуття особою громадянства за народженням *ius soli* незалежно від походження та зовнішньої міграції. Якщо раніше кожна дитина емігрантів з В'єтнаму чи Гватемали після прийняття присяги на вірність США (*oath of allegiance*) могла гордо називатися американцем за народженням і ніхто не сміявся з цього [106, с. 14], то тепер ситуація суттєво змінилася. Національна ідентичність у США є чимось на зразок громадянської релігії, а тому американське громадянство є великою цінністю і набуття особою громадянства у зв'язку з натуралізацією (особливо процедура прийняття присяги на вірність) має важливе значення [107].

Досліджуючи категорію чужинність, Лінда Босняк (*Linda Bosniak*) у книзі «Громадянин та чужинець: дилема сучасної участі (*The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*)» 2008 року наголошує на її багатоаспектності та складності предметності, особливості явищ включення (*inclusion*) осіб як громадян і їх виключення (*exclusion*) як чужинців, притаманних конституційно-правовому інституту громадянства в ліберальних демократичних суспільствах (особливо США) [108]. Погоджуємося з дослідницею, що у недалекій перспективі вкрай важливо переглянути сенс громадянства, зважаючи на пористість кордонів та збільшення кількості мігрантів (переселенців) у світі.

Як особлива форма негромадянства, чужинність являє собою потужну політико-правову лінзу, крізь яку можна усвідомити та унаочнити сенс самого громадянства, стверджує Лінда Босняк. Вона використовує категорію чужинність (*alienage*), щоб з'ясувати переваги та межі концептуальної ідеї «рівного громадянства (*equal citizenship*)», яка оживляє багато сучасних конституційних демократій у світі. У процесі дослідження відмінності між громадянином та чужинцем вона показує, як основні риси глобалізації сприяють формуванню структури правових та соціальних відносин між особою і державою у самому серці суспільств.

Незважаючи на те, що базові принципи громадянства: право крові (*ius sanguinis*) та право ґрунту (*ius soli*) відомі ще з часів міст-держав античної Греції, лише, починаючи з XIX століття, вчені охарактеризували їхню сутність та правову природу. Вважаємо первинним принципом набуття громадянства від народження (основним критерієм його набуття особою за походженням) право крові (*ius sanguinis*), детальне дослідження та опис якого здійснив Й.Г. Фіхте [109, с. 546].

Важливими для усвідомлення трансформації чужинності, як наслідку міграції, у набуття громадянства у зв'язку із натуралізацією чи застосування права ґрунту *ius soli* під час реєстрації народження дітей мігрантів стали численні дослідження французького історика Жерара Нуар'єля (*Gerard Noiriel*) [110, с. 4-23]. Саме під час Французької революції 1789–1799 років була проведена лінія «демаркації» між громадянином та чужинцем (якщо в часи

монархії чужинець міг обирати, бути обраним до органів публічної влади та навіть призначеним керувати армією, то з 1793 року – це привілей належить винятково громадянину Франції) [111, с. 372-373]. З іншого боку, всі дискримінаційні обмеження у контексті особливостей набуття громадянства (щодо раси, релігії, етнічного походження), які існували раніше, більше не діяли – спрацював ефект універсалізму.

Франція відома у сфері громадянства як держава, в якій, на відміну від Німеччини, дотепер панівним є право ґрунту *ius soli* під час набуття особою громадянства від народження [112]. Започаткування застосування цього принципу у Франції пов'язують із ідеєю французького філософа Ернеста Ренана (*Ernest Renan*), який провів у 1882 році у Сорбонні конференцію «Що таке нація? (*Qu'est-ce qu'une nation?*)», де у фінальному документі була сформована концепція громадянства, ключовим принципом якої було *ius soli* [113, с. 10-11]. Йшлося, насамперед, про протиріччя у сфері набуття громадянства у контексті самоідентифікації мешканців Ельзасу та Лотарінгії в результаті територіальних змін. Ренан розмірковував про громадянство як про зв'язок між особою та державою, який утворився на підставі народження особи на території конкретної держави, не беручи до уваги її походження, називаючи його «щоденним плебісцитом (*un plebiscite de tous les jours*)» [114].

Французький закон про громадянство 1889 року під час набуття особою громадянства від народження оперував комбінацією принципів: правом крові *ius sanguinis* (за походженням) та правом ґрунту *ius soli* (за місцем народження) як компроміс між громадянами та чужинцями, які давно проживають у Франції. Він вважав Францію ХХ століття завдяки сприятливій для зовнішньої імміграції державній політиці у сфері громадянства «котлом», де зустрічаються люди різного етнічного походження (майже 20 % народжених у Франції мають принаймні одного із батьків емігрантського походження) [115, с. 367-380].

Право ґрунту (*ius soli*) як пріоритетний принцип набуття особою громадянства під час народження здавна застосовується автоматично у США. Перше речення Секції 1 Чотирнадцятої Поправки до Конституції США, прийнятої

у 1868 році, звучить так: «всі особи, народжені чи натуралізовані у США, [...], є громадянами США та того штату, в якому вони проживають». Погоджуємося з американськими дослідниками, що це – очевидний приклад нав'язливої ідеї американської винятковості, що робить США (та Канаду) унікальними державами у світі, оскільки жодна європейська держава не використовує цей принцип самостійно (а лише у поєднанні з правом крові) [116].

Ідея приналежності особи до держави лежить в основі концепції громадянства. Однак на даний час вона втрачає сенс, коли люди добровільно перетинають кордони держав, покидаючи території, до яких вони «належать», мають постійний (правовий, соціальний) зв'язок, і прямуючи туди, де вони не мають цієї приналежності і невідомо чи набудуть її [117, с. 12]. Виникає інша категорія мігрантів – біженці. На початку ХХ століття, як свідчить Джон Торпі (*John Torpey*) у праці «Винайдення паспорта: нагляд, громадянство та держава (*The invention of the passport: surveillance, citizenship, and the state*)» 2000 року, у сфері громадянства (набуття у результаті територіальних змін), ідентифікації та паспортизації людей назріла ідея полегшення їхньої свободи пересування – розробка та видача «паспорта Нансена» [118, с. 127-129]. За допомогою цього документа з території колишньої Османської імперії (в основному вірмени та греки) і Російської імперії змогли подорожувати, будучи особами без визначеного громадянства [119, с. 287-346]. Чи не вперше «паспорт Нансена» став реальним та легальним міжнародно-правовим інструментом встановлення юридичного статусу особи без визначеного громадянства (фактично створення та затвердження цього документа стало «колискою» міграційного права) [120, с. 129].

Не можна не погодитися з О. Малиновською, що явище подвійного (множинного) громадянства особи в контексті національної безпеки та ідентичності є складним, об'ємним і однозначно заслуговує на подальше дослідження та опрацювання [121, с. 29-35]. Дійсність підтверджує необхідність та доцільність продуманого правового врегулювання питання подвійного (множинного) громадянства особи.

Серед внутрішньодержавних засобів скорочення біпатризму (запобігання виникнення цього явища) М. Гнатовський виділяє такі: надання біпатриду (особі з подвійним чи множинним громадянством) права відмовитися від одного із своїх громадянств (оптація); негативна оптація (автоматичне набуття особою після досягнення нею повноліття одного зі своїх громадянств від народження; встановлення кількості поколінь осіб, які постійно проживають за кордоном і можуть «передати» дітям своє громадянство за походженням на підставі права крові *ius sanguinis*; прояв вірності (лояльності) особи державі свого громадянства (у випадку державної зради – автоматична втрата громадянства) [122, с. 63]. Але не можемо погодитися з наступним засобом запобігання виникненню біпатризму, вважаємо його дискримінаційним: наділення дітей від змішаного шлюбу громадянством за правом крові батька (у світлі рішення ЄСПЛ у справі «*Genovese vs. Malta*» 2012 року) [123]. Також переконані, що інший, запропонований Гнатовським засіб скорочення випадків біпатризму: «принцип, згідно з яким вступ у шлюб з іноземцем не впливає на громадянство жінки», є застарілим, тобто таким, що не відповідає реаліям сьогодення, а тому доцільніше застосовувати у таких випадках оптацію громадянства.

Серед представників української наукової спільноти дослідженням права людини на ім'я, ім'явживанням (антропономастиком) протягом тривалого періоду займалися винятково філологи, етнологи, історики, соціологи та філософи (серед них Л. Белей [124], Н. Дзятківська, В. Ірклієвський [125], Г. Лозко [126], Л. Луцько [127], Л. Скрипник, І. Трійняк [128], П. Чучка [129]). Цьому питанню присвячені нещодавні дослідження у сфері соціономастики як окремого напрямку мовознавства.

Ми ж переконані, що в епоху активізації суспільного життя дослідженням права людини на ім'я у контексті визначення правової ідентичності особи набуває нового значення, зокрема, в юридичному контексті. Поки що винятково в рамках сучасної цивілістичної доктрини «як особисте немайнове право, що забезпечує соціальне буття фізичної особи» та відображено у напрацюваннях Н. Кузнецової [130, с. 27-35], З. Ромовської [131], С. Сліпченка [132, с. 349-361; с. 96-104] та

Р. Стефанчука [133, с. 83-97]. Загалом, на наше переконання, питання законодавчого регламентування апелятивів належить до конституційно-правових параметрів ідентифікації особи (передусім громадянина конкретної держави), є проявом збереження національних цінностей, традицій та безпеки.

Поділяємо переконання науковців (Б. Тернера), що в сучасній матриці громадянства доцільно розмірковувати над такими трьома основними питаннями: по-перше, наскільки межі членства людини у державі (*membership*) будуть співрозмірними з кордонами між державами (ступінь); по-друге, наскільки переваги і межі членства людини у державі будуть закріпленими у законодавстві (зміст); і нарешті, наскільки «товщина» ідентичності громадян як членів держави буде осмисленою і зрозумілою для кожного з них (глибина) [134, с. 1-10]. Відповідь на усі ці питання та кожне з них, зокрема, повинна бути чіткою, логічною, аргументованою та юридично обґрунтованою, оскільки громадянство, традиційно, знаходиться на перехресті забезпечення національної безпеки та гарантування прав людини, консюмеризму та вірності особи державі свого громадянства.

Незважаючи на численні дослідження у сфері громадянства та політико-правової ідентичності особи, досі не вироблено єдиного погляду на тлумачення поняття «громадянства» та смислове наповнення, яке б відповідало реаліям нинішнього часу.

1.2 Методологія аналізу теоретичних засад дослідження філософсько-правової доктрини громадянства

Як писав Станіслав Дністрянський, «філософію права можна вважати тільки одною із частин загальної науки права, яка досліджує, якою є суть права, та обмірковує різні наукові системи більше чи менше визначних філософів, але обмежуючися тільки на самі абстрактні міркування необіймає всього того, що повинна дати наука взагалі, значить не тільки в своїх філософічних висновках, але й в тих ріжноманітних формах, в яких право виступає в історії» [135, с. 7].

Поділяємо переконання Миколи Козюбри, що «проблема методології є неминучою для будь-якої науки», а для юридичної науки і поготів, оскільки дієвий методологічний інструментарій вочевидь безпосередньо залежить від ступеня і глибини проникнення наукового пізнання у сутність досліджуваних явищ і процесів [136, с. 22]. Поняття «методологія» є багатоаспектним, комплексним, походить від «метод» (грецькою μέθοδος – правильний шлях, шлях дослідження) і неоднозначно трактується в сучасній науці. Якщо в широкому значенні методологія – це теорія людської діяльності, діяльність наукового раціонального пізнання, мислення та продукування знання, то у вузькому значенні під методологією науковці часто розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [137, с. 138-141].

Методи наукового пізнання вкладаються у поняття ширше – вчення про те, як у дослідженні потрібно їх (методи) використовувати для дослідження істини. Це вчення одержало назву «методології», що далеко неоднозначно трактується дослідниками і вносить достатньо суттєву плутанину в науку. Хоча в цій семантичній синоніміці визначень все одно спостерігається спільність денотатів у вигляді: це сукупність дослідницьких підходів, прийомів, засобів.

Одну із перших спроб осмислити методологію права в широкому контексті (як вчення про методи не лише наукового раціонального пізнання правових явищ, а й методи практичного використання права) здійснив наприкінці 1970-х років відомий сербський (югославський на той час) теоретик, філософ та соціолог права Радомір Лукіч (*Radomir Lukic, Радомир Лукић*).

Кожний автор-пошуковець, не оминаючи окремих трактувань методології, сутнісну деталь по-своєму знаходить: професор Петро Рабінович акцентує на тому, що система методів і засобів не повна без того вчення, яке підказує їх використання для аналізу державно-правових явищ [138, с. 182]. Характерно, що стан та динаміка як основні чинники впливу на розвиток методології праводержавознавства (юридичної науки) визначаються, на його переконання, передусім чіткими, конкретними та актуальними «потребами, запитамі соціальної практики, які є обумовленими модифікаціями об'єкта й предмета цієї науки

відповідно до змін праводержавної реальності, а також розвитком наук, чії здобутки можуть використовуватись нею (методологією) з метою наступного вдосконалення власного методологічного арсеналу» [139, с. 11-21].

Харківський вчений – юрист С. Максимов бачить методологію права у системі світоглядно-методологічних ідей і принципів; на загальнонауковому рівні він тлумачить систему принципів і методів наукового пізнання, окрім яких наявні ще і конкретно-наукові (психологічний, соціологічний та ін.); і третій рівень методології – не менш аргументовано виокремлений – це спеціально-юридичний як система методів пізнання права (нормативно-аналітичний, догматичний, порівняльно-правовий) [140, с. 23-26].

Погоджуємося з твердженням тих науковців, які наполягають на тому, що своєрідним балансом (компромісом) між надто широкою і достатньо вузькою інтерпретацією змісту цього терміна вважається багаторівневий підхід, в якому розрізняються найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз; семіотичний, синергетичний підходи (загальнонаукова методологія); теорія і методи юридичної науки (порівняльно-правовий); методика як сукупність механізмів (операцій) і процедур, які застосовуються під час конкретних досліджень філософсько-правової доктрини громадянства.

Деякі проблеми методології дослідження у сфері теорії та філософії права знайшли своє відображення у працях О. Балинської, Ю. Барабаша, О. Грищук, Д. Гудими, С. Добрянського, І. Жаровської, М. Кельмана, Б. (Т.) Кістяківського, М. Козюбри, М. Костицького, Р. Лукіча, С. Максимова, В. Нерсисянца, М. Орзіха, Л. Петрової, П. Рабіновича, С. Рабіновича, С. Сливки та багатьох інших. Якщо особливості некласичної та постнекласичної методології права розглядались у працях таких науковців, як Ю. Габермас, В. Лук'янець, О. Тихомиров, то фундаментальне значення для розуміння та усвідомлення процесів трансформації методології юриспруденції й місця та функцій підходів в цій системі займають

праці Х. Бехруза, Д. Гудими, С. Гусарєва, М. Дамірлі, О. Кресіна, Ю. Оборотова, О. Скакун, О. Тихомирова та інших.

Характерним є те, що методологія кожного філософсько-правового дослідження має триступеневу структуру: дослідницькі підходи, методи та прийоми. Для дослідження філософсько-правової доктрини громадянства ми обрали таку методологію:

- **антропологічні дослідницькі підходи** (для з'ясування природи громадянства як правової приналежності особи, зв'язок між нею та державою, набір прав, обов'язків та привілеїв з часу зародження доктрини і до тепер): філософсько-антропологічний, соціально-антропологічний, релігійно-антропологічний;

- **методи дослідження:**

- *філософські* (діалектичний і метафізичний) – для опредметнення громадянства, вивчення його сутності та правової природи, які перебувають у перманентному розвитку від часу міст-держав античної Греції до XXI століття;

- *загальнонаукові* (системний; структурно-функціональний; сходження від конкретного до абстрактного; сходження від абстрактного до конкретного) – для встановлення різновидів антропологічного дослідницького підходу, з'ясування їх евристичних можливостей, визначення певних понять тощо;

- *спеціально-наукові* (аналіз письмових джерел) і окремі (тлумачення юридичних норм; догматичний; теоретико-правового моделювання; порівняльно-правовий) методи;

- **прийоми дослідження:** індукція, дедукція, класифікація, синхронний та діахронний аналіз, теоретичний синтез, екстраполяція, абстрагування, ідеалізація, опис, характеристика, порівняння, роз'яснення, доведення, спростування та інші.

В основу дослідження методології філософсько-правової доктрини громадянства *a priori* покладається обрана нами проблема суспільного значення, яка виникає на ґрунті невідповідності у розвитку її наукового знання. Такою проблематикою вирізняються на сучасному етапі питання набуття і припинення громадянства в Україні та в інших державах (особливо, що стосується набуття

особою громадянства від народження), функціонування нормативних його елементів, які є статичними (норми, принципи, елементи); організаційних елементів (правоустановчі документи та правозастосовна практика); ідеологічні особливості (правова свідомість, національна ідентичність, національна безпека). Однак, забігаючи наперед, зауважимо, що названа статичність окремих елементів є відносною.

Вочевидь сфера громадянства тісно пов'язана із забезпеченням на сучасному етапі розвитку держави повсюдного дотримання принципів правовладдя та пропорційності, що викликає актуальність формування концепції громадянства на етапі подолання цивілізаційної як світової, так і локальної кризи правових цінностей та принципів. Методологія дослідження доктрини громадянства – це насамперед результат філософсько-, державно- та політико-правового дискурсу, в межах якого відбувається процес взаємодії різноманітних когнітивних стратегій осягнення та унаочнення цього правового інституту, визначаються фундаментальні методологічні засади його раціонального пізнання.

Завдяки такому опрідметненню, вважаємо, що методологія дослідження філософсько-правової доктрини громадянства повинна бути розумним поєднанням трьох взаємозалежних компонентів – доктринально-ідеологічного стратегічного та інструментального. Розмірковуючи про *доктринально-ідеологічний* компонент, ми маємо, перш за все, на увазі парадигму дослідницького бачення права людини на громадянство, підстави його набуття та припинення, подвійне (множинне) громадянство, безгромадянство. *Стратегічний* компонент полягає у наборі тих підходів, які зумовлюють загальну спрямованість дослідження громадянства, осягнення його сутності та правової природи, сучасних викликів і перспектив (механізмів), інструментарію їх вирішення. І нарешті *інструментальний* компонент методології дослідження філософсько-правової доктрини громадянства традиційно передбачає застосування системи когнітивних практик (пізнавального інструментарію), набір методологічних інструментів у процесі самого дослідження.

Отже, закономірно визнати, що на теоретичному рівні філософсько-правова доктрина громадянства може і повинна опиратися на найновіші та найсучасніші досягнення в методології правової науки, тобто на її міждисциплінарні ідеї. Однак такий підхід не може бути обмеженим рамками сучасних досягнень винятково у сфері теорії держави, філософії права, цивільного та адміністративного чи конституційного або міжнародного права, історії політичних і правових учень. Визнанням оптимальних шляхів у пошуку конструктивних ідей крізь пізнання доктрини громадянства постають концепції самоорганізації, нелінійності, проблеми еволюціонування права.

Антропосоціокультурний підхід дослідження філософсько-правової доктрини громадянства характеризується взаємопроникненням таких його властивостей, як *антропність*, *конструктивність*, *контекстуальність* та *функціональність*, які зумовлюють природу цього інституту [141, с. 80–126]. Антропність (людиномірність) проявляється у фундаментальності, особистісності, невід’ємності, невідчужуваності, природності та універсальності права кожної людини на громадянство, яке належить їй від народження та не повинне формально залежати від її соціального статусу чи «демографічних» особливостей. Соціальна сутність основоположних («природних») прав людини, закономірності їх здійснення, траєкторія розвитку, охорони і захисту сукупно становлять ядро, стрижень кожного філософсько-правового дослідження (в т.ч. у сфері громадянства) [142, с. 10]. А тому, виходячи із нещодавніх міркувань професора Петра Рабіновича, «соціальна сутність громадянства – це його здатність бути засобом (інструментом) задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб’єктів суспільства» [143, с. 11].

Наступна властивість антропосоціокультурного підходу дослідження філософсько-правової доктрини громадянства – *конструктивність* – передбачає чітку, узгоджену, регламентовану дію органів публічної влади у рамках гарантування права людини на громадянство (в т.ч. реалізації набуття особою громадянства та його припинення) [144, с. 24]. Дозволю собі зауважити, що право людини на громадянство є конструктом, пов’язаним із глибинними потребами та

природними інтересами людини упорядкувати свій зв'язок (ідентифікувати себе) із конкретною державою, усвідомити свою вірність та визначити коло прав, обов'язків і привілеїв, які є його засадничими складовими елементами, встановити межу між приватним та публічним.

Відомо, що *контекстуальність*, відтворює сутнісні ознаки громадянства, розглянуті у філософських трактатах, міжнародно-правових документах, національному законодавстві, судовій практиці та конкретних правових ситуаціях. І нарешті остання властивість, *функціональність*, яка демонструє ефективність громадянства як конституційно-правового інституту, дієвість механізмів та інструментарію його еволюціонування протягом багатьох століть в Україні та у світі, характерних для демократичних держав.

Використане у роботі поєднання діалектичного, структуралістського та герменевтичного методологічних підходів до дослідження філософсько-правової доктрини громадянства свідчить про її комплексність та багатовимірність. Багата та тривала судова практика Суду справедливості Європейського Союзу у контексті свободи пересування та вільного вибору місця проживання («*Micheletti*» (1992 p.), «*Martinez Sala*» (1998 p.), «*Grzelzyk*» (2001 p.), «*Baumbast*» (2002 p.), «*Garcia Avello*» (2003 p.), «*Zhu and Chen*» (2004 p.), «*Bida*» (2005 p.), «*Gibraltar*» (2006 p.), «*Grunkin and Paul*» (2006 p.), «*Rottmann*» (2010 p.), «*Zambrano*» (2011 p.), «*Iida*» (2012 p.), тощо), а також Європейського суду з прав людини («*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom*» (1985 p.), «*Guillot v. France*» (1996 p.), «*Karassev v. Finland*» (1998 p.), «*McGuinness against the United Kingdom*» (1999 p.), «*Slivenko v. Latvia*» (2003 p.), «*Булгаков проти України*» (2007 p.), «*Genovese v. Malta*» (2012 p.), «*Гарнага проти України*» (2013 p.), «*Cusan and Fazzo v. Italy*» (2014 p.), «*Henry Kismoun v. France*» (2014 p.), «*Menneson v. France*» (2014 p.) і «*Labassee v. France*» (2014 p.), «*Biao v. Denmark*» (2016 p.), «*Ramadan v. Malta*» (2016 p.), «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017 p.) дала змогу виявити наскрізність та різновекторність досліджуваної проблематики у сфері громадянства та правової ідентичності особи.

Розгляд кожної доктрини у соціальному пізнанні продиктований умовами її виникнення й обставинами, за яких вона унаочнюється як суспільно значуща у сучасному суспільстві. У сфері правознавчої діяльності спостерігається чи не щоденне ускладнення суспільно-політичної ситуації, ріст злочинних проявів девіантної поведінки, трансформації соціальних взаємозв'язків та суперечностей. Всі названі і неназвані стрімкі видозміни (що подекуди цілковито непередбачувано випереджають людське осмислення їх) щоразу спонукають пізнавати непізнане й не пізнаване. І ніколи ці процеси через світову нестабільність і нестійкість не є простими. Скільки б ми не визначали теоретичних постулатів понять «метод» і «методологія» вони будуть лише доповненням і розвитком наявних, хоча суб'єкти права не сегментують свої прості діяння, які пояснити можна хіба що поза нераціональними помислами та бажаннями, задуманими як чийсь політичний злочинний чи ментальний і т. д. проект. У зв'язку з цим логістика методологічного пізнання в кожному окремому випадку буде мати лише **X** – подібну модель заглиблення в сутність дослідження та її всебічного вивчення.

Залишається й надалі дискусійним питання про наявність / відсутність юридичного методу для пізнання права. Логічно, що С. Максимов позиціонує спеціально-юридичний, що цілковито можна виправдати диференціацією наявних галузевих методів (історичний, психологічний, соціологічний та ін.) [145, с. 23-26]. Суперечність того, чи можна юриспруденцію вважати науковою – і дали такі наслідки тлумачень про невинуватість методів цієї науки. Однак все ж таки такої категоризації поглядів до тепер не було достатньо розвинуто. Радше навпаки: консенсус був винайдений у ствердженні методологічного універсалізму. Дискусії тривають і тепер: вони зводяться до ствердження відсутності окремої методології для юриспруденції, що ми вже констатували на підставі авторитетних висловлювань дослідників. Але є і друга – протилежна позиція щодо оприлюдненої. Вона заснована на ідеї методологічної автономії юриспруденції як науки. Такі погляди розвинулися у дві протилежні течії: підпорядковану і автономну методологію. Перша обґрунтовується тим, що метод юриспруденції

(юридичний метод) є умовною назвою і ґрунтується він на запозичених способах пізнання з інших дисциплін, у т.ч. і юридичних наук.

Найбільш перспективною у теоріях пізнання є та особливість, яка проростає на ґрунті відсутньої єдності в поглядах вчених щодо фундаментальних концепцій пізнання і діяльності суб'єкта права як законослухняної особистості. І це не є проблемою, оскільки плюралістичний підхід в юриспруденції, як і в будь-якій сфері, є фактором розвитку самого процесу пізнання. Однак, як слушно застерігають дослідники, плюралізм виправданий лише тоді, коли він не ототожнюється з еkleктичним змішуванням методологічних принципів, некритично «вихоплених» із різних традицій [146, с. 262] способів критичного мислення.

Отже, як би не трактувати, з одного боку, поліполярність, полісемантизм явищ, діянь суб'єктів права, а з іншого, критично оцінювати кожний теоретичний підхід до пізнання, все ж таки в кожному окремому випадку напрям осмислення буде спиратися на певні традиційні засадничі постулати методології, а далі він набуватиме творчого розвитку із проекцією на конкретну доктрину, яка в кожному такому випадку буде іншою версією встановлення істинного пізнання.

Тобто, в авторській методології дослідження філософсько-правової доктрини громадянства обов'язково буде наявне «індивідуальне цілепокладання». Саме воно, на нашу думку, є основним маркером авторства. Крім творчого ціннісного способу бачення мети пізнання, достатньо важливою тезою є «метод моральної техніки», про який не так часто згадують дослідники різних сфер науки. Якби над цим замислювалися всі дослідники, результати яких ми вже тепер можемо оцінювати, чи мали б ми стільки заперечених або морально хибних відкриттів і теорій для людства? Для доктрини громадянства цю константу беремо як засадничу; хоча й будемо пам'ятати про те, що в теорії методолога І. Фішмана методологічний «універсум», потрактований особливо. Автор виводить нас «з коло завдань методології», стверджуючи «не про мету духовно-наукового пізнання, а про методологію діяльності, яка виникає з такого пізнання» [147, с. 37-53].

Такий підхід він називає «методософією», взяту як «справу життя» нідерландського вченого Бернарда Лівехуда (*Bernard Lievegoed*). Це не «метод», а «його індивідуальна моральна техніка». Згодом методософія була спрямована на пошуки, принагідно збагачуючи інші сфери наук. Для того щоб скористатися аристотелівською теорією і методософією, творчо опрідметнено логістику І. Фішмана. Ми вже зверталися до особливо ціннісної моделі «моральної техніки», і завдяки їй будемо акцентувати на пізнанні через відповіді на питання «що треба досягти і як це зробити». Ця методологія є аристотелівським підходом. Як аксіологічно витримана, вона полягає в тому, що «всілякий об'єкт є формою і матерією», відтак їм відповідають методи «трансформації і транссубстанції». Перші І. Фішман пропонує називати «методами проектування», другі – «методами звершення». Автор конкретизує: перші є процедурами мислєдіяльності, а другі – «церемоніями діяннє» [148, с. 262].

Пізнавальні дії у сфері гуманітарних наук мають одну спільну платформу, на яку вказав німецький вчений Фрідріх Даніель Шляєрмахер (*Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher*), йдеться про *універсальний герменевтичний метод*. Для методологічного підходу ключовим є розуміння і тлумачення смислу суцього і належного, а також те, де є «межа» інтерпретаційної свободи [149, с. 195].

У тлумаченні закону спостерігається не завжди точне значення його конотації. Особливо семантична поширеність трактувань закону спостерігається на хвилі ідеологічних, пропагандистських устремлінь чи протистоянь. Такі підходи пояснюються потребним (споживацьким) праворозумінням, а не гносеологічним (П. Рабінович). Саме причинами плюралістичного підходу дослідник пояснює значення і роль індивідуальних, групових, загальносоціальних потреб – що і є об'єктивним фактом [150, с. 6-17]. Не можна не помітити, що таке твердження цілком вписується у концепцію О. Стовби – названу динамічним праворозумінням. Дослідник акцентує саме на каузальному розумінні: право як суще – наділене причиново-наслідковим характером впливу на поведінку людей, регулюючи її у потрібному напрямі [151, с. 137].

Для пізнавального процесу важливими є не лише новації у традиційних концепціях наук, але й методологічна культура, яка має здатність видозмінюватися. На цій особливості, на яку мало хто звертає увагу, зупинили свій дослідницький погляд сучасники В. Лук'янець, О. Кравченко, Л. Озадовська [152, с. 265-266].

Що привернуло увагу вчених? Звісно, що для перегляду нинішніх обґрунтованих концепцій науки мав бути виконаний аналіз «традиційної методологічної культури» з її картезіанською концепцією. На тлі «науки про складність» Всесвіт трактувався як «неозора розмаїтість варіюючих складностей».

Відкидання / заперечення темпоральності спостерігається й дотепер. Від Нового часу ця теорія була засвоєна в умовах «диктатури Розуму» – все підконтрольне людському осягненню: світ природи, культури.

Уведене поняття «наук про складність», сформоване в методології як результат різноспрямованих потоків в енергії, речовини, інформації, довело свою обґрунтованість тим, що «Закони буття згаданих реалій не є абсолютно константними». Відтак сприйняття поняття про «складність, що еволюціонує» обґрунтоване вже в новій методологічній культурі як «трансдисциплінарність», тобто ствердження прийняттого для нас явища науки не як «монодисципліна», а такої, для якої важливі: 1) універсальність сфери застосування; 2) можлива довільність природи досліджуваних об'єктів [153, с. 265-266].

Це дослідники бачать як те, що «науки про складність» змінили не тільки ньютонівське, а й уявлення про Всесвіт Альберта Ейнштейна. Отже, йдеться (що цілком виправдано) про «складну нелінійну динаміку». Це радше «мультиверсум» найрізноманітних типів «складностей», що еволюціонують.

З метою всебічного і повноцінного вивчення сутності правової доктрини громадянства, проведення детального аналізу її застосування, представлення висновків у дисертаційному дослідженні були застосовані різні філософсько-світоглядні підходи, а також загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Варто відзначити, що спеціально-юридичні методи є найбільш ефективними для дослідження сутності та правової природи громадянства, серед яких у дисертації

використані такі методи: порівняльно-правовий, історично-ретроспективний, формально-догматичний, прогностичний, статистичний, семіотичний, синергетичний та інші.

Звертаємо окрему увагу на використання у дисертаційному дослідженні семіотичного і синергетичного методів, які, на наш погляд, є доволі новими для наукових юридичних досліджень. Однак вважаємо, що це не заважає розмірковувати про їхню важливість та актуальність, а навпаки дає можливість усвідомити, унаочнити та опредметнити громадянство під іншим кутом зору. Нагадаємо, що семіотичний метод допоміг нам зрозуміти філософсько-правову доктрину громадянства. Августин Блаженний у праці «Про християнське вчення (*De doctrina Christiana*)» стверджує, що «знаком є щось таке, що вносить у нашу свідомість щось поза собою» [154, с. 84–87].

Так, Г. В. Ф. Гегель у трактаті «Філософія права» («*Grundlinien der Philosophie des Rechts*») застосовує семіотичний метод дослідження, розмірковуючи про речі, знаки та символи, і звертає увагу на те, що «кокарда, до прикладу, означає належність до громадянства якоїсь держави, однак, її колір ніяк не є пов'язаний із нацією, він відображає не себе, а націю» [155, с. 200, 203].

Водночас, вважаємо необхідним зазначити, що синергетичний метод дозволив нам дещо по-новому оцінити сутність громадянства і, зважаючи на трансформовані виклики сьогодення, розглянути можливі способи удосконалення його доктрини. Найбільш виправданим для побудови відправної моделі дослідження громадянства видається метод концептуального аналізу Дж. Е. Мура (*George Edward Moore*), який запропонував як виправданий спосіб пізнання виокремлювати для початку смислове ядро терміна на основі аналізу різних контекстів його функціонування.

Близьким за своїм семантичним наповненням до методу концептуального аналізу Е. Мура є метод семантичного абстрагування В.О. Куайна (*Willard Van Orman Quine*). Він (метод) втілений у денотати власних імен, які не пояснюються емпіричними відповідниками. Це так званий аналіз автономного вживання назв, що в даному випадку накладається на способи оцінки номінування осіб, їхніх

прав на вибір імені, що зрештою може доповнювати й увиразнювати у своєму розвитку сучасну доктрину громадянства.

У вітчизняних дослідників юриспруденції набувають визнання авторські пізнавальні пріоритети. Спираючись на теорію французького філософа Поля Рікера (*Paul Ricœur*), який сповідував необхідність тлумачення і культивував «нарративність» як єдність герменевтики, феноменології, лінгвістики й аналітичної філософії, дослідники стверджують про виправданість такого поєднання у цілісній системі «розуміння правових норм», Таким є шлях до з'ясування смислу норми – крізь оцінки чотирьох галузевих складових. Але що важливо: всі ці чинники виформовуються на основі виокремлених Полем Рікером маркерів пізнання, які приховані у тексті, що вибудовується засобами мови.

Українські дослідники, визнаючи герменевтичний підхід і спираючись на визнані (усталені) концепти, про які йшлося вище, зауважують ще і на тому, що для тлумачення правової норми не достатньо лише «семантичного простору мови» [156, с. 3-4].

Назагал сприймаючи твердження авторів про наявність одиничного і загального у тлумаченні норми, ми не зовсім погоджуємося із твердженням про те, що герменевтика може «тлумачити лише мовну складову норми, а її юридичний зміст, наприклад, може залишатися поза межами аналізу» [157, с. 6]. Такий підхід, на нашу думку, роз'єднує зміст і форму вираження задуму, мовця, а по-друге, відомо, що засобом вираження змісту думки завжди й незмінно є мова. «Відірвати» мову від суті висловлювання при передачі змісту ідеї не можливо. Йдеться винятково про правильність або неправильність використання засобів комунікації для повноти відображення й передачі суті істинного поняття.

Отже, методологію дослідження філософсько-правової доктрини громадянства визначаємо як впорядковану єдність взаємодоповнюючих принципів і методів, що дозволяють всебічно та комплексно дослідити генезу, ступінь розробленості проблеми, правову сутність, ознаки, міжнародну і національну правову регламентацію, сучасний стан реалізації, тенденції розвитку та перспективи ефективної реалізації основних маркерів громадянства (до

прикладу підстав набуття та припинення громадянства, особливостей подвійного (множинного) громадянства, безгромадянства тощо).

Європейські вчені небезпідставно наполягають на тому, що класична концепція громадянства знаходиться на перетині різноманітних, інколи протилежних за своєю суттю, правових доктрин та концепцій [158, с. 15-35]. На наше переконання, найважливіше значення для дослідження сутності та правової природи правової доктрини громадянства відіграли загальнонаукові методи, використання яких дозволило, по-перше, вивчити і проаналізувати семантичні диференціали опорних понять у контексті громадянства, і, по-друге, зафіксувати правові підстави зародження та визначити основні етапи розвитку доктрини громадянства.

Використання філософських та спеціально-юридичних методів дослідження підтверджує аргументованість розгляду доктрини громадянства як самодостатньої соціально-політичної цілісності, яка має власну правову природу, логіку розвитку, структуру, ознаки та елементи (додаток Б).

Представники інтелектуальної світової еліти (Римський клуб) звертаються у своїх оцінках до «філософського коріння поточного стану світу» і категорично висловлюється про те, що світ у небезпеці і йому необхідна докорінна зміна парадигми розвитку цивілізації. Потрібна відмова від спрощеного розуміння світу. Треба реалізувати ідею «нового Просвітництва», духовно-морального світогляду «єдиної планетарної гармонійної цивілізації». Деградацію німець Ернст Ульріх фон Вайцеккер (*Ernst Ulrich von Weizsäcker*) і швед Андерс Війкман (*Anders Wijkman*), чинні співкерівники Римського клубу, вбачають в авторитаризмі і фундаменталізмі. Ця криза не є циклічною, але охоплює всі сфери – соціальну, політичну, культурну, моральну сфери, ідеологічну і капіталістичну.

Винуватцем таких криз інтелектуали називають світогляд: домінування редукціоністського мислення і фрагментації знань. Одне із зауважень стосується «згубного переходу від розгляду реальності як цілого до її поділу на багато дрібних фрагментів». Дослідники вказують, що наївний реалізм і матеріалізм – невинуваті у філософському плані і неправильні в науковому.

Члени Римського клубу нагадують принципи невизначеності Вернера Гейзенберга (*Werner Heisenberg*) і концепції комплементарності Нільса Бора (*Niels Bohr*) та те, що взаємодія дослідника з його об'єктом – це базова складова акту пізнання. Потрібна фундаментальна трансформація мислення, підсумком якої має стати цілісний світогляд. Він має бути гуманістичний, але вільний від антропоцентризму, а також синергетичний, тобто такий, який примиряє протилежності і встановлює баланс.

Визнаючи особисту автономію особи, сучасні елітарні вчені світу закликають до балансу й обліку спільного блага, утверджуючи «філософію балансу». Окремі держави не можуть робити все, що їм заманеться, оскільки їхні наслідки зачіпають всю планету. Передусім йдеться про громадянство та правову ідентичність людини (право на ім'я), а також регулювання міграційними потоками (повагу на приватне та сімейне життя).

Висновки до першого розділу

1. З'ясовуючи стан наукового розвитку філософсько-правової доктрини громадянства, виявлено очевидну і незаперечну невивченість у вітчизняному контексті проблем і властивостей та ознак доктрини громадянства, її зв'язку з історико-правовими реаліями, давнім взаємозв'язком із європейськими школами вивчення концепції громадянства, яке на сучасному етапі суттєво увиразнюють наші завдання як у винятково пізнавальному, так і практичному вимірі.

У правовій системі України віднайдені аналоги заглиблення в теорію громадянства, починаючи від Г. Сковороди, представників Кирило-Мефодіївського товариства, а також П. Юркевича, І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. (Т.) Кістяківського, В. Старосольського та інших, і сягаючи оглядово напрацювань вітчизняних теоретиків права і філософії Ю. Шемшученка, П. Рабіновича, С. Рабіновича, С. Максимова, Н. Оніщенко, М. Козюбри, Ю. Оборотова, В. Вовк, О. Тихомирова, О. Стовби, В. Яценка, а також цивілістів Н. Кузнєцової, Р. Стефанчука, З. Ромовської, І. Сліпченка та інших. Зроблений

огляд тих праць, які у вітчизняній науці стосуються оголошеної нами проблематики громадянства та правової ідентичності особи, гарантування прав людини, правовладдя (Л. фон Альбертіні, Р. Бедрій, С. Головатий, О. Лотюк, В. Погорілко, О. Поєдинок, М. Суржинський, В. Шаповал, С. Шевчук, Н. Шукліна, А. Юдківська).

У пізнавальному діапазоні оцінені пріоритети зарубіжних дослідників, якими ми послуговуємося як теоретичними та практичними експертними маркерами аналізу доктрини громадянства (Т. Гоббс, Р. Баубюк, Р. Белламі, Л. Босняк, Дж.Г.Г. Вейлер, М. Вінк, Ю. Габермас, Д. Гітер, Р.- Ж. де Гроот, Л. Джеймісон, Д. Ебрехем, С. Засен, Е. Ішін, К. Йопке, Дж. Г. Керенс, В. Кимліка, Т.Г. Маршалл, Ж. Нуар'ель, Л. Орґад, Л. Пілґрем, Дж.Г.А. Покок, Е. Ренан, Е. Ж. Сійєс, П. Спіро, Й.Г. Фіхте, А. Шахар, Дж. Шоу, П. Шук та ін.).

Особлива увага у дослідженні була приділена актуалізації основних засад громадянства та правової ідентичності особи у рішеннях Міжнародного суду ООН (*Nottebohm* (Ліхтенштайн проти Гватемали) 1955 року), Суду справедливості Європейського Союзу (*Micheletti* (1992), *Martinez Sala* (1998), *Grzelzyk* (2001), *Baumbast* (2002), *Garcia Avello* (2003), *Bidar* (2005), *Gibraltar* (2006), *Grunkin and Paul* (2006), *Rottmann* (2010), *Zambrano* (2011) та Європейського суду з прав людини (*Genovese v. Malta* (2012), *Menneson v. France* (2014) і *Labassee v. France* (2014), *Biao v. Denmark* (2016), *Ramadan v. Malta* (2016), «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017)) тощо.

2. Методологічні засади дослідження трансформації опрідметнення доктрини громадянства на філософсько-правовому рівні обґрунтовані як такі, що відповідають нинішньому рівню розвитку цієї наукової сфери з її суперечливими та досі не усталеними в уніфікації проблемами трактування методології, методів та підходів щодо аналізу ґносеологічних механізмів та наявних концепцій. Ця галузь враховує напрацювання Ю. Барабаша, Д. Гудими, С. Добрянського, М. Кельмана, М. Костицького, С. Максимова, В. Нерсисянца, М. Орзіха, Л. Петрової, П. Рабіновича, І. Фішмана та інших.

В основу аналізу методології доктрини громадянства покладено проблему важливого суспільного значення та її невідповідності у розвитку сучасного наукового знання на ґрунті єдино виправданої узагальненості філософсько-правовою наукою.

Взяті до дослідницької уваги проблеми набуття і припинення громадянства як антропосферної дилеми, функціонування елементів громадянства як статичних і постійно змінних – на основі діалектичного методу; тлумачення всіх понять, задіяних у сфері динамічного праворозуміння методами герменевтики; опредметнення філософської сутності та правової природи громадянства загальнонауковими та спеціально науковими методами (зокрема, догматичним, документальним, прогнозування, логіко-семантичним, теоретико-правового моделювання, порівняльно-правовим, семіотичним, синергетичним та ін.) і прийомами дослідження.

Обрані нами методи і прийоми дослідження філософсько-правової доктрини громадянства посприяли висвітленню нормативно-правового регулювання громадянства, його людиновимірності та універсальності у часопросторі, дозволили критично оцінити засадничі тенденції переосмислення доктрини громадянства, регламентування його сучасної антропосфери.

Методологія дослідження правової доктрини громадянства націлена на обґрунтування необхідного реформування законодавства України у сфері громадянства та правової ідентичності особи з метою уникнення збільшення політичних конфліктів з огляду на наявність в особі (передусім державного службовця та службовця органів місцевого самоврядування) подвійного чи множинного громадянства; обґрунтовано пропозицію щодо розробки каталогу імен, його законодавчого закріплення та застосування органами публічної влади під час реєстрації народження дітей (громадян України) на підставі аналізу європейського та світового досвіду.

Результати дослідження, отримані в цьому розділі, висвітлено в публікаціях автора (додаток А).

РОЗДІЛ 2

ГНОСЕОЛОГІЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ГРОМАДЯНСТВА

2.1 Темпорально-семантичні детермінанти витоків філософсько-правових уявлень про громадянство

Розгляд кожного галузевого напрямку в теорії пізнання виправданий лише тоді, коли він уписаний в історичний процес свого розвитку, у вияв закономірної послідовності і системності еволюційного поступу явищ. Поза явною вирваністю із контексту, очевидною підтасованістю під певні ідеологічні конотації в історії науки закономірно виформовується шлях пізнання в *ab ovo*. Відомою є теза Імре Лакатоша (*Imre Lakatos*), британського філософа ХХ століття родом із Угорщини, про те, що філософія науки без історії науки є порожньою, як і історія науки без філософії наука сліпа, яку він сформулював у вступі до своєї наукової праці «Історія науки та її раціональні реконструкції (*History of Science and Its Rational Reconstructions*)» 1970 року під впливом ідей Карла Поппера та Томаса Куна [159, с. 91-136].

Це шлях досягнення істини, яка у своєму вияві є не завжди такою схематично простою на етапі свідомого заглиблення у пізнавальні можливості. Адже кожна особистість володіє певним пізнавальним інструментарієм і для саморозвитку (самовдосконалення), і для заглиблення у світоглядні можливості інших людей. Проблеми істинності знання їхні опоненти усвідомлюють, стверджують, однак заперечують їхню досягненість. Тобто істини абсолютної, на їхній погляд не існує. Інші ж дослідники описують її так, ніби вона існує, однак у кожного з них процес освоєння істини є невидимим за замовчуванням, є «процесом взаємодії» суб'єкта, тобто та діяльної людини, групи людей і об'єкта, - того, на що спрямована увага суб'єкта. Сутністю цієї взаємодії є перетворення предметного змісту у зміст мислення, отримання знань [160, с. 185]. Автор,

відтворюючи процес пізнання, саму істину визначає як «мету цього процесу» – «дослідження істини, тобто такого знання, яке є адекватним досліджуваній дійсності, об'єктивним, незалежним від людських бажань, настроїв, ціннісних орієнтацій тощо» [161]. Цілковито незаперечною в автора є теза про те, що об'єктивна істина також є єдністю абсолютного і відносного моментів. Сутність пізнавального процесу – нескінченна – *non finito*, що й узагальнено науковцем Марією Патей-Братасюк [162].

Сучасний український дослідник темпоральності у праві, проблем співвідношення права і часу Ігор Оборотов характеризує правовий час як невід'ємний атрибут правової реальності, що існує у трьох вимірах: реального, концептуального і перцептуального часу. Науковець прагне розглядати по-філософськи теорію часу, спираючись на найавторитетнішу, на його думку, теорію, яка йменована «як реляційно-генетична концепція часу», вибудувана, як це зауважив автор, на досягненнях майже всіх часових теорій [163, с. 30-33].

Її засновником вважається Нільс Стенсен (*Niels Steensen*, відомий під латинізованим іменем Ніколас Стено), данський вчений XVII століття у сфері медицини, анатомії та природничих наук, єпископ Католицької Церкви (беатифікований Папою Іоанном Павлом II у 1988 році), «батько геології» на думку Вільгельма фон Гумбольдта. У своєму трактаті «*De solido intra solidum naturaliter contento dissertationis prodromus*» 1669 року, надрукованому у Флоренції, Н. Стено розмірковував про чотири виміри відносності часу (т. зв. закони Стено у кристалографії). Своєрідним продовжувачем його поглядів був Володимир Вернадський [164, с. 30-33]. Відомо, що він (В. Вернадський) «відмовився прийняти українське громадянство у 1918 році (на підставі т.зв. березневого закону про громадянство УНР 1918 року) та загалом негативно ставився як до Центральної Ради, так і до її очільників» [165, с. 92].

Н. Стено вказав на те, що час був «не функцією і кількісною мірою просторового переміщення тіл, а функцією інформації про їхні просторові відносини й генетичні, якісні ознаки». Також вчений вперше довів принципову розбіжність у природі теперішнього (динамічного) й минулого (статичного)

реального часу, що було показником «якісного перетворення систем», ширшого розуміння концепції Н. Стено [166, с. 31]. Послідовником і розробником став Анрі-Луї Бергсон (*Henri-Louis Bergson*), французький філософ польського походження, лауреат Нобелівської премії 1927 року з літератури, якому вдалося окреслити теорію реального психологічного (перцептуального) часу, якою охопив різні біологічні системи» [167, с. 32]. Читаючи лекції на тему «Сприйняття змін (*The Perception of Change*)» в Оксфорді у 1911 році, А.-Л. Бергсон стверджував, що час – це не лише відношення послідовності і властивість тривалості біологічних систем та їх якісно різних станів, а й інваріантний спосіб переходу між ними.

Демонструючи свої переконання щодо реального психологічного (перцептуального) часу, він часто дебатував з Альбертом Ейнштейном і зрештою, багато з його поглядів були переосмислені сучасними філософами у зв'язку із неминучим розвитком квантової фізики. Як Анрі-Луї Бергсон, так і його «теоретичний» наступник Володимир Вернадський, єдині у тому, що кожний еволюційний процес є незворотним. Час «іде в той напрям, у який спрямовані життєвий порив і творча еволюція»; часу властива «неоднорідність, нерівнозначність функціональних можливостей для системних перетворень і дій у різних напрямках» [168, с. 32].

Відомо, що у науковій філософській диференціації існують різні типи часу – історичний, фізичний, геохімічний, біологічний, геологічний, психофізичний, космічний. Ми вважаємо за необхідне розглядати концепцію громадянства в історичному вимірі у хронополітичному його тлумаченні, оскільки саме в ньому час розглядається як зміна політичних відносин і форм їх організації. В ньому перший діапазон темпоральності – це реальний час – «політична хроніка»; другий – це ритми кон'юнктури, властиві функціонуванню певних політичних систем – «політична хронографія»; третій діапазон – час, обумовлений тривалістю існування певних політичних систем; четвертий – це «вічний час, пов'язаний із включенням форм політичної організації до загальної логіки політичного розвитку, виявленням універсальних законів розвитку» [169, с. 33].

Цю модель, як найбільш довершену, вважаємо за необхідне артикулювати в теорії темпоральної періодизації громадянства, однак із деяким авторським (власним) перепроєктуванням. Основою для цього є переконання, по-перше, про те, що філософія громадянства – це методологічно різноспрямована галузь, яка поєднує в собі не лише політологічні конструкти, але й насамперед правові, а тому вважаємо доцільною зміну наявних підходів до моделювання. По-друге, на підставі застосування структурно-семантичного підходу саме у філософії права темпоральність виправдано буде розпізнавати за подібною, однак, дещо уточненою моделлю: перший діапазон – як політико-правова хроніка; другий – політико-правова хронографія; третій – це історико-правова тривалість; четвертий діапазон – це діапазон «вічного часу». Хоча це лише частина об'єктивних засад для правової акумуляції доктрини громадянства у темпоральному правовому вимірюванні.

Друга половина ХХ ст. ознаменована появою проблеми темпоральності в її переосмисленні у гуманітаристиці і в природознавстві. Цей феномен названий «перевідкриттям часу». Фізика на «етапі створення» фундаментальних наук (квантової механіки Макса Планка й теорії відносності Альберта Ейнштейна) заперечила не час, а власне констатувала «відкриття часу в усіх галузях фізичної реальності».

Відтак найбільш виправданим для правової доктрини є поєднання лінійного і циклічного часу, пов'язаних з оцінкою всесвітньої історії як полілінійного процесу зародження, розвитку, розквіту й занепаду локальних цивілізацій, які змінюють одна одну. Це поєднання у вигляді «розгорнутого хвилеподібного процесу» розвитку суспільства продемонстрував американський письменник, соціолог та футуролог Елвін Тоффлер (*Alvin Toffler*) у книзі «Третя хвиля (*The Third Wave*)» 1980 року [170, с. 50-81].

Отже, на підставі методологічної різноспрямованості темпорального виміру права філософською основою наших міркувань щодо періодизації обрано хронополітичні концепти історичної періодизації у чотирьох діапазонах

темпоральності – «політико-правова хроніка», політико-правова хронологія; історико-правова тривалість; діапазон «вічного часу».

Методологічна дискусія, спрямована на вироблення адекватних способів аналізу правової теорії сучасного громадянства є актуальною як для теоретичних засад філософії права, так і для практичних основ сутності громадянства у нинішньому світовому глобалізаційному, глокалізаційному та цивілізаційному контекстах.

Еволюція держави детермінована закономірностями її розвитку. Це структура панування, яка постійно відновлюється в результаті спільних дій людей, дій, які здійснюють органи публічної влади, і яка насамкінець упорядковує суспільні дії у тій чи іншій сфері. Це стосується і громадянства теж.

Отже, сучасні дослідження концепції громадянства дозволяють нам виділити такі основні філософсько-правові темпоральні (часові) етапи її еволюціонування:

1. античний (Стародавній Греція, Рим);
2. класичний, який умовно можна поділити на *ранній* (від XII століття до XVIII ст.) та *пізній* (від XIX століття до закінчення Другої світової війни);
3. сучасний (закінчення Другої світової війни до тепер):
 - *європейська* концепція (модель громадянства Європейського Союзу, починаючи з прийняття Маастрихтської угоди 1992 року);
 - *транснаціональна* модель громадянства третього тисячоліття, яка пов'язана з глобалізацією, мобільністю, мультикультурним плюралізмом та перманентною міграцією людей у світі, а також неокантіанські теорії космополітичного громадянства [171, с. 136-141].

Визначний сучасний британський науковець Річард Белламі (*Richard Bellamy*) у праці «Громадянство: дуже короткий вступ (*Citizenship: A Very Short Introduction*)» 2008 року стверджує, що громадянство – це політико-правовий артефакт, який породжує умову громадянської рівності усіх, хто володіє ним, зокрема щодо прав, привілеїв та обов'язків, які їм надаються чи на них покладаються [172].

На його думку, усі сучасні теорії громадянства поділяються на *нормативні* та *емпіричні*. Якщо нормативні теорії пов'язані в історичному розрізі зі сприйняттям громадянства крізь призму належних особі (громадянину) прав та обов'язків, то емпіричні теорії у пошуках ідеального типу громадянства накладають ці наявні нормативні теорії на матрицю соціальних, економічних та політичних відмінностей кожної конкретної держави.

Елементи філософії і теорії громадянства та його первинні аксіологічні характеристики можна простежити, починаючи з античності, передусім, йдеться про Стародавню Грецію та Рим (VIII століття до Р.Х – V століття Р.Х.), непересічні здобутки яких створили міцний фундамент для правової доктрини громадянства. Однак трактування громадянства, його сутності, правової природи та основних аксіологічних характеристик у майже всіх правових напрацюваннях не є однаковим.

Перші, відомі нам, філософські школи зародження концепції громадянства пов'язують із виникненням держави, як політико-правової спільноти, та її бажанням, потребою чи необхідністю відокремити своїх громадян від інших і визначити приналежність людей до конкретних територій, а тому, очевидно, й до держав.

У стародавні часи виокремлювали, насамперед, концепцію протогромадянства (*proto-citizenship*), згідно з якою громадянство було природнім для кожної особи, оскільки пов'язувало її з родиною чи племенем на підставі кровного споріднення. Згодом, вже в античній *Греції* (а точніше в грецьких містах-державах), а потім і в *Римі* громадянство означало, насамперед, політико-правові відносини особи з державою на підставі антропосоціокультурної традиції розуміння полісу як найдосконалішого виду людського суспільства за визначенням древньогрецького мислителя Аристотеля [173, с. 162-164]. Тому зародження концепції громадянства як політико-правового зв'язку між особою та державою можна сміливо пов'язати із розвитком міст-держав античної Греції – полісів (*πόλεις*), навіть незважаючи на конкуруюче розуміння концепції громадянства в Афінах чи Спарті [174, с. 71-83].

Деякі вчені називають саме Спарту місцем виникнення концепції громадянства, оскільки там вона була пов'язана із повсюдним застосуванням принципу рівності [175, с. 6-13]. Правдоподібно, що в античній Греції людина – це, насамперед, вільний громадянин полісу [міста-держави], який за власною волею, свідомо та ініціативно сплачує податки у формі фінансування тих або інших публічних потреб [176, с. 176]. А тому у більшості міст-держав древньої Греції винятково платники податків мали право голосу та могли бути обраним у будь-які органи публічної влади полісу.

Цікаві спостереження щодо сутності та правової природи громадянства знаходимо в центральній праці афінського мислителя Платона «Держава (*Πολιτεία*)», написаній ймовірно в 360–370-их роках до Р.Х. Ця праця Платона складається з діалогів Сократа, в яких обговорюються питання справедливості та ідей, на прикладі концепції ідеальної держави. За Платоном, у його «Державі» всі громадяни поділяються три верстви: *філософів*, які правлять державою; *воїнів*, які її захищають та *ремісників*, які забезпечують її життєдіяльність [177, с. 14-15]. Ремісники в Афінах, хоч і були громадянами, на противагу до концепції громадянства у Спарті, однак, вважалися пасивними громадянами чи громадянами «другого класу», оскільки все ж таки вони не мали права бути учасць у публічному політичному житті [178, с. 6-11].

У наступному діалозі «Закони» 354 року до Р.Х. Платон відходить від своїх попередніх більш ідеалізованих поглядів на громадянство, викладених у «Державі». Він пише, що громадянство в аристократичній республіці чи монархії 'передається' від обох батьків. Також його гіпотетичні громадяни поділяються на чотири класи залежно від достатку (майнового цензу), що впливає на можливість реалізації громадянами права голосу та права бути обраним на публічну службу.

Отже, дві основні моделі громадянства *республіканська* та *ліберальна* належать за своєю сутністю до нормативних теорій. Республіканська модель громадянства бере свій початок в античній Греції з V століття до Р.Х., а саме в її містах-державах (в Афінах, Коринфі, Мілеті, Спарті та Фівах). Така модель відзначалася тим, що кожен громадянин мав однакові права щодо здійснення

партисипативної демократії (демократії участі), насамперед, коли йшлося про право голосу та право бути обраним до органів публічної влади, а також впливати на політичне життя [179, с.3-5].

Саме така сутність громадянства була і є наріжним каменем демократії (*δημοκρατία*), оскільки походить з давньогрецької та означає влада (*κράτος*) людей із передмістя (*δήμος*)» [180, с. 5]. От тільки під поняттям «люди» помилково розумілися «громадяни міста-держави», тобто ті, хто мав право голосу, володів майном, сплачував податки, міг бути обраним чи призначеним в органи публічної влади полісу [181, с. 66]. Насправді, існувала велика різниця між громадянами міст-держав *πόλις* та людьми із передмістя, яка була остаточно знівельована в Афінах, але про це пізніше.

Науковці стверджують, що античні греки виділяли три базові принципи існування демократії: «ізономія, *ἰσονομία*» (рівність усіх перед законом), «ізотимія, *ἰσοτιμία*» (рівність прав для усіх громадян виконувати державні функції) та «ізогорія, *ἰσηγορία*» (свобода слова для усіх громадян); учасник і співтворець демократичного режиму отримав назву «громадянин» (політес), політично активної та суспільно відповідальної особи [182, с. 89-101].

Одна із дописувачів Стенфордської енциклопедії філософії із Канади Домінік Лейде (*Dominique Leydet*), стверджує, що джерела республіканської моделі громадянства, передусім, можуть бути віднайдені у працях таких видатних мислителів, як Аристотель, Тацит, Ціцерон, Плутарх, Нікколо Мак'явеллі, Джеймс Гаррінгтон, Жан-Жак Руссо та інших [183]. Ключовим принципом республіканської моделі громадянства було громадянське самоврядування, яке втілюється в життя за допомогою класичних державних інституцій та усталених демократичних практик, які свідчать про правову природу громадянина як такого, хто здатний керувати (до прикладу, Афінська демократія). Вважається, що саме демократичне афінське громадянство створило первинне правове розуміння концепції громадянства [184, с. 30].

В Афінах громадянство передбачало наявність права голосу лише у вільних людей чоловічої статі. Відомо, що протягом ХХ ст. республіканська модель

громадянства, витоки якої сягають Афін та Спарти, була неодноразово об'єктом нищівної критики (Х. Арндт, С. Окін) з огляду на свою патерналістичну сутність, дискримінаційне підґрунтя, гендерну нерівність та очевидну відмінність між публічним життям, доступ до якого надавався винятково чоловікам на підставі громадянства (а жінки, діти, чужоземці і раби не могли мати громадянство), та приватним життям, яке було доступним усім.

На підставі громадянства кожному чоловікові в Афінах надавалося право бути правителем свого міста-держави протягом певного часу, а тому громадянин, передусім, ідентифікувався з владою, був її носієм [185, с. 4]. Також в містах-державах античної Греції громадяни не займалися важкою працею, а віддавали їхню енергію публічним відносинам [186, с. 191].

Відомо, що право на участь у партисипативній демократії в Афінах поширювалося лише на громадян, раби виключались [187]. Аристотель у книзі III «Політики (*Πολιτικά*)» наголошував, що «не слід називати громадянами чужинців [що проживають у цьому полісі] (*τοὺς μετέχοντας*), або і вони причетні до спільної користі» [188, с. 309].

Як відзначав Аристотель у книзі III «Політики», значення поняття «громадянин» пов'язане із належністю до посади, тобто громадянин — це той, хто посідає місце в певній інституції [189, с. 68-70]. На його думку, «громадянами є ті, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами» [190, с. 36-65].

Громадянство було як привілеєм, так і обов'язком, оскільки, громадянами Афін могли стати особи чоловічої статі, яким виповнилося двадцять років, батьки яких були громадянами Афін, які мали майно та могли взяти участь у війсьній кампанії [191, с. 4]. Відомо, що в Афінах існував закон про те, що кожен громадянин Афін відповідає за стиль свого життя [192, с. 187].

Зокрема, Аристотель у книзі II своєї «Політики (грецькою *Πολιτικά*)» писав, що «за колишніх царів [до прикладу у IV ст. до Р.Х.] права громадянства надавалися і прибульцям, тому в ті часи, попри тривалі війни, малолюдності в Лакедемоні [тобто Спарті] не спостерігалось» [193, с. 35-65]. Відомо, що в Афінах,

наприклад, існував інститут дарованого (октройованого) громадянства, однак, такі люди, які стали громадянами на підставі певного законодавчого акта, не користувалися всією сукупністю прав (до прикладу, вони не могли бути архонтами [виборними посадовцями] чи жрецькими [священослужителями]).

Розмірковуючи про сутність і природу громадянства, далі у книзі III Аристотель наголошував, що «не робить людину громадянином і місце проживання, бо ж у такий самий спосіб навколо нас живуть і слуги, й раби, та, попри це, вони не вважаються ними (громадянами). Зазвичай громадянином вважається той, у кого і батько, й мати — громадяни, а не хтось один з них: батько чи мати. Дехто ж у цьому питанні вимагає більшого, наприклад, щоб предки в другому, третьому поколінні й навіть далі теж були громадянами. Визначення ж поняття «громадянин» з такими поширеними й обмежувальними вимогами викликає ускладнення: а як тоді впевнитися в громадянстві предків третього чи четвертого коліна?» [194, с. 35-65].

Еволюція застосування республіканської моделі громадянства спостерігалася і в Римській імперії, однак тут громадянство використовувалося винятково як ефективний засіб державної політики, а не як результат становлення філософсько-правових ідей. Як наслідок, у Римській імперії зародилася *ліберальна* модель громадянства, але її розвиток припав пізніше, на XVII століття. Відомо, що концептуальні засади громадянства Риму були безпосередньо пов'язані із політико-правовим статусом особи, свободою руху вільних та звільнених людей [195, с. 82-87].

Відомо, що Роберт Ф. Кеннеді (*Robert F. Kennedy*), американський державний і політичний діяч 60-х років XX століття, під час свого виступу на юридичному факультеті університету Сан Франциско 29 вересня 1962 року відзначив, що, починаючи з античних часів Греції і Риму, коли слово «громадянин» вважалося почесним титулом, люди частіше робили наголос на права, які передбачає громадянство, ніж на обов'язки (цей та інші виступи Роберта Ф. Кеннеді були опубліковані у книзі «У пошуках новішого світу (*To Seek A Newer World*)» у 1967 році). На його думку, вибори повинні нагадувати нам не

лише про наявність у кожного громадянина прав, а й про існування обов'язків, пов'язаних із громадянством як політико-правовим інститутом кожної демократичної держави.

Як підсумовує Джон Гревіл Агард Покок (*John Greville Agard Pocock*), сучасний британський вчений із Нової Зеландії у сфері історії політичної думки, якщо для міст-держав античної Греції громадянство було природнім явищем, а людина, за Аристотелем, вважалася 'політичною живою істотою' (*ζῷον πολιτικόν*), то у Римі громадянство розумілося, передусім, як правові взаємовідносини між особою та державою, а громадянин став «*homo politicus*» [196, с. 2-3].

Нам відомий вислів римського консула та оратора Марка Тулія Ціцерона (*Marcus Tullius Cicero*): «я є римський громадянин (*Civis Romanus sum*)». Так Ціцерон висловився під час виступу «*In Verrem*» у процесі проти Гая Верра, колишнього губернатора Сицилії, обвинуваченого у корупції та вимаганні, у 70 році, свідчить саме про це. Дослідники вважають, що коли Гай Верр «розіпнув римського громадянина на Сицилії лицем до італійської землі, нападу зазнала сама ідея римського громадянства» [197, с. 420]. Науковці стверджують, що праворозуміння дихотомії природи істинного державного діяча та ідеального громадянина посідає чільне місце у працях Ціцерона [198, с. 1046].

Під впливом розвитку християнства та експансії Католицької Церкви людина з «*homo politicus*» перетворилася на «*homo credens*» [199, с. 4]. Приклад упредметнення «*homo credens*» у концепції громадянства знаходимо у праці Августина Блаженного, філософа і богослова, *Doctor gratiae* Католицької Церкви з 1298 року, «Про Град Божий (*De Civitate Dei*)», написаної протягом 413–427 років, який наполягав, що правосудним може бути лише закон християнський, який є відмінним від будь-якого земного права, насмперед, римського [200, с. 9-11]. Погоджуємося з думкою, що «глибинність думки» Августина Блаженного, під очевидним впливом неоплатонізму, не може зрівнятися із жодним з філософів цього періоду [201, с. 84-87].

Плин історії спричинив кардинальні зміни: концепція громадянства спочатку загубилася, а потім поступово змінювалася і модифікувалася під

впливом філософсько-правових та політико-правових думок мислителів епох Відродження, Барокко, Просвітництва, Неокласицизму та Постмодернізму, отримала нове трактування та відбулася певна деформація її основних ознак, оскільки громадянство дещо втратило свою первинну вагу, перестало відігравати ту центральну роль, яку мало в античні часи [202, с. 187-189].

Певний перегляд античних доктринальних положень громадянства, наявних у містах-державках Греції та у Римській імперії, та їхні взаємозв'язки із соціальним вченням Католицької Церкви був здійснений італійськими вченими, починаючи з XIII століття (серед них варто виокремити таких мислителів, як Тома з Аквіну, Данте Аліг'єрі, Марсилій з Падуї, Бартоло Сассоферрато тощо) [203, с. 42-47].

Варто звернути увагу, що Данте Аліг'єрі (*Dante Alighieri*) у трактаті «Про монархію (*De Monarchia*)», ймовірно написаний у 1312–1313 роках, не погоджувався з вузьким розумінням концепції громадянства, оскільки сприймав її як позитивну цінність моралі, а не суто політичний термін. Громадянство, будучи ефективним засобом розмежування людей, продовжував існувати у політичній атмосфері середньовічної Європи завдяки різним титулам, привілеям тощо, які надавалися правителем своїм підданам за заслуги [204, с. 1-20].

Відродити значення громадянства у соціально-політичному контексті та модернізувати Аристотелівську доктрину громадянства взявся Марсилій з Падуї (*Marsiglio da Padova*), а згодом Бартоло Сасоферрато (*Bartolo da Sassoferrato*). Перший з них (Марсилій з Падуї) у своїй праці «Захисник миру (*Defensor Pacis*)» 1324 року продовжив досліджувати ідеї Данте Аліг'єрі, висловлені у трактаті «Про монархію» і чи не вперше сформулював прореспубліканську модель громадянства.

Якщо Марсилій з Падуї наголошував, що громадянство передбачає особисте залучення людей у вирішення публічних справ, оскільки закони повинні бути зроблені всіма людьми або його вагомою частиною за допомогою вираження своєї волі на загальних зборах. То Бартоло Сасоферрато, будучи правником, намагався відродити матрицю громадянства Риму та пропонував запровадити правові критерії для визначення підстав отримання громадянства, розрізняючи

серед них громадянство за народженням та громадянство на підставі видачі правового акта [205, с. 42-47].

Правдоподібно, що поєднання світського та церковного у доктринальному розумінні громадянства не стало досконалою «амальгамою» і не вирішило усіх суперечливих питань [206, с. 44]. Приклад цього знаходимо, аналізуючи сучасні дослідження праць Томи з Аквіну (*Thomas d'Aquinas*), монаха-домініканця, *Doctor Angelicus* та *Doctor Communis* Католицької Церкви з 1568 року, які наповнені ідеями людської гідності. Однак, на переконання П. Содомори, «у Томи з Аквіну немає яскравості стилю Августина Блаженного, його особистісного тону, а в Августина Блаженного натомість немає термінологічної чіткості, яка є Томи з Аквіну» [207, с. 24]. Якщо у творах Августина Блаженного ми бачимо живу людину («*homo credens*»), то за творами Томи з Аквіну (найважливішою його працею вважається «Суми теології (*Summa Theologiae*)» 1265–1274 років) неможливо побачити його особистісні характеристики – хоча, можливо, саме його тексти на них і вказують» [208, с. 24].

Існує думка, що коли на сцені середньовічних та ренесансних міст знову з'являється поняття «громадянин», його не можна звести винятково до ζῷον πολιτικόν «політичної живої істоти» за Аристотелем: Тома з Аквіну, переклавши цей вислів як «соціальна істота», розрізняв у людині (надприродну) *christianitas* і (природну) *humanitas*, «вірного» і «громадянина» [209, т. 1, с. 166].

Розмірковуючи над іншим твердженням Аристотеля про сутність «доброго громадянина» та коментуючи його «Політику», Тома з Аквіну не погоджувався, що бути «добрим громадянином» є тотожним християнському розумінню «доброї людини» [210, с. 863-867]. «Проголошена свобода благої волі та принци рівності між людьми надавали індивідуальному життю патриція і раба, елліна й іудея, римлянина і варвара однакової гідності» [211, с. 30]. Для своєї аргументації він наводив, як приклад, історію юного спартанця, котрий під час тренування убив раба. В давньогрецькій Спарті цей спартанець залишався б добрим громадянином, а за християнськими канонами він порушив шосту Заповідь Божу («не убий»). Відомо, що ще в XIII столітті для Томи з Аквіну втручання публічної влади є

законним виключно тоді, коли необхідно досягнути спільне благо для суспільства [212, с. 258].

Тома з Аквіну (як і Аристотель) був переконаний, що поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції є ядром «природного» об'єднання людей, оскільки саме громадяни визначають форму соціального устрою чи врядування зміни в якому безпосередньо впливають на визначення статусу особи [213, с. 34]. Не всі особи мають однаковий статус і є повноправними громадянами, до прикладу, «ремісників і торговців не можна відносити до розряду громадян, бо вони мають права обіймати державні посади» [214, с. 50].

Новий виток розвитку концепції громадянства припав на наступні три століття (протягом 1500–1800 років), оскільки європейські монархи сприймали громадян винятково як своїх підданих, які потребують захисту, а тому європейські філософи намагалися витворити своє ідеальне розуміння громадянства.

Французький мислитель XVI століття Жан Боден (*Jean Bodin*) не погоджувався з Аристотелевим трактуванням громадянства, як права особи здійснювати правосуддя, бути обраним до органів публічної влади та брати участь у переговорах. Він вважав, що такі обмеження суперечать універсальності громадянства. Основною працею цього мислителя є «Шестикнижжя про республіку» (*Les Six livres de la République*), яка була опублікована у 1576 році у Парижі. Цей трактат відразу був перекладений декількома мовами, зокрема латиною, та протягом наступних трьох років сім разів перевидавався [215, с. 78-81]. Саме в ньому мислитель чітко визначає межі абсолютизму державної влади, беручи за основу справедливість, правду, право, а також цілі та завдання держави [216].

Так, на глибоке переконання Ж. Бодена, основною, єдиною, неподільною і безумовною ознакою держави є суверенітет як належність владних повноважень якомусь одному суб'єктові [у риторичі середньовічної Європи – монарху чи правителю] [217, с. 64]. Поділяємо позицію вченого, що саме цей суб'єкт (монарх чи правитель), беручи до уваги абсолютний характер влади, може

безумовно користуватися і розпоряджатися владою, тобто суверенітет держави покликаний реалізуватися у повноваженнях державної влади вирішувати всі найважливіші питання життя країни: видання законів та зміну їх, право війни і миру, призначення посадових осіб, стягнення податків і зборів тощо.

Боден у трактаті «Шестикнижжя ...» висловлював переконання, що громадянство – це набір політичних прав та привілеїв, однак привілеї не роблять людину більшим чи меншим громадянином. На його думку, «кожен громадянин є підданим, чия свобода до певної міри зменшується величиною того, кому він має підкорятися, але не кожен підданий є громадянином, як ми скажемо про раба» [218, с. 166].

В епоху монархій громадянство – це взаємовідносини, перш за все, між вільною людиною та правителем. У «Шестикнижжі ...» Ж. Боден робить певні критичні зауваження щодо статусу громадянина. На його переконання, громадянином може бути не лише міщанин, але й селянин, оскільки не міські мури роблять з людини громадянина, а культура та закони, а також дії правителя. Це стосується як громадянина за народженням, так і натуралізованої особи чи особи, звільненої з кріпацтва.

Визначним доробком щодо дослідження концепції громадянства вважаємо працю нідерландського та німецького вченого Йоганнеса Альтузіуса (*Johannes Althusius*) «Методичний довідник із політики, ілюстрований священними та світськими прикладами (*Politica Methodice Digesta, Atque Exemplis Sacris et Profanis Illustrata*)». Цей трактат був написаний Альтузіусом латиною, виданий у м. Емден у Нідерландах у 1603 році та перевиданий згодом у 1610 і 1614 роках [219].

Вважаємо, що свої міркування Альтузіус вибудовував, передусім аналізуючи емпіричні дослідження французького вченого Жана Бодена, своєрідним теоретичним опонентом якого він був [220, с. 1-16]. На сторінках своєї праці у частині «Про місто» (глави V-VI трактату) Й. Альтузіус, філософ-кальвініст, розмірковував про сутність громадянства, а громадянами називав людей, які є членами політичної спільноти, дають згоду на призначення органів влади і відрізняються від іноземців наявністю прав, обов'язків та привілеїв. На

думку Альтузіуса, громадянами однієї держави є ті люди, які проживають на одній території, на них всіх однаково поширюється дія законів, всі вони сповідують одну релігію, розмовляють однією мовою, користуються тією ж валютою, мають однакові цінності та звичаї [221].

Переконані, що для осмислення класичної концепції громадянства варто звернути особливу увагу на відомий трактат британського філософа Томаса Гоббса (*Thomas Hobbes*) «Про громадянина (*De Cive*)», написаний латиною та закінчений у листопаді 1641 року [222, с. 161-166]. У зв'язку із війною вперше він був виданий обмеженим тиражем у 1642 році в Парижі. Згодом, виправлений, викликавши велике зацікавлення, він був опублікований у 1647 році – двічі в Амстердамі. Лише у 1651 році цей трактат був перекладений англійською (за свідченнями Дж. Обрі, британського антиквара, філософа та письменника XVII століття, частину трактату з латини Т. Гоббс переклав англійською власноруч) і опублікований у Лондоні під назвою «Філософські рудименти, які стосуються врядування та суспільства (*Philosophicall rudiments concerning government and society*)».

Т. Гоббс, як вважають вчені-філософи, «пішов на сміливий крок – розрив із платонівською й аристотелівською традиціями і створив власну метафізичну систему», оскільки «намагався узгодити визнання природного права з матеріалізмом, надаючи істотно іншу пояснювальну основу» [223, с. 52].

Трактат «Про громадянина» вважається первиннішим щодо більш відомого Гоббсового твору «Левіафан» 1651 р., а також фраза «війна всіх проти всіх (*bellum omnium contra omnes*)» теж вперше була використана саме в трактаті «Про громадянина» [224, с. 643-649], бо у розумінні мислителя типовим станом людей поза суспільством є стан війни. Це є перший трактат із його трилогії, присвяченої людині, її розуму та пізнанню (інші два «Про тіло» («*De Corpore*, 1655 року) і «Про людину» («*De Homine*», 1658 року) [225, с. 161-166]. Трактат «Про громадянина» складається з трьох книг: свобода (про природне право, *ius naturalis*), імперія (про державне врядування) і релігія [226, с. 66,68, 126-127, 147-150, 185]. Саме в другій книзі цього трактату Т. Гоббс розмірковує про

громадянство як політико-правові відносини між особою та державою (пункти IX – XII частини V трактату). Гоббс урівнює у значенні державу та громадянське суспільство (*societas civilis*) як об'єднання, створене на основі підпорядкування, де населення – це громадяни, рівні перед законом, піддані того, хто володіє верховною влади (суверена) [227, с. 55].

Державно-правова діяльність німецького вченого XVII сторіччя Самуеля барона фон Пуфендорф (*Samuel Freiherr von Pufendorf*), якого згодом барон де Монтеск'є називав «Тацитом Німеччини», була результатом впливу природно-правових теорій Томаса Гоббса, Рене Декарта та Гуго Гроція [228, с. 99-100]. Ставши фундатором німецької школи природного права (*ius naturalis*), засновником логіко-аксіоматичного та системного підходів у юридичних дослідженнях, у 1673 році барон фон Пуфендорф написав у двох книгах трактат «Про обов'язок людини і громадянина відповідно до природного права (*De officio hominis et civis juxta legem naturalem*)», концепція якого згодом лягла в основу трактату Жан-Жака Руссо «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (*Du contrat social ou Principes du droit politique*) 1762 року [229, с. 717-721].

Вищезгаданий трактат барона фон Пуфендорф був написаний латиною, став дуже популярним, а тому протягом наступного століття був опублікований у перекладах в Амстердамі, у Відні, Лондоні, Москві, Празі тощо. У ньому мислитель не погоджувався із деякими тезами Гоббса (до прикладу, з сутністю фрази «війна всіх проти всіх»). Так, у частині 18 книги II трактату барон фон Пуфендорф вважав, що обов'язки кожного громадянина пов'язані із наявністю в особи громадянства та існують так довго, поки конкретна особа має громадянство (п. 15 трактату), а основними елементами обов'язку кожного громадянина є вірність правителю держави, повага до нього та послух щодо здійснення його волі (п. 3 трактату) [230]. Філософські праці барона фон Пуфендорф започаткували порівняльний метод, метод поєднання індукції і дедукції у правовій науці, а його погляди стали науковим підґрунтям для розвитку концепції громадянства багатьма вченими (серед них зокрема, йдеться про

німецького філософа Йоганна Готтліба Фіхте та його вчення про право крові (*ius sanguinis*), як основний принцип набуття громадянства).

З часом, держава починає чим раз, тим більше уособлюватися винятково з монархом, а тому у всіх взаємовідносинах між особою та державою йдеться, насамперед, про відносини між особою та монархом (правителем). Ідеальним прикладом такого розуміння абсолютизму та абсолютної державної влади у XVII столітті став французький ‘король-сонце (*le roi soleil*)’ Луї XIV Бурбон. Королю Франції приписують авторство вислову «держава – це я (*l'état c'est moi*)», який він ймовірно проголосив у парламенті у квітні 1655 року (у 17-річному віці), ототожнюючи державу та монарха у розумінні повної (абсолютної) централізації державної влади [231, с. 58].

Використовуючи аналіз одним із основних методів дослідження, нагадуємо про особливо важливу роль досліджень французького мислителя XVIII століття, Шарль-Луї барон де Монтеск'є (*Charles-Louis, Baron de Montesquieu*) [232, с. 483-487]. Барон де Монтеск'є у своєму трактаті «Про дух законів» (*De l'esprit des lois*)» 1748 року присвятив багато уваги застосуванню концепції громадянства [233]. Оскільки дослідження барона де Монтеск'є в той час підлягали цензурі, то цей трактат вперше був опублікований у Женеві анонімно. У 1750 році був здійснений переклад цього трактату англійською, а вже у 1751 році він був долучений Католицькою Церквою до Індeksu заборонених книжок (як згодом і Енциклопедія Дені Дідро та Жана ле Ронд Д'аламбера чи трактат Жан-Жака Руссо «Про суспільну угоду» 1762 року).

Незважаючи на це, трактат барона де Монтеск'є мав неабиякий вплив на формування політики державними діячами XVIII століття. До прикладу, у відомій французькій «Енциклопедії або Тлумачному словнику науки, мистецтва й ремесел» (*Encyclopédieou Dictionnaire raisonné dessciences, des arts et des métiers*, 1753 року) Дені Дідро, Жана ле Рон Д'аламбера та інших творців ідей Просвітництва сказано, що громадянин – це та людина, яка є учасником політичної спільноти, поділяє її закони, користується правами, свободами й бере на себе виконання обов'язків [234].

Вважається, що саме трактати вчених Жан-Жака Руссо та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля вважаються найважливішими дослідженнями концепції громадянства під час *пізнього класичного* етапу її еволюціонування.

Жан-Жак Руссо, філософ із Женеви, написав свій трактат «Про суспільну угоду, або принципи політичного права (*Du contrat social ou Principes du droit politique*)» французькою та опублікував його в Амстердамі у 1762 році [235, с. 749-753]. Задум у мислителя щодо написання цього трактату виник ще у 1740-х роках, однак, як пише О. Хома в коментарі до українського видання, «брак документальних свідчень не дозволяє сьогодні впевнено визначити точну хронологію етапів роботи Ж.-Ж. Руссо над ним» [236].

Завдяки сучасним дослідженням відомо, що у цьому трактаті філософ подає як неухильно співвідносні фігури «громадянина», члена суверенної спільноти (себто, автора закону) і підданця, який отримує свою свободу через абсолютну покірливість цьому самому закону, внаслідок «тотального відчуження» індивідуальних воель, з чого походить загальна воля, складова «спільного я», відбитого в усіх індивідуальних свідомостях [237]. Так, у розділі VI книги першої «Про суспільний пакт (*Du pacte social*)» трактату Руссо пише, що «така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася громадянською спільнотою, а сьогодні іменується республікою, або політичним тілом, котре отримує від своїх членів назву держави, коли воно пасивне, суверена, коли воно активне, суверенної держави – коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються народом, а кожен окремо – громадянином, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або підданим, оскільки підкоряється державним законам» [238].

Помітно, що Руссо, назвавши у своєму трактаті всіх членів держави народом, нівелював їхню станову приналежність, релігійну та династичну відмінність, повністю зрівнявши всі стани і всіх людей у суспільстві, а також охопивши всіх громадян держави та назвавши їх рівними (*égal*) [239, с. 24-25]. Ця

ідея стала провідною під час Французької революції та залишилася до тепер частинкою гасла Франції «*liberté, égalité, fraternité*» [240].

Далі Ж.-Ж. Руссо відзначає у розділі VIII книги першої «Про громадянський стан (*L'état civil*)» цього трактату, що «Цей перехід від природного до громадянського стану викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало. Тільки відтоді, як голос обов'язку замінює собою фізичне спонукання, а право — <пристрасне> жадання, людина, що досі звертала увагу лише на себе, змушена керуватися іншими принципами і радитися з розумом, перш ніж прислухатися до своїх схильностей. Хоча людина в цьому стані позбавляється деяких переваг, котрі мала від природи, натомість вона отримує набагато більші — вдосконалюються і розвиваються її здатності, розширюються її ідеї, стають шляхетнішими її почуття, вся її душа досягає такого рівня, що, якби зловживання цим новим становищем не відкидали її нерідко на ще нижчий щабель, аніж той, на якому вона була раніше, їй слід було б безперестанку благословляти ту щасливу мить, що назавжди вирвала її з природного стану, перетворивши тупу і обмежену тварину на мислячу істоту — людину.» [241].

Науковці відзначають, що за життя Ж.-Ж. Руссо трактат «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» не користувалася великою популярністю серед читачів, навіть можна сказати, що він був відверто проігнорований публікою, оскільки протягом 1762 року і до початку революції 1789 року, цей трактат був перевиданий лише один раз (у 1782 році, як частина Повної збірки творів Ж.-Ж. Руссо) [242]. Ймовірно тому, що французька влада заборонила розповсюдження трактату на території Франції, зокрема поліція періодично вилучала ті примірники, які потрапляли до Франції у вигляді контрабанди, проводила обшуки і заарештовувала тих продавців книг, які розповсюджували цей, заборонений владою, трактат.

Ситуація кардинально змінилася з початком Французької революції 1789 року. До прикладу протягом 1789–1799 років цей трактат був перевиданий 32 рази,

а ідеї Ж.-Ж. Руссо, викладені у ньому, набули широкого суспільного резонансу. Далі, Ж.-Ж. Руссо пише, що «Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє. Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізнити природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею, і володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі. На підставі наведеного вище до надбань громадянського стану можна було б додати ще моральну свободу, котра й перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонука, спричинена самим лише твоїм жаданням, – це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, – свобода» [243].

Отже, в цьому трактаті Ж.-Ж. Руссо розглядає основні теми політичної філософії XVIII століття (однак деякі ідеї він запозичив у Дж. Лока, Платона і Ж. Бодена), полемізує з багатьма мислителями, представниками школи «природного права» (Г. Гроцієм і Т. Гоббсом), відверто критикує погляди С. фон Пуфендорфа, епізодично заперечує вчення Аристотеля, Ш.-Л. де Монтеск'є, вихваляє Н. Мак'явеллі, надаючи йому статус еталонного республіканського мислителя.

Важливою для аналізу становлення концепції громадянства вважаємо роль абата Еммануеля Жозефа Сійєса (*Emmanuel Joseph Sieyès*), французького церковного та державного діяча другої половини XVIII – початку XIX століть, автора теоретичного підґрунтя соціології, під час Французької революції 1789–1799 років. Так, на пропозицію рояліста Жака Некера (*Jacques Necker*), французького державного діяча швейцарського походження під час правління короля Франції Луї XVI і послідовника ідей Ж.-Ж. Руссо, висловлену у 1788 році абат Сійєс написав політичний памфлет «Що таке третій стан? (*Qu'est-ce que le tiers-état?*)» [244, с. 89].

Цей памфлет був опублікований у січні 1789 року і став дуже популярним серед мешканців Франції (всього за чотири тижні було продано 30 000 копій цього памфлету). У ньому абат Сійєс аналізував виниклу політико-правову ситуацію у Франції, ставив очевидні питання щодо забезпечення конституційних засад функціонування держави, скасування привілеїв для знаті, ролі буржуазії (третього стану) у життєдіяльності держави тощо.

Абат Сійєс у памфлеті виокремив буржуазію (третій стан) як ядро держави. У § 2 памфлету він наголошував, що усі політичні та громадянські права людини повинні бути залежними винятково від права на громадянство, що належить до природних прав, є однаковими для кожної людини щодо власності чи влади. На його уявлення, закон є в центрі кулі, по краях якої є громадяни, однакові у всьому [245].

Основною ознакою громадянства, на думку абата Сійєса, є спільність інтересів кожного з усією нацією (в його розумінні – державою). Як згодом стверджував інший французький державний та політичний діяч Бертран Барер де В'юзак (*Bertrand Barère de Vieuzac*) «громадяни – це ті вільні люди, які говорять єдиною мовою» [246, с. 90]. Він писав у звіті до Комітету громадського порятунку про ідіоми від 27 січня 1794 року, що «у демократичній державі нагляд за діяльністю уряду покладається на кожного громадянина, а для того, щоб здійснювати цей контроль, він повинен знати мову, якою написана «Декларація прав людини та громадянина»... Заради зміцнення Республіки ми повинні на всій її території розмовляти тією мовою, якою написана Декларація»².

Науковці стверджують, що укорінення сучасного розуміння концепції громадянства відбулося саме під час Французької революції 1789–1799 років, а «свідомим про народження» громадянства є Декларація прав людини та громадянина (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*)» 1789 року, «великий шмат ідей та формул із якої вмонтовано в Конституцію України 1996 року» [247].

Адже в Преамбулі цього документа, неминущого у віках практичного результату Французької революції 1789–1799 років, йдеться про те, що кожен

² Детальніше дивитися тут: <http://www.axl.cefanelaval.ca/francophonie/barere-rapport.htm>.

громадянин є носієм не лише природних, священних та невідчужуваних прав людини, а й державних гарантій їх здійснення³. Відтак громадянство набуло значення специфічного політико-правового фільтру реалізації невід'ємних та невідчужуваних прав людини, визначаючи її приналежність до держави, наділяючи її правом мати право та брати участь у здійсненні партисипативної демократії [248].

Починаючи з січня 1793 року, Барер де В'юзак публічно висловлювався на тему «релігія батьківщини (*la religion de la patrie*)», маючи на увазі те, що усі повинні вірити у свою батьківщину і бути добродіями громадянами Республіки. Він вірив, що кожен громадянин є посвячений батьківщині під час народження, а тому він повинен любити свою батьківщину, якщо Республіка навчить людей усіх чеснот, то батьківщина буде вчителем для всіх в цілому. Барер де В'юзак стверджував, що, оскільки громадяни народжені для Республіки, то вони повинні любити її (державу) понад усе. Такі міркування він обґрунтував тим сподіванням, що у підсумку любов до батьківщини стане «пристрастю» усіх громадян, і саме так і тоді будуть об'єднані усі мешканці Республіки принципом вірності їй. Про себе Барер де В'юзак говорив: «колись я був революціонером, а став конституційним громадянином» [249, с. 419-430].

Розмірковуючи про концептуально-концентровану форму відображення проблем держави і права, варто зосередити увагу на трактаті німецького мислителя Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля «Філософія права» («*Grundlinien der Philosophie des Rechts*»), опублікованого у 1820 році у Берліні [250, с. 126-130]. Незважаючи на те, що на титульній сторінці оригіналу трактату стоїть інша дата (1821 рік), він вважається синтезом усіх філософських і політико-правових досліджень цього німецького мислителя, який «сприйняв інтелектуальний доробок попередників з виразним республіканським наголосом у підході до суспільних процесів» [251, с. 55].

³ Детальніше дивитися на сайті Конституційної ради Франції: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789.5076.html>

Так, у п. 58 трактату «Філософія права» («*Grundlinien der Philosophie des Rechts*») Г. В. Ф. Гегель застосовує семіотичний метод дослідження, розмірковуючи про речі, знаки та символи, і звертає увагу на те, що «кокарда, до прикладу, означає належність до громадянства якоїсь держави, однак, її колір ніяк не є пов'язаний із нацією, він відображає не себе, а націю» [252, с. 200, 203].

Далі, у трактаті Гегель писав, що у сім'ї, до прикладу, права сина за змістом, так як і його обов'язки щодо батька не є тотожними правам та обов'язкам громадянина щодо правителя [монарха] чи уряду, а тому кінець держави є щастям для її громадян (п. 261, 265 трактату) [253, с. 200, 203].

Початок та перша половина ХХ століття ознаменувалася Першою та Другою світовими війнами (виконанням положень післявоєнних мирних договорів в результаті проведення Паризької мирної конференції 1919–1920 років, створенням Ліги Націй у 1920 році та її спробами кодифікувати міжнародне законодавство з громадянства, вчиненням геноциду вірмен протягом 1914–1923 років, Голодомору 1932–1933 років і Голокосту 1941–1945 років), а також заснуванням ООН у 1945 році, депортацією кримських татарів у 1944 році та лемків у 1947 році (т.зв. операція «Вісла»), і нарешті створенням Європейського Союзу у 1958 році, розпадом СРСР у 1991 році, війною в Югославії протягом 1991–2001 років та періодичним обміном територій, в результаті яких концепція громадянства зазнала значних доктринальних змін у напрямі, насамперед, універсалізму.

Наступним науковцем, чий внесок у розвиток сучасної демократичної, ліберальної і водночас універсальної концепції громадянства у післявоєнній Європі оцінюється дуже високо, є британський соціолог Томас Гамфрі Маршалл (*Thomas Humphrey Marshall*), який опублікував у 1950 році серію лекцій під загальною назвою «Громадянство та соціальний клас (*Citizenship and Social class*)», які він прочитав у 1949 році в Лондонській школі економіки [254, с. 9-11]. Ці лекції, на думку багатьох вчених (Дж. Александера, Бр. С. Тернера), вважаються важливим внеском до розроблення теорії про соціальні права (соціального громадянства) та аналізу її розвитку [255, с. 65-73]. Соціальне

громадянство, на його переконання, постає тією сукупністю прав і обов'язків, яка є мірилом членства особи у політичній спільноті, формування її ідентичності та реалізації виниклих прав, зобов'язань і відповідальності. Щоправда наявні в особи права не можуть бути предметом торгів [256, с. 111].

Т. Г. Маршалл визнав, що відчувається певна напруга у взаємовідносинах між громадянством, добробутом (благополуччям) і капіталізмом, оскільки в громадянстві є наявний принцип перерозподілу ресурсів, щоб компенсувати негативні наслідки нерегульованого ринку [257]. Сутність та правова природа громадянства визначають його ексклюзивність (винятковість), оскільки на підставі його наявності частина людей мають права, обов'язки і свободи, а інші – ні. У цьому випадку ми можемо визначити основними маркерами громадянства «три П» – *податки, пенсія та паспорт*. Громадянство, як правило, передається у спадок від батьків, а тому певні права, обов'язки, свободи і привілеї успадковуються свавільно, незалежно від того чи особа заслуговує на них, чи ні [258, с. 65-73].

У процесі дослідження, яке ґрунтувалося на статистичних даних та економічних розрахунках Об'єднаного Королівства протягом XVIII–XX століть, Маршалл визначив три форми «завершеного» громадянства, які змодельовані у загальновідомій правовій класифікації основних прав:

- *громадянська* (рівність перед законом, захист від незаконного зазіхання держави на особисту свободу та майнову власність),
- *політична* (право брати участь у демократичних процесах висловлення власної думки та волевиявлення) та
- *соціальна* (благополуччя, добробут та необхідний мінімум соціальної безпеки) [259, с. 10].

Аналіз, здійснений Т. Г. Маршаллом, ґрунтується на твердженні, що з феодальних часів усі три форми громадянства були «сплутані в одному клубку», а тепер політико-правовий статус громадянина в сучасних державах повинен поширюватися і впроваджуватися поступово, крок за кроком [260, с. 15-28]. Спочатку, з'явилася громадянська форма громадянства (*civil citizenship*),

концептуально описана у працях Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо протягом XVII–XIX століть, де ідея про особисті права у сенсі свободи совісті просувалася одночасно із розвитком економічної свободи, правом власності, правом на зайняття підприємницькою діяльністю тощо. Далі, протягом XVIII–XX століть, поширилася політична форма громадянства, в основному завдяки розвитку партисипативної демократії. І нарешті, починаючи з XX століття, ці дві форми громадянства доповнилися соціальною, яка стосувалася благополуччя держави та добробуту її громадян (право на працю, соціальний захист, охорону здоров'я тощо) [261, с. 9].

Т. Г. Маршалл у своїй праці пише, що громадянство, передусім, передбачає прямий зв'язок між особою та спільнотою (наприклад, державою), який ґрунтується на вірності вільних людей і перебуває під захистом англо-американського прецедентного права [262, с. 25]. Незважаючи на критику (Ф.Е. Кардозу, Дж. Керенс, А. Янг), це дослідження сучасної концепції громадянства вважається найбільш структуризованим, оскільки Маршалл розглянув його еволюцію внаслідок світових воєн, соціально-економічних конфліктів та створення вільних ринків на умовах цінностей вільної торгівлі, конкуренції та значного розвитку промисловості [263, с. 7-8].

За висловом Фернанду Енріке Кардозу (*Fernando Henrique Cardoso*), члена Римського клубу, видатного бразильського соціолога та політичного діяча, президента Бразилії (1995–2002), «зараз ми живемо у час громадянства» [264, с. 40-42].

Відомі у світі соціологи Пітер Ківісто (*Peter Kivisto*) та Томас Файст (*Thomas Faist*) у книзі «Громадянство: дискурс, теорія і транснаціональні перспективи (*Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects*)» розглядають чотири напрями за допомогою яких можна провести інкапсуляцію та гармонізацію домінуючих тенденцій у соціологічних дослідженнях концепції громадянства в англomовній частині світу (в Австралії, Канаді, Новій Зеландії, Об'єднаному Королівстві та США): інклюзивність, ерозію, втрату та розширення (*inclusion, erosion, withdrawal and expansion*) [265].

Науковці відзначають, що сьогодні громадянство сприймається, винятково як членство людини в конкретній територіальній національній державі, де її громадяни мають права і обов'язки перед нею [266]. Інклюзивність у їхньому сприйнятті стосується передусім активного залучення людей до громадянства, тобто до членства у державі. Критикуючи попередньо згадану концепцію Т.Г. Маршалла за перебільшений вплив неолібералізму на розуміння соціальної форми «завершеного» громадянства, вони пропонують проникливий і водночас збалансований підхід до аналізу сучасної концепції громадянства [267]. Тобто йдеться про ерозію (роз'їдання) концепції громадянства як взаємовідносин між особою та державою у благополучних високо розвинутих державах, де саме рівень добробуту стає ціллю набуття громадянства.

На переконання сучасного німецького філософа Юргена Габермаса (*Jürgen Habermas*), представника «франкфуртської школи» соціальних досліджень, протягом тривалого часу сутність громадянства передбачала винятково політичне членство особи в державі, яке «відносить певну особу до певної нації, чие існування визнається у межах міжнародного закону» [268, с. 56].

І лише наприкінці ХХ століття таке сприйняття громадянства у пост-національному суспільстві розширилося, «включивши статус громадян, виражений у термінах їхніх громадянських прав» [269, с. 24, 25, 29].

В усіх демократичних державах світу, які розуміються, насамперед, як спільнота вільних і рівноправних громадян, громадянство як членство залежить від принципів добровільності, вказує на приналежність особи до конкретної держави, а також слугує для означення статусу особи, який визначається її громадянськими правами. Як пише Габермас, дві взаємовиключні інтерпретації такого значення активного громадянства змагаються за першість у філософії права, оскільки роль громадянина подається в індивідуалістській та інструменталістській інтерпретації ліберальної традиції природного права, започаткованої Джоном Локом (*John Locke*), тоді як комунітаристське та етичне розуміння увійшло в традицію політичної філософії ще від Аристотеля [270, с. 57].

Відомо, що перша інтерпретація передбачає сприйняття громадянства за аналогією з моделлю набуття членства в певній організації (такому собі «закритому клубі», де громадянство є тією перепусткою, яка дає до нього допуск і відсіює бажаних «клієнтів» від небажаних), коли ці особи залишаються зовнішніми щодо держави, лише інколи певним чином беручи участь у її відтворенні заради переваг організаційного членства. У той час друга інтерпретація громадянства пов'язує його за аналогією з моделлю набутого членства в самовизначеній етичній спільноті, де «громадяни інтегровані в політичну спільноту наче частини в ціле; тобто, таким чином, що можуть формувати свою особисту або соціальну ідентичність лише в площині спільних традицій та інтерсуб'єктивно визнаних інститутів» [271, с. 57].

Розмірковуючи далі про ці дві суперечливі концепції громадянства та аналізуючи їх, канадський філософ Чарльз Тейлор (*Charles Taylor*) так їх описував: «Одна [модель] фокусує увагу переважно на індивідуальних правах та однаковому ставленні до осіб, а також на діях уряду, які враховують побажання громадян. Саме це має бути гарантоване. Спроможність громадянина полягає, передусім, у здатності актуалізувати ці права і домагатися дотримання принципу рівності, так само як і впливати на здійснення ефективної законотворчості... Інша ж модель, навпаки, визначає участь особи у самоврядуванні як сутність свободи, що має бути гарантована. Це... суттєвий компонент здатності бути громадянином. Повнота участі в самоврядуванні передбачає здатність, принаймні протягом певного часового періоду, зробити свій внесок у керування державою, де кожен може ідентифікувати себе з іншими. Керувати й бути своєю чергою керованим, означає, що принаймні певний час «керівники» можуть бути «нами», а не лише «ними» [272, с. 26; с. 178].

І нарешті, сучасна *універсалістська ліберальна*, демократична доктрина громадянства була частково змінена (модифікована та деформована) під впливом концепції мультикультуралізму, розвинутої, передусім, канадським науковцем Віллом Кимлікою (*Will Kymlicka*) [273, с. 2-7]. Суть концепції мультикультуралізму передбачає «включення» іноземців (передусім, мігрантів,

біженців, шукачів притулку) і представників національних меншин, які проживають у державі, у *mainstream* суспільства та реалізацію ними своїх громадянських прав.

Поділяємо думку науковців, що серед панівних моделей усвідомлення громадянства у сучасному світопорядку найважливішими, концептуально цілісними, політично виправданими та людиноцентристськими моделями є націоналістична, гарантування прав людини та «Маршалліанська» [274, с. 151-152].

На початку XXI століття універсалізм та мультикультуралізм у доктрині громадянства зазнали чергових змін під впливом мобільності та свободи руху, глобалізації та посилення масових міграційних рухів у Європі та Північній Америці (після результату Brexit 2016 року чи антимиграційних законів Дональда Трампа, 45-го Президента США, у 2017 році).

2.2 Схематизація історико-правових засад становлення та розвитку концепції громадянства (особа – держава – суспільство)

На початках державне підданство обіймало силою свого територіального характеру всіх вільних мешканців держави без огляду на родину, рід чи плем'я: всі вони підлягали спільній територіальній владі, не рахуючи поневолених [275, с. 41]. З часом поняття «державне підданство» набуло сучаснішого розуміння громадянства, не лише як ознаки державної приналежності, а й як виразу громадянського права брати участь в управлінні державою, визначати основи влади у ній [276, с. 41].

Сучасні дослідження концепції громадянства дозволяють ще раз виокремити поетапний підхід до аналізу її еволюції, в якому до основних історико-часових етапів належать такі: *античний* (Стародавній Греція, Рим від VIII століття до Р.Х – до V століття Р.Х.); *класичний*, який умовно можна поділити на *ранній* (від XII до XVIII століття) та *пізній* (від XIX століття до закінчення Другої світової війни); *новітній* (закінчення Другої світової війни до тепер, у т.ч. модель громадянства Європейського Союзу, починаючи з прийняття Маастрихтської

угоди 1992 року) та *сучасний* (транснаціональна модель громадянства третього тисячоліття, е-громадянство). Саме останні два історико-часові етапи розвитку доктрини громадянства відрізняються від попередньо розглянутих філософських.

В античній Греції існували міста-держави – поліси (*πόλις*), які за визначенням були «політичними спільнотами», притаманними грецькій архаїчній та класичній цивілізації [277, с. 307]. Дослідники філософії права стверджують, що складно передати точність слова «поліс» у перекладі та вкласти в нього сучасне значення та розуміння цього терміну, оскільки «жодне модерне політичне утворення не є ідентичним античному полісу» [278, с. 307]. Грецький поліс як місто-держава є спільнотою чи об'єднанням громадян, тобто нацією, державою та суспільством одночасно. Однак, поліс, як місто-держава, відрізнявся від демосу – простого люду – саме завдяки громадянству.

В містах-державках античної Греції (Аргосі, Афінах, Коринфі, Мікенах, Мілеті, Сіракузах, Спарті, Фівах та інших) існувала правова доктрина громадянства, де у контексті антропологічної реальності під громадянством розумівся, насамперед, статус кожної людини, ефективний спосіб міста-держави відокремлювати своїх громадян від інших та визначати приналежність людей до конкретних міст-держав [279, с. 6-29]. Громадянин міст-держав античної Греції був активним і безпосереднім учасником «творення державної волі», а також посередньо, вибираючи державних урядовців [280, с. 145].

Про належність особи до громади «горожан» [у розумінні громадян] міста-держави (*politēs*) свідчив передусім факт народження, походження від батьків, повноправних громадян [281, с. 135]. Тобто, як пише, вирішальне значення для суспільно-політичного життя всієї старої Греції мав особистий, родово-кровний момент, оскільки громада горожан була тотожна державі [282, с. 135-136]. На думку Володимира Старосольського, «теоретично висказав це зовсім ясно давньогрецький філософ Аристотель, а практично таке розуміння держави опанувало все політичне мишлення та діяльність» [283, с. 136].

Громада горожан була замкненою соціальною групою, оскільки приналежність особи до неї будувалася винятково на принципі кровного

походження. А тому поширення горожанства у розумінні громадянства за межі громади було фактично неможливим [284, с. 25]. Окремі винятки стосувалися можливості отримання громадянства групами осіб на підставі закону [285, с. 136-137]. Так сталося під час правління у VI столітті до Р.Х. в Афінах архонта Солона (*Σόλων*), коли іноземним торговцям, які замешкали в Афінах було надане громадянство, що давало можливість перевезти в Афіни усю їхню сім'ю. Вважається, що до правління Солона в античній Греції не існувало єдиної чіткої концепції громадянства, а лише різноманітні її варіанти в конкретних містах-державах [286, с. 13].

Реформа концепції громадянства в Афінах здійснена Клісфеном (*Κλεισθένης*) із роду Алкмеонідів дала початок застосуванню права ґрунту (*ius soli*) серед основних критеріїв набуття громадянства Афін за народженням [287, с. 19-21]. Застосування права ґрунту стало причиною збільшення кількості громадян Афін не лише завдяки полегшенню набуття громадянства, а й звільненню невільників та зрівнянню їх у правах із іншими громадянами [288, с. 88]. Серед науковців панують переконання, що тими реформами Клісфен «знищив усі нащадки афінської аристократії» [289, с. 88]. Ця реформа концепції громадянства, започаткована Клісфеном, змінила сутність громадянства, видозмінюючи його сенс від природного факту народження у громаді та походження батьків до правового зв'язку із громадою та наявністю спільних інтересів у групі осіб, які проживають у ній [290, с. 141].

Давньогрецький філософ Аристотель у трактаті про державний устрій Афін «Афінська політія (*Αθηναίων Πολιτεία*)», який був написаний у першій половині IV століття до Р.Х. на двох сувоях папірусу, віднайдений у Єгипті у 1879 році, вперше опублікований у 1880 році та зберігається у Британському музеї, відзначав у частині 22, що «Ці реформи зробили державний лад набагато демократичнішими, ніж під час правління Солона. Це й зрозуміло: бо тиранія знищила закони Солона, залишаючи їх без використання; тим часом, як Клісфен ініціював прийняття багатьох законів, серед яких був і закон про остракізм» [291].

Існує версія, що запровадження права ґрунту (*ius soli*) серед основних критеріїв набуття громадянства в Афінах за народженням дало поштовх для започаткування Клісфеном у VI столітті до Р.Х. іншого важливого політико-правового інституту – «остракізму» [292, с. 147-148]. Основною метою остракізму стало прагнення афінян убезпечити «справжній демократичний режим від майбутніх небезпек» [293, с. 88]. Під «остракізмом (*ὄστρακισμός*)» розуміємо вигнання громадянина Афін на десять років із міста на підставі рішення народних зборів, які проводилися, як правило, один раз на рік у квітні і у яких (за Плутархом) мали обов'язково взяти участь не менше ніж 6 тисяч чоловіків. На виконання рішення народних зборів про вигнання вигнанець мав десять днів. Рішення про дострокове повернення із вигнання приймалося, зазвичай, у зв'язку із небезпекою наступу ворога (як приклад, війна з персами у V столітті до Р.Х.) у такому ж порядку.

Учасники народних зборів (лише чоловіки) голосували за допомогою глиняних черепків – острак (*ὄστρακον*) чи «шкаралупок», як їх називав В. Старосольський [294, с. 147-148], на яких писали ім'я того чоловіка, якого хотіли б вигнати з міста [295, с. 114-119]. Вперше остракізм як превентивний засіб впливу на політичне життя міста-держави (попередження тиранії) був застосований у Афінах у 487 році до Р.Х. В античних джерелах науковці виявили згадки про вісімнадцять випадків остракізму в Афінах протягом 487–417 років до Р.Х., з яких десять можна вважати повністю доведеними. Схожий превентивний політико-правовий інститут застосовувався і в інших грецьких містах-державах (Аргосі, Мілеті, Сіракузах), щоправда в дещо модифікованому вигляді з огляду на процедуру прийняття рішення та строк вигнання особи (в Сіракузах ця процедура відома під назвою «суд оливними листками») [296, с. 147-148]. Як відомо, востаннє остракізм застосовувався до 417 року до Р.Х., згодом від цієї процедури в Афінах відмовилися. У статті про остракізм в енциклопедії «Британіка», наголошується, що майно, належне громадянину Афін, якого вигнали на десять

років із міста на підставі рішення народних зборів, залишається у його власності і надалі⁴.

Видатний грецький історик Полібій (*Πολύβιος*), державний і військовий діяч, автор «Загальної історії (*Ἱστορίαι*)» в 40 томах. Саме в цій праці він проаналізував відносини між містами-державами давньої Греції, описав події у Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та в інших регіонах протягом 264–146 років до Р.Х., окреслив конституційні прагнення Риму, а серед інших політико-правових особливостей розвитку античної концепції громадянства в Стародавній Греції відзначав його ізополітичність та симполітичність [297].

Існує версія, що авторство одного із перших перекладів цієї праці належить Нікколо Перотті (*Niccolò Perotti*), італійському гуманісту XV століття. Вважається, що Перотті переклав «Загальну історію» Полібія на замовлення Папи Ніколаса V на латину, за що отримав 500 дукатів. Однак перекладена праця була надрукована вже після смерті перекладача. Переклад цієї праці англійською був здійснений Крістофером Вотсоном (*Christopher Watson*), англійським істориком і перекладачем, та опублікований у 1568 році у Лондоні під назвою «Історії найвідомішого та найдорожчого хронографа Полібія (*The histories of the most famous and worthy cronographer Polybius*)» [298].

Науковці стверджують, що «ізополітичність (*σπολιτεία*)» передбачала, насамперед, горизонтальні рівноправні відносини, передбачені договором про об'єднання незалежних міст-держав античної Греції у союз, де панувало окреме громадянство всіх громадян, жителів цих міст-держав, та однакові права і привілеї для них в кожному місті-державі союзу, наявність яких відрізняли їх від іноземців, які проживали у цих містах [299, с. 175-176]. Згодом ця парадигма громадянства стала «ядром» концепції громадянства будь-якої унітарної держави. Також, вважається, що ідея ізополітичного громадянства присутня в ядрі сучасної концепції громадянства Європейського Союзу, коли громадянин однієї держави-

⁴ Детальніше дивитися тут: <https://www.britannica.com/topic/ostracism>.

учасниці ЄС, легально проживаючи на території іншої держави-учасниці ЄС, володіє однаковими з її громадянами правами та обов'язками [300, с. 1-18].

«Симполітичність (*συμπολιτεία*)», навпаки, була пов'язана із спільним громадянством всіх громадян, жителів міст-держав античної Греції, які об'єдналися у союз на підставі договору. Йшлося про поглинання суверенності незалежних міст-держав античної Греції, розмивання їхньої ідентичності та громадянства, встановлення чітких вертикальних договірних відносин між спільними органами влади та учасниками союзу [301]. Інший варіант симполітичності був характерний для грецьких колоній у Малій Азії, коли відбувалося «злиття» двох сусідніх міст-держав в одне єдине чи навіть «поглинання» могутнішим містом-державою іншого (зазвичай меншого за кількістю мешканців чи за територією, слабшого за рівнем економічного розвитку тощо), надання свого громадянства його мешканцям, встановлення в ньому своїх правил, порядків та законів [302, с. 145]. Відомим є приклад симполітичності громадянства у випадку «поглинання» Мілетом інших міст у Малій Азії (громадянство Мілету надавалося усім жінкам, незалежно від їхнього походження, якщо вони народилися у Греції, які були одружені з громадянами цих «поглинутих» міст) [303, с. 152].

Часто в науці зустрічається «плутанина» у трактуванні двох, відомих нам з часів древньої Греції та Риму, форм «злиття» двох міст-держав в одне єдине: симполітичність та «синойкізм (*συνοικισμός*)» [304, с. 145-181]. Говорячи про *синойкізм*, йдеться, насамперед, про «злиття» сусідніх сіл, містечок та передмістя в одне місто-державу. Якщо у місті проживали громадяни з повним спектром прав та обов'язків, то у селах та містечках – демос, люди з передмістя (*δημος*), які володіли ними лише частково. Тому синойкізм відіграв важливу роль для життя місцевих мешканців, оскільки на підставі такого «злиття» вони отримували громадянство новоутвореного міста-держави (найвідомішим прикладом синойкізму на той час були Афіни, а от Спарта – навпаки чітко відмежовувала громадян міста-держави від людей із передмістя). З плином часу *симполітичність* стала першоджерелом принципу «єдиного» громадянства, притаманного

федеративним державам чи конфедераціям. Найвідоміший приклад симполітичності у громадянстві можна простежити у воєнно-політичних союзах жителів міст-держав античної Греції, які об'єднувалися, зазвичай, для подолання спільного ворога.

Існує думка, що історико-правові праці Полібія щодо відносин між державою та особою в містах-державках античної Греції стали підґрунтям для вищезгаданого трактату барона де Монтеск'є «Про дух законів» 1748 року та написання «батьками-засновниками (*Founding Fathers* або *Framers*)» Конституції США 1787 року [305].

Якщо витоки філософсько-правових основ громадянства пов'язують із древньою Грецією, то його історико-правову генезу в античні часи виводять із Римської імперії, де громадянство використовувалося, передусім, як ефективний засіб державної політики. Отже, *civis*, *civilis* та *civitas* набувають універсалістського виміру, пов'язаного із можливістю надавати громадянство якнайширшому колу людей, що було притаманно Риму та римському праву, однак було невідомим грецьким містам-державам [306]. Вважається, що саме в Римській імперії зародилася ліберальна модель громадянства, розвиток якої припав на XVII-XVIII століття, а концептуальні її засади безпосередньо пов'язані із свободою руху вільних та звільнених людей завдяки подвійному громадянству (до отримання якого влада навіть заохочувала).

Одним із перших римських політичних діячів, хто використав громадянство як інструмент для своєї передвиборчої програми, був народний трибун Гай Гракх (*Gaius Gracchus*), лідер демократів-популярів. У 120-х роках до Р.Х. він запропонував прийняти законопроект про надання латинцям римського громадянства, що обурило і римлян, і сенат [307].

Відомо, що у 90 році до Р.Х. Римський консул Луцій Юлій Цезар III видав закон («*Lex Iulia de Civitate Latinis et Socii Danda*»), на підставі якого громадянство Риму надавалося усім громадянам інших італійських міст, які не виступили проти Риму під час Союзницької (або Марсійської) війни 91–88 років до Р.Х. [308, с. 34].

Наступного року, 89 року до Р.Х., був прийнятий вже інший закон («*Lex Plautia Papiria de Civitate Sociis Danda*»), запропонований народними трибунами Плаутіусом та Папіріусом, який гарантував надання громадянства Риму усім мешканцям італійських громад, які здійснили повстання проти Риму під час вищезгаданої Союзницької війни. Однак, разом із подвійним громадянством з'являлася подвійна вірність, а тому часто у таких випадках виникали конфлікти.

Варто пам'ятати про гасло «Сенат і громадяни Риму (скорочено *SPQR*, *Senatus Populus Quiritium Romanus*)», вирізьблене на арці імператора Тита 81 року чи на колоні імператора Траяна 113 року, які збереглися дотепер у Римі [309, с. 18]. Також воно часто зустрічалося на військових штандартах армії Риму, яка завоювала більшу частину Європи, північне узбережжя Африки, Левант, Межиріччя та дійшла до Кавказу [310, с. 643–649].

Генеалогія концепції громадянства Риму була фіналізована у Дигестах чи Пандектах Юстиніана, а точніше в кодифікації римського цивільного права (*Corpus juris civilis*) у 50 книгах, проведеної комісією з 16 правників, очолюваною Трибоніаном (*Tribonian*), протягом 528–534 років. Юрист Ульпіан у п. 17 титулу V «Про статус людей (*De statu hominum*)» книги I наголосив, що всі люди (вільні і звільнені теж), які перебувають на території (в кордонах) Римської імперії, є громадянами Риму на підставі застосування положень Конституції Антоніна 212 року (відомої нам під назвою едикт Каракалли) [311, с. 25].

В єдиному папірусі, який вцілів до наших днів і є перекладом оригінального тексту едикту Каракалли з латини на грецьку мову, збереглися слова, які стосуються громадянства: «Я дарую громадянство Риму усім, хто перебуває на території (в кордонах) Римської імперії» [312, с. 1014]. У цій тезі спостерігаємо законодавче визначення набуття громадянства на підставі права ґрунту (*ius soli*). Коментуючи дане положення, вчені наголошують, що очевидною підставою такого політико-правового реверансу під час правління імператора Каракалли стало його бажання збільшити кількість громадян Риму, тобто платників податків та військовослужбовців у легіонах армії Риму у найвіддаленіших куточках імперії [313, с. 37-39]. Однак, багато сучасних дослідників та критиків переконані, що в

результаті едикту Каракалли громадянство втратило свою цінність та значення, які воно мало раніше, громадянство перестало бути тим важливим та значущим додатком до правової ідентичності особи [314, с. 140; с. 1014].

Відомо, що населення Римської імперії не було статичним в кордонах імперії, воно постійно мігрувало. Мігранти, які опинилися в кордонах Римської імперії після видання едикту Каракалли у 212 році, не користувалися попередньо відомою формулою громадянства, а також не мали можливості використати усі права та привілеї, які належали громадянам Риму за народженням [315, с. 1018]. Ще до появи цього едикту служба у легіонах армії Риму протягом 25 років вважалася одним із фактичних та частих способів офіційно та легітимно отримати громадянство Риму (у вигляді теперішньої натуралізації), тоді як до інших способів належали: звільнення з рабства, оплата та будівництво будинку в Римі, імпорт пшениці до Риму та молотьба її на зерно протягом декількох років.

Якщо ж говорити про громадянство Риму, то його можна було отримати за народженням або у зв'язку із натуралізацією особи (усиновлення римським громадянином, дарування римського громадянства, причислення до курії тощо) [316, с. 146]. Громадянство Риму дітей за народженням залежало, насамперед, від правового статусу їхніх батьків (громадяни Риму чи іноземці), а також їхнього перебування у шлюбі. Серед дітей, народжених у батьків, які перебували у змішаному шлюбі, громадянами Риму за народженням вони ставали лише у тому випадку, якщо їхній батько був громадянином Риму (це стосувалося і дітей, батьки яких були звільнені з рабства). Водночас громадянство позашлюбних дітей залежало винятково від громадянства їхньої матері. Така правова норма «передачі» громадянства (*filial transfert of citizenship*) існувала донедавна на Мальті, у Туреччині та Фінляндії, однак, у європейському контексті вважається прикладом дискримінації на підставі рішення Європейського суду з прав людини у справі *Genovese v. Malta* (2012).

Зазвичай, коли у батька, громадянина Риму, який перебував у шлюбі, народжувалася дитина, то він брав її на руки і так відбувалася процедура її визнання та церемонія своєрідної «передачі» громадянства [317, с. 31]. Згодом ця

процедура набула більшої формалізації у вигляді списків повнолітніх громадян, які оновлювалися цензорами кожні п'ять років на підставі результатів перепису населення (для оподаткування та мобілізації на військову службу).

Громадянство Риму передбачало не лише наявність обов'язків (платити податки чи служити у війську), а й конкретних прав та привілеїв. Зазвичай, основними правами, які належали громадянам Риму, були такі:

- право голосу (*ius suffragiorum*),
- право бути обраним чи призначеним на державну службу (*ius honorum*)⁵,
- право на торгівлю та право власності (*ius commercii*),
- право народів (*ius gentium*) як праобраз сучасного міжнародного права,
- право на шлюб (*ius conubii*),
- право на руху та вільний вибір місця проживання (*ius migrationis*), що отримало своєрідне продовження в сучасній моделі громадянства Європейського Союзу.

Громадянство Риму могло бути надане на підставі петиції конкретній особі індивідуально або групі особі колективно [318, с. 37-39]. Його можна було заслужити (служба у легіонах армії Риму) чи купити. До переліку вищезгаданих прав громадяни Риму отримували право на справедливий суд, складати заповіт, носити тогу, а також привілеї щодо оподаткування та ведення бізнесу, звільнення від катувань чи тортур.

Важливим доказом вважаємо усім відому історію апостола Павла з Тарсу (юдея, родом із Кілікії, який завдяки батькові успадкував громадянство Риму – *Ego homo sum quidem Judæus a Tarso Ciliciæ*) [319, с. 379-406], визначного ранньохристиянського місіонера, «апостола народів» та одного із перших богословів християнства. Апостол Павло був заарештований у 56 році в Єрусалимі в Палестині, оскільки привів із собою не іудея у синагогу. Такий вчинок, зазвичай, карався смертю, однак, громадяни Риму звільнялися від такого покарання [320, с. 35].

⁵ Спочатку *Ius honorum* належав винятково патриціям, але згодом воно почало поширюватися і на інших громадян Риму чоловічої статі.

Отже, ця біблійна історія в Євангеліє від Луки (Книга діянь святих апостолів 22:24-30) свідчить передусім про те, що «тисяцький [трибун] велів увести його в твердиню і наказав, бичуючи його, допитуватись, щоб дізнатися, чого вони на нього так кричали. Коли ж вони його простягнули під ременями, Павло сказав до сотника [центуріона], що стояв біля нього: Чи дозволено бичувати римського громадянина, та ще й без суду? Почувши це, сотник пішов до тисяцького і сповістив, кажучи: Гляди, що хочеш робити, цей чоловік — римський громадянин [латиною *Hic enim homo cives Romanus est*]. Прийшовши до Павла, тисяцький питає: Скажи мені, чи ти римлянин? Він сказав: Так. Тоді тисяцький [Клаудіус Лисіас] сказав: Я за великі гроші здобув це громадянство [латиною *ego multa summa civitatem hanc consequutus sum*] [321, с. 39-40]. Павло мовив: А я в ньому народився [латиною *ego autem et natus sum*] [322, с. 379-406]. І зараз відступили від нього ті, що хотіли, бичуючи, робити над ним допит; та й тисяцький злякався, довідавшись, що то був римський громадянин і що він його зв'язав» [323, с. 87-89].

Кажуть, що у Римі громадянство мало два обличчя: приватне та публічне [324, с. 33]. Бо усі громадяни Римської імперії поділялися на класи, де найвищим вважався клас громадян Риму (*Cives Romani*), які перебували під захистом Риму та були розділені на два підкласи: по-перше, на тих, які володіли правом на торгівлю, правом власності та право на шлюб (*non optimo iure*) – до цього підкласу у патріархальному суспільстві належали жінки (приватне) та, по-друге, на тих, хто володів також правом голосу та правом бути обраним чи призначеним на державну службу (*optimo iure*), до цього підкласу належали винятково чоловіки (публічне), інколи ще й відповідного походження (від батьків патриціїв) [325, с. 145-146].

Латиняни володіли партикулярним громадянством регіону Лаціо (*ius Latii*), мали право на торгівлю та право власності, а також право на руху та вільний вибір місця проживання, але на мали права на шлюб з громадянами Риму (винятково з латинянами).

А ще в Римській імперії були соції (чи федерати), провінціали та переґріни (іноземці чи чужинці) [326, с. 3-10], які користувалися, передусім, правом народів. Переґрінам заборонялося одягатися як громадяни Риму, мати власність та вчиняти заповіти. Також періодично трибуни видавали едикти, у яких вимагалось, щоби всі переґріни (чужоземці чи іноземці), які проживали у Римі, виїхали з міста. З часом усі ці вимоги були скасовані, переґріни змогли користуватися деякими правами та привілеями, а деякі з них навіть стали імператорами [327, с. 64].

Звільнені з рабства ставали громадянами Риму, але вони не мали права бути обраними чи призначеними на державну службу. Так і з'явилося поняття «громадянство без права голосу (*civitas sine suffragio*)». Варто наголосити, що на даний час, така модель громадянства проявляється в набутті громадянства у зв'язку з інвестицією, коли особа набуває громадянство (підтвердженням є паспорт), але не володіє правом голосу та правом бути обраною на посаду в органах публічної влади. Також у випадку якщо вони поверталися у свої рідні краї, то втрачали громадянство Риму [328, с. 57].

Як писав Жан-Жак Руссо у розділі IV «Про Римські комісії (*Des Comices romains*)» книги IV трактату «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (*Du contrat social ou Principes du droit politique*, 1762 року), «усі відпущеники вступали до міських триб [міський виборчий округ] і ніколи — до сільських, і, доки існувала республіка, не було випадку, щоб хто-небудь з цих відпущеників посів хоча б якусь магістратуру, навіть одержавши громадянство. Понад те, усі вельможні й могутні стали записуватися до сільських триб, а відпущеники, діставши громадянство, разом з черню залишалися у міських» [329].

З часом відбувся певний перегляд античних доктринальних положень громадянства, наявних у містах-державках Греції та у Римській імперії, концепція громадянства та її аксіологічні характеристики змінювалися та модифікувалися і в результаті отримали нове трактування. Відбулася певна деформація її основних ознак, оскільки громадянство дещо втратило свою первинну вагу, перестало відігравати ту центральну роль, яку мало в античні часи.

У часи Середньовіччя громадянство проявлялося, зазвичай, у двох формах: як патронаж з боку монарха або як асоційоване членство. Згодом економічне відродження та створення «вільних міст», а також взаємовідносини між середньовічним містом та глобальною торгівлею вчинили серйозний вплив на еволюцію парадигми громадянства.

Відомо, що енциклопедія «Британіка» і нині визначає громадянство як «відносини між особою та державою, в якій особа присягає на вірність цій державі і натомість має право на її захист [відповідними органами публічної влади]»⁶.

Розмірковуючи про усвідомлення концепції громадянства під час раннього класичного етапу запропонованої періодизації еволюції концепції громадянства у світі та давню взаємозалежність між політико-правовим інститутом громадянства та містом-державою, варто наголосити, що ще задовго до демократичних революцій у Франції та США наприкінці XVIII століття фундаментальним аспектом концепції громадянства став принцип вірності монархові [королю чи королеві], як зобов'язання платити податки та брати участь у воєнних кампаніях, в обмін на захист законних прав та інтересів [330, с. 615-635]. Британському праву відомі два види вірності: та, яку відчують громадяни (постійну та особисту), а також та, яку сповідують іноземці (тимчасову та місцеву) [331, с. 50].

Для аналізу сутності принципу вірності варто пам'ятати, що цей принцип у розумінні *nemo potest exuere patriam* є визначений у британському праві ще з часів «Великої хартії вольностей (*Magna Carta Libertatum*)» [332, с. 51]. Відомо, що Західна доктрина прав вважає цей документ «золотим уривком англійського права», який і зараз є «живою частиною англійської конституції» [333, с. 83].

Існує версія, що вперше текст «Великої хартії вольностей» (далі - Хартії) був розроблений Стівеном Ленгтоном (*Stephen Langton*), архієпископом Кентерберійським (1207–1228), як мирний договір між королем та

⁶ Детальніше дивитися тут: <https://www.britannica.com/topic/citizenship>

протестуючими баронами, і підписана англійським королем Джоном I «Безземельним» 15 червня 1215 року.

Отже, пункт 42 Хартії передбачав, що «У майбутньому має стати законним для кожного (за виключенням ув'язнених або тих, які є поза законом відповідно до законодавства королівства, і вихідцями з будь-якої країни, яка є в стані війни з нами, і купців, до яких ставляться належно), хто планує покинути наше королівство і повернутися, безпечно і надійно по суші та по воді, за винятком короткого періоду під час війни, з міркувань державної політики - залишаються завжди нам вірними»⁷.

Однак, жодна із сторін Хартії не планувала імплементувати її у життя, а тому Папа Інокентій II, вважаючи Джона I «Безземельного» нелегітимним англійським королем, анулював її. І майже відразу розпочалися повстання, які переросли у Першу баронську війну (громадянську війну протягом 1215–1217 років), оскільки люди не захотіли присягати королю Джону I «Безземельному» на вірність.

Ясна річ, що дія Хартії згодом була відновлена, а сама вона була відредагована відповідно до потреб часу і перевидана під час правління наступних англійських королів (Генрі III у 1225 році, Едварда I «Довгоногого» у 1297 році). Протягом наступних чотирьох століть текст Хартії був частково змінений під впливом політичних та державотворчих подій у Британській історії. Відомо, що з середини XV століття Хартія, яку називали «найбільш магічним та священним якорем англійських свобод» чи «великим бастіоном свобод англомовного світу», зайняла провідне місце у ієрархії британського державницького законодавства [334, с. 85]. Відтоді цей документ, за твердженням Сергія Головатого, діючого судді Конституційного суду України, став «англійським першоджерелом правовладдя в юридичному значенні» [335, с. 160].

Нам відомі чотири виміри принципу вірності, однак, у цьому дослідженні ми зупинимося лише на першому з них. Йдеться про абсолютну вірність

⁷ Детальніше дивитися тут:

http://www.orbilat.com/Languages/Latin/Texts/06_Medieval_period/Legal_Documents/Magna_Carta.html.

(*Ligeantia naturalis, absoluta, pura et indefinita*), яка визначається природно, є первинною та невід’ємною, існує від народження кожної людини (*alta ligeantia*) [336, с. 51]. Під час існування Британської імперії такий вимір принципу вірності не стосувався лише дітей дипломатів, окупантів та загарбників.

Принцип вірності (*allegiance*) у контексті громадянства особи за народженням на підставі права ґрунту (*ius soli*) став основою британської справи Келвіна (*Calvin's Case* чи т.зв. *Postnati case*) 1608 року, що однак не завадило цій справі відіграти значну роль згодом, а саме під час становлення концепції громадянства у США [337, с. 97-132]. У цій справі йшлося про те, що заявник, Роберт Келвін, народжений в Едінбурзі у Шотландії після об’єднання Корон у 1603 році, не вважається іноземцем чи особою, народженою закордоном, і є водночас громадянином Англії за народженням, а тому може володіти майном чи землею в Англії (*infra ligeantiam domini Regis regni sui Scot’, et extra ligeantiam domini Regis regni sui Angl’*) [338, с. 379-410]. Саме про це сказано у п. 5b рішення: «Ті, хто народилися під послухом, владою, вірою, вірністю або прихильністю короля, є британськими громадянами, а не іноземцями» [339, с. 546].

Важливим, на нашу думку, є те, що у пункті 24а справи Келвіна є згадка про згадану нами раніше біблійну історію про апостола Павла [340, с. 379-406]. Пункт 25а справи Келвіна упередметнює, що «кожен, хто народився в межах королівської влади та захисту не є чужинцем, відтак Роберт Келвін *ergo* не є чужинцем»⁸.

Біль про права (*Bill of Rights*) був прийнятий британським парламентом 25 жовтня 1689 року як «третя велика хартія англійської свободи» (першими двома були вищезгадана «Велика хартія вольностей» 1215 року та «Петиція про права» 1628 року) [341, с. 162]. У цьому документі був підтверджений текст присяги усіх громадян на вірність Британській Короні: «я...щиро обіцяю і клянуся нести справжню вірність їх величності королю Вільгельму і королеві Марії. Хай допоможе мені Бог!» (*I, A.B., do sincerely promise and swear that I will be faithful and*

⁸ Текст цієї юридичної формули подається в моєму власному перекладі за виданням: *Postnati. Calvin case (1608)*. Trin. 6 Jac. 1. – pp. 379–407.

bear true allegiance to their Majesties King William and Queen Mary. So help me God!))»⁹.

Згодом, з початку XVIII століття, принцип вірності передбачав, що кожна особа, яка за народженням або в результаті натуралізації задовольняла усі вимоги [громадянства], хоча і була переміщена в дитинстві в іншу державу, де її сім'я проживала, зберігає вірність Британській Короні. Від вірності Британській Короні ця особа ніколи не може відмовитися або її втратити, інакше ніж на підставі акту парламенту або визнання незалежності чи передачі частини Британської території, де вона проживає, іншій державі.

Також він був підтверджений у британському Акті про натуралізацію 1870 року, що дозволило багатьом людям відновити своє британське громадянство, яке вони успадкували від батьків, хоча і народилися поза межами Британії. З 1868 року текст присяги на підтвердження вірності Британській Короні практично не змінився, на даний час (восени 2018 року) присяга вірності в Об'єднаному Королівстві звучить так: «я ... присягаю, що буду вірним Її Величності королеві Елізабет II та її спадкоємцям, відповідно до закону. Хай допоможе мені Бог!».

Вважається, що свого часу відмова американців присягати на вірність Британській Короні дала початок творенню США як самостійної та суверенної держави.

Згодом суддя Верховного суду США Джон Маршалл (*John Marshall*) у рішенні Верховного суду США у кримінальному провадженні по справі *United States v. Wiltberger* (1820) відзначив, що «державна зрада є порушенням вірності, яка може бути вчинена лише тою особою, яка присягнула державі у постійній чи тимчасовій вірності» [342, с. 17].

Так чи інакше, вважається, що постійна вірність (*perpetual allegiance*) є притаманна громадянам держави, а тимчасова (*temporary allegiance*) – тим особам, які мають дозвіл на проживання в ній [343]. До прикладу, текст сучасної американської присяги звучить так: «Тут заявляю, під присягою, що я абсолютно і повністю відмовляюся і відрікаюся від усієї відданості і вірності будь-якій

⁹ Детальніше дивитися тут: http://avalon.law.yale.edu/17th_century/england.asp

іноземному монарху чи державі, чиїм підданим або громадянином був; що я буду підтримувати і захищати Конституцію і закони Сполучених Штатів Америки від усіх ворогів, зовнішніх і внутрішніх; що я буду їм вірним; що я використаю зброю від імені Сполучених Штатів, коли закон цього вимагатиме; що я буду служити в Збройних силах Сполучених Штатів, коли це коли закон цього вимагатиме; що я буду виконувати роботу державної ваги під цивільним керівництвом, коли закон цього вимагатиме; і що я приймаю ці зобов'язання добровільно без будь-яких психічного застереження або цілі ухилення; Хай допоможе мені Бог!»

Багато європейських держав вбачають небезпеку у подвійному громадянстві особи у випадку, коли друге громадянство отримане особою свідомо у зв'язку із її натуралізацією. У такому випадку відбувається очевидне порушення принципу вічної вірності (*perpetual allegiance*), який за своєю суттю передбачає, що особа, яка «одного разу стала громадянином – назавжди ним залишиться» [344, с. 1420-1424; с. 179]. Схоже розуміння громадянства у сенсі вірності державі громадянства мав італійський диктатор Беніто Мусоліні, який хвалився, що кожен, хто «одного разу став італійцем, назавжди є італійцем, до сьомого коліна» [345, с. 177].

Очевидно, що протягом ХХ століття відбулася значна трансформація (переоцінка) доктрини громадянства у сенсі усвідомлення та застосування принципу вірності. У промові «Вірність» у 1918 році Бейнбридж Колбі (*Bainbridge Colby*), американський правник-республіканець, 43-ий Державний секретар США під час президентства Вудро Вілсона, наголосив, що «тест на добре громадянство проявляється у вірності державі». Прикметно, що у США трохи пізніше, у 1929 році, було проведене Гарвардське дослідження з міжнародного права (*Harvard Research in International Law*), де було сказано, що «за загальним принципом визнається, що жодна держава не має права отримати вірність особи без її згоди» [346, с. 177].

На підставі цього дослідження було запропоновано Лізі Націй прийняти у 1930 році конвенцію з громадянства, де у статті 1(а) передбачалося б, що

«громадянство – це статус особи, яка є пов’язана із державою на підставі вірності їй» [347, с. 13, 17].

У коментарі до цього проекту конвенції, запропонованому американськими правниками Річардом В. Флурноєм-молодшим (*Richard W. Flournoy, Jr.*) та Менлі О. Гадзоном (*Manley O. Hudson*), сказано, що «громадянство завжди вказує на зв’язок між особою та державою, суть якого полягає у вірності особи державі свого громадянства» [348, с. 22]. І хоча у проекті конвенції не було запропоновано жодного визначення принципу вірності, однак, у загальному розумінні йдеться про визначення обсягу зобов’язань особи щодо держави, до якої він належить на підставі громадянства [349, с. 23].

З метою вирішення наявних та майбутніх конфліктів щодо вірності осіб, які володіють подвійним громадянством, у рамках діяльності Ліги Націй 12 квітня 1930 року була прийнята Конвенція, яка регулювала деякі питання, пов’язані із колізією законів про громадянство (йшлося про громадянство одружених жінок; дітей, народжених у батьків із різним громадянством; дітей, усиновлених особами з іншим громадянством, тощо) [350]. Робота над міжнародним регламентуванням питань пов’язаних із громадянством була призупинена у зв’язку із Другою світовою війною і відновилася після її закінчення.

Свого часу видатний австрійський вчений-правник та філософ права Ганс Кельзен (*Hans Kelsen*), емігрувавши до США у 1940 році, пояснив, що на його думку, дотримання вірності не є юридичним обов’язком, а радше своєрідною «політичною та моральною» необхідністю [351, с. 332-336]. Вчений був переконаний, що немає «спеціальних юридичних зобов’язань, які би охоплювалися поняттям «вірність». Юридично, сутність принципу вірності полягає у загальному зобов’язанні – бути законослухняним, а дотримання цього обов’язку належить здійснити кожному іноземцеві» [352, с. 235].

У контексті принципу вірності варто, на нашу думку, виокремити сучасне рішення ЄСПЛ у справі *McGuinness against the United Kingdom* 1999 року [353, с. 483-485]. Справа стосувалася обов’язку члена британського парламенту висловлювати присягу на вірність Британській Короні (текст присяги на вірність

королеві Елізабет II поданий вище). Заявник, Мартін МакГіннесс був обраний членом британського парламенту (Палати громад) від Північної Ірландії на загальних виборах 1 травня 1997 року. Він представляв ірландську республіканську партію «Шин Фейн (*Sinn Féin*)», основним принципом діяльності якої було забезпечення права ірландців на самовизначення.

Мартін МакГіннесс відмовився присягнути на вірність Британській Короні, що було обов'язковою вимогою для легітимізації мандату члена британського парламенту, але планував відвідувати засідання Палати громад, брати участь у законотворчому процесі, використовувати мандат члена британського парламенту за призначенням (про це він повідомив своїх виборців) [354, с. 485]. Спікер Палати громад британського парламенту оголосив своє рішення, що відмова члена британського парламенту присягнути на вірність Британській Короні тягне за собою заборону на використання ним усіх благ та привілеїв, належних члену британського парламенту [355, с. 485-486].

З цим не погодився М. МакГіннесс, у відповідь заявив, що промова спікера Палати громад британського парламенту не відповідала статті 9 Білля про права (про свободу думки) [356, с. 486-487]. Також, на переконання заявника, висловлення присяги на вірність Британській Короні було порушенням прав людини, передбачених статтею 9 (свобода думки, совісті і релігії) і 10 (свобода вираження поглядів) Конвенції [357, с. 485-493].

Заявник наполягав, що суперечлива присяга на вірність Британській Короні, а саме королеві Елізабет II, змушує його як католика присягнути на вірність монархові, який не є особою католицького віросповідання і не може одружитися з особою католицького віросповідання, а тому порушує його право на свободу релігії (стаття 9 Конвенції). Заявник зазначив, що вимога присягнути на вірність Британській Короні є несправедливим втручанням у свободу вираження ним своїх поглядів (стаття 10 Конвенції) [358, с. 488].

ЄСПЛ у рішенні відзначив, що вимога щодо присяги вірності члена британського парламенту монархові є обґрунтованою умовою для отримання виборної посади і стосується конституційної моделі держави громадянства

заявника. Відмова заявника присягнути на вірність Британській Короні є його особистим рішенням, пов'язаним із його політичними поглядами. Також вона є підставою для заборони доступу до приміщення Палати громад, однак ніщо не забороняє йому зустрічатися зі своїми виборцями і висловлювати свої думки поза межами Палати громад [359, с. 490]. Тому одногolosно ЄСПЛ постановив, що порушення статей Конвенції, вказані заявником, не були доведені.

Правдоподібно, що в межах Європейського Союзу принцип вірності у контексті громадянства «розчиняється» на підставі реалізації концепції вільного руху та громадянства ЄС (відповідно до статті 20 Угоди про функціонування Європейського Союзу в редакції після набуття чинності Лісабонської угоди у грудні 2009 року) [360, с. 632-633]. Також, у статтях 20–25 цієї ж Угоди встановлені 4 свободи громадянства ЄС, належні громадянину кожної держави-учасниці ЄС незалежно від того в якій державі-учасниці ЄС він перебуває: право на вільне руху (осіб, товарів, послуг та капіталу) та вільний вибір місця проживання, право голосу (як активне, так і пасивне), право на дипломатичний захист, право на петиції [361, с. 632-633].

Однак, свобода руху, як і принцип вірності, були чи не вперше у політико-правовому полі передбачені у п. 42 «Великої хартії вольностей (*Magna Carta Libertatum*)» 1215 року.

Як бачимо, протягом ХХ століття розвиток концепції громадянства та її аксіологічних характеристик відбувся в основному на підставі яскравих геополітичних та цивілізаційних перетворень. Громадянство поступово втрачає свою, насамперед, територіальну «прив'язку» до конкретної держави, реальний та ефективний політико-правовий зв'язок між державою та особою (передбачений у рішенні Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* від 1955 року) перестає бути таким у зв'язку із глобалізацією¹⁰.

¹⁰ Детальніше дивитися тут: <http://manusama.com/2016/08/25/classic-cases-nottebohm-case-1955/>

2.3 Диференціали опорних теоретико-правових понять

Особливості формування правових редукцій щодо громадянства спираються на здатність людської свідомості до осмислення розрізненої багатоманітності способів темпорального буття у світі та світоглядних орієнтирів як способу ставлення до об'єкту дослідження. Саме за допомогою архетипів, як вважав Карл Густав Юнг (*Carl Gustav Jung*), швейцарський філософ, психоаналітик та антрополог, засновник аналітичної психології, вічність поза простором і часом дивиться очима людини [362]. Поняття «архетип» відоме ще з часів давньогрецького філософа Платона як *archetupon, ἀρχέτυπον* (походить з давньогрецької та означає «*arche, ἀρχή*» – початок + «*typos, τυπος*» – образ, тобто «прототип, прообраз, модель, зразок») і саме його філософські ідеї «лягли в основу» архетипних уявлень Юнга у розумінні «домінанти колективного несвідомого» [363, с. 33].

Так, за Юнгом у світі існує своєрідна матриця архетипів, однак, для дослідження правової природи та сутності громадянства нас цікавить, насамперед, архетип «персона» як «особа», «людина», «особистість».

Відомо, що у XVII столітті обидва британські мислителі Френсіс Бекон та Томас Браун використовували у своїх працях поняття «архетип». Зокрема, Томас Браун (*Thomas Brown*) у своєму трактаті «Сад Кіра або ромби, розташовані у шаховому порядку, або мережа плантацій старожитностей, розглянутих природно, штучно та містично (*The Garden of Cyrus, or The Quincuncial Lozenge, or Network Plantations of the Ancients, naturally, artificially, mystically considered*)», опублікованому у 1658 році, щоби відтворити архетипи під час використання символічних власних імен¹¹.

Отже, першим і важливим завданням для осмислення процесів еволюціонування громадянства бачимо виникнення понять, пов'язаних із ключовим названим терміном, що в якості самостійного функціонує в

¹¹ Детальніше дивитися тут: <http://penelope.uchicago.edu/gardenframes/garden1.html>.

юриспруденції у багатоманітних проявах і семантичних зв'язках з іншими поняттями. Неможливо не визнати приналежність до однієї сфери правознавства терміна «громадянство», як і його домінування у конституційному праві, політології та соціології. Однак жодне перетворення вчення в догму не веде до проникнення в істину, бо, як писав Жан-Жак Руссо, тисячі небезпечних шляхів ведуть до помилкових думок і лише одна з них є істинною і може бути корисною [364, с. 16].

Для подолання однобічності і відсутності свободи мислення, що обмежує розвиток пізнавальних багатоманітних явищ світобуття людини, існують перцептивні якості осмислення нашого емпіричного досвіду, які здатні задіяти гносеологічні сегменти в актах мислення. Такий зріз правового осягнення пізнавальної діяльності визначає кардинальні перегляди наявних констант науки у заданій сфері дослідження.

У сучасному вітчизняному світі соціальні відносини швидко і стрімко змінюються, а відтак виникає мотивація щодо необхідності правового аналізу подій трансформації світопорядку та визначення праксеології соціального перебування в ньому громадянина, його статусу в оточенні, що цілеспрямовує на засвоєння ним аксіосфери морально-вартісного буття.

Наша переконаність у цьому пов'язана і з тим, що висновковуваність у пізнанні не може виформовуватися винятково на абсолютизації громадянства, певного ідеального проекту. А ідея аксіобуття і фундаментальної єдності світу унаочнюється через активне пізнавальне осягнення явища у всіх його експлікованих зв'язках. У рамках виявлення теоретико-правових закономірностей існування громадянства розпочнемо дослідження з передумов всякого пізнання, яке вже сформувалося як філософська традиція – зі з'ясування етимологічного денотату ключового поняття наукового дискурсу «громадянин».

Для розуміння походження терміна «громадянин», «громадянство» звернемося до «Етимологічного словника української мови». Роз'яснення етимології вказаних понять знаходимо лише у словниковій статті «громада», де це поняття є багатоваріантним за значенням: по-перше, як таке, що вказує на терміни

«суспільство, група, товариство», по-друге, як великий предмет і нарешті, по-третє, як «купа». Серед цих значень нас цікавитимуть лише ті, які однозначно вказують на політико-правничу сферу їх можливого застосування (а саме суспільство, група, чи товариство) [365, с. 600]. Як наслідок, похідними поняттями від «громади» є громадськість, громадянин, громадянство, які потрапили в українську мову у зв'язку із засвоєнням нею багатозначного поняття «громада».

«Практичний словник синонімів української мови» (друге видання, доповнене й опрацьоване, 2000 року) українського мовознавця Святослава Караванського до слова «громада» пропонує декілька синонімів, найбільш значущими серед яких є такі: суспільство; громадянство; суспільність; спільнота; товариство; об'єднання; середовище; гурт, група, угруповання [366, с. 77].

Усі ці визначення мають сенс у контексті громадянства. Семантизуючи поняття громадянина, цей же словник оперує такими його синонімами, як «член суспільства /громади/, виборець, з правом голосу тощо» [367, с. 77].

Появу і функціонування терміна «громадянство» у сучасному слововжитку фіксує, до прикладу, «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей (*Le Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*)» [368, т. 2, с. 10]. Ця унікальна праця щодо випрацювання термінології упорядкована колективом науковців під керівництвом Барбари Кассен (*Barbara Cassin*), французької вченої-філолога та філософа, послідовниці ідей та вчень німецького філософа-феноменолога та екзистенціаліста Мартіна Гайдегера (*Martin Heidegger*), основна праця якого «Буття та час (*Sein und Zeit*, 1927)» вплинула на напрям її досліджень [369, с. 20].

Серед оригінальних статей «Європейського словника філософій...», якими доповнено його українське видання, варто відзначити статтю Сергія Йосипенка, присвячену поняттю «громада» [370, т. 2, с. 233]. С. Йосипенко апелює, передусім, до широкого юридичного і політичного контенту цього поняття крізь призму наукового осмислення в різних національних контекстах. Відомо, що «громада» нідерландською звучить *gemeente*; німецькою *Gemeinde*; польською - *gmina*;

болгарською та російською - *община*; сербською - *opština*; чеською та словацькою - *obec*; хорватською - *općina*; данською - *kommune*; італійською - *comune*; французькою - *commune, communauté, Cité* тощо.

Перехід в політичному та юридичному дискурсі від використання спільних для всіх мов (передусім латини) до окремих національних мов у державах Європи відбувався, починаючи від доби раннього модернізму. Для України, як і для більшості інших слов'янських країн, це була друга половина ХІХ століття. Як стверджує С. Йосипенко, формування політичної термінології української мови відбулося під знаком свободи та поступу і на основі звернення до усної народної мови, а не україномовних політичних та юридичних практик, які існували в Середньовіччі і які в процесі становлення модерних територіальних держав були витіснені державними мовами тих держав, до складу яких входили ті чи інші регіони України, – російською, польською, румунською чи угорською тощо [371, т. 2, с. 233].

Прикметно, що у широкому значенні *громада* означає «кожний зорганізований людський гурток», тоді як у вузькому йдеться, передусім, про організацію дюдей, осілих на певній території [372, с. 870]. Далі, «Українська Загальна Енциклопедія» 1930 року під редакцією Івана Раковського, голови НТШ (1935–1940), визначає, що з огляду на взаємні правовідносини між особою та громадою доцільно розрізняти три категорії осіб: по-перше, «особи, що найшлися в межах громади без наміру постійно там перебувати», по-друге, «мешканці (жителі), що осіли в громаді з наміром оставати там довше, а тому зобов'язані нести усі тягарі (зокрема фінансові), а з їхнім «мешканням» у громаді пов'язані деякі права (виборчі)», по-третє, найсильніше з громадою зв'язані ті, що мають в ній своє громадянство (приналежність) [373, с. 870]. Спершу, набуття (придбання) громадянства було зумовлене наявністю у цій громаді нерухомого майна, а згодом – на підставі походження від батьків (тобто, громадянство перестало залежати винятково від проживання у громаді) [374, с. 871].

Здебільшого, слово *громада* у вузькому сенсі та історично означає традиційну територіальну спільноту, однак у сучасній українській мові набуло

помітно ширшого значення й отримало здатність позначати ряд явищ не лише традиційного, а й модерного політичного життя. Громада за своєю суттю є мікродержавою. Тому є очевидним, що вона повинна відповідати всім вимогам існування держави, має бути максимально доступною для її громадян (наближеною до них) незалежно від місця їхнього проживання чи перебування. На переконання Юрія Панейка, українського вченого-правника, саме територіальна громада повинна дбати за добробут кожного свого мешканця, надаючи йому послуги у політико-правовій, матеріально-фінансовій, підприємницькій, житлово-комунальній та соціально-культурній сферах тощо, оскільки «*держава існує для громад, а не громади для держави*» [375, с. 24].

Відтак бачимо, що термін «громадянство» спирається на етимологію лексеми «громада»: якщо згадані *commune*, *община*, *Gemeinde* однокореневі зі словом «спільне» (*commun*, *общее*, *gemeind*), то в українській мові *громада* первісно означає «зібрання, нагромадження»: за визначенням «Етимологічного словника української мови», що, очевидно, походить від старослов'янського *громада* – «купа, вогнище» [376, т. 2, с. 233].

Позначаючи історично людські об'єднання типу *Gemeinschaft* (спільнота), в європейських мовах етимологічно однокореневі з поняттям спільності (*communauté*, *общность*), завдяки власній етимології та українській історії слово «громада» використовується і на позначення об'єднань типу *Gesellschaft* (суспільство). Обидві ці категорії були використані Фердинандом Тьоннісом (*Ferdinand Tönnies*), німецьким соціологом та філософом, щоби класифікувати взаємні соціальні зв'язки між цими двома дихотомічними соціологічними типами. Ще у 1887 році у Ляйпцігу Тьонніс видав свою працю «Спільнота та суспільство (*Gemeinschaft und Gesellschaft*)», де встановив відмінність між *Gemeinschaft* (як спільнота, яка формується на підставі почуттів спільності та взаємних зв'язках між її членами) та *Gesellschaft* (як суспільство, яке сприяє захисту індивідуальних цілей своїх членів) [377, с. 1347-1348].

Продовжуючи дослідження дихотомії спільноти та суспільства, варто особливу увагу зосередити на інавгураційній дисертації українського вченого

Богдана (Теодора) Кістяківського на тему «Суспільство і особа: методологічне дослідження (*Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*)», написану для публічного захисту в університеті Страсбурга влітку 1898 року для здобуття наукового ступеня доктора наук з філософії та видану у Берліні 1899 року у видавництві Отто Лібманна [378]. Епіграфом до цієї праці вчений використав латинський вислів (*Civitas ergo (ut eam definiamus) est persona una, cuius voluntas ex pactis plurium hominum pro voluntate habenda est ipsorum omnium*) із Гоббсового трактату «Про громадянина (*De Cive*)», а саме книги II про державне врядування [379].

У своїй дисертації, яка вирізнялась оригінальністю й філософською глибиною, Богдан Кістяківський неодноразово наголошував на тому, що цей трактат британського філософа Т. Гоббса є первиннішим щодо його більш відомого твору «Левіафан». У ньому Гоббс детальніше і скрупульозніше описує взаємозв'язок між державою та громадянином [380, с. 8-11]. Кістяківський наполягав на винятковому значенні методології для створення соціально-наукових понять, пропонував методологічний інструментарій соціального пізнання, за допомогою якого можна зафіксувати певний рівень узагальнення дійсності, визначити причинові та необхідні зв'язки між особою та суспільством.

На його переконання, суспільство – це певна «мережа» відносин, які, взаємодіючи між собою, є необхідними для формування конкретного соціального процесу. А тому суспільство – це не лише переплетення причинно-наслідкових взаємозв'язків, а ще й втілення безпосередніх людських уявлень про добро, справедливість тощо [381].

У цій амбівалентності (спільнота – суспільство) немає нічого парадоксального, зауважує С. Йосипенко. Так, протягом XIX століття, коли з'являються перші наукові та політичні твори сучасною українською мовою, подібне розмежування ще не стало фактом наукового та політичного дискурсів, а авторами таких творів часто були люди, політичні погляди та програми яких були спрямовані на подолання можливості такого розмежування [382, т. 2, с. 233]. Варто звернути увагу, що поняття *громада*, на його думку, усталилося у своєму

вжитку в 1850-х роках, коли в частині України, яка входила до складу Російської імперії, були створені перші організації нового штибу, які об'єднували науковців, літераторів, службовців і мали на меті національно-культурне та громадсько-політичне представництво українського народу [383, т. 2, с. 233].

В очевидній нетотожності десигнатів української «громади» та російської «общини» Микола Костомаров, український мислитель та історик, вбачає одне з важливих підтверджень відмінності національних характерів українців та росіян [384, т. 2, с. 234]. Він пише у своєму дослідженні, що: «В розумінню Українця – громада цілком не те, що в Великорусів – мір. Громада це добровільне товариство людей, хто хоче – належить до громади, а не хоче – виходить із неї, так водилося і на Запорозжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів – виходив ізвідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самодостатнім господарем; обов'язки його супроти не йдуть дальше поза сферу тих відносин, які устанавлює зв'язок її членів ради спільної безпечности й добра кожного. Великорус розуміє, що мір є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного...Кріпак еднав свою долю з шануванням пана: замість своєї власної волі, волею для нього стала панська воля, а там, де не було пана – його особисту волю проковтнув мір» [385, с. 35-36].

Відомо, що Микола Костомаров разом з іншими видатними українськими істориками другої половини XIX – початку XX століть (такими, як Володимир Антонович та Михайло Грушевський), стверджував про «засадничу волелюбність українців, прагнучи створити тяглу історію України, бо вона була єдиною можливою основою такої історії в умовах столітнього бездержавного існування українців» [386, т. 2, с. 234]. Відтак саме громадський, а не державний устрій українців став невіддільною та невід'ємною рисою українського народу, якій тогочасна українська історіографія надає особливого значення.

Тоді ж у 1921 році Михайло Грушевський написав українською мовою працю «Початки громадянства (генетична соціологія)», яка за своєю суттю була серією лекцій, прочитаних науковцем протягом зими 1920–1921 років від Українського соціологічного товариства. У цій праці вчений розмірковував про

виникнення та становлення таких соціальних утворень, як сім'я, власність, клас, влада, держава. Так ось, М. Грушевський визначив основні фактори суспільного життя людства, які мали вирішальний вплив на соціальну еволюцію людства (серед них біологічний, психологічний, економічний) [387].

Сутність «громадянства» на початку ХХ століття ототожнювалася з людством в цілому (з праці П. Мірчука «Українська державність 1917-1920» нам відоме «українське громадянство», «російське громадянство», «австрійське громадянство» тощо) [388, с. 18, 62, 355]. Модерне поняття «громадянство» в ті часи розумілося як «горожанство» (до прикладу у вищезгаданій праці П. Мірчука) незалежно від національності [389, с. 65, 305, 323]. Як приклад можна навести уривок програми Українська Демократично-Хліборобська Партія (опрацюванням та формулюванням якої займався В. Липинський), де чітко сказано, що «За горожанами України неукраїнської національності визнаються всі їх культурно - національні права, але всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помочі чужоєсторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні — ми будемо поборювати всіми силами» [390, с. 28-30].

Властиве теорії філософське наповнення терміна *громада* належить відомому українському мовознавцеві Борису Грінченку. Науковці стверджують, що «Словарь української мови» (т.зв. «Грінченковий» словник) укладався протягом 46 років (працю над словником розпочали в 60-х роках ХІХ століття), а згодом у 1902 році до роботи над словником долучився Борис Грінченко.

Відомо, що цей перекладний українсько-російський словник у результаті став чотиритомною працею, яка налічувала близько 68 000 слів. Перший її том (А–Ж) був опублікований у Києві 1907 року. «Словарь української мови» став словником української живої мови, де громада – це передусім «*братство рівноправних осіб, суспільство*», а громадянин відповідно «*член громади, член общества*» [391, с. 329-330]. Ознаки громади, сутність якої пізніше буде трансформуватися й видозмінюватися, – простежуються в очевидній схильності українців до громадських форм життя, прикладом чого й була Запорозька Січ

(протягом другої половини XVI століття – кінця XVIII століття), а згодом участь у різних реформаційних рухах в Україні (з кінця XVIII століття – до першої половини XX століття).

Вже пізніше (зі спостережень того ж С. Йосипенка) можна зробити висновок про те, що «у царині українських політичних проектів на зміну громаді, як реальній маленькій асоціації індивідів, приходять велика українська «уявлена» громада у вигляді нації, яка потребує національної держави задля реалізації колективних ідеалів рівності та свободи, нехай і коштом індивідуальних свобод» [392, с. 237]. Дослідник доводить, що «за доби громадівства та політичних надій на громаду ці звичні сьогодні терміни не використовувалися, зокрема, їх немає в т.зв. «Грінченковому» словнику 1907 року, а Михайло Драгоманов у своїх творах використовує слово громада як відповідник одночасно *Gesellschaft*, *société*, *commune* тощо» [393, с. 237]. Існує думка, що засвоєння нових термінів разом із відповідними інтелектуальними традиціями стало ознакою ускладнення соціально-політичної проблематики, яку громадівці намагалися укласти в одну історичну та логічну схему [394, с. 238].

Глибоко проникнувши в етимологічні конотації опорної лексеми «громада», стає зрозуміло, як (з урахуванням аналогій в англійській, німецькій та французькій мовах) формувалася і функціонувала – і тепер продовжує розвиватися в національній матриці українська термінологія у юридичній і політичній сферах. Така наукова думка згаданого дослідника С. Йосипенка доводить, що формування модерного українського наукового дискурсу та одночасно модерної української політичної традиції в XIX столітті стало наслідком роздумів людей з очевидними народницькими чи «громадівськими» переконаннями, які вклали у слово *громада* питомо національне значення, що не вдалося стерти навіть у перебігу бурхливої політичної та інтелектуальної історії XX століття.

Первісне значення українського слова «громадянин» – це «член громади», яке самантично відрізняється від російського *гражданин* чи німецького *bürger* (утворених відповідно від слів *град* і *burg*, які означають «місто-замок») [395,

с. 65]. Етимологічно та сенсовно українське слово «громадянин» пов'язане зі словом *громада*, що зближує його з французьким *citoyen* та англійським *citizen* (утворених відповідно від *cité* та *city* відповідно, які є відповідниками грецького *πόλις* та латинського *civitas* і традиційно позначають місто-державу).

Більш конкретизованим тлумаченням є спостереження щодо впровадження цього поняття в наш узус і його засвоєння за допомогою посередництва давньогрецької і латинської мов.

«Громадянин» – це термін, який має природу, складену із двох основ лексеми – давньогрецького *polites* та латинського *civis*. Правдоподібно, що *polites* означає «громадянин поліса» (давньогрецького міста-держави). Громадянство створене із двох денотатів пасивного та активного аспектів: якщо перший диктував підпорядкування правилам відповідного давньогрецького поліса (міста-держави), зобов'язував бути йому підданим; то другий денотат спрямовував на самостворення цих правил, визначав функціональну роль законодавця [396, с. 278].

Розмірковуючи про усвідомлення концепції громадянства під час раннього класичного етапу запропонованої періодизації еволюції концепції громадянства та давню взаємозалежність між громадянством та містом-державою, варто відзначити, що латинською мовою термін громадянин (*civis*) був первісним, а місто (*civitas*) – похідним від нього, означаючи територію, яку населяють ті ж громадяни (*cives*). Вважається, що у Середньовіччі вага цих термінів серйозно змінилася, однак, значення залишилося практично тим самим, хоч і зазнало значного впливу суспільно-політичних змін.

Окремої уваги заслуговує термін *burg*, що німецькою означає «місто-замок» (тоді *Bürger* означає водночас і громадянина, і міщанина, *Bürgerrecht* – міське право, а *Bürgerschaft* – громадянство) [397, с. 65]. У період пізнього Середньовіччя змінилося значення цього терміна (йдеться про «місто-замок») винятково як «оборонного замку», оскільки була започаткована інша його дефініція як «торгове поселення».

Міркуючи так, близьким як семантично, так і семіотично до нього вважаємо слово «горожанин», що спершу означало мешканця замку, опісля мешканця міста

(міщанина) з властивими йому правами, згодом повноправного громадянина держави, зв'язаного з нею особливими правами й обов'язками. У давнину, як сказано у вищезгаданій «Українській Загальній Енциклопедії» 1930 року, лише громадяни перебували під охороною права (на відміну від чужинців) і не були обмежені ним, до прикладу, у царині приватного права [398, с. 832-833]. Згодом, «горожанство» надало громадянину певні політичні права (насамперед, активне та пасивне вибоче право), доступ до окремих професій та посад, зарезервованих винятково для своїх громадян (державна служба, адвокатура, видання часописів тощо) [399, с. 832-833].

Поділяємо думку вітчизняного історика Ореста Зайця, що «польське слово *obywatel* походить від ставропольського слова *obywać*, що означає «проживати» чи «мешкати», а тому первинно означало «житель» чи «мешканець» [400, с. 35-263]. Варто нагадати, що у XVIII ст. *obywatelami*, зазвичай, називали львів'ян-християн та іудеїв, які не мали міського громадянства і не могли бути прийнятими до міського права. Тоді як термін «громадянин», вживаний українською мовою, походить від слова «громада», що точніше відображає очевидну семантику поняття громадянства як приналежності до певної спільноти» [401, с. 53].

Отже, як стверджує Орест Заяць, до т. зв. «міського населення» у період пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу у широкому значенні належало усе те населення, яке постійно проживало в середмісті та навіть у передмістях. Оскільки місто та міщани тоді асоціювалися лише з так званою «міською громадою», а її члени вважалися повноправними і привілейованими «міщанами-громадянами» (*cives*), тоді як решта населення міста часто були просто «мешканцями» (*incolae*) [402, с. 53]. В окремих джерелах громадяни інколи називалися складніше: *cives legitimi* [403].

Як пояснює «Новий тлумачний словник української мови» 2008 року, найперше значення слова «громадянин» – це «особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки,

встановлені законами цієї держави (історичне значення – «член громади»))» [404, с. 485].

Відповідно до «Юридичної енциклопедії» 1998 року, «громадянин» – це фізична особа, правовий статус якої обумовлений її належністю до громадянства певної держави. Громадяни становлять найчисленнішу категорію населення. Вони також володіють повнішим обсягом прав і свобод, ніж інші категорії населення – іноземці та особи без громадянства. Громадянин – це завжди людина. Але в юридичному значенні не кожна людина може бути громадянином. Звідси, як слушно зауважив Юрій Шемшученко, впливають певні відмінності у правовому статусі громадянина і людини. Права останньої мають природний і невідчужуваний характер, тоді як права громадянина визначаються належністю людини до громадянства певної держави. А тому, правові статуси громадянина і людини багато в чому збігаються» [405, с. 640-641].

Для відтворення історії функціонування ключового поняття варто звернутися до наявних (однак найновіших) довідкових джерел.

Генезу витоків теорії громадянства в Україні фіксує одна із найновіших енциклопедій сучасної юридичної науки – «Велика українська юридична енциклопедія» з описом історії держави і права України. Хоча, на жаль, видання подає лише сегментну (фрагментарну) характеристику темпоральної етимології слова – лише у відрізку громадянства УНР – і визначає його як «правову належність особи до УНР». Таке законодавче регламентування правового статусу особи є запропоноване в законі про громадянство УНР від 2 березня 1918 року (т.зв. березневому законі 1918 року), Законі про реєстрацію громадянства УНР від 4 березня 1918 року, а також згодом у Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 року [406, с. 4-5].

Ідеологічно сформовані підходи позначалися на з'ясуванні бачення «громадянства» як політологічного поняття: ще в радянський період «громадянство розуміли як правову належність особи до певної держави, що передбачає поширення на неї сукупності прав та обов'язків, встановлених

конституцією і законами даної держави, та забезпечення державою прав її як усередині країни, так і за її межами [407, с. 111].

Стереотипні підходи до визначення суті громадянства, на жаль, подекуди залишаються незмінними і далі. Як зауважують укладачі мовокраїнознавчого словника-довідника, «громадянин» – це, по-перше, особа, яка належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави, і, по-друге, дорослий чоловік, член громади – об'єднаної групи людей [408, с. 26].

Укладачі цього видання допустилися однієї, але суттєвої, на наш погляд, хиби – в обох визначеннях відсутня вказівка на відповідальність держави перед громадянином, що проявляється у гарантуванні взаємних прав та обов'язків. А це означає, що досі людина, громадянин не є центральною постаттю буття у суспільстві. До того ж, це зайвий раз підтверджує побутування старих у науці права підходів до переосмислення теорії права.

Узуальне (загальноприйнятне) значення ключового поняття сучасні автори часто формулюють, не оминаючи наявних у лексикографії джерел і зберігаючи їхню семантику.

Дефініція «громадянство» за своїм значенням є похідним від денотату «громадянин» і позначає, перш за все, належність особи до складу громадян якоїсь держави, що обумовлює її права й обов'язки щодо цієї держави (держави громадянства конкретної особи) [409, с. 485]. Таке формулювання видається нам неповним. Науковці у такому дискурсі стверджують, що йдеться про громадянство, як найбільш привілейовану форму участі особи в складі громадян конкретної держави [410, с. 490-491].

Словник «Юридичні терміни» трактує поняття «громадянин» у матриці конституційного права як «особу, яка має стійкий і необмежений у часі та просторі правовий зв'язок із конкретною державою [закріплений на законодавчому рівні] у вигляді громадянства» [411, с. 66]. У такому трактуванні громадянство є радше правовим статусом особи, а не зв'язком із державою.

Дещо ширше «громадянство» тлумачить інше юридичне довідкове джерело. Це «правовий інститут, який характеризує взаємовідносини конкретної особи з державою, під юрисдикцією якої він перебуває, незалежно від того, проживає особа на території даної держави чи знаходиться за її межами» [412, с. 66]. Набуття громадянства гарантується на принципах походження від громадянина даної держави на підставі права крові (*ius sanguinis*) чи факту народження особи в межах території конкретної держави на підставі права ґрунту (*ius soli*), а також у зв'язку із натуралізацією (прийняттям особи до громадянства на основі особистого клопотання, завдяки особливим заслугам особи перед державою або якщо прийняття такої особи до громадянства становить значний інтерес для держави), оптацією чи трансфертом.

Варто звернути увагу, що словникова стаття зі згаданого довідкового джерела містить також дані про те, що для більшості сучасних держав світу характерним є поєднання цих двох принципів набуття громадянства. Громадянство України на даний час визначається законом України «Про громадянство України» (2001 року) [413]. Розмірковуючи про громадянство як про правовий статус особи, варто згадати про закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (2011 року) [414], в якому є передбачені основні права, свободи і обов'язки іноземних громадян та осіб без визначеного громадянства (апатридів), які тимчасово перебувають в Україні.

Київська дослідниця Т. Тарахонич виокремлює дефініцію громадянства як «постійного правового зв'язку особи з державою, що відображається у взаємних правах та обов'язках, визначає належність особи до певної держави». На її переконання, громадянству притаманні такі особливості:

1) обов'язок особи з державою, що має постійний характер, виникає з моменту набуття особою громадянства і продовжується до її смерті чи припинення громадянства;

2) це певний стан, що має правовий характер та виступає одним із правових інститутів, який містить певну сукупність правових норм, що охоплюють специфічну сферу суспільних відносин;

3) зв'язок особи та держави має двосторонній характер і може припинитися тільки у встановленому законом порядку і за наявності відповідних умов;

4) право на громадянство характеризує правову належність особи до певної держави та базується на юридичному визнанні державою даної особи;

5) є невід'ємним правом людини та характеризує правовий статус громадянина в державі;

6) реалізується в поширенні на особу суверенної влади держави незалежно від місця проживання особи [415].

До принципів громадянства належать: *загальні*, які становлять своєрідну систему; та *особливі*, які відтворюють його характер, зміст. До загальних належать ті, які «характеризують ту правову систему, в якій вони функціонують. Сюди найчастіше належать: принцип демократизму, повновладдя народу, інтернаціоналізму, поєднання інтересів суспільства, держави, особи тощо. Особливі правові принципи – це засадничі положення, які закріплені в законодавстві та формують цілісну систему; ці принципи покладені в основу взаємовідносин особи та держави» [416, с. 106-107].

Реалізуючи свій суверенітет, держава формує підстави набуття та втрати громадянства, зокрема наявні два способи набуття громадянства: від народження та внаслідок прийняття до громадянства. Набуття громадянства від народження ґрунтується на підставі права крові (*ius sanguinis*) та права ґрунту (*ius soli*). Традиційно, право крові (*ius sanguinis*) передбачає набуття громадянства своїх батьків незалежно від місця народження особи (Україна, Німеччина, Франція та ін.), а право ґрунту (*ius soli*) не залежить від походження особи.

Для повного аналізу європейського контексту, в якому активно функціонує поняття громадянства, звернемося до аналогій тлумачення слова громадянин в інших мовах. Етимологічно поняття «громадянства» проходило, наприклад, в італійській та французькій мовах ті ж етапи набуття своєї семантики, що і в українській.

Французький науковець Ален Пон (*Alain Pons*) простежив походження іменника «громадянин» в італійській та французькій мовах. Він пише: «Слова

civitas в італійській мові та *civilité* й *civilisation* у французькій походять: від латинського *civis* «вільний член громади полісу, громадянин», утвореного від нього абстрактного іменника *civitas* «стан громадянина, сукупність громадян, поліс», прикметника *civilis* «той, що стосується громадянина, цивільний; що стосується сукупності громадян, політичний; належний громадянам; народний, люб'язний, доброзичливий, добрий», прислівника *civiliter* «достойно громадянина, достойно доброго громадянина; у законній формі; помірковано, з добротою» [417, с. 175-187]. Варто звернути увагу, що всім цим словам притаманна подвійна конотація: політична, яка відсилає до певного типу організації спільного життя, тобто античного полісу; моральна та психологічна, яка відсилає до пом'якшення звичаїв, до якого, як вважають, спричинилося життя у полісі [418, с. 226]. Принагідно на репрезентованому вище матеріалі можна зрозуміти не лише витoki появи громадянства, які відповідають етимології різних мов. На широкому семантичному полі дослідники доказово доводять редукцію над термінолексемами та їхніми подібностями й відмінностями, які відкривають «розуміння західним суспільством своєї історичної долі» (Ален Пон) [419, с. 175-187].

Отже, не відкидаючи жодної позиції вітчизняних і зарубіжних дослідників, беремо до уваги достатню етимологічну розробленість засадничих категорій, які визрівали, зокрема, і на юридичному полі науки. Наше теоретико-правове трактування основного поняття зводиться до наступного. Громадянство як міждисциплінарна категорія сформована на ґрунті розуміння невід'ємного права людини та її належності до певної держави, що сформоване на основі взаємних прав, обов'язків та привілеїв (в очевидному диполі «громадянин – держава») як у державі, так і за її межами.

2.4 Доктринальне поле теорії громадянства

Спосіб аналізу та синтезу філософсько-правового змісту доктрини громадянства неодмінно спрямовує на усталений порядок науково-пізнавального процесу. Французький мислитель XVII століття Рене Декарт (*René Descartes*) у

своїй праці «Міркування про метод (Повна назва твору звучить французькою так: *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences*)» 1637 року апелював до методу, універсалізм якого є очевидним, як до свідомо обраного способу аналізу наукових даних. Відомою є його фраза «я мислю, отже я існую» з частини четвертої цього трактату «Основи метафізики (*Fondements de la métaphysique*)», яка є засадничою для всього філософського вчення Декарта (т.зв. Картезіанства) [420]. Вперше Декарт висловив у цій праці французькою *je pense, donc je suis*, щоби його думка була зрозумілішою для кожного, аніж дозволяло знання латини *cogito ergo sum*).

Саме йому, як основоположникові принципу раціоналістичної дедукції, належить розуміння методу як порядку і певної послідовності пізнавальних дій. Вдамося і ми до сучасного методологування та скористаємося усталеними у філософії права шляхами опрацювання матеріалів і пізнання їх логічної природи.

Отже, логічно-пізнавальна процедура творення теоретико-правового дискурсу скеровує процес виведення висновків від часткового до загального. Таким поняттям, яке ми вводимо у контекст правового осмислення, є термін «доктрина», супровідний до теорії «громадянства». Традиційно вважається, що доктрина – це документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов’язкові [421, с. 7-10]. Зазвичай, у змісті правової доктрини визначаються основні проблеми державотворення і правотворення, які потребують роз’яснення, формулюються відповідні правові концепції, ідеї, поняття і категорії, які допоможуть у вирішенні тих питань, щодо яких існують істотні прогалини у праві.

Погоджуємося з тезою, що сутність правової доктрини у сучасній юридичній літературі є маловивченою, існує плюралізм думок та поглядів щодо її ролі, правової природи та змістових ознак. Фінський вчений-правник Нііло Яаскінен (*Niilo Jääskinen*), генеральний адвокат Суду справедливості ЄС (2009–2015), під правовою доктриною розуміє «панівні погляди правової наукової спільноти» [422, с. 123-128]. Тобто, не всі наукові положення можуть вважатися

правовою доктриною, а лише та її частина, яка отримала загальне визнання представниками професійного правничого середовища.

Правдиво, підставою для легітимації наукових положень у суспільній свідомості в якості правової доктрини, може стати їх офіційне визнання державою (наприклад, за допомогою включення того чи іншого доктринального положення в текст нормативно-правового акта) та їх сприйняття (застосування) на практиці. Критерії визначення поняття, сутності та природи правової доктрини, зазвичай, є когнітивними, а не суб'єктивними, однак ліберальними за походженням [423, с. 123-128].

Термін «правова доктрина» є поняттям неоднозначним, багатогранним і може вживатися, зазвичай, у декількох значеннях:

- як правове вчення, наукова або правова теорія;
- як сукупність правових концепцій і теорій, керівних принципів, які сформульовані вченими-правниками у найрізноманітніших сферах життєдіяльності держави і суспільства (продукт наукової професійної творчості не одного покоління правознавців);
- як теоретичне підґрунтя нормотворчих процесів, коментарі до різних кодексів або окремих законів;
- як прояв теоретичної правосвідомості.

Найточніше визначання правової доктрини полягає у тому, що «це зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, які визнаються юридичною спільнотою, є концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності» [424, с. 22].

Інна Спасибо-Фатєєва наголошує, що «українські науковці визначають правову доктрину як сукупність (систему) наукових знань про певне правове явище» [425, с. 14-19]. Очевидно, що на підставі доктрини та, враховуючи правове розуміння (усвідомлення) закономірностей поведінки учасників юридичних відносин (насамперед, держави та громадян), повинні бути створені теоретичні

засади практичного впровадження юридичних норм у соціальну дійсність та структуровані найважливіші філософсько-правові теорії [426, с. 18-19].

Загалом серед усіх ознак правової доктрини найосновнішими вважаємо такі:

- *сучасність* (є виразником існуючої правової дійсності, відповідає існуючим суспільним відносинам у державі, досягнутому рівню розвитку держави і суспільства);

- *системність* (визначає найоптимальніший та найефективніший спосіб врегулювання широкого спектру відносин між державою та особою);

- *загальний характер* (формує спеціально-юридичні категорії, принципи, теорії, а також специфічну мову права, яка відображає характерні особливості тої мови, якою написані нормативно-правові акти, та тої мови, якою спілкуються юристи);

- *науковість* (має передусім наукове підґрунтя, оскільки є результатом професійної діяльності правників-науковців);

- *комплексність* (передбачає різні форми впливу на зміст чинного права, визначає головні напрями розвитку права та основний зміст нормативно-правових актів);

- *стабільність* (є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки, які були сформовані протягом тривалого часу і згодом стали фундаментом правової доктрини).

Не викликає жодних сумнівів те, що правова доктрина, будучи маловивченим та фрагментарно дослідженим правовим феноменом, відіграє важливу роль у правовому житті суспільства, активно впливає на процеси формування права, його застосування і тлумачення. У практичному плані термін «правова доктрина» найчастіше застосовується у зв'язку з тлумаченням правових норм, розробкою та ухваленням нових нормативно-правових актів тощо.

За однією із версій правовою доктриною (як концепцією) називають також і окремі нормативно-правові акти, які визначають напрями здійснення державної політики в будь-якій сфері життєдіяльності держави та суспільства (в нашому контексті – право людини на громадянство). Саме так вважає О. Скакун, на її

думку, «правова доктрина — це документ, який містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові» [427, с. 310].

Науковці стверджують, що якщо в англо-американській правовій системі правова доктрина є одним із найголовніших джерел права та в багатьох випадках є основою правотворчої, правозастосовчої та правотлумачної діяльності, то в романо-германській правовій системі правова доктрина формально не завжди визнається джерелом права [428, с. 7-10]. Відомо, що у державах «континентального права правова доктрина з плином часу втратила своє значення як самостійне джерело права, поступившись місцем нормативно-правовому акту» [429, с. 166]. М. Козюбра визначає «правову доктрину» як одне із найдавніших джерел права, яке становить напрацювання відомих учених-правників, які можуть бути використані для вирішення юридичних справ [430, с. 166].

На думку Н. Пархоменко, правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки [431]. Важливо відзначити, що правова доктрина громадянства зародилася ще в античні часи, коли до прикладу римський імператор Октавіан Август надав певним видатним юристам право давати відповідь на питання закону (роз'яснювати його положення) від імені імператора (латиною *Ius publicae respondendi ex auctoritate principis*) [432, с. 100-107]. Французький вчений-правник, філософ права та антрополог Норбер Рулян (*Norbert Rouland*) стверджував, що на всю Римську імперію було відомо близько 30-ти імен юристів, чиї погляди, ідеї і поради стали джерелом римського права [433]. Так, юрист Ульпіан, один із коментаторів кодифікації римського цивільного права (*Corpus juris civilis*), у п. 17 титулу V «Про статус людей (*De statu hominum*)» книги I Дигестів чи Пандектів Юстиніана пояснював сутність громадянства Риму «всі люди, які перебувають на території Римської імперії, є громадянами Риму на підставі застосування положень Конституції Антоніна 212 року» [434, с. 34].

Очевидно, що правова доктрина має певне атрибутивне значення щодо терміна «доктрина». Однак дотепер, як відомо, не вироблено єдиного підходу до

розуміння поняття «правової доктрини», з'ясування сутності та її правової природи, співставлення її співвідношення зі схожими за змістом і «духом» явищами (як вчення, юридична наука, правова теорія, ідеологія), викладення його змістовної характеристики та аналізу його функціонального призначення. Сучасні дослідники виділяють п'ять основних значень категорії «доктрина»:

1. певні правила й орієнтири для вирішення державно-правових проблем різного рівня узагальнення;

2. доктринальні тексти найбільш відомих юристів або їх погляди на конкретні проблеми права;

3. офіційні документи, що мають концептуальне значення для формування й функціонування системи забезпечення безпеки;

4. політико-правові вчення, системи науково-філософських поглядів на сутність та різні форми існування держави і права;

5. система панівних (визнаних юридичною спільнотою) юридико-пізнавальних форм трактування права - науково-теоретична складова національної системи права [435, с. 127-128].

У вузькому значенні правову доктрину сприймають як джерело (форму) права або як чинник, що здійснює фактичний вплив на правотворчу й правозастосовну практику, а у широкому – як категорію комплексну, інтегруючу, яка є моделлю політико-правової діяльності та правового регулювання та відображає потреби суспільства, його цінності, традиції, право [436, с. 297-313].

В «Етимологічному словнику української мови» зазначається, що термін «доктрина» латинського походження, означає *doctrina* – вчення, яке походить від латинського дієслова *docere* – «учити» [437, с. 332]. В українських словниках можна знайти й інші дефініції поняття «доктрина». Перший варіант передбачає, що «доктрина – це наукова або філософська теорія, політична система, керівний теоретичний чи політичний принцип або нормативна формула [438, с. 298]. Відповідно до другого визначення «доктрина – це авторське вчення, сукупність принципів, система теоретичних положень у певній сфері, система поглядів певного вченого чи мислителя» [439, с. 347].

«Юридична енциклопедія» наводить визначення правової доктрини як сукупності наук, знань про певне правове явище» [440, с. 275]. Автор допису до «Юридичної енциклопедії», В. Копейчиков, трактував правову доктрину як сукупність (систему) наукових знань про певне правове явище. Вчений вважав, що в результаті відповідних умов» правова доктрина може бути розвинута у правову теорію з більшою чи меншою мірою узагальнення. Відомо, що співвідношення між правовою доктриною і правовою теорією є до певної міри відносним. На думку вченого, правова доктрина, охоплюючи широке коло принципово важливих методологічних питань, може започаткувати розвиток відповідних теорій права. Здебільшого, як стверджував дослідник, правова доктрина належить до теорії права як її складовий елемент [441, с. 186].

На переконання Ігоря Семеніхіна, «правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для визнання, легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – суспільства в цілому» [442, с. 28].

Науковець наголошує, що процес формування правової доктрини має такі закономірні особливості:

- тривалий характер набуття авторитетності і загального визнання;
- практична направленість, оскільки суб'єкти її створення вбачають у ній ефективний регулятор суспільних відносин, теоретичну основу, базу для створення державної політики, зокрема, в аспекті розвитку, вдосконалення законодавства;
- суб'єктами формування є здебільшого авторитетні представники наукової спільноти;
- процес формування не є регламентований, оскільки є відсутніми відповідні процесуальні (процедурні) норми;
- доктринальні положення, теоретичні конструкції, ідеї здебільшого є відображені (оформлені) в конкретних працях учених-правників, їхніх

монографіях, наукових статтях, доповідях, коментарях до законів тощо [443, с. 131].

Очевидно, що правова доктрина відіграє важливу роль у правовому житті суспільства кожної держави, активно впливає на процеси формування права та його реалізацію [444, с. 8]. Видатний французький вчений-правник XX століття, один із основоположників порівняльного права, Рене Давід (*René David*), аналізуючи роль та значення правової доктрини у формуванні та застосуванні права, у своїй праці «Основні правові системи сучасності (*Les grands systèmes de droit contemporains*)» 1964 року наголошував на дедалі важливішій ролі доктрини у формуванні та еволюції права.

Український вчений-правник та філософ права Сергій Максимов констатує певну контекстуальну синонімію щодо поняття «доктрина». Зокрема, до ряду синонімів він радить додати такі категорії, як «вчення», «соціальна наука», «філософська теорія» (природно-правова, позитивістська), «ідеологія» (ліберальна, соціалістична, консервативна), «догма», «концепція» та ін. Вчений вкладає у поняття «доктрина» зміст «вчення (знання), яке певною мірою редуковане до внутрішньо несуперечливого ядра, завдяки чому воно націлене на безпосереднє використання на практиці» [445, с. 388]. Частина вчених-правників вважають, що правова доктрина за своїм змістом є найближчою до правової науки і в більшості випадків під термінами «наука» і «доктрина» розуміють ідентичні, рівні за змістом поняття. Однак, інші наголошують на похідному характері правової доктрини порівняно з правовою наукою.

Така категорійна багатоаспектність «доктрини» може свідчити про її очевидну значущість для державотворення, про її багатоцільове використання як наукового обґрунтування для формування нових аспектів правової системи і втілення концептуальних ідей у нормативно-правових актах та політико-правових документах кожної держави [446, с. 8].

Праксеологічне спрямування аналізованого поняття теж вирізняє, оскільки правову доктрину професор С. Максимов бачить як феномен, що «максимально ефективно має поєднувати наукові розробки із практикою створення і

застосування права, враховуючи при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства в цілому» [447, с. 386], що і творить багатоспрямованість та самодостатність доктрини у філософії права.

Критичне осмислення поняття правової доктрини та його аксіологічних ознак поки що не до кінця визначене та розвинене. І це стосується насамперед різногалузевих денотатів правової доктрини. Так, професорові С. Максимову належить слушне міркування щодо «недостатності дослідження феномена правової доктрини лише традиційними засобами юридичної науки» [448, с. 384-400]. Виправданою є ідея реалізації «філософсько-правового підходу до осмислення правової доктрини в напрямі створення її певної метатеорії, що передбачає аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні та епістемологічні основи, методологічні засоби, філософсько-правове обґрунтування та особливе місце в структурі правової реальності (тобто як власне право, так і рівнів його відображення – галузевої правової науки, теорії права та філософії права) [449, с. 386-387].

Повертаючись до зауваг С. Максимова, варто відзначити, що автор розширює на основі таких міркувань семантичний перелік синонімів до поняття «правова доктрина», додаючи до нього поняття «аналітичне вивчення права» та «доктринальне вивчення права» як наслідок інтелектуальної діяльності людини у процесі отримання певного знання про право [450, с. 388-389]. С. Максимов звертає увагу на рівень абстрактності і сферу поширеності правових доктрин. Спираючись на вчення британського науковця Найджела Сайммондза (*Nigel Simmonds*), яке він запропонував у книзі «Право як ідея моралі (*Law as a Moral Idea*, 2007)», С. Максимов робить висновок про те, що «універсальні вчення набувають доктринального характеру лише тоді, коли вони застосовуються для вирішення того чи іншого правового питання, хоча ці вчення (наприклад, позитивізм чи теорія природного права (*ius naturalis*), а також концепція правовладдя) й формулюють свої положення в абстрактній, найзагальнішій формі [451, с. 390].

Науковець стверджує, що між практикою і доктриною, з одного боку, та юридичною наукою і філософією, з іншого існує тісний та постійний зв'язок,

оскільки «галузева правова доктрина саме експлікує (пояснює) таку аргументацію і спрямовує її до загальної правової доктрини» [452, с. 392]. Отже, правова доктрина є «прескриптивною» (наказовою, інструктивною) та «дескриптивною» (описовою) водночас, оскільки вона «описує» не стільки те, як можна тлумачити (інтерпретувати, трактувати) право, скільки вказує на те, як воно повинно бути розтлумачене. Так само і правова доктрина громадянства не лише описує основоположні, засадничі правові ідеї щодо громадянства, його сутність, правову природу та основні ознаки, а також його еволюцію протягом століть застосування, а й вказує на правові підстави його набуття та припинення, особливості «модернізації» відповідно до правової дійсності кожної держави.

Погоджуємося із твердженням, що «правова доктрина допомагає логічно упорядкувати суперечливий і досить часто хаотичний емпіричний матеріал чинного права та представити його у вигляді цілісної системи» [453, с. 34]. Саме правова доктрина виступила основою для розроблення правових приписів, обґрунтувала необхідність та доцільність закріплення правових норм у контексті громадянства, принаймні протягом XX–XXI століть (прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., Європейської конвенції про громадянство 1997 року тощо).

Однак, правова доктрина не передбачає чіткого механізму, порядку реалізації своїх положень, а тому їх застосування є досить неоднозначним та недостатньо врегульованим, часто має безсистемний, хаотичний та алогічний характер. На нашу думку, правову доктрину повинні становити наукові вчення, положення чи ідеї, які не є відірваними від життя чи позбавленими будь-якої практичної значимості, а навпаки сучасні погляди правників, орієнтовані на вирішення будь-яких спірних питань щодо співіснування особи, держави та суспільства. Однак, на відміну від держав англо-американської правової сім'ї (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Об'єднане Королівство, США тощо) вітчизняній правовій системі України невідомі традиції щодо обґрунтування процесуальних рішень, зокрема судових рішень, посиланням на вчену працю,

коментар, у якому пропонується варіант вирішення конкретної проблеми [454, с. 115; с. 56].

Часто в юридичній літературі вживається термін «офіційна правова доктрина» або «офіційна конституційно-правова доктрина» у контексті регламентації певних питань у сфері громадянства найвищими органами правосуддя (національними, міжнародними та наднаціональними, такими як Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини, Суд справедливості ЄС, Міжнародний суд ООН тощо). Рішення цих судів є остаточними і не підлягають оскарженню, що, без сумніву, підкреслює офіційний, загальнообов'язковий, нормативний характер правової доктрини.

Відомо, що правова доктрина має онтологічні, епістемологічні та аксіологічні основи [455, с. 116-119]. Перші з них, онтологічні основи, стосуються способів буття права як певної реальності/належності, дають можливість зрозуміти природу права, той особливий спосіб його буття (речового, матеріального, ідеального), який відрізняє його від інших соціально-культурних феноменів [456, с. 116]. Онтологічною основою правової доктрини громадянства є, передусім, міжсуб'єктна взаємодія між державою та особою, але «не як субстанційна реальність, а як його ідеально-смісловий аспект, коли спільне існування людей загрожує обернутися свавіллям, а тому містить момент належного для обмеження такого свавілля» [457, с. 118].

Наступні, епістемологічні основи, передбачають некогнітивістський герменевтичний спосіб інтерпретації осмислення феномена правової доктрини громадянства. Прийняття певних онтологічних підстав для правової доктрини дозволяє ставити питання про можливість або неможливість застосування до результатів такого пізнання поняття істини (іншими словами, розкрити епістемологічні основи правової доктрини) [458, с. 118].

Останні, аксіологічні основи правової доктрини, традиційно є представлені у тріаді європейських цінностей: права людини, демократія та верховенство права. Саме ця основа є засадничою для правової доктрини громадянства. Однак, цим «переліком» не вичерпується аналіз тих проблем, які нас цікавитимуть. Варто

наголосити, що такий підхід дозволить розширити і поглибити теоретико-правовий дискурс громадянства, що визріває на ґрунті наукових здобутків сучасного суспільства.

Виступаючи із позицій теорії права, оцінюючи притаманну їй аксіологічність та епістемологічність, не можемо прийняти твердження науковців щодо «спірності та дискусійності», «нечіткості» та «високого ступеня абстрактності її понять» [459, с. 394]. Як і в кожній галузевій науці, у філософії права є аксіологічне (ціннісне) підґрунтя із властивими їй науково-доведеними категоріями на рівні окремих теорій правопізнання, або правових ідеологій.

Взаємозв'язок між загальною і галузевою правовими доктринами виявляється у такому: якщо галузеві теорії користуються тими аргументами, які були вироблені в загальній правовій доктрині, то загальні теорії, на противагу, узагальнюють (універсалізують) результати, які були отримані з різних галузевих правових доктрин. Очевидно, що подібний зв'язок існує й між правознавством та філософією: філософія забезпечує правників методологічним інструментарієм та філософськими інтуїціями, отримуючи навзаєм юридичний матеріал для осмислення [460, с. 392].

Щодо методології правової доктрини, то одним із важливих її методів є опис, хоча використовуються «методи пояснення, обґрунтування». Відомо, що «правова доктрина водночас є і описовою, і нормативною (а не тим чи іншим окремо), тобто вона має пізнавальні та нормативні функції, якщо під нормативністю розуміти створення ідеальних моделей дійсності та її зміни» [461, с. 393]. Тобто можемо ствердити тезу, що «ідеальні моделі дійсності та її зміни» є консеквентами (результатами, наслідками) саме теоретико-правового мислення, яке методологічно опирається на комбінаторику – систему понять, побудовану на основі історико-правових, порівняльних, логічних, герменевтичних, антропологічних, аксіологічних, епістемологічних, онтологічних, праксеологічних методів, які становлять неперервну сукупність (континуум) з метою з'ясування, «яким є право насправді».

Тепер питання про природу соціуму є актуальним у зв'язку із поступовим перетворенням світового співтовариства в органічну цілісність і вагомими спробами інтегрального осмислення його життєдіяльності у цій новій реальності. Нову цілісність, як зауважує Володимир Кизима, важко характеризувати із позицій традиційних понять прогресу і регресу, структури і системи, але й недостатньо говорити про неї як про аморфне «суспільство взагалі» чи назване «людством». Автор наполягає на тому, що «сьогодні буття соціуму планетарно – єдине», а тому субстанційне щодо своїх колишніх, теперішніх і майбутніх форм, а також і тих, які були можливі, але не реалізувалися. На відміну від тимчасових історичних і географічних локальних подій, які рухаються у часі і просторі. Воно «безнаправлене» (не має вектора), «просто існує». Авторське бачення світового співтовариства у всій його субстанційній повноті і якісному вигляді нетрактовано як власне соціум. А його конкретні суспільні феномени, історичні події, соціальні, політичні, економічні і духовні явища, структури, відносини, зміни і трансформації – як форми його вияву [462, с. 3-4].

Парадоксальним чином, за визначенням В. Кизими, єдність соціуму виявляє себе і через суперечливі, часто і трагічні події. Адже, стверджує дослідник, не лише згода і консенсус, а й протистояння виявляють взаємну небезучасність різних учасників подій, які безпосередньо впливають на динаміку зміщення інтересів, пріоритетів і центрів тяжіння у загальній ситуації. Це часто веде, на думку автора, до деградації окремих сегментів суспільства, але і до його упорядкування в цілому, як воно можливе в даний історичний момент. На підставі такого твердження В. Кизима робить категоричний висновок: розв'язання конфліктів, надзвичайних ситуацій, розвиток подій, пов'язаних інколи з величезними і непередбачуваними ризиками і небезпеками, є механізмами, які рятують соціум від розпаду і неминучої загибелі [463, с. 8].

Міркуючи далі за В. Кизимою, не відкидаємо твердження дослідника про те, що реальність соціуму проявляється сьогодні у тому, що постійно збільшувана кількість взаємопов'язаних проблем вже не може бути вирішена частинами, вона вимагає концептуального і практичного підходу до світової ситуації в цілому.

Концепції і поняття щодо подолання складних ситуацій поки що недостатньо розроблені [464, с. 9-10].

Цей висновок виявляємо дотичним до тих численних дискусій про природу громадянства, якими переповнене, зокрема, наше сучасне суспільство.

Ефективність загальносвітових проектів щодо вирішення глобальних проблем (міграції) на прикладі їхньої появи у нашій державі заслуговує почасти критичної оцінки. Ефект консюмеризму (споживацького підходу у контексті міграції та розвитку концепції «громадянство у зв'язку із інвестицією») та інші мерітократичні підходи до громадянства, кризові явища в дії міжнародно-правових норм породжують вимушене переселення людей, деформацію правового світопорядку. Видається, що на даному етапі розвитку людства існують лише фрагментарні проекти, які можуть стати фундаментом для розв'язання тільки певних локальних проблем. Визріває нагальна потреба появи «планетарного мислення» для еквіполентного розв'язання назрілих питань усього людства, зокрема і громадянства.

Звідси можна зробити висновок, що правова доктрина громадянства – це аналітичний спосіб осмислення невід'ємного права людини на громадянство та його належність до певної держави, сформованості взаємних прав і обов'язків громадянина та держави як всередині держави, так і за її межами, побудованих на особливих онтологічних та епістемологічних, антропологічних і аксіологічних основах.

Висновки до другого розділу

Дослідження ретроспекції філософсько-правової доктрини громадянства дозволило зробити такі висновки:

1. До спільних філософсько- та історико-правових темпоральних (часових) етапів еволюціонування доктрини громадянства належать: *античний* (Стародавній Греція, Рим), *класичний*, який умовно можна поділити на ранній (від XII до XVIII століття) та пізній (від XIX століття до закінчення Другої світової війни). У

філософському опредметненні траєкторії розвитку доктрини громадянства наступним темпоральним етапом вважається *сучасний* (закінчення Другої світової війни до тепер), в якому варто звернути увагу на: європейську концепцію; транснаціональну модель громадянства третього тисячоліття, яка пов'язана з глобалізацією, мобільністю, мультикультурним плюралізмом та перманентною міграцією людей у світі, а також неокантіанськими теоріями космополітичного громадянства. В історичному контексті цей період, який в часовому проміжку збігається з філософським, ми умовно розділяємо на два підперіоди: *новітній* (концепція громадянства Загальної декларації прав людини 1948 р., модель громадянства Європейського Союзу, починаючи з прийняття Маастрихтської угоди 1992 р.) і власне *сучасний* (транснаціональна модель громадянства третього тисячоліття, е-громадянство).

Зауважено, що в античні часи громадянство трактувалося як структура взаємовідносини між особою та містом-державою (полісом) чи громадою, у Середньовіччі – між особою та монархом (з яким уособлювалася держава), а починаючи з кінця XVIII століття – між особою та державою. З'ясовано, що республіканська модель громадянства бере свій початок в античній Греції, а ліберальна – у Римі.

2. Досліджено, що в містах-державах античної Греції (Афінах, Спарті та інших) існувала правова концепція громадянства, коли у контексті антропологічної реальності під громадянством розумівся, насамперед, статус кожної людини, ефективний спосіб держави відокремлювати своїх громадян від інших та визначати приналежність людей до них. Реформа концепції громадянства в Афінах, здійснена Клісфеном, дала початок застосуванню права ґрунту (*ius soli*). Доведено, що парадигма громадянства міст-держав античної Греції стала «ядром» сучасної концепції громадянства, що і заклало основи її становлення.

З'ясовано, що громадянство Риму передбачало не лише наявність обов'язків (платити податки чи служити у війську), а й конкретних прав та привілеїв. Серед основних прав громадянам Риму належали такі: право голосу, право бути обраним

чи призначеним на державну службу, право на торгівлю та право власності, право народів, право на шлюб, право на рух (пересування) та вільний вибір місця проживання. Громадянство Риму могло бути надане на підставі петиції конкретній особі індивідуально або колективно групі осіб. Положення Конституції Антоніна 212 року (відомої під назвою едикт Каракалли) констатує унаочнення декількох елементів концепції громадянства: «Я дарую громадянство Риму усім, хто перебуває на території (в кордонах) Римської імперії».

З часом відбувся певний перегляд античних доктринальних положень громадянства, наявних у містах-державках Греції та у Римській імперії, концепція громадянства та її аксіологічні характеристики змінювалися та модифікувалися і в результаті отримали нове трактування. Відбулася певна деформація її основних ознак, оскільки громадянство дещо втратило свою первинну вагу, перестало відігравати ту центральну роль, яку мало в античні часи.

3. У часи Середньовіччя громадянство проявлялося, зазвичай, у двох формах: як патронаж з боку монарха або як асоційоване членство. Згодом економічне відродження та створення «вільних міст», а також взаємовідносини між середньовічним містом та глобальною торгівлею вчинили серйозний вплив на еволюцію парадигми громадянства.

Пошук детермінантів витоків концептуальних уявлень про громадянство сформовані на основі трактату британського філософа Томаса Гоббса «Про громадянина (*De Cive*)» 1641 р. в якому громадянство потрактоване як політико-правові відносини між особою та державою. Концепція громадянства поступово змінювалася і модифікувалася під впливом філософсько-правових та політико-правових думок мислителів XVII – XX століть, відбулося певне переосмислення її основних ознак та цінності.

Протягом XX століття розвиток концепції громадянства та її аксіологічних характеристик відбувся в основному на підставі яскравих геополітичних та цивілізаційних перетворень. Громадянство поступово втрачає свою, насамперед, територіальну «прив'язку» до конкретної держави, реальний та ефективний політико-правовий зв'язок між державою та особою. Громадянство як

міждисциплінарна категорія сформована на ґрунті розуміння невід'ємного права людини та її належності до певної держави, що сформоване на основі взаємних прав, обов'язків та привілеїв (в очевидному диполі «громадянин – держава») як у державі, так і за її межами.

4. Тракткування громадянства як постійного зв'язку між особою та державою, суть якого полягає у вірності особи державі свого громадянства, є достатньо дискусійним серед наукової спільноти та зберігається у законодавстві частини держав світу (зокрема Об'єднаного Королівства і США). Вважається, що вперше на законодавчому рівні принцип вірності був закріплений у «Великій хартії вольностей (*Magna Carta Libertatum*)» 1215 року, а згодом підтверджений у справі Келвіна (*Calvin's Case* чи т.зв. *Postnati case*) 1608 року.

5. Правова доктрина громадянства не лише описує основоположні, засадничі правові ідеї щодо громадянства, його сутність, правову природу та основні ознаки, а також його еволюцію протягом століть застосування, а й вказує на правові підстави його набуття та припинення, особливості «модернізації» відповідно до правової дійсності кожної держави.

Громадянство, первинно семантично пов'язане із «громадою», «містом-державою», поступово втрачає свою, насамперед, територіальну «прив'язку», а також реальний та ефективний політико-правовий зв'язок. Цей зв'язок між особою та державою існує як на підставі інтересів та почуттів особи до держави свого громадянства, так і взаємних прав, обов'язків та привілеїв, які виникають в особи від народження (рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року).

6. Правова доктрина громадянства – це аналітичний спосіб осмислення невід'ємного права людини на громадянство та її належності до певної держави, сформованості взаємних прав і обов'язків громадянина та держави як всередині держави, так і за її межами, побудованих на особливих онтологічних та епістемологічних, антропологічних і аксіологічних основах.

Результати дослідження, отримані в цьому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора (додаток А).

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИ ТА РЕДУКЦІЯ ЇЇ ОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД У ДОКТРИНІ ГРОМАДЯНСТВА

3.1 Концептуальні основи усвідомлення правової ідентичності особи

Громадянство як первинний критерій ідентифікації особи беззастережно впливає на роль особи у суспільстві і державі. Беручи до уваги загальні засади ідентифікації особи, зауважимо, що протягом останніх десятиліть відбулося значне переосмислення громадянства як основного політико-правового критерію ідентифікації особи.

З юридично-позитивістського погляду правова ідентичність особи пов'язана, передусім, із визначенням людини державою як суб'єкта права. З часів античності основними передумовами формування правової ідентичності є такі: наявність підстав для користування правами; гарантії виконання зобов'язань, взаємна відповідальність. Британські мислителі (Т. Гоббс, Дж. Лок) однозначно вважали, що правова ідентичність є актуалізацією природних (невідчужуваних, суб'єктивних, невід'ємних) прав людини – на життя, свободу, власність, ім'я та громадянство тощо.

Сучасні науковці стверджують, що до основних ознак правової ідентичності особи найчастіше належать такі: індивідуальний характер; соціально-правова природа; формування в процесі правової ідентифікації; результат взаємодії особи та індивідуального правового статусу; внутрішній суб'єктивний імператив для правомірної поведінки; чинник підвищення правової активності особи; здатність до трансформації в процесі правової соціалізації [465, с. 10-11].

Слушно окреслені структурні компоненти правової ідентичності особи, серед яких варто виокремити такі: *нормативний* (об'єктивне визначення елементів правового статусу особи на підставі законодавчого регламентування), *психологічний* (інтелектуальна діяльність особи щодо осмислення і

психологічного засвоєння її правового статусу) та *поведінковий* (обумовленість правової поведінки характером правової ідентичності особи). Традиційно функції правової ідентичності розуміються як основні напрями її впливу на правові відносини між особою та державою. Дослідники переконані, що за критерієм суб'єктивного спрямування функцій правової ідентичності можна виділити такі дві категорії: *індивідуальні* (такі функції правової ідентичності, в результаті здійснення яких суспільно корисний результат спрямований, перш за все, на конкретного суб'єкта правової ідентичності) та *соціальні* (функції, в результаті здійснення яких проявляється суспільно корисна роль правової ідентичності не лише для конкретного суб'єкта, але і для окремих соціальних груп чи суспільства у цілому) [466, с. 10-11].

Функціональна здатність правової ідентичності особи виявляється в її когнітивній, аксіологічній, адаптивній, герменевтичній та соціально-інтегративній ролі. Якщо для когнітивної функції правової ідентичності особи властиве правосвідомісне самоідентифікування, то ціннісне ідентифікування пов'язане із правами, обов'язками і відповідальністю правової людини та її самоповагою. Інтерпретація громадянином правових норм та їхнє відтворення вочевидь формують герменевтичну функцію правової ідентифікації. Адаптивна функція знаходить свій конкретний вияв у можливості громадянина призвичаїтися до життя в державі свого громадянства і навіть інтегруватися у суспільство (соціально-інтегративна).

Як відомо, «ідентичність правова – це одна з форм індивідуальної та колективної ідентичності, в межах якої людина актуально сприймає себе як суб'єкта права – носія формалізованих прав, обов'язків та відповідальності стосовно інших суб'єктів правового співтовариства, а всі члени цього співтовариства усвідомлюють свою приналежність до нього та керуються виробленими й юридично закріпленими в ньому правилами». У вузькому юридичному сенсі правова ідентичність звично інтерпретується як офіційні, видані діловою мовою документи (свідоцтво про народження, паспорт громадянина тощо) [467, с. 283]. А тому набуття правової ідентичності науковці

(Р. Зимовець) трактують як технологічну послідовність двох стадій – ідентичності як фіксації унікальних атрибутів при народженні особи (ім'я та громадянство), вказаних в акті реєстрації, виданому компетентними органами публічної влади держави, та ідентифікації – як систематичного опрацювання унікальних персональних даних у біометричному форматі після набуття особою повноліття [468, с. 284].

Продовжуючи розглядати ідентичність під правовим кутом зору, наголошуємо, що до концептуальних засад належить право кожної особи на ім'я та на громадянство, яке є особистим невід'ємним, немайновим та невідчужуваним правом [469, с. 413-415]. У світі з давніх-давен громадянство було саме тим правовим чинником і гуманітарним стандартом, який забезпечував політичну особливість та конституційну (національну) ідентичність кожної держави і гарантував їй певну самобутність, збалансований та стабільний розвиток, незважаючи на перманентну геополітичну турбулентність у світовому масштабі [470, с. 71-83].

У будь-якому випадку, у багатьох демократичних державах світу у післявоєнний період дискусія і боротьба за права та обов'язки людини у контексті громадянства стали підставою їх розширення та захисту (зокрема, були прийняті важливі міжнародно-правові документи на рівні ООН і Ради Європи). Відомо, що у січні 1947 року, готуючи пропозиції до проекту Загальної декларації прав людини, представники США (серед них Елеонора Рузвельт) встановили, що серед тих прав людини, які повинні бути задекларовані у цьому міжнародному документі, на чільному місці мають бути право людини на громадянство та право громадян брати участь у владі [471, с. 165, 213].

Уругвайський правник та дипломат Хосе Антоніо Мора Отеро (*José Antonio Mora Otero*) був переконаний, що право людини на громадянство повинно бути розширеним настільки, щоб ефективно забезпечити людям певний ступінь світового громадянства та запропонувати кожній особі можливість особистої участі у діяльності міжнародних організацій на кшталт ООН (на його думку, запропонованого права на петицію до ООН є недостатньо). У контексті

розмежування понять «громадянство» і «національність» він відзначив, що право на свободу руху (пересування) повинно включати свободу зміни національності [472, с. 198]. Представник Франції Рене Кассен (*René Cassin*), автор першого варіанту декларації, наголосив, що в іншому випадку свобода руху (пересування) може породити подвійне чи множинне громадянство (що з рештою і сталося майже через 50 років) [473, с. 1546].

Ідею радше світового громадянства (схожого до кантіанського всесвітнього громадянства), ніж громадянства конкретної держави, сповідував «Рух за світове громадянство (*World Citizenship Movement*)», який відповідно до реєстру громадян світу протягом 1949–1951 років налічував 750 тис. членів у 150 державах світу [474, с. 301].

Вважається, що «винахідником» новітнього трактування поняття «світового громадянства» був американський активіст-пацифіст Геррі Девіс (*Garry Davis*), який, переживши всю трагедію Другої світової війни, у 1948 році «позбувся» свого американського паспорта, перебуваючи у Парижі. Він по-своєму трактував проект Загальної декларації прав людини, запропонований юридичним відділом Комісії ООН з прав людини у червні 1947 року, де в преамбулі (п. 3) було написано, що «людина одночасно є громадянином конкретної держави і світу» [475, с. 281].

Тому Девіс називав себе «громадянином світу», мав паспорт «громадянина світу» № 1. Протягом майже 60 років лише декілька африканських держав визнали паспорт «громадянина світу» офіційним документом, за допомогою якого можна ідентифікувати особу його власника. До прикладу, Рада Європейського Союзу у грудні 2008 року визнала паспорт «громадянина світу» уявним. Цей «камуфляжний» паспорт Девіс надрукував у Парижі, щоб відвідати засідання Генеральною Асамблеєю ООН, на яких обговорювався проект Загальної декларації прав людини. У 1948 році французька влада не визнала його паспорт «громадянина світу», а тому офіційно Девіс був «особою без громадянства американського походження (*apatride d'origine americaine*)».

На думку представника Франції Рене Кассена, право на громадянство повинно бути передбачене цією декларацією прав людини (окрім того потрібно обговорити сутність законодавчого закріплення інших міжнародних прав людини, дотичних до громадянства: еміграцію, експатріацію, право на притулок тощо) [476, с. 776]. Як зауважив професор Кассен, право людини на громадянство – це складне питання, яке «лежить» в юридичній площині і потребує окремого законодавчого регулювання [477, с. 823].

Представник Чилі Ернан Санта Круз (*Hernán Santa Cruz*) наполягав, що, передбачаючи у декларації право кожної людини на громадянство, ми говоримо, передусім, про основне людське право [478, с. 823]. А тому важливим є зберегти запропоноване формулювання. Результатом детальних та іноді надзвичайно емоційних обговорень представників держав-учасниць ООН стало прийняття 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини (*Universal Declaration of Human Rights*), де у частині 1 статті 15 чітко сказано, що «кожен має право на громадянство» [479].

Незважаючи на заяви представника СРСР Алексея Павлова про те, що «декларація не є відповідним місцем для визначення права людини на громадянство» [480, с. 2444]. Представник Чилі Ернан Санта Круз заявив, що А. Павлов, мабуть, неправильно зрозумів мету цієї декларації, оскільки вона полягає не в тому, щоб нав'язувати закони будь-якій суверенній державі, а навпаки дозволяти людям цієї держави самостійно вирішувати, чи закони, на підставі яких вони живуть, відповідають принципам цієї декларації [481, с. 2451]. Професор Кассен писав, що ця декларація первинно була задумана як міжнародний документ, розроблений державами-учасницями ООН на користь громадян цих держав, а тому безпосередня увага у ній була зосереджена як на людських взаємовідносинах, так і на місці людини у функціонуванні різних соціальних моделей (сім'я, громада, місто, держава, суспільство в цілому) [482, с. 5-6].

20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію прав дитини (*Declaration of the Rights of the Child*) одногосно 78 державами-учасницями ООН [483]. Фактично Декларація була створена британською

активісткою Еглантайн Джебб (*Eglantyne Jebb*) ще у 1923 році та затверджена Лігою Націй наступного року, 26 серпня 1924 року у Женеві. Однак, у тому першому варіанті серед п'яти основних програмних пунктів декларації не було жодного слова про право дитини на громадянство чи ім'я.

Отже, Декларація 1959 року вважалася розширеною та доповненою версією і структурно складалася із десяти принципів. Для нас важливий принцип 3, в якому зазначено, що «дитині має належати від її народження право на ім'я і громадянство» [484]. Цей принцип згодом був продубльований та задекларований у статті 7 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, підписаної ще Українською РСР 21 лютого 1990 року і ратифікованої Постановою Верховної Ради Української РСР № 789-ХІІ 27 лютого 1991 року, де зазначено, що: «дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування» [485].

Варто нагадати, що ця Конвенція набула чинності 2 вересня 1990 року на підставі статті 49 цієї ж Конвенції, коли 20 держав-учасниць ООН її ратифікували. Експерти наголошують, що створення, підписання та ратифікація жодного іншого міжнародно-правового документа (навіть Загальної декларації прав людини 1948 року) не викликала з боку урядів держав-учасниць ООН такої одноголосності, як ця Конвенція. В реальності сторонами Конвенції є 196 держав-учасниць ООН, за винятком США, які її підписали 16 лютого 1995 року, однак, до тепер не виконали взятих зобов'язань, перш за все, зважаючи на дозволена у деяких штатах (Алабама, Арізона, Вірджинія, Вісконсін, Джорджія, Коннектикут, Луїзіана, Массачусетс, Міссісіппі, Невада, Нью-Йорк, Південна Кароліна, Північна Кароліна, Техас та Флоріда) смертну кару для неповнолітніх, застосування якої Верховний суд США заборонив на підставі рішення у справі *Roper v. Simmons* у 2005 році [486].

Важливо наголосити, що ні в Загальній декларації прав людини 1948 р., ні в Конвенції ООН про права дитини 1989 р., ні в Європейській конвенції громадянства 1997 р. немає жодної вимоги щодо пріоритетного принципу чи

способу набуття громадянства, кількості громадянств однієї особи водночас, не визначено відмінності у правах, обов'язках та спосіб набуття громадянства.

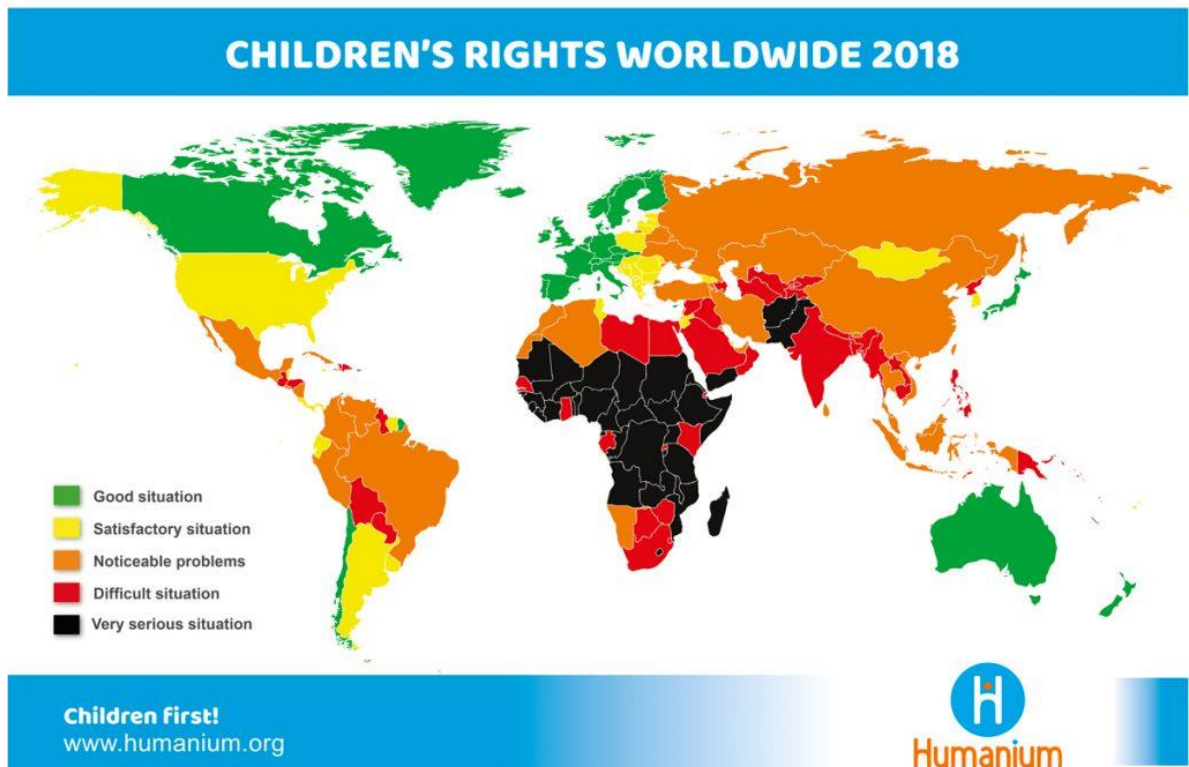

Рисунок 1 Дотримання прав дитини у світі протягом 2018 року¹²

Відповідно до Індексу реалізації прав дитини (*Realization of Children's Rights Index*) було розроблено карту дотримання прав дитини у світі протягом 2018 року. Аналітики розробили кольорову шкалу диференціювання усіх держави світу, враховуючи рівень забезпечення прав дитини. Так, на цій карті відзначені різними кольорами держави, в яких ситуація із дотриманням прав дитини є:

– «доброю (позитивною)» в Австралії, більшості держав ЄС (Австрії, Бельгії, Ірландії, Іспанії, Італії, на Кіпрі, Люксембурзі, Мальті, Нідерландах, Німеччині, Об'єднаному Королівстві, Португалії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, Франції, Чехії, Швеції), Ісландії, Канаді, Новій Зеландії, Норвегії, Чилі, Швейцарії та Японії – зеленим;

¹² Детальніше дивитися тут: <https://www.humanium.org/en/map-respect-children-rights-worldwide/>

– «задовільною» в Аргентині, в решті держав ЄС (Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині та Хорватії), Грузії, Ізраїлі, Йорданії, Монголії, Південній Кореї та США – жовтим;

– «примітною» у Бразилії, Вірменії, Індонезії, Ірані, Китаї, Кубі, Мексиці, ОАЕ, Росії, Україні, Туреччині – оранжевим;

– «складною» в Азербайджані, Венесуелі, Єгипті, Індії, Іраку, Непалі, ПАР та Саудівській Аравії – червоним,

– «дуже серйозною» або такою, яка викликає занепокоєння, оскільки права дитини систематично порушуються – у більшості африканських держав, Афганістані, Ємені, на Мадагаскарі, у Пакистані та Сирії (чорним кольором).

Як відомо, кожна дитина від народження володіє різними правами: *фундаментальними* (право на життя, на захист від будь-якої експлуатації), *цивільними, політичними та громадянськими* (право на громадянство та ім'я), *економічними, соціальними і культурними* (право на освіту, на гідний рівень життя, свободу думки, совісті і віросповідання) тощо.

У світі 79% дітей «багатих» батьків, які походять із благополучного соціально-економічного середовища, є зареєстровані (отримали свідоцтво про народження, в якому вказані їхні імена та громадянство, набуті від народження). В той час, коли лише 51% дітей, які походять із неблагополучного соціально-економічного середовища, з бідніших і менш освічених родин, є зареєстрованими. Відтак, кожна друга дитина т.зв. «бідних» батьків не є зареєстрованою, тобто вона не має ні імені, ні громадянства, є «неіснуючою» для держави та «невидимою» для суспільства.

До основних категорій осіб в залежності від правової ідентичності належать такі, як: громадяни, негромадяни, особи без визначеного громадянства (апатриди), автохтони, аллохтони, біпатриди (особи з подвійним/множинним громадянством), мігранти, біженці, шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи та інші.

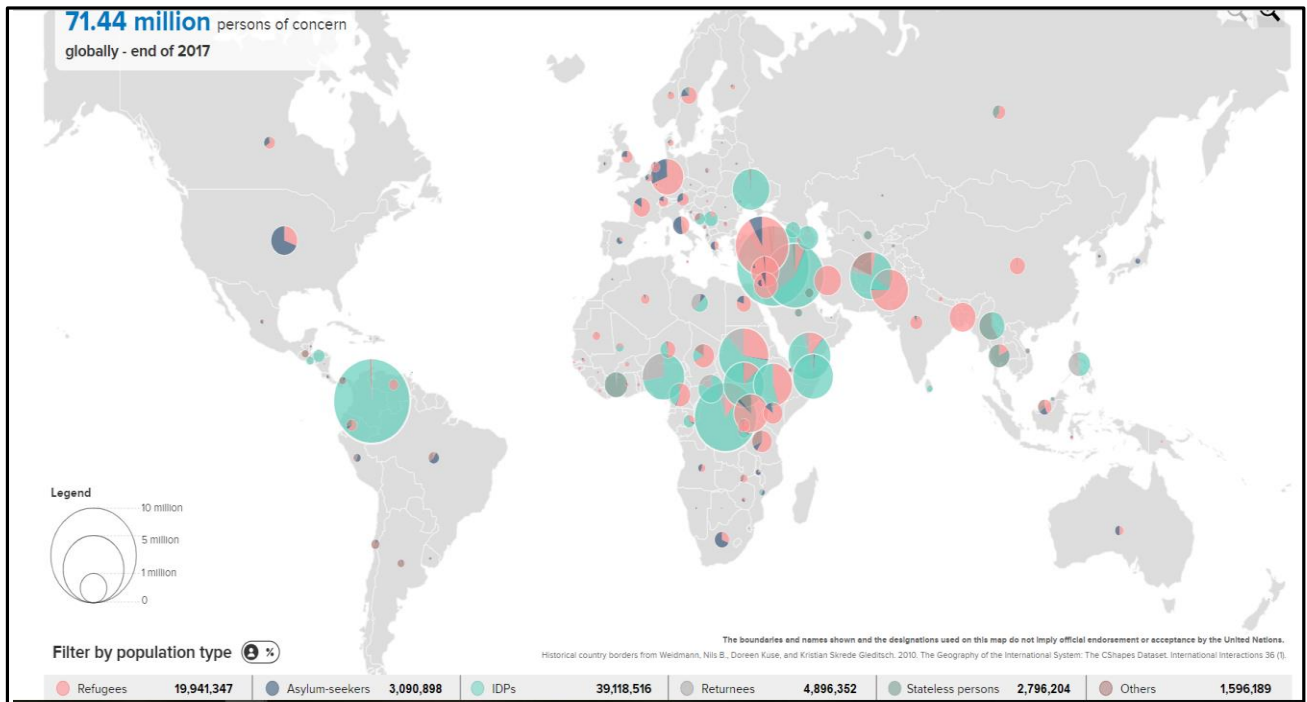

Рисунок 2 Карта категоризації осіб відповідно до правової ідентичності у 2017 р.¹³

Науковці наполягають, що до найпроблематичніших питань, які визначають рівень сформованості та забезпеченості права на громадянство в теорії та на практиці, належать такі:

- 1) співвідношення міжнародних стандартів у сфері громадянства та національного законодавства;
- 2) відсутність права на громадянство в «класичних» міжнародних договорах із захисту прав людини або його поширення лише на певні категорії осіб;
- 3) небажання багатьох держав брати участь у міжнародних договорах з питань реалізації стандартів громадянства та діяльності щодо попередження безгромадянства;
- 4) недостатня практика судових (у т.ч. міжнародних) і квазісудових установ [487, с. 281-290].

Як висновок, варто відзначити, що, незважаючи на те, що у світі кожна четверта дитина віком до п'яти років є незареєстрованою (вона не має ні імені, ні

¹³ Детальніше дивитися тут: <http://popstats.unhcr.org/en/overview>. (02.01.2019)

громадянства), міжнародна спільнота пильно стежить за дотриманням прав людини та виконанням державами взятих зобов'язань із метою конституювання правової ідентичності особи.

3.2 Епігенез права людини на громадянство і його суть у європейському та світовому контексті

У сучасному світі громадянство – це один із найважливіших та найфундаментальніших теоретико-правових та конституційно-правових інститутів, які визначають правовий статус особи, а також відносини між особою та державою. Відсутність єдиного підходу до належного світоглядно-методологічного осмислення громадянства та опредметнення впливу сучасних способів і механізмів його набуття негативно позначаються на правовій практиці в цілому.

Первинно основними критеріями набуття громадянства особою від народження, а звідти і ймовірної ідентифікації особи, були і є право крові (*ius sanguinis*), з яким пов'язують ім'я німецького вченого Й.Г. Фіхте, і право ґрунту (*ius soli*), суть якого найяскравіше розкрив його французький опонент Е. Ренан [488, с. 498-503]. Вчені резюмують, що серед цих двох принципів набуття громадянства давнішим, очевидно, є принцип крові [489, с. 546].

Без сумніву, можна стверджувати, що набуття особою громадянства на підставі права крові (*ius sanguinis*) є первиннішим, порівняно із правом ґрунту (*ius soli*). Якщо виникнення цього принципу пов'язують із кровним спорідненням, сім'єю, походженням особи [490, с. 28], то право ґрунту (*ius soli*) набуло популярності в часи Римської імперії та згодом у європейських феодальних державах періоду Середньовіччя [491, с. 438-456].

Розвиток та правниче упредметнення принципу набуття громадянства за походженням на підставі права крові (*ius sanguinis*) пов'язують, насамперед, з іменем німецького філософа ХІХ століття Йоганна Готтліба Фіхте (*Johann Gottlieb Fichte*) та з його концепцією «об'єктивної національності» на підставі крові, раси,

мови та етнічності. Остаточного визнання в Європі принцип *ius sanguinis* набув після його законодавчого закріплення у французькому Цивільному кодексі 1804 р. (т.зв. кодексі Наполеона) [492]. Тому деякі вчені (П. Вейл) називають принцип набуття громадянства на підставі права крові (*ius sanguinis*) французьким винаходом, а застосування права ґрунту (*ius soli*) – британською традицією [493, с. 615-635]. На нашу думку, у цьому є сенс, особливо зважаючи на згадану раніше *Postnati case* 1608 року [494, с. 29].

Інші ж вчені, поділяючи це припущення, наголошують, що набуття громадянства за народженням на підставі права ґрунту – це політико-правовий винахід в часи феодалізму, коли всі люди, які народилися на землі феодала, належали та були вірні йому [495, с. 546]. Підтвердження цієї тези знаходимо в одній із відомих праць британських науковців щодо колізії законів різних держав у контексті громадянства. Йдеться про підручник А. Дайсі, Дж. Морріса та лорда Л.Е. Коллінза «Конфлікт законів (англійською *Dicey Morris & Collins on the Conflict of Laws*)», вперше опублікований у 1896 році під загальною редакцією А. Дайсі (*Albert Dicey*). У ньому Дайсі, ймовірно посилаючись на рішення у справі *Postnati* 1608 року, стверджував, що право ґрунту (*ius soli*) повинно вважатися первинним принципом набуття громадянства, оскільки вірність особи залежить від місця її народження як теоретично, так і практично, а тому «кожен, хто народився на території Британії є британським суб'єктом» [496, с. 548].

Як відомо, основним теоретичним опонентом Й.Г. Фіхте та водночас прихильником принципу набуття громадянства за народженням на підставі права ґрунту (*ius soli*) був французький філософ ХІХ століття Ернест Ренан (*Ernest Renan*). Він пропагував концепцію «суб'єктивної національності», суть якої проявляється у бажанні групи людей, непов'язаних між собою спільною расою, мовою чи етнічністю, жити на певній території на підставі «щоденного плебісциту» (*un plébiscite de tous les jours*) [497, с. 141]. Зокрема саме про таку концепцію він розмірковував у своїй основній праці «Що таке нація? (*Qu'est-ce qu'une nation?*)» 1882 року. Концепція принципу *ius soli* прийшла на зміну принципу *ius sanguinis* у Франції вже у 1889 році, а своє найвідоміше

застосування отримала у тій ситуації, коли виникла ситуація із самоідентифікацією мешканців Ельзасу та Лотарингії (німецьких територій, які внаслідок поразки Німеччини у Першій світовій війні відійшли до Франції на підставі виконання положень Версальського мирного договору від 28 червня 1919 року).

В обох випадках громадянство безпосередньо було пов'язане лише з національною ідентичністю, але під різним кутом зору. Однак, у нашому дослідженні ідентифікація особи є тотожна самовизначенню особи, і національна ідентичність є лише елементарною складовою частиною загального поняття, а тому переконані, що початок розвитку концепції сучасного громадянства був запроваджений Ж.-Ж. Руссо у згаданому раніше трактаті «Про суспільну угоду, або принципи політичного права (*Du contrat social ou Principes du droit politique*)» від 1762 року [498, с. 53].

Дискусія у конституційно- та політико-правовому полі щодо «громадянства за народженням» триває у США вже протягом тривалого періоду часу. До неї «долучалося» багато науковців, серед них Б. Акерман, М. Апуццо, П. Клемент, Дж. Маскелл, П. Спіро, Г. Дж. Чін, розмірковуючи не лише про роль британського конституціоналіста Фр. Бекона у вищезгаданій *Calvin's Case* 1608 року чи звіт лорда Кука щодо цієї справи [499, с. 5]. Під час дискусії у своїх аргументах вони покликалися на положення трактатів американських вчених Александра Портера Морзе «Громадянство за допомогою натуралізації» 1881 року та Прентісса Вебстера «Про закон про громадянство у США» 1891 року. Також учасники дискусії наголошували на цінності політико-філософського трактату швейцарського філософа та дипломата Емера де Ваттеля «Право націй або принципи природного права» 1758 року¹⁴.

Правдоподібно, що у США важливим для усвідомлення концепції громадянства стало рішення Верховного суду у справі *Dred Scott v. Sandford* (1856) [500]. Якщо до рішення у цій справі громадянство вважалось своєрідними

¹⁴ Детальніше дивитися тут: <http://opiniojuris.org/2015/03/22/is-ted-cruz-a-natural-born-citizen/> чи тут: <http://people.mags.net/tonchen/birthers.htm#appendix3>. (02.01.2019)

«воротами» і необхідною передумовою для володіння і користування навіть найосновнішими правами та привілеями, то після постановлення цього рішення громадянство почало розглядатися як категорія абсолютно закінчена, що ретельно охороняється законом, а громадянство як статус визначався на підставі відносин домінування, підпорядкування і виключення [501, с. 661].

Дотепер, на переконання багатьох вчених (а саме К.С. Логман та Дж. Маскелла), інтерпретація цього конституційно-правового положення щодо «громадянства за народженням» залишається як *tabula rasa*. Навіть незважаючи на всі численні спроби його роз'яснення та сутність 14-ої поправки до Конституції США, запропонованої конгресменом-республіканцем від Огайо Джоном Бінгемом та прийнятої Конгресом США у 1866 році щодо застосування права ґрунту (*ius soli*) як основного принципу набуття громадянства *ipso facto* [502, с. 5]. До речі, Коннектикут став першим штатом США, який ратифікував 30 червня 1866 року цю поправку до Конституції США.

Існують припущення, що прийняття 14-ої поправки до Конституції США у 1868 році, в якій йшлося про застосування *ius soli* (права ґрунту) як основного принципу набуття громадянства за народженням ця поправка було політико-правовою реакцією на рішення Верховного суду США у справі *Dred Scott v. Sandford* [503, с. 892].

На думку багатьох американських фахівців, це рішення є «найгіршим рішенням Верховного суду США», яке узаконило неможливість набуття громадянства США афро-американцями, посиливши їхню безправність, як рабів [504, с. 881-899]. Лише два роки пізніше, а саме 9 липня 1868 року, після низки компромісних заходів та специфічної дочасної ратифікації поправки 28 штатами, Державний секретар Вільям Сьюард засвідчив, що ця поправка стала частиною Конституції. Протягом наступних майже ста років її ратифікували ще 9 штатів США (останнім з них 30 березня 1976 року став штат Кентуккі, якщо не брати до уваги те, що Огайо та Нью-Джерсі повторно ратифікували її у 2003 році).

Згадана поправка до американської Конституції взагалі не оперує поняттям «громадянство за народженням», а передбачає, що «всі особи, народжені або

натуралізовані у США, і внаслідок цього підпадають під їхню юрисдикцію, є громадянами США і того штату, в межах якого вони проживають» [505].

Класичний приклад застосування положень вищезгаданої поправки можна простежити у справі *United States v. Wong Kim Ark* (1898), народженого у Каліфорнії у батьків, китайських емігрантів, які не були громадянами США [506, с. 146]. Аналіз тексту вищезгаданої поправки підтверджує, що громадянами США за народженням вважаються всі особи, народжені на території США незалежно від раси чи кольору шкіри конкретної особи [507, с. 255-262]. Однак, вважаємо необхідним наголосити, що ця поправка не скасовує положення ст. 2 ч. 1 п. 5 Конституції США [508, с. 7]. Єдине, що стає цілком очевидно, це те, що «будь-хто, хто набув громадянство після народження в результаті натуралізації, не є громадянином за народженням» [509, с. 22].

Іншим цікавим прецедентом у контексті застосування конституційно-правового інституту громадянства є рішення Верховного суду США у справі *Elk v. Wilkins* (1884), в якому йшлося про те, що діти американських індіанців, народжені на території США, не є громадянами США за народженням (саме таке трактування існувало у США до прийняття Акта про громадянство американських індіанців 1924 року) [510, с. 6].

Вважаємо, що дослідження витоків концепції громадянства та аналіз еволюції цього поняття заслуговує додаткового вивчення, будучи одним із основних сучасних європейських гуманітарних стандартів та відіграючи пріоритетну роль у здійсненні самовизначення особи. Деякі сучасні вчені вважають набуття громадянства за походженням на підставі права крові (*ius sanguinis*) певним анахронізмом, який в окремих державах західної ліберальної демократії є тотожним тим давнім феодальним привілеям, які виникають у людини від народження та успадковуються від її батьків [511].

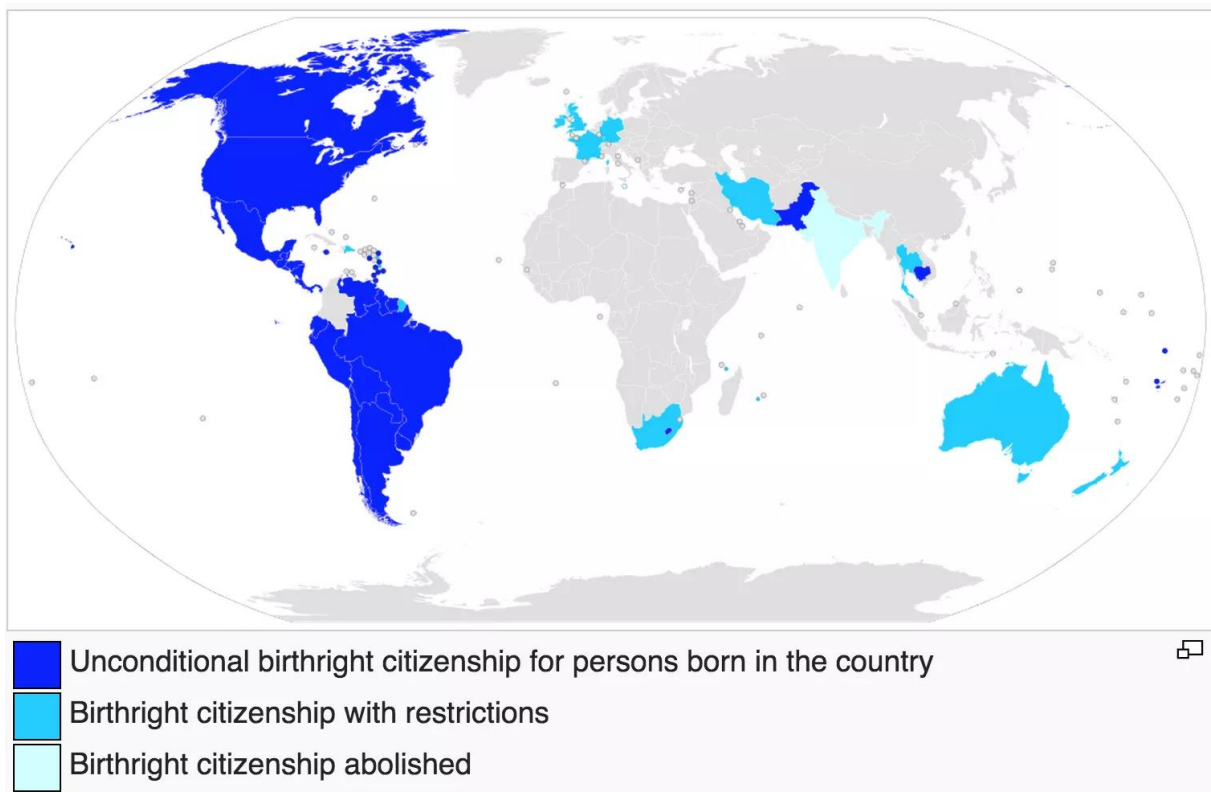

Рисунок 3. Ошибка! Используйте вкладку "Главная" для применения 0 к тексту, который должен здесь отображаться. **Застосування права ґрунту *ius soli* у світі під час набуття особою громадянства за народженням**

Відомо, що набуття особою громадянства за народженням на підставі *безумовного права ґрунту (unconditional ius soli)* допускається винятково в більшості американських держав (Аргентині, Бразилії, Канаді, Мексиці, США тощо), а також у Пакистані та Танзанії. В інших державах (Австралії, Ірані, Ірландії, Німеччині, Новій Зеландії, Об'єднаному Королівстві, ПАР, Тайланді, Тунісі, Франції та Чилі) набуття особою громадянства за народженням існує на підставі *права ґрунту з обмеженнями (ius soli with restrictions)*. В Індії, до прикладу, набуття особою громадянства за народженням на підставі права ґрунту є заборонене. В решті держав (більшості держав світу) набуття особою громадянства за народженням на підставі права ґрунту допускається за певних умов або використовується кумулятивно (разом із правом крові).

Якщо порівнювати ці два принципи набуття громадянства між собою та визначити їхній вплив на суспільство, то варто наголосити, що набуття особою

громадянства за походженням на підставі права крові (*ius sanguinis*) спрямоване, вочевидь, на збереження етнічного гомогенного середовища всередині держави та етнічної ідентичності діаспори. Маємо на увазі тих людей, які були вимушені виїхати за межі держави внаслідок війни, геноциду, безробіття чи інших об'єктивних обставин. У такому сенсі йдеться, насамперед, про Болгарію, Вірменію, Грецію, Ізраїль, Іспанію, Італію, Україну, Угорщину, Хорватію, Японію тощо.

З іншого боку, набуття особою громадянства за народженням на підставі права ґрунту (*ius soli*) спроектоване на легалізацію емігрантів, представників національних меншин, які свідомо (у пошуках кращої долі) чи вимушено (в результаті трансферу громадянства) опинилися всередині держави, а також на їхню інтеграцію у суспільство.

Підтримка того чи іншого принципу набуття громадянства, на нашу думку, має значно глибший і прихований зміст, оскільки, зазвичай, йдеться про збереження національної ідентичності.

Важливою правовою підставою для формулювання класичної концепції громадянства вважаємо рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* [512, с. 315] від 1955 року, де у п. 23 йдеться про громадянство як про «реальний та ефективний правовий зв'язок між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків, а також укорінення (інтеграції та інклюзії у суспільство), сімейних зв'язків, намірів на найближче майбутнє» [513, с. 3].

Суть цієї справи стосувалася дипломатичного захисту Фрідріха Ноттебома, який народився у 1881 році у Гамбурзі (Німеччина). У 1905 році він емігрував до Гватемали, де займався бізнесом разом зі своїми братами. Ноттебом прожив у Гватемалі як постійний мешканець до 1943 року, не маючи громадянства цієї латино-американської держави. Час від часу він відвідував Німеччину та одного разу їздив до Ліхтенштайну, щоб зустрітися з братом, який туди переїхав у 1931 році та отримав громадянство цього європейського князівства [514, с. 315].

У 1939 році Ноттебом знову поїхав до Ліхтенштайну та подав заяву до відповідних органів держави про набуття громадянства Ліхтенштайну у зв'язку із

натуралізацією. Відповідь на запит була позитивною і Ноттебом набув громадянство Ліхтенштайну у зв'язку із натуралізацією (присягнув на вірність князівству у жовтні 1939 року), а тому відповідно до тодішнього законодавства Німеччини він втратив своє німецьке громадянство за народженням.

У січні 1940 року він повернувся до Гватемали на підставі свого паспорта, виданого органами князівства Ліхтенштайн, та повідомив місцеві органи влади Гватемали про ці зміни в його правовому статусі. Однак, влада Гватемали продовжувала ставитися до нього як до громадянина Німеччини, з якою перебувала у стані війни з січня 1941 року. Відомо, що Ноттебом був заарештований у 1943 році та переправлений до США, де пробув у таборі військовополонених до 1946 року. Все його майно було конфісковане урядом Гватемали, а уряд США заарештував усі банківські рахунки його фірми у США та наявні на них кошти. Згодом, у 1950 році, уряд США повернув Ноттебому та його сім'ї половину заарештованих коштів, однак уряд Гватемали цього не зробив аж до 1962 року, коли після смерті Ноттебома повернув його спадкоємцям 16 кавових плантацій. Ноттебом після звільнення з табору полонених у США жив у князівстві Ліхтенштайн.

У 1951 році уряд князівства Ліхтенштайн від імені Ноттебома подав позов проти Гватемали до Міжнародного суду ООН, зважаючи на те, що уряд Гватемали діяв усупереч канонам міжнародного права щодо Ноттебома, як громадянина Ліхтенштайну, та його власності, а тому повинен відшкодувати всі завдані йому збитки (з огляду на заарештоване та конфісковане рухоме та нерухоме майно) та компенсувати незаконний арешт [515, с. 112-113].

Міжнародний суд ООН встановив, що питання щодо громадянства та умов (вимог) його набуття лежить абсолютно у площині національного законодавства. Дискусійною (конфліктною) є ситуація, коли одна і та ж сама особа має громадянство двох держав, оскільки важко визначити, котре громадянство є пріоритетнішим. Тому, визначаючи сутність громадянства, Міжнародний суд ООН наголосив на предметності громадянства як реального та ефективного правового зв'язку між державою та особою, який проявляється у сильнішому

фактичному зв'язку (постійне місце проживання, сімейні відносини, участь в органах публічної влади тощо) [516].

Чи не вперше розуміння громадянства саме як «ефективного правового зв'язку» між державою та особою була озвучене Гершем Ляутерпахтом (*Hersch Lauterpacht*) під час 216-го засідання Комісії міжнародного права ООН у 1953 році на тему «Громадянство як національність включно з безгромадянством (англійською *Nationality including statelessness*)», що і стало певною науково-правовою підставою для вищезгаданого рішення Суду [517, с. 207], [518, с. 1051-1056].

Після закінчення Другої світової війни питання громадянства та його вплив на взаємовідносини між особою та державою неодноразово викликали численні дискусії, про що до прикладу свідчать окремі думки суддів згаданого вище Суду Г. Клаестада (*Helge Klaestad*) від Норвегії та Дж. Ріда (*John Read*) від Канади, а також судді *ad hoc* від Швейцарії П. Гугенгайма (*Paul Guggenheim*) щодо раніше згаданого рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm* [519, с. 315].

Голова Верховного суду США Ерл Воррен (*Earl Warren*), висловлюючи свою окрему думку до рішення Верховного суду США у справі *Perez v. Brownell* (1958 року), писав, що «громадянство є основним правом людини, яке є нічим іншим, ніж право мати права» [520, с. 899]. Українські дослідники у сфері громадянства стверджують, що ця фраза «надзвичайно влучно характеризує роль громадянства для індивіда, адже саме своїх громадян (а не іноземців або апатридів) держави наділяють найбільшим обсягом прав, включаючи можливість участі особи в управлінні державою безпосередньо або через систему представницької демократії» [521, с. 281-290]. Однак, зовсім нещодавно, зважаючи на зростаючу міграцію, тоді ще не прем'єр-міністр Об'єднаного Королівства Тереза Мей наголосила, що «громадянство більше не є правом, а є привілеєм».

Окреслюючи основний дискурс класичної концепції громадянства, зауважимо, що саме її сутність та правова природа стали підґрунтям для

створення новітнього міжнародно-правового документа – Європейської конвенції про громадянство, яка була прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 14 травня 1997 року у Страсбурзі у формі конвенції № 166, відкритої до підписання з 6 листопада 1997 року [522].

На переконання багатьох європейських вчених ЄКГ вважається своєрідною кодифікацією міжнародного звичаєвого права щодо громадянства [523, с. 19-34]. Розроблення міжнародно-правового контенту у сфері громадянства «в стінах» Ради Європи тривало понад 30 років. Спочатку, у пізніх 80-х роках ХХ ст., питання про громадянство планували укласти в додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Однак, згодом, на початку 90-х років, це міркування набуло іншої форми – окремого міжнародно-правового документа, який і був прийнятий у 1997 році. Серед основних міжнародно-правових документів Ради Європи, які стали підставою ЄКГ, варто відзначити щонайменше про «Конвенцію про скорочення випадків множинного громадянства і військового обов'язку у випадках множинного громадянства 1963 року» 15 і два протоколи до неї, дві резолюції Комітету Міністрів РЄ 1977 року, численні рекомендації Парламентської Асамблеї тощо.

Отже, дванадцять держав-підписантів ЄКГ того ж дня (Австрія, Данія, Ісландія, Північна Македонія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Швеція) згодом ратифікували її і вона набула чинності у цих державах. Інші три (Греція, Італія, Росія) теж підписали тоді ж ЄКГ, однак, після підписання ЄКГ призупинили роботу в напрямі повної її ратифікації та імплементації положень у національне законодавство. ЄКГ набула чинності з 1 березня 2000 року (однак лише в Австрії, Молдові¹⁶ та Словаччині). Інші держави підписали ЄКГ (Латвія у 2001 році, Мальта у 2003 році, Польща у 1999 році, Франція у 2000 році, Хорватія у 2005 році), але не ратифікували її до

¹⁵ Конвенція про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадках множинного громадянства 06.05.1963 року (URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_302)

¹⁶ Молдова підписала ЄКГ 3 листопада 1998 року, ратифікувала її 30 листопада 1999 року.

тепер. Варто додати, що такі держави, як Андорра, Азербайджан, Бельгія, Вірменія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Литва, Ліхтенштайн, Монако, Об'єднане Королівство, Сан-Маріно, Сербія, Словенія, Туреччина та Швейцарія не підписали ЄКГ до тепер.

Як бачимо (додаток В), згадана ЄКГ станом на 29 жовтня 2018 року підписана лише 29-ма державами-учасницями Ради Європи, ратифікована лише 20-ма з них (Австрією, Албанією, Болгарією, Боснією та Герцеговиною, Данією, Ісландією, Північною Македонією, Молдовою, Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Португалією, Румунією, Словаччиною, Угорщиною, Україною, Фінляндією, Чехією, Чорногорією та Швецією). Тому у цих європейських державах ЄКГ набула чинності протягом 2000–2010 років, але із певними деклараціями, зауваженнями та застереженнями (винятками можна вважати Ісландію та Португалію). Останньою державою (станом на 7 січня 2017 року) стала Чорногорія, яка підписала і ратифікувала ЄКГ протягом травня – червня 2010 року, а 1 жовтня 2010 року ЄКГ стала чинною у цій державі.

До речі, Україна, будучи державою-учасницею Ради Європи на час прийняття ЄКГ у 1997 році, багато в чому завдяки активній діяльності Сергія Головатого, міністра юстиції України (вперше 1995 – 1997 років), але підписала її аж 1 липня 2003 року (відповідно до розпорядження Леоніда Кучми, Президента України (1994–2005) [524].

Верховна Рада України ратифікувала її 20 вересня 2006 року (вже під час президентства Віктора Ющенка) із використанням застережень, які стосувалися виключення глави VII ЄКГ із сфери застосування в Україні (йдеться про військовий обов'язок у випадках множинного громадянства) [525]. Сам законопроект про ратифікацію ЄКГ був розроблений на виконання Указу Президента України від 20 січня 2006 року № 39 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи», і поданий 30 червня 2006 року у парламент Віктором Ющенком, Президентом України (2005–2010) [526].

Як сказано у пояснювальній записці до цього законопроекту, протягом часу, що минув із моменту підписання ЄКГ у 2003 році, національне законодавство про громадянство було приведено у відповідність до норм ЄКГ (зокрема, Верховна Рада України 16 червня 2005 року внесла зміни до базового закону про громадянство України). Закон був прийнятий 411 голосами «за», підписаний Президентом України 9 жовтня 2006 року і офіційно опублікований. Чинною для України Європейська конвенція про громадянство стала з 1 квітня 2007 року [527].

Отже, положення статті 2 ЄКГ оперує відомим для нас визначенням громадянства, як «правового зв'язку між особою та державою без зазначення етнічного походження особи». На нашу думку, така норма є відображенням сутності громадянства та його правової природи у контексті рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm* [528, с. 315].

На початку XXI століття, зважаючи на нововиниклі тенденції у застосуванні сучасної концепції громадянства, науковці-теоретики та експерти-практики у сфері громадянства активно дискутують на предмет його осучасненого трактування. Одним із основних каменів спотикання на даний час є тлумачення громадянства як певного «набору» прав та обов'язків особи щодо держави її походження (проживання, якщо нетотожні). На підставі посилення впливу ліберальної моделі громадянства вважається, що громадянство в часи глобалізації та перманентної міграції повинне бути «без зобов'язань (*duty-free*)», якщо не в юридичному, то принаймні у моральному сенсі [529, с. 2-8].

Актуальність та важливість питання громадянства ще більше зростає в умовах перманентних змін в Європі та у світі, беручи до уваги те, що громадянство – питання ціннісне, чуттєве та крихке. Як пише М. Козюбра: «якщо протягом останнього півстоліття глобалізація розглядалася як одна з магістральних тенденцій світового розвитку, то сьогодні ставлення до неї різко змінилося» [530, с. 143]. На його думку, глобалізація переживає «глибоку системну кризу» з очевидними деструктивними наслідками (до прикладу «каравани» біженців до США чи Арктичний міграційний напрям у ЄС), що аж

ніяк не свідчить про її невідкладну та неминучу загибель як явища, однак передбачає поступову деформацію ймовірно в напрямі регіоналізму та локалізму.

Саме тому є підстави стверджувати, що громадянство як концепт поступово підпадає під вплив деформації, по-перше, втрачаючи територіальну «прив'язку» до конкретної держави (з'являються громадяни конкретної держави, які у другому поколінні народилися поза територією цієї держави). По-друге, диверсифікується ціннісне розуміння громадянства як реального та ефективного постійного політико-правового зв'язку між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків (як є передбачено у рішенні Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* від 1955 року) [531, с. 315].

Поряд із тим, тлумачення класичної концепції громадянства, яке подане у справі *Nottebohm*, демонструє приклад нового трактування застосування принципу зацікавленої особи у концепції громадянства (*stakeholder principle of citizenship* чи *ius nexi*), яке полягає у відсутності збігу територіальних кордонів держави громадянства з межею участі її громадян у вирішенні питань державного значення [532, с. 12]. Розмірковуючи про застосування принципу зацікавленої особи у сучасній концепції громадянства, варто відзначити, що йдеться не лише про моральні аспекти прийняття особи до громадянства [533, с. 203-214].

Час стирає певні за давніми стереотипи і виникають нові підстави отримання громадянства, які знаходяться на перетині правової, економічної (фінансової), соціальної та політичної площин. Певною протилежністю до принципу зацікавленої особи у сучасній концепції громадянства є принцип акціонера (*shareholder principle of citizenship*), коли особа набуває (отримує) громадянство за потребою чи мотивованим бажанням, не маючи жодного національного (етнічного) споріднення з цією державою та використовуючи громадянство у власних інтересах. Такі споживацькі настрої посилюють ефект консюмеризму (реалізації споживацького або потребового підходу) у концепції громадянства.

Зрозуміло, що сучасне застосування принципу зацікавленої особи у концепції громадянства може породити не лише такий феномен, як

«безґрунтянство» особи (*rootlessness*), особливо у тому випадку, коли громадянство отримують для подальшої спортивної, наукової, музичної чи політичної кар'єри, участі у воєнних кампаніях або успішного провадження бізнесу без очевидної потреби в укоріненні особи (*rootedness*) у суспільство держави набутого громадянства. Такий особистісний меркантильний підхід можна охарактеризувати явищем «перекотиполя», оскільки в результаті отримання альтернативного громадянства з'являються особи, які не володіють повним «набором» громадянських прав, а тому не відчують жодного обов'язку вболівати за державу альтернативного громадянства.

І хоча цей підхід ще не набув масового розповсюдження у світі, однак, його поширення викликає чимале занепокоєння, принаймні, серед науковців, оскільки втрачається сенс громадянства, як «ефективного правового зв'язку між особою та державою». У такому випадку визначення та законодавче регламентування громадянства перестає бути винятково науково-правовим феноменом будь-якої демократичної держави і все частіше стає політично-заангажованим явищем глобалізованого світу.

3.3 Онтологічна характеристика громадянства та ідентичності особи на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

У сучасному глобалізованому світі науковці, зазвичай, розглядають три моделі громадянства. Перша модель, *націоналістична*, незалежно від того чи вона є консервативною або ліберальною, є домінантною у багатьох державах і суспільствах протягом довгого часового відтинку, і стосується, передусім, розвитку національних цінностей, владних інституцій з огляду на формування законодавства у сфері громадянства та практики його застосування. Однак, усвідомлюючи значний розвиток людства протягом XIX–XXI століть, цю модель часто називають «*правовим анахронізмом, який погано пасує до глобалізації*» [534, с. 161].

Друга модель громадянства безпосередньо пов'язана із правами людини (іншими словами її називають «*постнаціональною*» чи навіть *транснаціональною*

моделлю), і залежить вона від сприйняття громадянства як набору прав та обов'язків людини по відношенню до держави. Третя модель громадянства (т. зв. «маршалліанська») виникла у 1940-1950-х роках у контексті досліджень згаданого у попередніх розділах британського соціолога Т. Г. Маршалла (у 1950 році він опублікував серію лекцій під загальною назвою «Громадянство та соціальний клас (англійською *Citizenship and Social class*)», які він прочитав у Лондонській школі економіки) та розвинулася під впливом дебатів про соціальну політику та участь людини у суспільному житті [535, с. 151-184]. У цьому дослідженні нас цікавить, насамперед, аналіз сутності громадянства у розумінні прав людини.

Засадниче завдання громадянства – це увідповіднення відносин людини, суспільства і держави між собою, збереження єдності комплексу «людина-суспільство-держава» в його перманентному розвитку і цивілізаційних трансформаціях, як найбільш комфортне і бажане для кожної людини [536, с. 124-130]. Громадянство, будучи невід'ємним правом людини, часто стає основною підставою порушення інших прав людини, дискримінації людини чи втручання в її приватне та сімейне життя, а тому ЄСПЛ є *via facti* тією міжнародно-правовою установою, яка покликана стояти на варті прав людини.

Як наголошує Сергій Головатий, член Європейської комісії Ради Європи «За демократію через право» (т. зв. Венеційської комісії) від України з 2016 року, «людські права (тобто права людини, англійською *human rights*, французькою *les droits de l'homme*) є внутрішньою властивістю самої людини, однак не є нею самою створені» [537, с. 114]. На думку С. Головатого, визначення «права людини» є калькою з російської «права человека». Насправді, у політико-правничому контексті має використовуватися терміносполучення «людські права», що має давню генеалогію і походить від засадничих ідей природного права (*ius naturale*) [538, с. 126-141]. Поки наукова спільнота не визначилася зі сприйняттям цієї пропозиції і виникають окремі дискусії, ми скористаємося давно усталеним відповідником для розкриття цього підрозділу дисертації: спроби проаналізувати конкретні рішення ЄСПЛ у тих справах, які стосуються

громадянства у контексті положень Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [539].

Громадянство та основні способи його отримання чи припинення не є безпосередньо предметом регламентації цієї конвенції. Для цього у палітрі правових інструментів Ради Європи є інший міжнародно-правовий документ – Європейська конвенція про громадянство від 1997 року [540]. Однак, очевидно, що така ситуація не є явною перешкодою для розгляду ЄСПЛ справ, пов'язаних із сутністю та правовою природою громадянства, особливими підставами його отримання та позбавлення. Найчастіше для цього використовується статті 3 Протоколу № 4 до ЄКЗПЛ (йдеться про депортацію), а також комбінація статті 8 ЄКЗПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя) із статтею 14 ЄКЗПЛ (заборона дискримінації за будь-якою ознакою). Однак, цей перелік можливого застосування ЄКЗПЛ у контексті реалізації права людини на громадянство не є вичерпним.

Науковці, як українські, так і іноземні, пропонують розглядати право на повагу до приватного і сімейного життя у таких чотирьох вимірах: інформаційному, фізичному, комунікативному та просторовому [541, с. 362]. Можна дискутувати щодо чіткого регламентування кожного з цих вимірів, але очевидним вважаємо те, що громадянство є присутнім якщо не у всіх, то принаймні у двох з них. На нашу думку, громадянство в інформаційному вимірі передбачає збір та поширення інформації про особу (насамперед, у контексті реєстрації та паспортизації особи), тоді як у просторовому вимірі йдеться, передусім, про свободу руху, вільний вибір місця проживання, а також процес та механізм отримання чи припинення громадянства у формі його втрати чи виходу з нього тощо.

Як відомо, право на «приватне життя» чи концепція приватності (*privacy*) є доволі недавнім дискурсом, оскільки правове визначення було запропоноване у грудні 1890 року, коли два бостонські правники Семюел Уоррен та Луїс Брендіс опублікували статтю «Право на приватне життя (англійською *The Right to Privacy*)», яка згодом була визнана однією із найважливіших праць в історії

американського права [542, с. 193-220]. У ній концепція «приватного життя» полягала у праві людини «бути залишеним поза увагою інших» (*right to be let alone*) як частини фундаментального (невід'ємного) права людини на життя, всеосяжного та найціннішого права для будь-якої цивілізованої людини [543, с. 2-4]. Однак, існує припущення, що вперше визначення права людини «бути залишеним поза увагою інших» (*right to be let alone*) було оприлюднене суддею Томасом Макінтайром Кулі (*Thomas McIntyre Cooley*).

У цій статті С. Уоррен та Л. Брендіс для підтвердження свого погляду на «приватне життя» розглянули та проаналізували рішення британського суду у справі *Prince Albert v. Strange* (1849). Британський Суд присудив принц Альберту, чоловікові королеви Вікторії, судову заборону, стримуючи Вільяма Стренджа (*William Strange*), лондонського видавця, від публікації каталогу з описом гравюр та офортів, зроблених ним і королевою Вікторією, на яких були зображені члени королівської сім'ї. Своє рішення британський суд обґрунтував власне не лише порушенням права власності, а й виникненням іншого права людини – права бути залишеним поза увагою інших. Лорд Коттенгем зауважив, що у цій справі право на приватне життя (приватність) було порушеним [544, с. 1179].

Окремої уваги заслуговує рішення ЄСПЛ у справі *Von Hannover v Germany* (2004) [545]. Ця сучасна справа стосувалася порушення права на приватне життя у світлі застосування статті 8 ЄКЗПЛ. Кароліна, принцеса Монако, наполягала на забороні публікації фотографій її дітей у німецькій пресі, посилаючись на необхідність захисту дітей в результаті виникнення можливої небезпеки для їхнього життя, спровоковану цими фотографіями. Німецький конституційний суд визнав, що право на приватне життя не було порушене, оскільки принцеса є публічною особою. Однак, ЄСПЛ у 2004 році постановив, що стаття 8 ЄКЗПЛ була порушена [546]. Відомо, що порушення права на приватне життя (приватність) з початку XIX століття було пов'язане із публікацією (оприлюдненням) приватної інформації. Адже суть питання полягала не в тому, наскільки правдивою була ця інформація, а в тому, чи особа, яка її опублікувала

(оприлюднила) мала на це право. Як згодом написали С. Уоррен та Л. Брендіс у своїй статті, «плітки» та сенсації стали предметом торгівлі.

Американський історик права Вейн МакІнтош (*Wayne McIntosh*) писав, що визначення С. Уорреном та Л. Брендісом концепції права на «приватне життя» змінило правову траєкторію розвитку держави [йдеться про США], оскільки верховні суди різних штатів, починаючи з 1905 року у *Вірджинії*, Джорджії, Каліфорнії, Нью-Йорку, Пенсільванії, Юти, почали активно використовувати їхню статтю серед джерельної бази своїх рішень. Окремо варто відзначити рішення Верховного суду США у справі *Olmstead v. United States* (1928), в якому суд постановив, що докази, отримані поліцією в результаті несанкціонованого таємного прослуховування підозрюваного всупереч 4-ій Поправці до Конституції США 1792 року, є прийнятними [547]. Л. Брендіс, будучи на той час суддею Верховного суду США, не погодився з цим рішенням і подав окрему думку, де висловив занепокоєння розвитком технологій завдяки яким органи публічної влади мають можливість вчиняти безперешкодне та незаконне вторгнення у приватне життя.

Американський філософ права польського походження Едвард Блустейн (*Edward J. Bloustein*) у праці «Приватність як аспект людської гідності: відповідь деканові Проссеру (*Privacy as an aspect of human dignity: an answer to Dean Prosser*)» 1964 року писав, що «людина, яка змушена жити кожну хвилину свого життя серед інших і чия кожна потреба, думки, бажання, фантазії або задоволення є предметом публічного спостереження, є позбавлена своєї індивідуальності Така особа зливається з масами. Його думки, ставши публічними, ніколи не будуть іншими; його прагнення [очікування], будучи відомими, завжди будуть завідома прийнятними для інших» [548, с. 962-1003].

Ясна річ, що факт будь-якого втручання у приватне життя (приватність) людини є порушенням людської гідності, незалежності та цілісності особи [549, с. 971].

Інший американський правник Алан Ф. Вестін (*Alan Westin*) у праці «Конфіденційність і свобода (*Privacy and Freedom*)» 1967 року дав детальну і

всебічну оцінку конфлікту між захистом приватного життя і втручанням у нього у сучасному суспільстві [550]. Науковець стверджував, що концепція права на приватне життя (приватність) передбачає наявність певної особистої автономії (відокремленості та самостійності) у суспільстві, часу для самовизначення та самооцінки і потребує захисту від втручання органів публічної влади (зокрема, за допомогою електронних засобів підслуховування та стеження) [551, с. 166-169]. Приватність, на його думку, полягає, передусім, у намаганні кожної людини вільно вибирати, коли і наскільки розкривати себе, свою ідентичність, своє ставлення та поведінку [552, с. 359]. Ця монографія стала підставою для рішення Верховного Суду США у справі *Berger v. New York* (1967) про визнання недійсним закону про несанкціоноване прослуховування без відповідних процесуальних документів на підставі Четвертої Поправки до Конституції США 1792 року [553].

Повертаючись до ЄСПЛ, важливо зазначити, що основною метою статті 8 ЄКЗПЛ є захист кожної особи від невмотивованого та свавільного втручання органів публічної влади в її особисте та сімейне життя [554, с. 689]. Норма цієї статті встановлює позитивні обов'язки, які покликані забезпечити повагу до особистого та сімейного життя особи. Однак, науковцям складно знайти справедливий і легітимний баланс між конкуруючими інтересами особи, суспільства і держави, а також точно визначити чіткі межі між позитивними та негативними обов'язками, передбаченими цією статтею [555, с. 229-234].

Стаття 8 ЄКЗПЛ передбачає, що, по-перше, кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції, по-друге, органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [556]. Незважаючи на різноманіття значень та трактувань, поняття «приватне життя», яке є передбачене у статті 8 ЄКЗПЛ, у практиці ЄСПЛ також не є чітко

відображеним, і охоплює дуже широкий спектр питань, а тому не є вичерпним [557, с. 129-131].

Дискримінація, передбачена у статті 14 ЄКЗПЛ, у контексті громадянства є пов'язаною, передовсім, із його наявністю чи відсутністю, а також особливими підставами та умовами його отримання чи припинення [558]. У цьому випадку дискримінація полягає, передусім, у порушенні реалізації особою своїх прав у результаті прийняття рішення органами публічної влади, здійснення ними дії або бездіяльності, які спрямовані на обмеження або надання переваги іншій особі або групі осіб, які перебувають у схожій ситуації. У статті 14 ЄКЗПЛ чітко вказано, що «користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою - статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою» [559].

Така дискримінація, зазвичай, може бути як *прямою* (коли ставлення до особи є менш сприятливим, ніж те, яке стосується інших осіб в аналогічній ситуації), так і *непрямою* (якщо нейтральна, на перший погляд, правова норма ставить особу у зв'язку із її громадянством, релігією у завідома несприятливе становище порівняно з іншими особами). Виняток із цього правила стосовно непрямой дискримінації стосується тих випадків, коли застосування такої правової норми обґрунтоване правомірною метою (*legitimate aim*), а засоби її досягнення є виправданими, належними і необхідними [560, с. 671].

В українському контексті відповідно до пункту 6 частини 1 статті 1 закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 5207-VI від 6 вересня 2012 року прямою дискримінацією вважається ситуація, коли «з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками (у нашому випадку у зв'язку із наявністю та/чи відсутністю громадянства конкретної держави) поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [561].

Згідно із пунктом 3 частини 1 статті 1 закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 5207-VI від 6 вересня 2012 року «непряма дискримінація - ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [562].

Аналізуючи використання непрямой дискримінації у громадянстві, необхідно насамперед з'ясувати, чи інші особи, які мають громадянство конкретної держави, в аналогічних чи в подібних випадках перебувають у привілейованому становищі, чи ні.

До прикладу, у справі *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom* (1985) троє заявників скаржилися на порушення статей 8 і 14 ЄКЗПЛ положеннями імміграційного законодавства Об'єднаного Королівства, оскільки на підставі його застосування виникало значно більше перешкод для іноземців чоловічої статі порівняно з іноземцями жіночої статі, які хотіли возз'єднатися зі своїми нареченими або дружинами, які проживали в Об'єднаному Королівстві на законних підставах [563]. Незважаючи на те, що ЄСПЛ не визнав порушення статті 8 ЄКЗПЛ (у п. 68 рішення сказано, що Договірні Сторони не мають жодного зобов'язання поважати право одружених пар на вибір країни проживання, і, тому не зобов'язані приймати на постійне проживання подружжя, які не мають громадянства і не є підданими цієї держави), він ухвалив, що Об'єднане Королівство порушило ст. 14 ЄКЗПЛ водночас із ст. 8 ЄКЗПЛ, оскільки «поняття дискримінації згідно із змістом ст. 14 ЄКЗПЛ передбачає, в основному, випадки, коли з особою чи групою осіб без належних підстав поводяться гірше, ніж з іншими, навіть якщо ЄКЗПЛ і не передбачає кращого поводження» (п. 82 рішення). Отже, положення ст. 14 ЄКЗПЛ стосується, перш за все, нерівності в кожному конкретному випадку (у цій справі, за ознакою статі) [564].

Так, в іншій справі *Genovese v. Malta* (2012) заявник, Бен Александер Дженовезе, громадянин Об'єднаного Королівства, стверджував, що національне законодавство Мальти щодо отримання громадянства за походженням є дискримінаційним щодо нього [565]. Заявник народився у 1996 році у Шотландії. Його мати, громадянка Об'єднаного Королівства, не перебувала у шлюбі з біологічним батьком, громадянином Мальти, батьківство якого було підтверджено юридично у судовому порядку та науково на підставі висновку медичної експертизи (п. 3, 8 рішення у справі *Genovese v. Malta*). Згодом мати подала заяву про отримання заявником мальтійського громадянства за походженням на підставі *ius sanguinis*, однак, їй було відмовлено, аргументуючи тим, що мати заявника не є громадянкою Мальти, а про мальтійське громадянство батька не вказано у свідоцтві про народження заявника (п. 9-10 рішення у справі *Genovese v. Malta*) [566].

Матері заявника було повідомлено, що заявник зможе отримати мальтійське громадянство, коли його біологічний батько-мальтієць визнає своє батьківство і про це буде вказано у свідоцтві про народження заявника (п. 10-12 рішення у справі *Genovese v. Malta*). Матір заявника поінформували, що відповідно до національного законодавства Мальти (ст. 5 п. 2(b), 17 п. 1 тодішнього закону Мальти про громадянство) позашлюбна дитина може отримати мальтійське громадянство винятково у випадку, коли її мати є громадянкою Мальти (п. 12, 14, 19 рішення у справі *Genovese v. Malta*) [567].

Отож, до ЄСПЛ була подана скарга щодо порушення законодавством Мальти прав людини у контексті ст. 8 (втручання якщо не у приватне, то у сімейне життя) і ст. 14 ЄКЗПЛ (дискримінація на підставі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі; а відповідно статі того з батьків, який може 'передати' мальтійське громадянство). ЄСПЛ нагадав, що сімейне життя відповідно до ст. 8 ЄКЗПЛ є широким поняттям, а тому не обмежується шлюбними відносинами і може стосуватися фактичних сімейних / батьківських відносин (п. 29 рішення у справі *Genovese v. Malta Genovese v. Malta*). А тому наявність у заявника мальтійського громадянства у світлі проведення

невизначеного часу на Мальті може сприяти налагодженню сімейних / батьківських відносин між заявником та його біологічним батьком (п. 28 рішення у справі *Genovese v. Malta*) [568].

ЄСПЛ відзначив, що незважаючи на те, що положення ст. 8 ЄКЗПЛ безпосередньо не гарантує право на громадянство конкретної держави, однак, і не передбачає його свавільне позбавлення (п. 30 рішення у справі *Genovese v. Malta*). Зважаючи на те, що шлюбна дитина, мати якої не є громадянкою Мальти, а батько є, змогла би отримати мальтійське громадянство за походженням, то у цій справі Суд у п. 36, 39, 43, 49 рішення встановив наявність непрямой дискримінації заявника з огляду на його правовий статус позашлюбної дитини та статі того з батьків, який може 'передати' мальтійське громадянство (вищезгадана комбінація статей 8 і 14 ЄКЗПЛ). Окрему думку щодо цього рішення ЄСПЛ висловив Джефрі Валенсія, суддя *ad hoc* у цій справі, зауваживши, що відсутність «сімейного життя» у заявника з його біологічним батьком не є перешкодою для отримання заявником мальтійського громадянства (до прикладу на підставі натуралізації).

Європейські вчені Р.-Ж. де Гроот та М. Вінк наголошують, що важливість справи *Genovese v. Malta* важко переоцінити, оскільки вперше ЄСПЛ чітко визначив, що питання щодо доступу до громадянства перебуває у матриці Конвенції як частина соціальної ідентичності особи і належить до її приватного життя [569, с. 317-325]. На підставі цього рішення ЄСПЛ національне законодавство Мальти щодо громадянства було змінено з метою уникнення можливої подальшої дискримінації¹⁷.

У рішенні ЄСПЛ у справі *Karassev v. Finland* (1998) заявники використали «класичну комбінацію» у контексті громадянства: ст. 3 Протоколу № 4 до ЄКЗПЛ, ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ [570]. Отже, троє заявників (батьки та старший син) народилися у Радянському Союзі та мали його громадянство. 20 серпня 1991 р. під час путчу (невдалого державного перевороту) ці троє заявників на підставі туристичної візи

¹⁷ Ймовірно законодавчі зміни стосуються й інших європейських держав, законодавство яких про громадянство передбачає схожі дискримінаційні норми (йдеться, насамперед, про Австрію, Данію, Ісландію, Нідерланди, Фінляндію, Швецію)

поїхали у Фінляндію, однак, варто відзначити, що візи були видані на час протягом 3–21 серпня 1991 року. 21 серпня 1991 р. напередодні завершення дії візи ці троє заявників попросили у Фінляндії притулок, посилаючись на невдалий державний переворот у Радянському Союзі.

Міністерство внутрішніх справ Фінляндії відмовило їм у наданні притулку та не знайшло підстав для видачі дозволу на проживання. Влітку 1992 р. органи поліції запропонували видворити їх із Фінляндії, однак, заявники відмовилися, оскільки після розпаду Радянського Союзу вони не набули громадянство Росії. Тут варто наголосити, що 28 листопада 1991 р. був прийнятий закон «Про громадянство РФ», у якому найважливішим є те, що відповідно до ст. 13 п. 1 «громадянами РФ визнаються всі громадяни колишнього Радянського Союзу, які постійно проживали на території РФ на день набуття чинності цим законом [тобто 6 лютого 1992 р.], якщо протягом одного року з цього дня вони не заявлять про своє небажання перебувати у громадянстві РФ». Такий випадок можна назвати *трансфертом громадянства з умовою*.

Міністерство внутрішніх справ Фінляндії восени 1992 р. вказало на необхідність видворити їх у РФ, оскільки вони були громадянами Радянського Союзу і не мали жодного зв'язку із Фінляндією. Також це міністерство видало заборону сім'ї повертатися до Фінляндії чи будь-якої іншої скандинавської держави протягом двох років. Заявники подали апеляцію на це рішення, а 16 грудня 1992 р. у сім'ї, яка перебувала у Фінляндії, народився молодший син, однак матері відмовили у наданні соціальної допомоги у зв'язку із народженням дитини, оскільки мати не була громадянкою Фінляндії та не мала дозволу на проживання у країні. Вважалося, що заявники набули громадянство РФ, оскільки станом на 6 лютого 1992 р. вони не мали дозволу на постійне проживання у Фінляндії. Також заявники не представили документів про відмову від громадянства РФ. А тому молодший син, який народився у Фінляндії, набув за народженням (*ius sanguinis*) громадянство РФ, а не Фінляндії (*ius soli*).

19 лютого 1996 р. Вищий адміністративний суд Фінляндії відмовив заявникам у задоволенні апеляції, а вже за тиждень стало відомо з консульського

департаменту посольства РФ, що жоден з трьох заявників не є громадянами РФ, а тому є апатридами. Через кілька днів заяву молодшого сина заявників про отримання фінського громадянства прийняли, а тепер він наполягав на тому, що оскільки його батьки не мали громадянства РФ на час його народження, то він просить про підтвердження отримання ним фінського громадянства за народженням.

Нарешті у лютому 1997 р. троє заявників отримали дозвіл на проживання (Міністерство внутрішніх справ тепер вважало, що у них невідоме громадянство). У своїй думці Вищий адміністративний суд Фінляндії наполягав на тому, що, оскільки заявники, приїхавши до Фінляндії на підставі туристичних віз, не втратили громадянство держави, спадкоємиці Радянського Союзу, то і молодший син заявників є за народженням громадянином РФ, а не Фінляндії. Підтвердження цієї тези знаходимо у заяві Президента Фінляндії.

Заявники подали до ЄСПЛ заяву, використовуючи «класичну комбінацію» у контексті громадянства: ст. 3 Протоколу № 4 до Конвенції (у сенсі видворення), ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і ст. 14 Конвенції (дискримінація на підставі громадянства). Комісія нагадала, що держава має право контролювати в'їзд, проживання та видворення негромадян (позов не стосується ст. 8 Конвенції). Також, не було достатньо обґрунтовано застосування дискримінаційних норм до заявників. Що ж до видворення, то жоден із заявників не був видворений, а також не є громадянином Фінляндії, тому і це положення не може бути застосованим, оскільки стосується неприпустимості видворення державою власних громадян [571, с. 667-669].

В іншій справі *Slivenko v. Latvia* (2003) йдеться також про порушення ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і ст. 14 ЄКЗПЛ (дискримінація на підставі громадянства) [572]. Заявники у цій справі є етнічними росіянами, які проживали у Латвії. Татьяна Слівенко народилася в Естонії у 1959 р. у сім'ї військового, немовлям переїхала з батьками до Латвії. Її чоловік, Н. Слівенко, громадянин РФ, проходив у 1977 р. у Латвії строкову військову службу, згодом у

1980 р. вони одружилися і залишилися жити у Латвії, де в них народилася у 1981 р. донька Каріна, другий заявник у цій справі (п. 15, 16 рішення).

У 1991 р. Латвія відновила незалежність, а у 1992 р. РФ розповсюдила свою юрисдикцію на всі війська колишнього Радянського Союзу, це стосувалося й тих, які базувалися на території Латвії. Навесні 1993 р. заявники були зареєстровані резидентами Латвії як громадяни колишнього Радянського Союзу, однак Т. Слівенко не вказала, що її чоловік був кадровим військовим офіцером РФ. На той час жоден із заявників не перебував у громадянстві якої-небудь держави (п. 17, 18 рішення) [573].

Державні органи Латвії у відповіді заявникові відзначили, що вона подала неправдиві дані, оскільки заявник у додатку до заяви вказала місцем роботи чоловіка – фабрику (п. 19 рішення) [574]. Заявник стверджувала, що ця інформація фальсифікована, зважаючи на те, що міграційна служба, перевіряючи легальність їхнього перебування в Латвії, не згадувала про існування такого документа.

У березні 1994 р. військові органи влади РФ подали до державних органів Латвії список військових офіцерів РФ, які перебували у Латвії, але підлягали поверненню до РФ, з проханням продовжити їм та їхнім сім'ям дозвіл на тимчасове проживання (це стосувалося і заявників). Восени 1994 р. Н. Слівенко подав до відповідних державних органів Латвії заяву про отримання дозволу на тимчасове проживання (як особі, одруженій із постійним мешканцем Латвії), однак, йому було відмовлено на підставі того, що він є кадровим військовим офіцером РФ і підлягає поверненню до РФ разом із сім'єю (п. 24, 25 рішення) [575]. Також у листопаді 1994 р. було анульовано внесення заявників до реєстру резидентів Латвії на підставі статусу Н. Слівенка як військового РФ, який до того ж отримав помешкання у Курську, РФ.

У серпні 1996 р. міграційна служба Латвії видала наказ про депортацію заявників (Н. Слівенка разом із сім'єю) і виселення їх із орендованої у Міністерства оборони Латвії квартири. У тому ж році Н. Слівенко переїхав до РФ, але його сім'я залишилася у Латвії (п. 33 рішення) [576]. В лютому 1997 р.

місцевий суд скасував наказ про депортацію заявників та відновив реєстрацію їхнього місця проживання на підставі кровного зв'язку з батьком Т. Слівенко, який після звільнення з війська Радянського Союзу у 1986 р. залишився у Латвії і отримав статус постійного мешканця. У січні 1998 р. це рішення місцевого суду було скасоване Верховним судом Латвії, як касаційною інстанцією, і справу повернули назад на доопрацювання.

Справа знову пройшла всі судові інстанції, і на підставі нового рішення Верховного суду Латвії, наказ про депортацію заявників (Н. Слівенка разом із сім'єю) набув чинності і передбачав заборону на в'їзд у Латвію протягом наступних 5 років (до 20 серпня 2011 р.), хоча восени 1998 р. був опротестований заявниками. Т. Слівенко стверджувала, що Латвія є Батьківщиною для неї та її дітей, вони прожили тут все життя, іншого громадянства не мають, а також їй потрібно дбати про своїх хворих батьків, які постійно мешкають у Латвії (п. 41 рішення) [577]. Згодом у помешканні заявників було проведено обшуки, їх було заарештовано на підставі відсутності чинного дозволу на перебування та проживання в Латвії. 11 липня 1999 р. заявники переїхали до РФ і у 2001 р. отримали громадянство РФ.

Протягом 2001 р. заявники отримали візу на в'їзд у Латвію та перебування у ній протягом не довше 90 днів/рік. У зв'язку з тим, що Н. Слівенко самостійно та добровільно виїхав з Латвії, заборона на в'їзд його не стосувалася.

Заявники скаржилися, що видворення їх з Латвії порушило передбачене ст. 8 ЄКЗПЛ, яке проявилось у неповазі до їхнього приватного і сімейного життя, та їхнього дому у Латвії [578]. Тому, насамперед, ЄСПЛ мусив визначити, чи мали заявники «приватне і сімейне життя» чи «дім» у Латвії у розумінні ст. 8 ч.1 ЄКЗПЛ і якщо так, то тоді наскільки їхнє видворення з Латвії порушило право на повагу до приватного життя? ЄСПЛ відзначив, що питання видворення не обмежувалося лише громадянами Латвії, але стосувалося й осіб, які мали право на проживання, а тому вирішувалося у кожному конкретному випадку окремо. Саме індивідуальні обставини у цьому випадку (інтеграція у суспільство, знання латвійської мови на рівні інших громадян колишнього Радянського Союзу, які

мають право на постійне проживання у Латвії у статусі негромадян) свідчать про порушення комбінації ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ у вигляді втручання органів держави у приватне життя та непрямой дискримінації, оскільки видворення сім'ї Слівенка важко назвати явищем «необхідним для демократичного суспільства» [579, с. 329-332]. Ця справа стала справжнім каменем спотикання для багатьох суддів ЄСПЛ, зважаючи на кількість окремих думок щодо рішення.

ЄСПЛ у 2006 році у контексті застосування класичної комбінації ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ відмовив у прийнятті до розгляду справу *Savoia and Bounegru v. Italy*, тобто визнав її неприйнятною [580]. Суть справи полягала у тому, що перший заявник Алессандро Савоя, громадянин Італії, вирішив одружитися із другою заявницею Светланаю Бунегру, громадянкою Молдови. Оскільки Светлана Бунегру не отримала візу для в'їзду в Італію з метою одруження, то одружилися заявники в Молдові. Згодом вони переїхали до Італії, оскільки Светлана Бунегру, будучи на той час вагітною, отримала в'їзну візу як член сім'ї громадянина Італії, і вони вирішили проживати у Римі. З часом Светлана Бунегру забажала перевезти в Італію своїх близьких родичів, однак органи публічної влади Італії повідомили її про те, що в'їзна віза може бути видана винятково її матері, а не братам.

Будучи одруженими понад 5 місяців, заявники подали прохання про отримання Светланаю Бунегру громадянства Італії, однак органи публічної влади Італії відмовили їй у цьому, мотивуючи свою відмову тим, що відповідно до чинного законодавства Італії громадянство цієї держави можуть, насамперед, отримати ті особи, які перебувають у шлюбі з італійськими громадянами і спільно проживають півроку, а сама процедура отримання громадянства триває 730 днів.

Заявники скаржилися на порушення ст. 8 Конвенції у контексті втручання органів публічної влади в їхнє сімейне життя подружжя в Італії, однак, ЄСПЛ наголосив, що не має підстав для ствердження, що близькі родичі Светлани Бунегру мають зв'язок із Італією, а тому відмова у видачі візи не є втручанням органів публічної влади Італії в їхнє сімейне життя. Також ніхто і ніщо не перешкоджає подружжю жити в Молдові. ЄСПЛ відзначив, що не завжди відмінність в однаковому ставленні до людей в аналогічній ситуації є

дискримінаційним, а тому порушує положення ст. 14 Конвенції щодо заборони дискримінації. Громадянство другого заявника у цій ситуації не заважає їй реалізувати свої права та свободи [581].

Важливим для опредметнення громадянства у контексті привілейованої натуралізації внаслідок усиновлення вважаємо рішення ЄСПЛ у справі *Wagner and J.M.W.L. v. Luxemburg* (2007) [582]. У цій справі заявник Жанна Вагнер, громадянка герцогства Люксембург, наполягала на порушенні ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ у зв'язку із реєстрацією у Люксембурзі усиновлення дівчинки із Перу та трансферту їй люксембурзького громадянства. Компетентні органи влади герцогства Люксембург відмовили у визнанні цього усиновлення у зв'язку з тим, що заявниця була матір'ю-одиначкою (це суперечить національному законодавству). ЄСПЛ «побачив» порушення ст. 8 (сімейні зв'язки існують *de facto* з часу усиновлення) і 14 ЄКЗПЛ (суд знайшов чіткі прояви дискримінації) [583].

Наступне рішення ЄСПЛ у контексті громадянства у справі *Biao v. Denmark* (2016), де заявниками були Усман Б'яо, громадянин Данії, родом із Того, та його дружина Асія Адамо Б'яо, громадянка Гани, які проживають у Швеції [584]. Перший заявник народився у Того, прожив 16 років у Гані, потім емігрував до Данії, де попросив притулок (отримав його через 2 роки). Згодом одружився з громадянкою Данії, отримав дозвіл на постійне проживання в Данії, розлучився. Проживши в Данії 9 років, Усман Б'яо отримав данське громадянство на підставі натуралізації (оскільки виконав всі формальні вимоги для цього). Через рік заявник одружився вдруге в Гані. Після одруження Асія Адамо Б'яо попросила дозвіл на постійне проживання в Данії на підставі одруження з громадянином Данії. Відповідно до положень закону Данії про чужинців возз'єднання сім'ї можливе лише у випадку якщо обидва з подружжя є віком понад 24 роки, а їхні спільні зв'язки з Данією є міцнішими, ніж із будь-якою іншою державою. Оскільки заявники між собою не спілкувалися данською мовою, не мали родичів у Данії та не навчалися у Данії, їхній спільний зв'язок із Данією був визнаний

менш міцним, ніж із Ганою, відтак другому заявникові було відмовлено у видачі дозволу на постійне проживання в Данії.

Використовуючи туристичну візу, Асія Адамо Б'яо поїхала спочатку в Данію, а згодом заявники разом переїхали у Мальмо, Швецію. В той же час у закон Данії про чужинців були внесені зміни, які стосувалися підстав возз'єднання сім'ї (тепер це було можливим для дружин / чоловіків осіб, які були громадянами Данії від народження чи переїхали у Данію малими дітьми, але легально прожили в країні 28 років) [585].

У подружжя, яке проживало у Швеції народився син, який отримав данське громадянство на підставі *ius sanguinis*. Асія Адамо Б'яо знову подала заяву про видачу дозволу на постійне проживання в Данії, але їй було відмовлено (цього разу не лише на підставі недостатньо міцних спільних зв'язків із Данією, але й вищезгаданого «правила 28 років»). Обидва заявники вважали це правило дискримінаційним (непряма дискримінація осіб за етнічним походженням, які отримали данське громадянство на підставі філіації та натуралізації).

ЄСПЛ відзначив, що, по-перше, Конвенція не гарантує право на возз'єднання сім'ї, а тому відмінності у підставах до цього не є предметом розгляду, по-друге, у законі Данії про чужинців не йдеться про непряму дискримінацію осіб за етнічним походженням. Відомо, що «правило 28 років» є дискусійним поміж різних міжнародних інституцій, однак, воно не створює підстав для дискримінації осіб за етнічним походженням (п. 33 рішення). Це правило є пропорційним, оскільки стосується всіх громадян Данії, незалежно від того, як вони отримали данське громадянство (на підставі філіації, натуралізації чи реінтеграції тощо). Суд постановив, що у цій справі відсутнє порушення «класичної комбінації» у контексті громадянства (ст. 8 у поєднанні зі ст. 14 Конвенції) [586].

Александра Тіммер, правник Нідерландського інституту з прав людини, коментуючи це рішення ЄСПЛ у 2014 р., наголошувала, що дискусійним є те, що, по-перше, ЄСПЛ не вважає Європейську конвенцію про громадянство важливою правовою підставою для цієї справи (п. 95 рішення), незважаючи на те, що ця

конвенція теж є документом Ради Європи, а Данія її ратифікувала у 2002 році. По-друге, у подружжя є син, який набув громадянство Данії за народженням на підставі *ius sanguinis*, але який не може жити у Данії легально з обома батьками, оскільки возз'єднання сім'ї неможливе у зв'язку з вимогами «правила 28 років» [587].

В окремій думці до рішення Великої палати у 2016 Ганна Юдківська, діюча суддя ЄСПЛ від України, відзначила, що «стаття 8 Конвенції *prima facie* не захищає вибір сім'ї проживати у конкретній державі, якщо один з подружжя не є громадянином цієї держави, і ця держава не повинна виконувати свої зобов'язання, якщо йдеться про заборону на возз'єднання сім'ї для негромадян лише в дуже серйозних випадках». Також, на її думку, ст. 14 була порушена, оскільки «правило 28 років» таки має ефект непрямой дискримінації в силу надання переваги в однаковій ситуації громадянам Данії данського походження.

Рішення ЄСПЛ у цій справі виявилось далеко неоднозначним, оскільки троє суддів у спільній окремій думці відмовилися розуміти антидискримінаційну статтю 14 Конвенції як таку, що дозволяє виникнення «громадянства другого класу», оскільки очевидно нейтральне для національної безпеки Данії «правило 28 років» виокремлює серед громадян Данії групу натуралізованих громадян, тоді як громадяни за народженням потрапляють у привілейоване становище [588].

І хоча у рішенні ЄСПЛ у цій справі часто згадується справа *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom* (1985), основною відмінністю у їх регламентуванні є непряма дискримінація на підставі місця народження. Особливо у контексті застосування статті 5(2) Європейської конвенції про громадянство, де чітко сказано, що «кожна держава-учасниця керується принципом заборони дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше» [589]. Зазвичай, громадянство передбачає застосування принципу рівності для усіх осіб, які володіють цим політико-правовим статусом.

І нарешті, недавнє рішення ЄСПЛ у справі *Ramadan v. Malta* (2016) [590], яке за словами Ганни Юдківської є першою справою ЄСПЛ щодо позбавлення

громадянства, бо аналогічні попередні скарги були «відкинуті як несумісні з *ratione materiae*, оскільки Конвенція не гарантує права на громадянство» [591]. Однак, враховуючи еволютивну інтерпретацію Конвенції, в останні роки Суд не виключав, що свавільна відмова у громадянстві може в певних випадках мати суттєвий вплив на приватне життя особи. Це стосується (іноді більшою мірою) і випадків свавільного позбавлення вже набутого громадянства на підставі натуралізації.

У цій справі заявник стверджував, що позбавлення його мальтійського громадянства порушило права, гарантовані йому ст. 8 Конвенції, оскільки в результаті він став особою без громадянства [592]. Свого часу він повинен був відмовитися від свого єгипетського громадянства, щоб стати громадянином Мальти, оскільки ні Єгипет, ні Мальта не визнавали можливість подвійного громадянства в особі. Проаналізувавши два аспекти – чи було позбавлення громадянства свавільним та наскільки серйозними були наслідки цього рішення для приватного життя заявника, Суд п'ятьма голосами проти двох, не знайшов порушення ст. 8 Конвенції.

На увагу фахівців заслуговує окрема думка португальського судді ЄСПЛ Паулу Пінту де Альбукерке, де він критикує «невиправдані, драконівські заходи» щодо заявника, оскільки в ній здійснений аналіз права на громадянство відповідно до міжнародних та європейських правових норм.

Також Марі-Бенедікт Дембур, професор права та антропології в університеті Брайтона, у своєму коментарі до цього рішення ЄСПЛ наголошує, що «на жаль, ми звикли, що ЄСПЛ відмовляється виміряти серйозність питань громадянства» [593]. Відтак вона критикує це рішення ЄСПЛ, оскільки, по-перше, ЄСПЛ розглядає однаково припинення (анулювання) громадянства та втрату доступу до громадянства. По-друге, складається враження, що ЄСПЛ передбачає, що немає значення, що заявник у результаті припинення громадянства стане апатридом (особою без громадянства). По-третє, ЄСПЛ дозволяє собі сумніватися у цьому. І нарешті, ЄСПЛ звинувачує заявника у цьому.

Європейський суд з прав людини послуговується Конвенцією Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року як правовим барометром щодо встановлення порушення прав людини, наявності дискримінації у діях органів публічної влади чи їхнього втручання у приватне чи сімейне життя людей. Рішення Суду, зокрема у справах *Genovese v. Malta* (2012) і *Ramadan v. Malta* (2016), можуть стати ефективним інструментом та законною підставою для перегляду європейськими державами свого національного законодавства з громадянства з метою забезпечення та підсилення ідеї людиноцентризму у громадянстві.

3.4 Трансформація світоглядних уявлень про правову природу апелятивності у теорії громадянства

Чи не найбільшою втаємниченістю у науці – у всіх її галузях – позначена людина в її бутті, як не дивно, у її походженні (у ХХІ столітті), у співвідношенні життя й існування; природного, соціального, персонального і трансцендентного; в її світовому знаходженні (позиціонуванні) та виборі цінностей. Невичерпність людського прирівнюється до проблематичності буття. А попри все, незмірно людському *homo sapiens* властиві ініціація вчинків і діяльності, завдяки яким вона розв’язує виклики долі (чи принаймні прагне це зробити), уникає явних суперечностей та незрозумілих ускладнень подій, виявляє свій праксис і життєву цілеспрямованість, укладає набір власних цінностей та проявляє активність у змаганні за них, ініціює дії і творить поступ не лише свій власний, а й колективний суспільний чи навіть глобальний світовий.

До переліку характеристик людини Віктор Петрушенко вводить поняття «індивідуалізація» і описує його як неповторну та унікальну природну властивість, притаманну кожній людині, та соціальну якість належати до людського роду, мати своєрідний універсум (тотальну єдність) свого життєвого самоздійснення [594, с. 361]. Кожна особа усвідомлює власну повну ідентичність з іншими людьми, але повинна усвідомити унікальність та неповторність (у певному

розумінні іншій) у своїх характеристиках і виявленнях. Від народження людини ця іншій проявляється, насамперед, в її імені (іменах).

На жаль, до цього часу проблематика найменування (апелятивації, обрання імені, його реєстрація органами публічної влади, сприйняття особою у підлітковому та дорослому віці) є недостатньо науково вивіреною й осмисленою усіма суб'єктами цього процесу.

Окресливши характер інтеграції між іменем та іншими речами у світі (проблема інтенціональності), американський вчений-філософ Саул Кріпке (*Saul Kripke*) опублікував у 1980 році книгу «Найменування та необхідність (*Naming and Necessity*)» [595]. Ця книга є т.зв. стенограмою його трьох лекцій, прочитаних у січні 1970 року в університеті Принстона і вважається однією із кращих книг ХХ століття з аналітичної філософії [596, с. 253-355]. У ній С. Кріпке, будучи прихильником причинної теорії посилання (*causal theory of reference*), розглянув та критично проаналізував погляди філософів Готтльоба Фреге (*Gottlob Frege*), Бертрана Рассела (*Bertrand Russell*), Людвіга Вітгенштайна (*Ludwig Wittgenstein*) та Джона Серля (*John Searle*) на ім'я у контексті філософії мови, а саме описової теорії імен (*descriptivist theory of proper names*) [597, с. 253-355]. Філософи Г. Фреге і Б. Рассел називали ім'я «скороченою дескрипцією», а на переконання Л. Вітгенштайна та Дж. Серля ім'я – це «пучок дескрипцій», що кумулятивно свідчить про проблематику референції [598, с. 50-67].

Суть описової (дескриптивної) теорії імен (т.зв. теорії Фреге-Рассела) полягала в тому, що сенс або смисловий зміст власного імені збігається з описом (*description*), поданим оповідачем, в той час як їхні посилання (покликання), визначаються самим об'єктом, який відповідає цьому опису. Тобто, для кожного власного імені *A* існує певна сукупність описів *X*, яка пов'язана з *A*, що становить сенс для *A*. Британський філософ Б. Рассел наводив як приклад ім'я «Аристотель», яке він пов'язував із посиланням, що це «останній величний філософ стародавньої Греції» [599, с. 479-493]. Найточніше можемо сформулювати смисл описової (дескриптивної) теорії імен (теорії Фреге-Рассела) на підставі семантичного трикутника «ім'я - смисл - референт».

Вже у 50-70-х років минулого століття, відбувся певний перегляд теорії Фреге-Рассела на підставі поглядів американських філософів Саула Кріпке, Гілларі Патнема, Пітера Стросона та інших. Так, С. Кріпке не погоджувався з такою тезою, скептично називав її слабкою, стверджуючи, що для найменування завжди існує причинний зв'язок [600, с. 253-355]. На його думку, кожне ім'я *X* відповідає кластеру різних властивостей та ознак, однак деякі з них є настільки індивідуальними та неповторними, що відповідають конкретній людині. Характеризуючи ім'я *Аристотель*, він пов'язував його із «найвизначнішим учнем Платона, засновником логіки, наставником Олександра Македонського».

З іменем цього давньогрецького філософа Платона дослідники філософії права пов'язують його класичний діалог «Кратил (*Κρατύλος*)», в якому мислитель, розмірковуючи над дискурсом правильності імен, однозначно писав, що «знання імен є найбільшою частиною знання» [601, с. 15]. Як свого часу писав Микола Бердяєв, французький філософ-екзистенціаліст родом із України, «людина є істотою оцінювальною. Визначення цінностей та встановлення їх ієрархії є функцією свідомості» [602, с. 17-29]. Як же кваліфікується ця свідомісна референція у нашій ментально-правовій матриці?

У рамках теорії права ми чи не вперше проаналізуємо основні тенденції державної політики у галузі антропономастики, які стосуються реалізації права людини на ім'я, мотивів та критеріїв вибору власного імені новонародженої дитини, передумов його державної реєстрації органами публічної влади тощо. Насамперед, йдеться про застосування цього права у контексті положень статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) та статті 14 (заборона дискримінації за будь-якою ознакою) Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, як окремо, так і в поєднанні.

Правдиво, як писав французький філософ, соціолог та антрополог П'єр Бурдьє (*Pierre Bourdieu*) у науковому дослідженні «Мова та символічна влада (*Language and Symbolic Power*, 1991 р.)», сутність людини визначається завдяки її іменуванню [603, с. 37-42]. З давніх-давен науковці розрізняли слова та імена,

зокрема, деякі з них наголошували, що імена – це «стерилізовані слова», які втратили своє первинне значення та використовуються як «лейбли» чи «ярлики» для ідентифікації людей. Інші науковці відзначали, що кожне ім'я – це «поема одного слова мовою певних шифрів», що однак не завжди є правдою [604].

Британський мислитель Томас Гоббс написав свій другий трактат із трилогії, присвячений людині, її розуму та пізнанню, «Про тіло (*De Corpore*)» десять років і опублікував його у 1655 році у Лондоні. Відомо, що англійською мовою цей трактат був опублікований у 1656 році. Філософ відзначив у пункті 4 частини II цього трактату, повна назва якого «Елементи філософії. Частина перша. Про тіло (*Elementorum philosophiae sectio prima. De Corpore*)», що «назва (ім'я) – це слово, прийняте із задоволенням, щоб служити позначкою, яка може викликати в нашому розумі думку, подібну на ту, яку ми мали раніше, і яка, промовляючи її до інших, нестиме їм певне значення, яке ми мали на увазі»¹⁸.

Теорія імені зобов'язана своїм творенням німецькому філософові-ідеалісту Вальтеру Беньяміну (*Walter Benjamin*), який стверджував, що, з одного боку, ім'я – це слово, створене Богом, яке має вигляд власної назви людини, а з іншого – його створення є результатом комунікації людей в суспільстві [605]. Його авторству належить концентрована суть думки і сенсу речі, ономатургії, бо «в імені – духовна сутність людини розкриває себе Богові» [606, с. 148]. Квінтесенцією спільного одкровення обох філософів (В. Беньяміна, В. Єрмоленка), певним успадкуванням філософських та естетичних традицій XIX-XX століть стала теза, що «природа досягає онтологічного піку у своїх іменах», а людина – це єдине із її творінь, яке наділене правом давати імена іншим людям [607, с. 151].

Європейські вчені (зокрема А.М. Гросс [608, с. 269-284] та Дж. Шер Кушнер [609, с. 313-364]) переконані, що ім'я людини, перебуваючи на перехресті публічного та приватного життя, є джерелом ідентифікації (у сенсі державної реєстрації народження та паспортизації, як це передбачено у національному законодавстві) та комунікації (у вигляді реалізації кожною людиною права на ім'я

¹⁸ Детальніше дивитися тут: <https://plato.stanford.edu/entries/hobbes/>. (02.01.2019)

на підставі застосування національного законодавства та міжнародно-правових актів).

Вважається, що право людини на ім'я є невід'ємним та невідчужуваним, належить до особистих немайнових прав, а тому потребує встановлення чітких, логічних та виважених критеріїв правового регулювання реєстрації імені дитини, керуючись не лише здоровим глуздом батьків, а й конкретними рекомендаціями держави у контексті реалізації мовної політики, збереження самобутності та національної ідентичності [610, с. 95-99]. Традиційно правовідносини щодо забезпечення особистих немайнових прав людини, які забезпечують соціальне буття фізичної особи і до яких, передусім, належить її ім'я, вважаються абсолютними [611, с. 94].

Серед основних класифікаторів особистих немайнових прав людини виділяють права, які спрямовані на індивідуалізацію особистості. Серед них чільне місце посідає право людини на ім'я. Так, на думку Елізабет Еменс (*Elisabeth Emens*), американської дослідниці соціальних вчень, «імена, зазвичай, розташовуються серед тривіальних і фундаментальних, соціальних практик, які, вочевидь, вибирають батьки для своїх новонароджених дітей і «ставлять вирішальну крапку» у зв'язку між особистою ідентичністю людини та зовнішнім світом» [612, с. 761, 768, 861-862].

Серед представників української наукової спільноти дослідженням права людини на ім'я (антропономастиком) займалися передусім філологи, етнологи, історики, соціологи та філософи (серед них Л. Белей [613], Н. Дзятківська, В. Ірклієвський [614], Г. Лозко, Л. Скрипник, І. Трійняк [615], П. Чучка [616]) і лише кілька правників (Н. Кузнецова [617, с. 27-35], З. Ромовська [618], С. Сліпченко [619, с. 349-361; с. 96-104] та Р. Стефанчук [620, с. 83-97;], однак, винятково в рамках сучасної цивілістичної доктрини «як особисте немайнове право, що забезпечує соціальне буття фізичної особи»). Саме тому, ми можемо впевнено стверджувати, що питання щодо права на ім'я, філософії його вибору та підстав державної реєстрації власного імені дитини є актуальним і дуже

важливим з огляду на прогресуючу глобалізацію, перманентну міграцію, а також розвиток транскордонного співробітництва в Європі та у світі.

Прикметно, що питання вибору та реєстрації імені лежить у правовій площині, оскільки йдеться не лише про ідентифікацію громадян, а також про їхні взаємовідносини між собою та органами публічної влади, реалізацію прав людини. Як бачимо, стаття 294 чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року закріплює право фізичної особи на ім'я [621]. Коментуючи дану правову норму, професор Зорислава Ромовська наголошує, що зміст цього права людини складається, насамперед, з таких елементів, як: право бути названою; право володіти, користуватись і розпоряджатись своїм іменем; право називатися іншими так само, як нарекли батьки; право не погоджуватися з будь-якими спробами переінакшити надане батьками ім'я; право на звернення до відповідних органів із заявою про зміну наданого батьками імені [622, с. 339].

На наше переконання, саме у цьому контексті виникає декілька важливих запитань, які потребують невідкладного та ефективного правового регламентування в Україні:

– по-перше, необхідно з'ясувати, чи потрібен в Україні т.зв. «каталог імен», розроблений завдяки спільним діям лінгвістів та правників на підставі правопису української мови, як державної (ст. 10 Конституції України 1996 року), затверджений на законодавчому рівні Верховною Радою України, який може бути правовою підставою реєстрації фізичних осіб (чи відмови у ній) органами публічної влади;

– по-друге, необхідно проаналізувати, які правила та підстави реєстрації органами публічної влади фізичних осіб (їхніх імен) є найбільш притаманними та важливими для України?

– по-третє, доцільно правильно визначити кількість імен, якими одночасно можна називати дитину, оскільки важливим тут є не лише збереження національної ідентичності людини, а також дотримання культурних і релігійних традицій та звичаїв.

Даючи відповідь на перше питання щодо актуальності розроблення, законодавчого закріплення та застосування «каталогу імен» для реєстрації імен органами публічної влади, переконані, що сучасний стан антропоніміки та іменний репертуар в Україні потребує чіткого законодавчого визначення у вигляді «каталогу імен». Аналіз основних досліджень з антропоніміки українських вчених дає підставу розмірковувати про необхідність правового зрозумілого та логічного осмислення й визначення загальних критеріїв вибору власних імен немовлят та підстав їхньої подальшої реєстрації органами публічної влади.

У давнину на українських теренах походження та значення імен були предметом численних досліджень. Однією із таких найвідоміших праць справедливо вважається «Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіє», укладений Памвою Бериндою, надрукований коштом автора в Києво-Печерській лаврі у 1627 р. та перевиданий у 1653 р. в Кутеїнському монастирі. Науковці відзначають, що цей «Лексикон...» є результатом майже тридцятирічної скурпульозної праці вченого-лексикографа, здійсненої (як відомо з передмови до «Грінченкового» словника) за пропозицією Теодора Балабана, у маєтку котрого він жив [623, с. 4]. Для укладення «Лексикону...» Памва Беринда послуговувався церковнослов'янсько-українським словником Лаврентія Зизанія (Тустановського), надрукованим у 1596 році у Вільно під назвою «Лексис СирѢчь РеченїА, Вѣкрат(ѣ)цѢ събран(ѣ)ны. И из словес(н)скаго языка, на просты(й) Рускій ДїАле(к)тъ Истол(ѣ)кованы» [624, с. 3-7].

Відомо, що «Лексикон...» Памви Беринди поділяється на дві окремі частини і в цілому налічує близько 7 000 словникових статей, які перекладені або тлумачені українською літературною мовою XVII століття [625, с. 271]. Прикметно, що перша частина «Лексикону...» – це перекладний словник, що за своєю суттю нагадує сучасні диференціальні словники [626, с. 271]. Однак, нас цікавить саме друга його частина – «ω(т) Єврейскаго, Греческаго же и Латїнскаго, и ω(т) иных Языкѡвъ начынающаАсА Имена свойственнаА...» – це словник іншомовних слів, загальних назв і власних імен, які зустрічалися в

тогочасній літературі. Саме реєстр цієї другої частини словника складають в абсолютній більшості слова іншомовного походження — загальна лексика і власні назви (імена людей) [627, с. 271].

Вчені наголошують, що одним із базових джерел, використаних Памвою Бериндою під час укладання «Лексикону...», а саме для тлумачення власних імен, став VII том багатомовного видання т. зв. «Королівської Біблії» [628, с. 271]. Це багатомовне видання під назвою латиною «*Biblia sacra hebraice, chaldeice graece et latine*» було упорядковане групою європейських мовознавців XVI століття під керівництвом і редакцією іспанського вченого-сходознавця, монаха-домініканця, професора університету в м. Саламанка (Іспанія), Беніто Аріаса Монтано (Benito Arias Montano). Видання т. зв. «Королівської Біблії» було частково профінансоване Філіпом II «Розсудливим», королем Іспанії (1556–1598) та надруковане у друкарні нідерландського гуманіста Крістофа Плантена (Christophe Plantin), в одній із найбільших тогочасних типографій Європи, протягом 1569–1573 років у м. Антверпені (сучасна Бельгія). Серед восьми томів цього видання найбільшу лінгвістичну та теологічну вагу мали останні два томи, в яких були подані словники імен.

Згаданий нами «Словарь української мови» (т.зв. «Грінченковий» словник) — це класичний зразок комісійної громадської праці, яка тривала 46 літ (протягом 1861–1907 років) і мала великий вплив на усталення української літературної мови й літературного правопису. У пізнішій редакції словника наприкінці четвертого тому, виданому у 1909 році, є доданий із власних матеріалів Б. Грінченка список імен, прийнятних для хрещення немовлят, якого не було у перших редакції 1907 року [629, с. 548–563].

На даний час в Україні не існує законодавчо закріпленого чи рекомендованого до використання «каталогу імен» [630], з якого можна і потрібно вибирати ім'я для немовляти, як це є, до прикладу, в Аргентині, де в законодавстві наявні чітко передбачені підстави відмови у реєстрації імені новонародженої дитини (імена екстравагантні, смішні, створені всупереч звичаям; ті, які відображають політичні чи ідеологічні течії або якщо вони можуть викликати

непорозуміння щодо статі дитини тощо) [631]. Також в українському правовому полі відсутні роз'яснення чи коментарі вчених-фахівців до даних положень Сімейного кодексу України 2002 року [632], як це є в Іспанії, де на законодавчому рівні розписані питання щодо реєстрації імен та запропоновані зміни до законодавства з огляду на еволюцію протягом останніх тридцяти років [633].

В Україні, незважаючи на відсутність правового осмислення акту найменування, ми не можемо констатувати бідність «іменного репертуару», а тому вибір імені немовляти є юридично вільним і повністю залежить від волі батьків [634, с. 73]. Як вважає Л. Белей, у такій ситуації держава «несвідомо переклала на батьків клопоти та всю відповідальність щодо якісного складу українського реєстру імен» [635, с. 5]. У нормах чинного СК України немає спеціального застереження, яке ім'я не варто давати немовляті. Отже, в Україні не існує жодної «цензури» з боку держави (органів публічної влади) на імена, а це означає, що тепер все «в руках батьків»: як вони скажуть (напишуть), таке ім'я дитині і зареєструють, незалежно від того, чи обраний нормативний варіант є правильним чи помилковим у правовому та лінгвосоціоментальному узусі.

На нашу думку, будь-які мотиви вибору власного імені дитини повинні враховувати декілька загальних рекомендацій:

- ім'я не повинно бути співзвучним із загальними назвами (побутовим поняттям, назвою продукту чи якщо воно має виразну негативну оцінку);
- ім'я не повинно бути співзвучним із власними назвами (географічними, топонімічними);
- потрібно реєструвати повне ім'я, а не скорочений його варіант;
- ім'я має гармонійно поєднуватися із прізвищем дитини, але не повинно з ним збігатися з ним – це добре для псевдо, а не для імен;
- ім'я та прізвище не повинні збігатися чи римуватися (оскільки це може стати підставою для булінгу дитини у майбутньому);
- варто уникати називати дівчат іншомовними іменами, які закінчуються на – і чи на приголосну;

Однак, тут необхідно пам'ятати про наявні винятки, по-перше, в українському іменному репертуарі давно присутнє ім'я Любов, яке зараз не є популярним, а використовується винятково на підставі релігійного мотиву та сімейних традицій, і, по-друге, таке ім'я дівчинці може бути надане відповідно до традицій національної меншини, якщо її батьки є її представниками.

– варто уникати використання іншомовних імен, якими за кордоном називають як дівчат, так і хлопців (т.зв. імен-унісекс), які можуть викликати непорозуміння щодо статі дитини;

– не варто нарікати новонароджених громадян України іншомовними іменами, якщо існують українські відповідники цього ж імені;

Єдиним винятком з цього правила може бути випадок, коли таким іменем дитину нарікають відповідно до традицій тієї національної меншини, до якої належать її батьки.

– ну і нарешті, як батькам, так і органам публічної влади, відповідальним за реєстрацію народжень, потрібно стежити за правильним правописом імен немовлят.

Що ж стосується правил та особливості реєстрації органами публічної влади фізичних осіб (їхніх імен), то важливо зауважити, що в Україні відповідно до ст. 144 СК України в редакції від 10 листопада 2016 року, батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС) з одночасним визначенням її походження і присвоєнням прізвища та імені, яке на підставі ч. 1 ст. 146 цього ж Кодексу визначається за згодою батьків дитини [636, с. 83-97]. Зазвичай, нарікання іменем (найменування) дитини відбувається на підставі наступної ч. 2 ст. 146 цього ж Кодексу, де сказано, що «дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько» [637].

В Україні на даний час існують лише певні загальні норми, які ми вважаємо основою правового осмислення найменування. Під час реєстрації імені немовляти повинні бути максимально можливо враховані його інтереси (ч. 8 ст. 7 СК

України), ім'я повинне бути виbrane в межах розумності (ч. 9 ст. 7 СК України) та на підставі сучасних моральних засад суспільства. Зазвичай, існують певні ментально звичаєві обмеження і традиції у виборі імені немовляти, оскільки не варто називати дітей однієї статі в одній сім'ї однаковими іменами чи називати немовля іменем раніше померлої дитини тощо.

Узгоджуючи власні суб'єктивні бажання, уявлення, традиційні і звичаєві претензії та амбіції зі здоровим глуздом, українською ментальністю, з реальним становищем новонародженої дитини, з її майбутнім, з передбачуваними особливостями та обставинами, батьки свідомо чи несвідомо вибирають своїй новонародженій дитині долю. Своїм походженням власні імена дітей завдячують естетичним чи політичним вподобанням батьків; міфології, релігії та історії; назвам рослин, тварин, річок, озер та гір, міст чи країн, а також рисам характеру людини, її зовнішності чи професії (що часто є підставою відмови у державній реєстрації імен новонароджених в інших державах світу) [638, с. 123-131]. З'являються імена на честь політичних переконань та уподобань батьків, їхнього бажання назвати дитину сучасним, престижним іменем та водночас увіковічнити пісні та співаків, кінофільми та їх героїв, літературні твори та їх персонажів, міфічні істоти, спортивні клуби та спортсменів тощо [639, с. 88].

Іншими суттєвими, проте інколи цілком контроверсійними, мотивами вибору власного імені дитини, є, з одного боку, традиція, а з іншого – мода. Традиція може бути різною, на переконання І. Трійняка, це і національна, територіальна, і сімейна, заснована на особливостях кожної сім'ї, кожної родини [640, с. 7]. Такий мотив вибору власного імені дитини як мода на нові чи давні імена, зазвичай, відбувається під впливом внутрішніх мовних тенденцій та зовнішніх соціально-естетичних факторів.

Однак і в Україні мода щодо вибору власного імені дитини не завжди є повсюдною, як стверджує професор Павло Чучка, у кожній місцевості є авторитетні та неавторитетні імена, які з'являються на підставі місцевих особливостей, а також мода на імена змінюється і в часі, і в просторі [641, с. 81]. Найбільшим досягненням і водночас найсерйознішою загрозою для збереження

національної самобутності є популяризація іншомовних імен чи їх варіантів, чому, на думку Леся Белея, сприяє декілька чинників: по-перше, сприйняття імені як «модного аксесуару» завдяки його незвичній екстравагантності чи уявній соціальній респектабельності та, по-друге, потрапляння іншомовних імен чи їх варіантів, не проходячи жодної експертизи та навіть цензури [642, с. 50].

До основних мотивів сучасного вибору імен для немовлят, є: родинна та релігійна традиція; вшанування видатних осіб; милозвучність імені. Без сумніву, цей перелік можна продовжити. Справедливою є заувага професора П. Чучки, що «найменувач (тобто батьки немовляти) не є абсолютно вільним при виборі імені, оскільки він не може обрати за ім'я будь-який знак» [643, с. 72]. З такою тезою можна було б погодитися зважаючи на ситуацію з реєстрацією імен у багатьох державах Європи та світу.

Традиційно у світі вибір імені дитини не вчиняється батьками волонтаристськи, а є передбаченим у правовому полі. Так, право на ім'я наявне у конституціях багатьох держав світу, зокрема, Австрії (ст. 10(7)), Ефіопії (ст. 36(1в)), Ірландії (ст. 40(3.2)), Італії (ст. 22), Норвегії (ст. 6(4)), Португалії (ст. 26(1)), Угорщини (ст. 29(1)) тощо. До прикладу, ст. 22 Конституції Італії проголошує, що «жодна людина не може бути позбавлена правоздатності, громадянства та імені з політичних мотивів» [644]. Аналогічно у ст. 26 ч. 1 Конституції Португалії 2005 року відзначено, що «визнається право кожного на особисту ідентичність, правоздатність, громадянство, добре ім'я та репутацію, вигляд, право на висловлювання, право на захист приватного та сімейного життя» [645].

В Австралії наявний список дозволених та окремо список заборонених імен як для дівчат, так і хлопчиків. Відомо, що для імені дитини можуть бути використані літери винятково англійської абетки¹⁹, але не дозволяється вживати квадратні дужки чи пропуски, використовувати гасло як ім'я (наприклад, Храни мати Землю!) [646]. У Новій Зеландії кількість знаків у імені не може

¹⁹ В Ісландії в іменах можуть бути використані букви винятково ісландської абетки, у Португалії – португальської, у Франції якщо є французький варіант імені іншомовного походження, то саме він і буде зареєстрований офіційно.

перевищувати 100. У Канаді інша ситуація: в штаті Онтаріо не можна використовувати числа чи символи в іменах, а в штатах Квебек чи Саскачеван органи публічної влади можуть відмовити у реєстрації імені та змусити батьків змінити ім'я дитини, якщо воно може викликати непорозуміння чи стати предметом буллінгу дитини у майбутньому (схожа практика є у Мексиці) [647, с. 123-131].

В Ісландії теж є зафіксований реєстр дозволених та відхилених, як жіночих, так і чоловічих, імен. Зокрема, у 2016 році відмовили у реєстрації 11 жіночих та 4 чоловічих імен. Найчастіше, основними підставами відмови у реєстрації імені стає те, що ім'я є іноземного походження (Адріана, Гектор, Даніела, Соня), складається з літер, відсутніх в ісландській абетці (Зої, Клеопатра, Зар), може викликати непорозуміння щодо статі дитини (Омід).

Найвідомішим випадком в Ісландії стала справа щодо реєстрації імені Блер Б'яркардоттір Рунарсдоттір (*Blær Bjarkardóttir Rúnarsdóttir*), у якій органи публічної влади відмовляли протягом 15 років у реєстрації цього імені. Підставою для відмови у реєстрації стало те, що ісландською це ім'я означає «легкий вітер» і може слугувати лише для використання як чоловіче ім'я, а тому у свідоцтві про народження замість імені було записано *Stúlka* (ісландською означає «дівчинка») [648, с. 131].

Її мати, відома ісландська журналістка, Бйорк Ейдсдоттір (*Björk Eiðsdóttir*), стверджувала, що ім'я Блер може бути жіночим, оскільки Гальдур Лакснесс (*Halldór Laxness*), ісландський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1955 року, використав саме це ім'я для жіночого персонажу у своїй новелі «Риба може співати (*Brekkukotsannáll*)» 1957 року. За повідомлення інформаційного агентства ВВС остаточну «крапку» у цій справі поставив місцевий суд Рейк'явіка у січні 2013 року, який визнав, що ім'я Блер може бути як жіночим, так і чоловічим, а Блер Б'яркардоттір Рунарсдоттір має конституційне право на ім'я²⁰.

²⁰ Детальніше дивитися тут: <http://www.bbc.com/news/world-europe-21280101>.

Відомо, що у списку імен у Данії станом на 1 січня 2017 року є 18 000 імен для дівчаток і 15 000 імен для хлопчиків. Щороку у Данії реєструють народження понад 1 000 немовлят, у 15–20% випадків батькам у їхньому виборі імені та його подальшій реєстрації данськими органами публічної влади відмовляють. Якщо батьки хочуть назвати дитину іменем, якого немає у списку, то вони повинні аргументовано пояснити свій вибір, однак, це не завжди гарантує позитивну відповідь органів публічної влади Данії та наступну реєстрацію імені дитини. Зазвичай, ім'я повинно вказувати на стать дитини і відповідати правилам правопису данської мови, а також не може бути тотожним прізвищу дитини.

Схожі вимоги наявні у законодавстві Фінляндії (ст. 32 фінського закону «Про імена»). Важливим у цьому дискурсі вважаємо рішення ЄСПЛ у справі *Johansson v. Finland* (2007) [649], де суд, зваживши всі надані аргументи, вирішив, що відмова компетентних фінських органів державної влади зареєструвати ім'я сина фінського подружжя Міки та Яани Йоханссонів «Аксель Мік», оскільки така форма вимови не узгоджується з фінською практикою надання імен, не є пропорційною (ім'я не є новим, бо до народження хлопчика декілька інших фінських малюків були названі цим іменем, а також немає жодних підстав вважати, що це матиме негативні наслідки для збереження культурної та мовної ідентичності Фінляндії). А тому були порушені ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ [650].

В іншій скандинавській державі, у Швеції, існує закон про найменування (*Namnlagen*), який був розроблений та прийнятий у 1982 році передусім для того, щоб відокремити імена, які може використовувати знать від тих імен, які можуть використовувати звичайні люди (*Швеція* – це одна із європейських конституційних монархій). Податкова адміністрація адмініструє у Швеції питання реєстрації імен, зокрема у вищезгаданому законі сказано, що «кожній дитині може бути дано одне або декілька імен, які протягом трьох місяців з дня народження дитини повинні бути повідомлені податковій службі Швеції» з метою наступної реєстрації (п. 30), а у п. 34 закону передбачені підстави, коли використання імені може бути заборонено і відповідно у реєстрації буде

відмовлено (ім'я є образливим, може викликати дискомфорт для дитини або з будь-якої іншої причини не підходить в якості імені) [651].

Цей закон набув чинності з 1 січня 1983 року, але протягом 2001–2013 років у Швеції проводилося реформування цього закону про найменування, зважаючи на велику кількість використання т.зв. «протестних» імен та відмову органів публічної влади їх зареєструвати. Наприклад, за повідомленням шведських ЗМІ у травні 1996 року подружжя шведів вирішило назвати свого сина іменем `Bvfxhxcxhxnprccscclllmmnprxvclmncckssqlbb11116`, яке складається із 43 знаків, що насправді вимовляється Альбін, як протест проти шведського закону про найменування 1982 року, і згодом було оштрафоване на 5 000 шведських крон (~ 682 долари США) за відмову вибрати для реєстрації юридично допустиме ім'я.

Неправильне використання критеріїв вибору батьками власних імен немовлятам найчастіше може стати підставою для відмови в їх подальшій державній реєстрації. Найчастіше підставами для відмови у реєстрації імені новонародженої дитини, передусім, є такі:

- ім'я є екстравагантним, смішним, непристойним або образливим (Бетмен у Мексиці, Маріхуана в Австралії, Манкі (англійською означає «мавпа») у Данії та в Об'єднаному Королівстві);
- є іноземним (Блер чи Гаррієт в Ісландії, Гешер у Норвегії) або вибране всупереч звичаям та традиціям (Галілей або Ньютон в Азербайджані, Ілейн чи Лінда у Саудівській Аравії);
- яке відображає політичні чи ідеологічні течії (Ататюрк в Азербайджані, Гітлер в Австралії, Осама бін Ладен у Німеччині, Месія чи Святий у Новій Зеландії), релігійні вподобання (Джихад у Китаї чи Франції);
- якщо воно є скороченим варіантом імені (Матті у Німеччині, Том у Португалії), може викликати непорозуміння щодо статі дитини (Елвіс у Швеції) або є схожим на прізвище (Андерсон чи Кеннеді в Німеччині);
- якщо воно збігається з назвою тварин, рослин, овочів, фруктів, комах, риб, чисел чи кольорів (Шпінат в Австралії, Вайолет (означає «фіолетовий») у Малайзії, Міні Купер у Франції);

– є занадто довгим, складним для написання (Brfxxccxhnprrccclllmmnprxvclmnckssqllbb11116 у Швеції), у вигляді цифрових значень (V8 чи 4Real у Новій Зеландії, 1000 у США), містить діакритичні (надрядкові чи підрядкові) знаки під час написання букв в іншомовних іменах, які вказують на правильну вимову імені (Рене, Renée чи Зоуї, Zoë в Австралії; Хосе, José у США чи Фаш, Faïch у Франції) або містить символи без фонетичної значущості (вигук або знак питання, букву Q, число π);

У контексті використання діакритичних знаків важливою є думка у справі Європейського суду з прав людини у справі *Baylac-Ferrer et Suarez v. France* (2008) та рішення у справі *Kemal Taşkin and Others v. Turkey* (2010)²¹.

– може викликати дискомфорт для дитини та / чи суперечить суспільним інтересам (Люцифер в Австралії, Сатан у Новій Зеландії, Демон у Франції чи Акума в Японії);

– є схожим на титул, посаду, персонажа, назву картини, країни чи міста, юридичної особи, продукту чи торгової марки (Самовар в Азербайджані, Президент в Австралії, Джеймс Бонд чи Фейсбук у Мексиці, Джастис (означає «справедливість») чи Дюк (означає «герцог») у Новій Зеландії, Мона Ліза чи Нірвана у Португалії, Джадж (означає «суддя») чи Квін (означає «королева») у США, Мангетен чи Нутелла у Франції, Ікеа чи Металліка у Швеції) тощо.

До прикладу, у Мексиці органи публічної влади можуть відмовити у реєстрації імені, якщо воно є зневажливим, принижує гідність дитини, є дискримінаційним за змістом або беззмістовне. А в Саудівській Аравії не можуть бути зареєстровані імена блюзнірські, які не є арабськими чи мусульманськими або суперечать культурі та цінностям королівства. У березні 2014 року Міністерство внутрішніх справ королівства Саудівська Аравія повідомило про 51 ім'я людини, які були заборонені для реєстрації компетентними органами державної влади.

²¹ Детальніше дивитися тут: <http://echr.ketse.com/doc/27977.04-fr-20080925/>

Відомо, що в Італії не можуть бути зареєстровані дивні та ганебні імена. Зокрема, за повідомленням газети «La Repubblica» у жовтні 2008 року суд остаточно заборонив зареєструвати хлопчика з іменем П'ятниця (Venerdì), що італійською означає день тижня, на зразок персонажа твору Данієля Дефо «Робінзон Крузо», мотивуючи своє рішення тим, що таке ім'я буде перешкодою для його «спокійних міжособистісних стосунків», перетворить хлопчика в «посміховисько» для його однолітків, а тому він може стати ймовірною жертвою булінгу у вигляді цькування, кепкувань чи інших принижень, придумування прізвиськ чи насмішок з боку однолітків.

І наостанок, варто нагадати, що у Франції питання антропомастики регламентує, передусім, Цивільний кодекс (т.зв. Кодекс Наполеона 1804 року), декілька законів 1972 і 1993 років та Циркуляр «Про спеціальні правила для різних свідоцтв про народження, що стосуються народження та походження (Circulaire du 28 octobre 2011 relative aux règles particulières à divers actes de l'état civil relatifs à la naissance et à la filiation)» від 28 жовтня 2011 року (до прикладу, п. 86 забороняє використання діакритичних знаків, оскільки імена повинні бути зареєстровані винятково французькою мовою) [652].

Так, за повідомленням французької газети «Le Figaro» 2 серпня 2017 року у Франції біля Тулузи народився хлопчик, батьки якого вирішили наректи його іменем Джихад (*Jihad*, «джихад» є фундаментальною ідеєю в ісламі та перекладається як «священна війна» проти невірних) [653]. Місцеві органи юстиції відмовили у реєстрації цього імені на підставі положення статті 57 Цивільного кодексу, де сказано, що реєстратор може відмовити у реєстрації імені, якщо він вважає, що таке «ім'я не відповідає інтересам дитини» [654]. Представники мерії Тулузи звернулися до прокурора Франції у контексті недавніх терористичних подій у Франції та світі загалом, який звернувся до суду у сімейних справах. Основним аргументом суду у визнанні відмови у реєстрації цього імені такою, що мала вагому підставу, став панівний принцип у сучасній доктрині антропомастики – врахування під час державної реєстрації імені інтересу дитини (*l'intérêt de l'enfant*), оскільки запропоноване батьками ім'я

створює непорозуміння, які могли б негативно вплинути на розвиток дитини та її майбутню інтеграцію у суспільство [655].

У Китаї протягом довгого періоду часу було заборонено нарікати новонароджених іменами представників колишньої імперської сім'ї. На даний час, у Китаї заборонено використовувати імена на підставі латинського правопису, у вигляді цифр чи інших некитайських символів (справа про комп'ютерний знак @).

Найвідоміша справа Джао С (Zhao C), де у якості імені є використана латинська буква С. Це перша справа у КНР, яка стосувалася права на ім'я. Органи публічної влади Китаю не дозволили Джао використовувати своє ім'я, оскільки воно порушувало встановлені правила. Схожа ситуація була з іменем іншого китайця Ванг @ (Wang @). Для імені дозволено використовувати винятково китайські символи, однак, лише ті, які є у комп'ютерному варіанті, а це понад 32 тисячі знаків. Немає обмежень щодо кількості символів в імені, однак, типові китайські імена складаються з 2–3, інколи 4 символів.

Цьогоріч ця заборона почала стосуватися й мусульманських релігійних імен, традиційних для уйгурів (етнічності тюркського походження, корінного народу Східного Туркестану, тепер Сіньцзян-Уйгурського автономного району Китаю, які традиційно є мусульманами-сунітами). За повідомленнями британських ЗМІ (інформаційного агентства BBC, газет «The Telegraph», «The Guardian») у квітні 2017 року Комуністична партія Китаю видала «Правила найменування для етнічних меншин», де під заборону потрапило 29 типово мусульманських імен²², зокрема такі як, Мухаммед, Іслам, Саддам, Арафат тощо. А вже у червні влада регіону видала постанову відповідно до якої, всі діти уйгурського походження віком до 16 років зобов'язані змінити свої «надто релігійні імена». Органи влади комуністичної держави переконані, що основною метою цієї заборони є послаблення своєрідної «арабізації» Китаю та гальмування поширення мусульманського екстремізму.

²² Детальніше дивитися тут: <http://islamhashtag.com/list-of-29-islamic-names-banned-by-china-in-xinjiang-region-april-2017/>.

У США вибір імені дитини залежить цілком і повністю від батьків (на підставі положень Першої та Чотирнадцятої поправок до Конституції США 1787 року), однак, все ж таки існує декілька обмежень, встановлення яких беззаперечно залежить від влади окремого штату. Історія обов'язкової державної реєстрації імен у США сягає кінця XIX – початку XX століть, йдеться, насамперед, про такі штати як, Массачусетс (1844 р.), Іллінойс (1877 р.), Нью-Йорк (1880 р.), Огайо (1908 р.), Пенсильванія (1906 р.), Флорида (1899 р.).

У реєстрації імені дитини може бути відмовлено, оскільки у деяких штатах існує обмеження на кількість букв в імені (Айова, Массачусетс) чи на вживання букв винятково англійської абетки (Каліфорнія); в інших – на використання цифр, ідеограм та піктограм як імен (Канзас, Нью-Джерсі, Массачусетс, Техас); в частині штатів заборонено вживати непристойні імена (Небраска, Нью-Джерсі) або діакритичні (надрядкові чи підрядкові) знаки при буквах в іншомовних іменах, які вказують на правильну вимову імені (Каліфорнія, Канзас, Массачусетс, Нью-Гемпшир); а в решти штатів взагалі немає окремого закону про це (Кентуккі) чи законодавчих обмежень (Аляска, Делавер, Іллінойс, Меріленд, Монтана) [656, с. 159-201].

Для вирішення питань, пов'язаних із антропономастиком, а саме із правом людини на ім'я та його реєстрацією органами публічної влади, серед правових інструментів Ради Європи найчастіше використовуються положення ЄКЗПЛ, а саме ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і ст. 14 (заборона дискримінації за будь-якою ознакою), як окремо, так і в поєднанні. Однак, цей перелік можливого застосування ЄКЗПЛ у контексті реалізації права людини на ім'я не є вичерпним. Поняття «приватне життя», передбачене ст. 8 ЄКЗПЛ у практиці ЄСПЛ, також не є чітко визначеним, і охоплює дуже широкий спектр питань. На підтвердження цієї тези наводимо думку Розалінд Інглиш, британської блоггерки, фахівця у сфері захисту прав людини, про те, що «щелепи ст. 8 ЄКЗПЛ відкриті вже досить широко»²³. Тому в об'єктив потрапляють питання, які

²³ Детальніше дивитися тут: <https://ukhumanrightsblog.com/2011/07/25/can-family-ties-in-article-8-terms-arise-out-of-mere-financial-dependency/> (17.12.2016)

пов'язані із вибором імені чи персональними даними особи, її реєстрацією та паспортизацією, возз'єднання сім'ї тощо. Межа між легітимним і нелегітимним втручанням органів публічної влади у приватне і сімейне життя є дуже крихкою, і аргументується переважно «легітимним інтересом» людини.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі *Guillot v. France* (1996) встановлено, що втручання держави у приватне та сімейне життя було легітимним і відповідало інтересу дитини [657]. Батьки дитини, громадяни Франції, хотіли зареєструвати ім'я своїй новонародженій доньці Фльор де Марі, Армін, Анжелі (*Fleur de Marie, Armine, Angèle*). Бажане для батьків ім'я дитини є іменем літературного персонажа новели Ежена Сю «Паризькі таємниці (*Les mysteres de Paris*)» 1843 року. Відповідні органи держави відмовилися зареєструвати перше ім'я дитини, оскільки воно не є передбачене у жодному календарі та не відповідає правилам написання і реєстрації імен у Франції (дитина – громадянка Франції) [658].

Судові органи запропонували скоротити запропоноване ім'я та використати Фльор-Марі (*Fleur-Marie*), яке є прийнятним з огляду на вимоги французького законодавства щодо реєстрації імен та близьким за значенням і звучанням до бажаного імені (п. 9 рішення *Guillot v. France*). ЄСПЛ вирішив, що хоча ст. 8 ЄКЗПЛ може бути використана як підстава для прийняття цієї справи, однак, право на повагу до приватного та сімейного життя, передбачене нею не було порушене органами публічної влади Франції [659, с. 152, 165-168].

З таким рішенням не погодилися суддя Р. Макдональд від Ліхтенштайну та Я. де Меєр від Бельгії, які в окремій думці до рішення ЄСПЛ висловили спільну думку про те, що право вибору імені, без сумніву, належить до «палітри» приватного та сімейного життя і тому у цьому конкретному випадку воно було порушене органами публічної влади Франції, оскільки батькам було відмовлено у свободі вибору імені своїй дитині. Також вони мали сумнів, що таке втручання органів публічної влади, хоч і було вчинене в інтересах дитини, однак, навряд чи було необхідним у демократичному суспільстві, як це передбачено у ст. 8 ч. 2 ЄКЗПЛ [660].

Варто нагадати, що у Франції законодавчі правила найменування були скасовані у 1993 році, проіснувавши 200 років після того, як були запроваджені Наполеоном Бонапартом у Цивільному кодексі 1793 року (книга I глава II частина II п. 57), де йшлося про те, що у свідоцтві про народження дитини мають бути вказані християнські імена. Це законодавче положення було частково змінене у 1966 році, коли батькам дозволили використовувати іноземні імена (але лише у тому випадку, коли немає французького варіанту імені) чи альтернативне написання імені. Станом на даний час батьки на власний розсуд обирають своїм дітям імена, поки органи реєстрації не вирішать, що таке ім'я суперечить інтересам дитини.

За повідомленням інформаційного агентства ВВС у 2015 році французький суд постановив зареєструвати новонародженій дівчині ім'я Елла, яке є прийнятним відповідно до французького законодавства, замість запропонованого батьками Нутелла, аргументуючи це тим, що обране батьками ім'я є назвою популярного у Франції продукту, може викликати дискомфорт для дитини у майбутньому та суперечить її інтересам. Це не вперше, коли суд постановляє зареєструвати не те ім'я, яке запропонували батьки, а його видозміну: одне подружжя зажадало назвати свою доньку Фрез (Fraise, що означає «полуниця»), однак суд запропонував в інтересах дитини змінити ім'я на Фрезін (*Fraisine*); у 1999 році іншому подружжю заборонили назвати свою доньку Меган Рено, оскільки це було співзвучним із навою марки автомобіля; а у 2010 році ще інше подружжя фанатів американського співака Майкла Джексона вирішили назвати свого сина аббревіатурою від імені музиканта МДж (MJ), але суд не дозволив органам публічної влади зареєструвати таке ім'я.

Необхідно відзначити, що у багатьох державах світу національне законодавство, пов'язане із антропонимією, забороняє використовувати для найменування власних громадян імена, притаманні вихідцям ворожих держав. До прикладу, це стосується *Азербайджану*, де існує «каталог імен» у вигляді словника імен, де запропоновано до вжитку 5 000 імен. Підставою для його запровадження стало дослідження комісії з термінології Національної академії

наук Республіки Азербайджан, створеній при Кабінеті міністрів Республіки Азербайджан, у якому йшлося зокрема про те, що кожне десяте зареєстроване ім'я не відповідало критеріям і стандартам.

Заступник голови цієї комісії, професор Саяла Сагідова заявила, що батьки повинні відчувати відповідальність за вибір імені своєї дитини, і не повинні забувати, що імена, насамперед, є показниками їхньої належності до автохтонного народу та відповідати національним цінностям, особливо зважаючи на те, що менше 10% громадян Азербайджану належать до національних меншин²⁴. Відповідно до п. 1.4 чинних Правил присвоєння чи зміни імені, по батькові та прізвища «забороняється присвоїти дитині ім'я, яке може завдати шкоду інтересам, не відповідає її статі або є смішним» [661].

Расім Алігулієв, директор Інституту інформаційних технологій Національної академії наук Республіки Азербайджан, запропонував у 2011 р. т.зв. «кольоровий» реєстр імен, який використовується «за принципом світлофора»: *зеленим* кольором визначені імена, які *пасують* азербайджанцям відповідно до національних, культурних та ідеологічних цінностей (Алі чи Солмаз); *жовтим* – імена *небажані*, які звучать кумедно іншими мовами, а тому не є рекомендовані до вжитку (Земфіра чи Кишмиш); *червоним* – ті, що мають агресивне значення, хоч і є присутніми в азербайджанській мові, але є *заборонені*²⁵.

Список дозволених імен зареєстрований міністерством юстиції Азербайджану. Незважаючи на чіткі та конкретні заборони щодо найменування, такі норми не мають етнічного забарвлення, а тому не є дискримінаційними щодо використання представниками національних меншин імен відповідно до своїх звичаїв та традицій. Однак, варто наголосити, що азербайджанських дітей заборонено називати іменами, пов'язаними з особами, які вчинили агресію проти народу Азербайджану (тобто вірменські імена заборонені, зважаючи на конфлікт у Нагірному Карабасі, та є у «чорному списку» відповідно до категорії рівня терористичної загрози, запропонованої у США). За повідомленням

²⁴ Детальніше дивитися тут: <http://minval.az/news/123467893> (17.01.2018)

²⁵ Детальніше дивитися тут: <http://www.trend.az/azerbaijan/society/1720536.html>

азербайджанських ЗМІ за словами Саяли Сагідової кожного року органи публічної влади відмовляють у реєстрації приблизно 10% імен новонароджених.

Прикметно, що в рішенні у справі *Гарнага проти України* (2013) ЄСПЛ визнав порушення органами публічної влади ст. 8 ЄКЗПЛ, оскільки державні органи влади втрутилися в приватне життя заявниці, відхиливши її заяву про зміну по батькові (п. 3 рішення *Гарнага проти України*) [662]. Заявниця, громадянка України, протягом багатьох років жила однією родиною зі своїм вітчимом, матір'ю та неповнорідним братом, бажала ще тісніше пов'язати себе з членами своєї родини, взявши прізвище вітчима, а також його ім'я для свого по батькові (поміняти «Володимирівна» на «Юріївна»).

Однак у цьому їй було відмовлено на підставі законодавчого регламентування Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні 2000 року, оскільки, по-перше, «по батькові дитині присвоюється за власним іменем батька» (п. 3.23 правил) і, по-друге, «фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право на зміну по батькові у разі зміни її батьком свого власного імені» (п. 4.1.6 правил) [663]. Вивчивши всі докази, ЄСПЛ одноголосно визнав порушення ст. 8 ЄКЗПЛ [664].

Як відомо, громадянство у рішеннях ЄСПЛ не є самостійною підставою, для цього найчастіше використовують комбінацію ст. 8 ЄКЗПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя) із ст. 14 ЄКЗПЛ (заборона дискримінації за будь-якою ознакою). Дискримінація у контексті громадянства може бути пов'язана із його наявністю чи відсутністю, а також особливими підставами та умовами його отримання чи припинення. У цьому випадку дискримінація полягає, передусім, у порушенні реалізації особою своїх прав у результаті прийняття рішення органами публічної влади, здійснення ними дії або бездіяльності, які спрямовані на обмеження або надання переваги іншій особі або групі осіб, які перебувають у схожій ситуації. Така дискримінація, зазвичай, може бути як прямою, так і непрямою. Аналізуючи використання непрямой дискримінації, необхідно з'ясувати чи перебувають інші особи, які мають громадянство конкретної

держави, в аналогічних або в подібних випадках у привілейованому становищі, чи ні.

Важливим, на нашу думку, є рішення ЄСПЛ у справі *Cusan and Fazzo v. Italy* (2014), яке теж стосувалося втручання органів публічної влади у сімейне та приватне життя, а також застосування дискримінаційних норми італійського законодавства щодо реєстрації прізвища дитини [665]. Подружжя Алессандри Кузан та Луїджі Фаццо, громадяни Італії за народженням, вирішило зареєструвати своїй доньці Маддалені прізвище мами (Кузан), але їм було відмовлено на підставі того, що відповідно до положень законодавства Італії шлюбна дитина автоматично отримує прізвище свого батька, а не матері. ЄСПЛ встановив, що така норма є дискримінаційною щодо ставлення до осіб в аналогічних ситуаціях без об'єктивного і розумного обґрунтування рішення органів публічної влади Італії (п. 58 рішення *Cusan and Fazzo v. Italy*) [666]. На переконання ЄСПЛ у цій справі порушено принцип рівності, коли йдеться про стать того з батьків, який може «передати» прізвище дитині.

Так, восени 2016 року Конституційний суд Італії визнав таку традиційну законодавчу норму незаконною і дозволив матерям «передавати» дітям своє прізвище. Однак, як пише британська газета «The Independent», незрозумілим та невирішеним на законодавчому рівні залишається питання, чи від тепер всі діти зможуть отримати подвійні прізвища своїх батьків, чи вони мають право вибрати лише одне з двох: або батька, або матері [667].

Важливим для дослідження правової доктрини громадянства, а саме у випадку наявності в особі подвійного (множинного) громадянства та реєстрації різних імен цієї особи в державах її громадянства, вважаємо рішення ЄСПЛ у справі *Henry Kismoun m. France* (2014) [668].

Завник народився у 1956 році у т.зв. «змішаному» шлюбі (мама – французька, батько – громадянин Алжиру) та проживає у місті Віллербанн, що належить до агломерації Ліону (Франція) [669]. Від народження заявник набув подвійне громадянство на підставі права крові від батьків, також додатково французьке на підставі права ґрунту за місцем народження. Від народження

заявник був зареєстрований як Крістіан Анрі (використовував прізвище матері, як і його молодша сестра), однак його молодший брат був зареєстрований на прізвищі батька – Кісмун.

Коли заявникові виповнилося три роки, мати залишила дітей і батько забрав їх в Алжир. Там заявник був зареєстрований під іменем Шеріф Кісмун (*Chérif Kismoun*), під цим іменем був записаний у шкільному журналі та проходив військову службу. Згодом заявник повернувся до Франції та виявив, що тут він зареєстрований під іншим іменем (Крістіан Анрі), ніж в Алжирі. Він подав заяву до компетентних органів Франції про зміну імені, бажаючи відновити ту ідентичність, яку він набув в Алжирі, однак йому відмовили [670].

ЄСПЛ встановив, що рішення компетентних державних органів Франції про відмову у реєстрації іншого імені не є пропорційним (втручання у приватне та сімейне життя заявника, що є предметом захисту ст. 8 ЄКЗПЛ, переважило громадський інтерес), а тому очевидним є порушення цієї статті конвенції [671, с. 155, 158, 169].

Отже, короткий аналіз державної політики у сфері антропоніміки та актуальних рішень ЄСПЛ у справах, які стосувалися реалізації особою права на ім'я та правового регулювання реєстрації імен дає всі підстави зробити висновок, що ім'я людини, її по батькові та прізвище – це юридично зафіксована власна назва, засіб словесної індивідуалізації та легалізації, а також ідентифікації особи у суспільстві та в державі [672, с. 313-364]. Переконані, що правові засади найменування і реєстрація імені дитини державними органами повинна відбуватися на підставі застосування чітких, однозначних, логічних та виважених критеріїв, установлених на законодавчому рівні та у відповідності з нормами Конвенції, враховуючи право на повагу до приватного і сімейного життя, а також заборону дискримінації за будь-якою ознакою.

Українським законодавцям варто взяти до уваги, що у більшості демократичних та високо розвинутих держав світу існує законодавче закріплення іменного репертуару у вигляді «каталогу імен», що дає підставу розмірковувати про чітке визначення критеріїв вибору власних імен немовлят та підстав їхньої

подальшої державної реєстрації. Відповідно до повідомлень інформаційної агенції ВВС такий каталогу імен» є в Австралії, Аргентині, Данії, Ісландії, Іспанії, Мексиці, Німеччині, Новій Зеландії, Португалії, Угорщині. Зазвичай він є професійно розроблений та зареєстрований на законодавчому рівні, щорічно оновлюється, з до якого звертаються відповідні державні органи під час реєстрації народження дитини (до прикладу, у Португалії такий реєстр імен є оновлений нещодавно, 7 грудня 2016 р., і в ньому на 82-х сторінках є передбачені дозволені та заборонені імена)²⁶.

В Україні, на даний час, вибір імені немовляти є юридично вільним і повністю залежить від волі та бажання батьків, не передбачає підстави легітимного втручання органів публічної влади у цей процес (ні щодо змісту, ні щодо форми написання). Тому сподіваємося, що в майбутньому повинні бути осмисленими на правовому рівні проблеми найменування, розробленими та закріпленими на законодавчому рівні якщо не «каталог імен», поширених в Україні та рекомендованих до використання, то принаймні стратегія державної політики та правила (критерії вибору) реєстрації імен, по батькові та прізвищ громадян України, які відображатимуть їхню особисту національну ідентичність та приналежність до держави їхнього громадянства, походження та проживання.

Як варіант удосконалення чинного законодавства з найменування 14 січня 2014 року до Верховної Ради України народними депутатами України VII скликання (В. Мисиком, А. Палатним та Е. Тедєєвим) був внесений проект Закону № 3881 про внесення змін до ст. 146 Сімейного кодексу України (щодо визначення імені дитини). Відповідно до запропонованих змін до ч. 2 ст. 146 СК України, «Ім'я дитини повинно відповідати її статі. Дитині не може бути дано ім'я, що складається з назв неживих предметів, вигаданих персонажів, географічних назв, флори та фауни, титулів, хвороб, одночасним поєднанням букв, символів або (та) цифр, аббревіатур»²⁷.

²⁶ Детальніше дивитися тут: http://www.irn.mj.pt/IRN/sections/irn/a_registral/registos-centrais/docs-da-nacionalidade/vocabulos-admitidos-e/. (22.12.2016)

²⁷ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49492

У пояснювальній записці до цього законопроекту сказано, що рішення про вибір імені дитині приймається виключно її батьками та ніяким чином не обмежується з боку держави (органів публічної влади). Запропоновані законопроектом зміни щодо іменування дитини його автори вважали доцільними, оскільки виявлення бажання батьків присвоїти дитині певне «екзотичне» ім'я не повинно порушувати законні права дитини, а також воно не може стати приводом для образ, цькування і знущань над дитиною. На нашу думку, такі новелли до чинного законодавства є доцільними та виправданими, особливо зважаючи на світову практику правового упредметнення та законодавчого регламентування антропономастики.

На підставі постанови Верховної Ради України № 1655-VII «Про порядок денний п'ятої сесії Верховної Ради України сьомого скликання» від 2 вересня 2014 року був внесений до порядку денного, однак, 27 листопада 2014 року цей законопроект був відкликаний²⁸, що відтак залишає завдання актуалізації філософської антропономастики на перспективу.

Висновки до третього розділу

Враховуючи проблематику правової ідентичності цього розділу дисертаційного дослідження, аналізуючи право людини на громадянство та ім'я, можна зробити такі висновки:

1. Виявлено, що серед панівних моделей усвідомлення громадянства у сучасному світопорядку найважливішими, концептуально цілісними, політично виправданими та людиноцентристськими є націоналістична, постнаціональна, яка спрямована на гарантування прав людини, та «Маршалліанська», розвинута британським соціологом Т.Г. Маршаллом.

Зауважено, що фундаментальним джерелом визначення правової ідентичності особи на міжнародно-правовому рівні є Загальна декларація прав людини 1948 р., де у частині 1 статті 15 нормотворець визначив, що «кожен має

²⁸ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49492

право на громадянство». Розроблення цього унікального документа у матриці гарантування прав людини пов'язане з іменами визначних державних діячів та правників, серед яких варто виділити Р. Кассена (Франція), В. Корецького (Україна-СРСР) та Е. Рузвельт (США). Декларація прав дитини 1959 р. відзначає початкову точку осмислення правової ідентичності особи, зазначивши, що «дитині має належати від її народження право на ім'я і громадянство». Відомо, що це предметнення згодом було продубльоване та задеклароване у Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. (ст. 7).

2. З'ясовано, що основними критеріями набуття громадянства особою від народження, а звідти і ймовірної ідентифікації особи, є право крові (*ius sanguinis*), реальне упередметнення якого здійснив Й.Г. Фіхте, і право ґрунту (*ius soli*), суть якого найґрунтовніше розкрив Е. Ренан. Традиційно виникнення принципу *ius sanguinis* пов'язують із кровним спорідненням, сім'єю, походженням особи ще з античних часів, тоді як право ґрунту (*ius soli*) набуло популярності в часи Римської імперії та згодом у європейських феодальних державах Середньовіччя (тому часто його називають британським «винаходом»). Проаналізовано, що набуття особою громадянства від народженням найчастіше відбувається на підставі використання кумулятивно як права крові (*ius sanguinis*), так і права ґрунту (*ius soli*). Лише декілька американських держав допускають застосування *безумовного права ґрунту (unconditional ius soli)*, такі як, Канада чи США. Тоді як набуття особою громадянства за походженням на підставі права крові (*ius sanguinis*) спрямоване, вочевидь, на збереження етнічного гомогенного середовища всередині держави та етнічної ідентичності діаспори.

Визначено, що правовою підставою формулювання класичної концепції громадянства є рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року, де у п. 23 сказано, що громадянство – це «реальний та ефективний правовий зв'язок між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків». На нашу думку, саме рішення у цій справі стало основним правовим підґрунтям для розроблення Європейської конвенції про громадянство 1997 р., в

статті 2 якої визначено, що громадянство – це «реальний та ефективний правовий зв'язок між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків, а також укорінення (інтеграції та інклюзії у суспільство), сімейних зв'язків, намірів на найближче майбутнє».

3. Проаналізовано основні рішення ЄСПЛ у сфері права людини на громадянство та ім'я у контексті застосування статті 3 Протоколу № 4 до ЄКЗПЛ (йдеться про депортацію), а також комбінація статті 8 ЄКЗПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя) зі статтею 14 ЄКЗПЛ (заборона дискримінації за будь-якою ознакою). На нашу думку, найважливішими справами у контексті особливостей набуття та припинення громадянства були «Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom» (1985), «Karassev v. Finland» (1998), «Slivenko v. Latvia» (2003), «Genovese v. Malta» (2012), «Biao v. Denmark» (2016), «Ramadan v. Malta» (2016). Наскрізна ідея інших, проаналізованих нами, рішень ЄСПЛ у справах, які стосуються природи апелятивації, полягає у забезпеченні «інтересу дитини» понад усе: «Guillot v. France» (1996), «Cusan and Fazzo v. Italy» (2014), «Henry Kismoun m. France» (2014).

Наголошено, що Європейський суд з прав людини послуговується Конвенцією Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року як своєрідним правовим барометром щодо встановлення порушення прав людини, наявності дискримінації у діях органів публічної влади чи їхнього втручання у приватне чи сімейне життя людей та підсилення ідеї людиноцентризму у громадянстві.

4. Переконані, що правова ідентичність особи, яка насамперед проявляється в імені та громадянстві особи, повинна відображати ціннісний інструментарій держави, зважаючи на гарантування прав людини, забезпечення національної безпеки, правовладдя та демократії у просторі перманентної глобалізації та міграції. На наш погляд, необхідно упорядкувати в Україні на законодавчому рівні особливості реалізації права людини на ім'я, враховуючи не лише засадничий європейський стандарт «інтерес дитини», а й фундаментальний – національну безпеку держави.

Вважаємо доцільним, по-перше, внести зміни до Сімейного кодексу України (щодо визначення імені дитини), по-друге, розробити «каталог імен» громадян України, закріпити його на законодавчому рівні у формі додатку до закону та рекомендувати його до використання під час державної реєстрації народження особи компетентними органами держави, по-третє, врегулювати (визначити на державному рівні) використання подвійних імен, по-четверте, зобов'язати компетентні органи держави реєструвати повне ім'я новонароджених громадян України, а не скорочений його варіант, по-п'яте, заборонити компетентним органам держави реєструвати іншомовні імена новонароджених громадян України, якщо існують українські відповідники цього ж імені (єдиним винятком з цього правила може бути випадок, коли таким іменем дитину нарікають відповідно до традицій тої національної меншини, до якої належать її батьки).

Результати дослідження, отримані в цьому розділі, висвітлено в публікаціях автора (додаток А).

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСТВА ТА ЇЇ ЕКСПЛІКАЦІЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ

4.1 Унаочнення концепції громадянства у контексті свободи руху в Європейському Союзі

Тлумачення класичної концепції громадянства, яке подане у справі *Nottebohm*, демонструє приклад нового трактування застосування принципу зацікавленої особи у концепції громадянства (*stakeholder principle of citizenship, ius nexi*), що полягає у «відсутності збігу територіальних кордонів держави громадянства з межею участі її громадян у вирішенні питань державного значення» [673, с. 12].

Громадянство саме у розумінні правового та ефективного зв'язку між особою та державою отримало своє подальше ширше застосування в Європейському Союзі: ідея громадянства ЄС, як наднаціонального утворення, зародилася ще у 1969 році. Згодом вона отримала своєрідне продовження, коли у 1973 році глави держав та урядів держав-учасниць ЄС прийняли «Декларацію європейської ідентичності (*Declaration on European Identity*)» [674]. Концепція ЄС, як наднаціонального утворення «*Staatenverbund*», вперше була запропонована німецьким правником-конституціоналістом, суддею Федерального конституційного суду Німеччини (1987–1999) Паулем Кірхгофом (*Paul Kirchhof*) у 1992 р. і використана у рішенні Федерального конституційного суду Німеччини 1993 р. у контексті опрідметнення ЄС після прийняття Маастрихтської угоди [675, с. 349-357].

Поряд із цим, найвагомніше опрідметнення громадянства ЄС (*le citoyen à la une de l'Europe*) відбулося у вигляді реалізації на практиці концепції «вільного руху осіб» (*freedom of movement of persons*) [676, с. 115-122]. Громадянство ЄС є додатковим до громадянства кожної держави-учасниці Європейського Союзу і передбачене статтею 20 Угоди про функціонування Європейського Союзу (в редакції після набуття чинності Лісабонської угоди у грудні 2009 року) [677,

с. 632-633]. Також у статтях 20 – 25 цієї ж Угоди встановлені чотири свободи громадянства ЄС, належні громадянинові кожної держави-учасниці ЄС, незалежно від того, в якій саме державі-учасниці ЄС він перебуває: право на вільний рух/пересування (осіб, товарів, послуг і капіталу) та вибір місця проживання, право голосу (як активне, так і пасивне), право на дипломатичний захист, право на петиції [678, с. 632-633].

На підставі інформації Eurostat протягом 2016 р. майже 1 млн. осіб набули громадянство держави-учасниці ЄС у зв'язку із натуралізацією, що на 18% більше у порівнянні з 2015 року²⁹. На кінець 2015 р. громадянство держав-учасниць цього наддержавного утворення набуло понад 800 тисяч мігрантів (21% з них стали громадянами Італії, 14% - Іспанії, Об'єднаного Королівства та Франції, 13% - Німеччини)³⁰. 86% цих «нових» громадян попередньо були громадянами інших держав світу, які не є учасницями ЄС (т.зв. «зовнішня імміграція»), третина з них емігрувала із Африки, 21% з Азії, 20% з інших держав Європи та по 14 % з Північної та Південної Америки.

У 2016 р. найбільше «нових» громадян знову з'явилося в Італії (понад 200 тисяч осіб або 20% від усіх громадян ЄС), в Іспанії та Об'єднаному Королівстві (по 150 тисяч осіб або 15% від усіх громадян ЄС в кожній державі), у Франції (майже 120 тисяч осіб або 12%) та Німеччині (113 тисяч осіб або 11%). Важливо наголосити, що кількісні показники міграції в Німеччину, Об'єднане Королівство чи Францію протягом 2007 – 2016 років коливаються практично на тому самому рівні, в Іспанію – збільшилися в двічі, в Італію – у п'ять разів³¹.

Прикметно, що 87% цих «нових» громадян ЄС (понад 860 тисяч осіб) попередньо були громадянами держав, які не є учасницями ЄС. В середньому кожен третій заявник зі ста бажаючих отримав громадянство держави-учасниці ЄС (у Хорватії – кожен десятий, у Швеції – кожен восьмий, у Португалії – кожен сьомий). Серед п'ятірки держав-учасниць ЄС, які натуралізували найбільше

²⁹ Детальніше дивитися тут: URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Acquisition_of_citizenship_statistics

³⁰ Детальніше дивитися тут: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Acquisition_of_citizenship_statistics

³¹ Детальніше дивитися тут: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_acq&lang=en

громадян, найменше відмов зафіксовано у Німеччині, в Об'єднаному Королівстві, Франції, в Іспанії кожен третій отримав громадянство, в Італії – кожен четвертий. Серед усіх «нових» громадян ЄС 30% з Африки, 29% з Північної та Південної Америки, 21% з Азії та 20% з Європи.

Враховуючи те, що протягом останніх десяти років кількість мігрантів, які набули італійське громадянство у зв'язку із натуралізацією збільшилася в п'ять разів (від 45 тисяч 485 осіб у 2007 р. до 201 тисячі 591 особи у 2016 р.), а також те, що впродовж 2016 р. практично кожен п'ятий мігрант до в межах ЄС осів в Італії, а кожен четвертий заявник отримав італійське громадянство, чинний ультра-правий міністр внутрішніх справ Італії Маттео Сальвіні (*Matteo Salvini*) у вересні 2018 р. запропонував італійському урядові прийняти декрет у сфері міграції та громадянства³². Метою цього декрету стало законодавче убезпечення Італії від подальшого збільшення кількості мігрантів з Африки. Так, за нещодавніми повідомленнями агентства ЄС з охорони зовнішніх кордонів *Frontex*, попередньо відомо, що у 2018 р. було зареєстровано 150 тис. нелегальних перетинів кордону ЄС, що є найнижчим показником за останні п'ять років (з 2013 р.), в т.ч. кількість людей, які прибувають в Італію, перетинаючи Середземне море (т.зв. середземноморський транзитний шлях, *Mediterranean transit route*), різко зменшилась, а кількість нелегальних мігрантів (*irregular migrants*), які прибувають в Іспанію (в основному з Марокко), подвоюється другий рік поспіль³³.

Основними завданнями декрету є запровадження заходів з боку органів публічної влади Італії щодо полегшення підстав відмови у наданні статусу біженця «соціально небезпечним» мігрантам або засудженим за скоєння злочину, видворення (депортації) «фейкових» біженців, які не можуть підтвердити свій статус, а також заборони гуманітарного захисту цих категорій осіб. Незважаючи на ймовірну контроверсійність (дія декрету може стосуватися тих осіб, які вже

³² Italian government approves Salvini bill targeting migrants (URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/sep/24/italian-government-approves-bill-anti-migrant-measures-matteo-salvini>)

³³ Детальніше дивитися тут: <https://frontex.europa.eu/media-centre/news-release/number-of-irregular-crossings-at-europe-s-borders-at-lowest-level-in-5-years-ZfkoRu>

мають статус біженця, але не зможуть згодом його підтвердити), декрет на засіданні уряду Італії був підтриманий одногосно³⁴.

Впродовж 2016 р. понад 24 тис. українців набули громадянство держав-учасниць ЄС у зв'язку із натуралізацією [679, с. 510]. Вони посіли «перше» місце серед натуралізованих іноземців у Румунії (4 тисячі осіб або 89%), Польщі (майже 2 тисячі осіб або 55%) та Чехії (майже 2 тисячі осіб або 50%). Тоді як серед п'ятірки держав-учасниць ЄС, які натуралізували найбільше громадян, лише у Німеччині (4.6 тисяч осіб або майже 6%) українці потрапили у цей «рейтинг». Серед інших держав-учасниць ЄС, українці впродовж 2016 р. набули громадянство у зв'язку із натуралізацією в Греції, на Кіпрі, в Португалії, Словаччині та Угорщині³⁵.

Питання громадянства неодноразово ставало предметом розгляду справ Судом справедливості ЄС у контексті свободи руху (пересування) осіб, передбаченого статтею 21 (1) Угоди про функціонування ЄС. ЄСС у своїх рішеннях, зокрема у справах *Micheletti* (1992), *Martinez Sala* (1998), *Grzelzyk* (2001), *Baumbast* (2002), *Garcia Avello* (2003), *Bidar* (2005), *Gibraltar* (2006), *Grunkin and Paul* (2006), *Teixiera* (2010), *Rottmann* (2010), *Zambrano* (2011), *Dereci* (2011), *Prinz and Seeberher* (2013), *Elrick* (2013), *Delvigne* (2014), *Ogieriakhi* (2014), *Martens* (2015), *K.A., M.Z., M.J., N.N.N., O.I.O., R.I., B.A.* (2018), *Banger* (2018), виробив виважену, однозначну і чітку позицію, наголошуючи на тому, що «громадянство Європейського Союзу є основним статусом громадян держав-учасниць Європейського Союзу, даючи можливість тим, хто опинився у схожій ситуації, отримати однакове ставлення, передбачене на законодавчому рівні, незалежно від їх національності» [680, с. 361].

Концепція свободи руху (пересування) осіб в межах ЄС передбачає виникнення т.зв. внутрішньої міграції. За даними Eurostat протягом 2016 року серед усіх внутрішніх мігрантів держав-учасниць ЄС наймасовіше свободою

³⁴ Salvini la spunta, sì al decreto migranti (URL: <https://www.lastampa.it/2018/09/25/italia/salvini-la-spunta-s-al-decreto-migranti-SIDiWMMWNwqvY9PI3qQ8TL/pagina.html>)

³⁵ Детальніше дивитися тут: URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Acquisition_of_citizenship_statistics

пересування та вільним вибором місця проживання скористалися громадяни Польщі. Благополучними державами для міграції у 2016 р. поляки вибрали Ісландію (63%), Ірландію (40%), Об'єднане Королівство (26%), Норвегію (22%), Німеччину та Швецію (по 21%) та Данію (15%), Нідерланди (13%)³⁶.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує практика Суду справедливості Європейського Союзу у контексті реалізації права людини на ім'я та громадянство, на вільний рух (пересування) осіб та вибір місця проживання в Європейському Союзі (ст. 18–24 Угоди про функціонування ЄС) [681, с. 632-633].

Рішення Суду справедливості ЄС у справі C-148/02 *Garcia Avello* (2003) стосувалося правової ідентичності особи у контексті свободи руху (пересування) осіб в кордонах ЄС [682]. Суть цієї справи стосувалася того, що у подружжя Карлоса Гарсії Авелло, громадянина Іспанії, та Ірен Вебер, громадянки Бельгії, які постійно проживали у Бельгії, там народилися двоє дітей Есмерельда та Дієго. Від народження діти мають подвійне громадянство: Бельгії та Іспанії. Батьки вирішили зареєструвати дітям прізвище «Гарсія Вебер», як прийнято в Іспанії (п. 13 рішення) [683]. Традиційно, в Іспанії діти від народження отримують два прізвища: батька і матері, де першим автоматично пишуть прізвище батька. До речі, у 2010 році представниками уряду Іспанії, сформованого соціалістами, були ініційовані зміни до іспанського законодавства щодо т. зв. урівноваження прав обох батьків, а тому запропоновано обидва прізвища новонародженої дитини записувати у свідоцтво про її народження за абеткою.

Оскільки діти народилися і проживали разом із батьками у Бельгії, а також були громадянами цього королівства, на них поширювалися норми бельгійського законодавства, відповідно до якого дітям у свідоцтві про народження було записано лише прізвище батька (п. 14 рішення) [684]. Батьки не погодилися з реєстрацією такого варіанту прізвища їхніх дітей, аргументуючи свою позицію тим, що відповідно до іспанської традиції (діти – громадяни Іспанії) дітям подружжя дається прізвище, яке складається з прізвища батька і матері (як вони і

³⁶ Детальніше дивитися тут: URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Acquisition_of_citizenship_statistics

пропонували «Гарсія Вебер»), тоді як зареєстроване органами публічної влади Бельгії прізвище «Гарсія Авелло» свідчить про те, що батько є їхнім братом (п. 15 рішення) [685].

Батьки заявили про порушення органами публічної влади Бельгії одного із засадничих принципів функціонування ЄС, а саме свободи руху та вільного вибору місця проживання, що стосується громадян усіх держав-учасниць ЄС, незалежно від кількості громадянств (п.21 рішення) [686]. Незважаючи на те, що питання щодо реєстрації прізвищ належить на підставі застосування принципу субсидіарності до повноважень держав-учасниць ЄС, за винятком внутрішніх ситуацій, які не стосуються ЄС (ця справа стосується комунітарного права ЄС, оскільки діти від народження мають подвійне громадянство двох держав-учасниць ЄС). Однак, у цій ситуації непотрібно забувати про загальні засади комунітарного права ЄС, заборону дискримінації, можливість реалізації громадянами ЄС свободи руху та вільного вибору місця проживання (п. 25 рішення) [687].

Суд наголосив, що у цій справі також можуть бути застосовані положення щодо непрямой дискримінації цих дітей на підставі їхнього громадянства у контексті адміністрування органами публічної влади Бельгії їхнього прізвища, що, без сумніву, порушує основні положення комунітарного права ЄС (п. 29 рішення) [688]. У п. 56 окремої думки Адвоката Генерального Френсіс Якобс зазначив, що така розбіжність у підставах реєстрації прізвищ здатна викликати серйозні незручності у професійному та приватному житті. До прикладу, можна передбачити наявність у них, осіб з подвійним громадянством, певних труднощів щодо використання дипломів або інших документів, виданих на прізвище, зареєстроване відповідно до законодавства однієї держави-учасниці ЄС, громадянами якої вони є, в іншій державі-учасниці ЄС, громадянами якої вони також є [689].

А тому, Суд справедливості ЄС у цій справі постановив, що положення комунітарного законодавства про свободу руху (пересування) осіб та вільного вибору місця проживання, а також заборона дискримінації передбачає, що органи

публічної влади однієї держави-учасниці ЄС не можуть відмовити у задоволенні клопотання батьків про зміну прізвища їхнім неповнолітнім дітям, які проживають в цій державі і мають подвійне громадянство (цієї держави та іншої держави-учасниці ЄС), у випадку, коли мета цього клопотання полягає в наданні цим дітям мати таке прізвище, на яке вони мають право відповідно до закону і традиції іншої держави-учасниці ЄС [690].

Інша справа, яка розглядалася не так давно Судом справедливості ЄС *Grunkin and Paul* (2008), стосувалася Леонгарда Маттіаса, дитини німецького подружжя Штефана Грункіна та Доротеї Регіни Пауль, які на момент народження сина проживали у Данії [691]. Відповідно до ст. 10(1) Вступу до Цивільного кодексу Німеччини «ім'я людини визначається на підставі законодавства держави її громадянства», а тому реєстрація імені та прізвища Леонгарда Маттіаса, громадянина Німеччини, повинна відбуватися згідно із німецьким законодавством. А у ст. 1617 Цивільного кодексу Німеччини йдеться про те, що, якщо батьки не використовують спільне подружнє прізвище, але мають спільну опіку над дитиною, то тоді вони спільно вирішують, чиє прізвище буде записане у свідоцтві про народження їхньої дитини: батька чи матері [692, с. 21-25].

Відомо, що батьки Леонгарда Маттіаса, будучи одруженими, не використовували спільне подружнє прізвище, однак, хотіли саме у такому варіанті передати його своїй дитині (Грункін-Пауль). Оскільки Леонгард Маттіас народився у Данії та жив там від народження у цьому королівстві, то органи публічної влади Данії видали йому свідоцтво про народження відповідно до данських вимог, де було записане прізвище Грункін-Пауль (п. 6 рішення). Однак, органи публічної влади Німеччини відмовилися зареєструвати таке прізвище свого громадянина, оскільки німецьке законодавство не дозволяє дітям мати подвійне прізвище, складене з прізвищ мами і тата (п.7 рішення) [693].

Підставою для звернення до Суду справедливості ЄС стало порушення органами публічної влади Німеччини засадничих принципів комунітарного права ЄС, згаданих у попередній справі *Garcia Avello*. Постановляючи своє рішення, Суд використав аргументацію попередньої справи *Garcia Avello* (п. 16-17

рішення), наголосивши, що питання щодо реєстрації прізвища Леонгарда Маттіаса лежить у площині комунітарного права ЄС, оскільки йдеться про громадянина однієї держави-учасниці ЄС (Німеччини), який від народження постійно проживає в іншій (у Данії).

На думку Суду, Леонгард Маттіас не повинен відчувати дискримінацію на підставі громадянства, реалізуючи належну громадянам ЄС свободу руху та вільний вибір місця проживання (п. 18 рішення). Зважаючи на те, що у щоденному житті, як у публічній, так і в приватній сфері, нам часто доводиться надавати доказ своєї особистої ідентичності у вигляді паспорта, який видається органами публічної влади на підставі свідоцтва про народження, то Леонгард Маттіас ризикує у майбутньому відчувати певний дискомфорт чи навіть сумніви щодо своєї особистої ідентичності і викликати підозру у навмисному спотворенні прізвища, яке він використовує щодня, живучи у Данії, та того, яке є в його офіційних німецьких документах (п. 26 рішення).

Саме тому Суд справедливості ЄС постановив, що органи публічної влади однієї держави-учасниці ЄС в межах, передбачених комунітарним правом ЄС, застосовуючи національне законодавство, не повинні відмовляти визнати прізвище дитини, зареєстроване в іншій державі-учасниці ЄС у випадку якщо дитина є громадянином першої держави-учасниці ЄС, але була народжена та постійно проживає в другій [694].

У порівняно нещодавньому рішенні у справі *Nabiel Peter Bogendorff von Wolffersdorff* (2016) Суд справедливості ЄС ще раз проаналізував ситуацію щодо визнання однією державою-учасницею ЄС імені отриманого особою з подвійним громадянством в іншій державі-учасниці ЄС [695]. Отже, п. Богендорф фон Волферсдорф є громадянином Німеччини від народження, отримавши ім'я Набіль Багдаді. Згодом його усиновили і його ім'я змінили на Петер Набіль Богендорф фон Волферсдорф. Будучи повнолітнім він переїхав у пошуках роботи до Об'єднаного Королівства, де у Лондоні почав працювати радником із питань банкрутства. За деякий час він отримав британське громадянство, не плануючи

виходити з німецького. Також він поміняв своє ім'я на Пітер Марк Емануель граф фон Волферсдорф барон фон Богендорф.

Ще за пару років Набіль та його дружина повернулися до Німеччини і там народилася їхня донька, яка при народженні отримала подвійне громадянство (Німеччини та Об'єданого Королівства). Народження доньки було спершу зареєстроване у британському консульстві, де у свідоцтві про народження було записане ім'я Ларіса Ксенія графиня фон Волферсдорф баронеса фон Богендорф. Разом із тим Набіль вирішив зареєструвати у Німеччині своє британське ім'я.

Німецькі органи публічної влади відмовили йому у реєстрації імені доньки та зміні його імені, зважаючи на те, що обоє є громадянами Німеччини, які народилися та проживають у Німеччині, на ті імена, які були зареєстровані органи публічної влади Об'єданого Королівства і суперечать національному законодавству, оскільки використання титулів (п. 11–18 рішення) [696]. Суд постановив, що органи публічної влади однієї держави-учасниці ЄС не зобов'язані визнавати ім'я громадянина цієї ж держави у тому випадку, коли він також має громадянство іншої держави-учасниці ЄС, де він отримав це ім'я (яке він вибрав вільно і який містить титули дворянства, що не відповідає законодавству першої держави). Єдине, що така відмова повинна бути виправдана міркуваннями щодо здійснення державної політики, а тому доцільно і необхідно забезпечити дотримання принципу рівності усіх громадян цієї держави-учасниці ЄС перед законом.

Дещо інший дискурс громадянства та правової ідентичності особи продемонстрований у рішеннях Суду справедливості Європейського Союзу у справах *Micheletti and Others* (1992) [697, с. 4240-4252], *Zhu and Chen* (2004) [698] та та *Iida* (2012) [699]. Якщо справа *Micheletti* стосувалася подвійного громадянства особи, одне із яких – громадянство держави-учасниці ЄС, а справа *Iida* не стільки про множинне громадянство, скільки про правильне застосування директив ЄС, то справа *Zhu* стала своєрідною «точкою відліку» заборони набуття громадянства особою іноземного походження на підставі абсолютного (безумовного) права ґрунту *ius soli*.

Відповідно до фактів справи *Micheletti and Others* (1992) Маріо Віченте Мікелетті, народився в 1935 році в Аргентині, набув аргентинське громадянство за народженням та італійське - за походженням [700, с. 4240-4252]. Він отримав диплом стоматолога. У березні 1989 року Мікелетті подав запит до іспанських органів публічної влади про отримання дозволу на проживання (як посвідку особи він пред'явив свій італійський паспорт). Дозвіл був виданий строком на 6 місяців. Не чекаючи на закінчення строку, Мікелетті подав запит на отримання дозволу на проживання, мотивуючи це своїм прагненням працевлаштуватися в Іспанії як стоматолог та отримати визнання свого диплома. Однак, цього разу регіональні органи влади Іспанії йому відмовили, оскільки заявник трактувався іспанською владою винятково як громадянин Аргентини (апелюючи до Міністерства освіти та науки Іспанії заявник вказав місцем свого постійного проживання Аргентину), а ця норма стосується лише громадян держав-учасниць Європейського Союзу. Водночас заявник наполягав на своєму емігрантському походженні та відповідно італійському громадянстві за походженням.

ЄС у процесі аргументації використав вищезгадані міжнародно-правові справи у контексті подвійного громадянства особи *Nottebohm 1955*, *Canevaro 1912* та визнала пріоритетнішим на території ЄС його італійське громадянство. А тому Мікелетті як особа з подвійним громадянством (одне із яких - держави-учасниці ЄС) володіє тими самими правами, обов'язками та привілеями, які належать громадянинові будь-якої держави-учасниці ЄС, який проживає на території іншої держави-учасниці ЄС [701, с. 4240-4252].

У справі «*Zhu and Chen*» (2004) заявниця Кунчієн Кетрін Чу народилася у Белфасті (Північна Ірландія, частина Об'єднаного Королівства) у 2000 році [702]. Її батьки, китайські емігранти, постійно проживали в Уельсі, де працювали у китайській фірмі. Її мати, Ман Лавет Чен, друга заявниця, вибрала місцем народження доньки Північну Ірландію для того, щоб донька змогла автоматично набути ірландське громадянство за народженням на підставі абсолютного (безумовного) права ґрунту *ius soli* (яке поширювалося на кожного, хто народився на острові). Оскільки батьки заявниці були лише тимчасовими мігрантами в ОК,

вона не могла набути британське громадянство за народженням на підставі права ґрунту, яке для такої категорії мігрантів було скасоване у 1983 році.

У результаті таких дій перша заявниця не лише отримала автоматично ірландське громадянство, а й громадянство ЄС та свободу руху і вільний вибір місця проживання. Батьки, використовуючи це, вирішили переїхати до Кардіффа та отримати там дозвіл на постійне проживання. Однак, місцеві органи влади відмовили їм.

Суд справедливості ЄС вирішив, що право надавати громадянство належить компетентним органам влади конкретної держави, однак, у цьому випадку є зрозумілим те, що дитина має право на супровід та догляд з боку батьків протягом свого перебування у будь-якій державі ЄС на підставі реалізації концепції громадянства ЄС та свободи руху[703].

Ефект цього рішення був унаочнений у 27 поправці до Конституції Ірландії 2004 року, в результаті якої, будь-яка особа може набути ірландське громадянство за народженням на підставі права ґрунту винятково у тому випадку, якщо один із її батьків є громадянином Ірландії.

Відповідно до матеріалів справи «*Iida*» (2012) Йошікадзу Ііда – громадянин Японії, який одружився із громадянкою Німеччини і в них народилася донька у США, яка від народження отримала множинне громадянство (японське та німецьке на підставі права крові за походженням обох своїх батьків, а також американське на підставі права ґрунту за місцем свого народження) [704]. Сім'я переїхала до Німеччини, де Йошікадзу Ііда отримав дозвіл на проживання в Німеччині як чоловік громадянки держави-учасниці (він мав постійну роботу). Через деякий час стосунки між подружжям погіршилися, відбулася сепарація і дружина-німкеня разом із донькою переїхали до Австрії (однак, обидвоє батьків здійснювали спільну опіку над дитиною).

Після сепарації подружжя компетентні органи влади Німеччини скасували дозвіл Йошікадзу Ііди на проживання у Німеччині (власне він мав дозвіл на роботу, але хотів отримати дозвіл на проживання як члена сім'ї громадянки ЄС). Німецький суд подав запит до ЄСС, який пояснив, що на Йошікадзу Ііду не

поширюється дія ст. 20 та 21 Угоди про заснування ЄС, оскільки він жив і працював лише в Німеччині [705].

Питання сутності та правової природи громадянства, еволюція його концепції у контексті дослідження сутності громадянства у зв'язку з інвестицією, на даний час, є найбільш обговорюваною темою у наукових колах ЄС, оскільки 2013 рік був приурочений саме громадянству ЄС [706, с. 56-58].

Про це, до прикладу, свідчить тривала дискусія провідних вчених–правників Обсерваторії ЄС з демократії на тему «Чи має громадянство бути на продаж (*Should citizenship be for sale?*)» у 2014 році [707]. Дискусія відбулася після підтвердження Комісією ЄС 14 листопада 2013 року права Мальти, як держави-учасниці ЄС, самостійно вирішувати, кому і на якій підставі надавати громадянство. Як відомо, питання громадянства відповідно до так званого «каталогу компетенцій», передбаченого у статтях 3–6 Угоди про функціонування ЄС (в редакції після вступу у законну силу Лісабонської угоди у грудні 2009 року), належить винятково до повноважень держав-учасниць ЄС [708, с. 632-633].

У результаті 15 січня 2014 року у Страсбурзі були проведені спільні дебати депутатів Європейського Парламенту, представників Комісії та Ради Європейського Союзу на тему «Громадянство Європейського Союзу на продаж (англійською *EU citizenship for sale*)». Йшлося власне про знецінення паспорта як основного атрибуту громадянства у зв'язку із актуальністю його отримання у зв'язку з інвестицією або його т. зв. «купівлею за готівку» у розумінні *cash-for-passport*.

Зокрема, Вів'єн Редінг (*Viviane Reding*), Комісар Юстиції Європейського Союзу у Комісії Жозе-Мануеля Баррозу II, у своїй промові твердо наголосила, що «громадянство не повинно бути на продаж», оскільки «паспорт – це не лише листок паперу чи офіційний документ, це також набір прав та обов'язків громадянина перед кожною державою-учасницею Європейського Союзу» [709, с. 3-4].

Відтак, Комісія Європейського Союзу «очікує, що кожна його держава-учасниця свідомо майбутніх наслідків свого рішення [з огляду на підстави та механізми набуття громадянства]» [710, с. 39-44]. Як переконують члени Комісії

Європейського Союзу, громадянство не потрібно сприймати легковажно, оскільки це «засадничий елемент Європейського Союзу, а тому не можна на нього почепити цінник» [711, с. 3-4].

За результатами вищезгаданих публічних дебатів 16 січня 2014 року була затверджена резолюція Європейського Парламенту (2013/2995(RSP), яка закликає Мальту та інші держави-учасниці Європейського Союзу визнавати та жити відповідно до зобов'язань, взятих на себе, а також реформувати національні схеми отримання громадянства у зв'язку з інвестицією (прямого чи непрямого «продажу громадянства») у відповідності з європейськими цінностями [712].

Жозеф Мускат (*Joseph Muscat*), чинний прем'єр-міністр Мальти, неодноразово заявляв, що мальтійська програма набуття громадянства у зв'язку із інвестицією є «найдорожчою у світі» і «лише найкращим» заявникам варто подавати заяву. Заявники повинні «розщедритися» на 650 тисяч євро за кожен мальтійський паспорт, в т.ч. на 150 тисяч євро інвестиційного внеску в державні акції або облігації, що забезпечує свободу руху (пересування) в кордонах ЄС та сприяє створенню на Мальті усталеного конструкту досвіду, навичок і капіталу³⁷. Публікувати офіційно імена осіб, які набули мальтійське громадянство у зв'язку із інвестицією, як вимагає національне законодавство, урядники відмовилися, мотивуючи відмову можливим «ускладненням відносин із рядом держав походження таких осіб»³⁸.

На початку XXI століття, зважаючи на нововиниклі тенденції у застосуванні сучасної концепції громадянства, науковці-теоретики та експерти-практики у сфері громадянства активно дискутують на предмет його осучасненого трактування. Одним із основних каменів спотикання на даний час є тлумачення громадянства як певного «набору» прав та обов'язків особи щодо держави її походження (проживання, якщо нетотожні). На підставі посилення впливу ліберальної моделі громадянства вважається, що громадянство в часи глобалізації

³⁷ Детальніше дивитися тут: <https://www.timesofmalta.com/articles/view/20180725/local/only-the-best-need-apply-for-a-maltese-passport-muscat-tells-la.685290>

³⁸ Детальніше дивитися тут: <https://www.timesofmalta.com/articles/view/20171006/local/passport-buyers-origins-to-remain-a-secret.659705>

та перманентної міграції повинне бути «без зобов'язань (*duty-free*)», якщо не в юридичному, то принаймні у моральному сенсі [713, с. 2-8].

Громадянство поступово (завдяки перманентній міграції та глобалізації) втрачає свою, насамперед, територіальну «прив'язку» до конкретної держави, а також реальний та ефективний політико-правовий зв'язок між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків (передбачений у рішенні Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* від 1955 року, залишивши винятково економічну вигоду (споживацький підхід) для обох сторін під очевидним впливом консюмеризму [714, с. 315].

4.2 Європейський та світовий досвід формування сучасної антропосфери громадянства у правовій площині

Антропосфера громадянства – це набір способів набуття особою громадянства. Нам відомі первинні та вторинні способи набуття громадянства. Традиційно первинною підставою набуття особою громадянства за походженням є право крові *ius sanguinis*. Поділяємо переконання дослідників, які стверджують, що протогромадянство (як безумовне громадянство) виникає у людини задовго до її народження. Це те громадянство особи, яке вона набуває винятково за походженням від своєї матері на підставі права крові *ius sanguinis*, оскільки «завжди є відомо, хто мати (*mater semper certa est*)» [715, с. 28]. З 1978 року базовий принцип набуття особою громадянства від народження *ius sanguinis* в Європі та у світі набув дещо іншого правового значення у зв'язку із використанням допоміжних репродуктивних технологій (та укладенням договору сурогатного материнства), до прикладу у 1997 році з'явилася ст. 1571 Цивільного кодексу Німеччини, яка визнає матір'ю дитини ту жінку, яка її народила. У вересні 2012 року адміністративний суд у Берліні вирішив, що дитина, народжена українською сурогатною матір'ю в Україні, не має права на німецьке

громадянство за народженням, незважаючи на те, що дитина генетично походить від батьків, котрі мають німецьке громадянство.

Протогромадянства не можна позбавити примусово на підставі рішення компетентного органу публічної влади (або можна у дуже виняткових випадках як трансферт громадянства у результаті територіальних змін) чи скасувати його набуття. Факт народження особи лише легітимізує набуття нею громадянства за походженням на підставі права крові у вигляді реєстрації (отримання свідоцтва про народження, де вказується набуте громадянство за походженням).

З цього огляду *філіація* суттєво відрізняється від протогромадянства, оскільки передбачає набуття особою громадянства також і на підставі права ґрунту *ius soli*, але вона належить до первинних способів набуття особою громадянства. До вторинних способів набуття особою громадянства, на нашу думку, належать такі:

- *натуралізація* (звичайна, привілейована та виняткова),
- *оптація* у зв'язку із територіальними змінами
- *трансферт* (у випадку одруження особи та народження дітей, територіальних змін).

Розглянемо детальніше вторинні способи набуття особою громадянства конкретної держави. Як відомо, першим різновидом є *філіація*. Це первинний спосіб набуття особою громадянства за народженням можна набути на підставі застосування двох кваліфікуючих принципів (права крові *ius sanguinis* та права ґрунту *ius soli*) як окремо, так і в сукупності.

Із середини 80-х років ХХ століття держави, які традиційно сповідували право крові, як основний принцип набуття громадянства, Бельгія, Греція та Німеччина – запровадили чи розширили перелік підстав для використання права ґрунту. А такі держави, як Ірландія чи Об'єднане Королівство, які класично були прихильниками права ґрунту, навпаки обмежили застосування цього принципу набуття громадянства на своїй території (зокрема, варто взяти до уваги вищезгадане рішення Суду справедливості Європейського Союзу від 19 жовтня 2004 році у справі «Zhu and Chen») [716].

Дискурс у правовому полі щодо «громадянства від народження» протягом останніх трьох століть помітно змінився. Постають нові виклики, пов'язані із питань набуття громадянства у зв'язку із філіацією на підставі принципу *ius sanguinis*, а також визнання державою набутого в такий спосіб громадянства. Як приклад, варто навести чотири рішення ЄСПЛ, які стосувалися справ щодо набуття громадянства від народження на підставі права крові *ius sanguinis* дітьми, зачатими та народженими за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства).

Перша справа в ЄСПЛ – це *Lavisse v. France* (1991) [717] стосувалася відмови компетентних органів державної влади Франції зареєструвати народження дітей, зачатих та народжених за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства). Європейська комісія з прав людини (попередник ЄСПЛ) встановила, що у цій справі відсутнє порушення ст. 11 та 14 ЄКЗПЛ. Далі ЄСПЛ у рішенні у наступній справі *S.H. and Others v. Austria* (2011) [718] не вважав порушенням ст. 8 положення австрійського законодавства, яке забороняє донорство репродуктивних органів, але дозволяє застосування за кордоном різних технологій, недозволених в Австрії (п. 114 рішення *S.H. and Others v. Austria*) [719].

Дві нещодавні справи (*Menneson v. France* [720] і *Labassee v. France* [721]) – схожі, рішення в обох було прийняте 26 вересня 2014 року. В обох справах французькі подружні пари (Домінік і Сільві Меннесон, Франсіс та Монік Лябассе) стали учасниками програм сурогатного материнства у США, оскільки пари були безплідними, а у Франції сурогатне материнство є поза законом (ст. 16 Цивільного кодексу Франції), а у деяких штатах США (в Арканзасі, у Вермонті, Каліфорнії, Массачусетсі, Міннесоті, Техасі та Флориді) – дозволене, однак, із певними застереженнями (потенційні батьки дитини повинні перебувати у шлюбі). У 2013 році були оприлюднені дані, відповідно до яких одне з кожних 20 сурогатних материнств у США стосувалося генетичних батьків-іноземців.

Позитивним результатом програм сурогатного материнства стало народження у США дітей (двійнят Валентіни і Ф'йорелли Меннесон у 2000 році

та Жюльєт Лябассе у 2001 році відповідно), для яких батьки не змогли належним чином оформити французькі документи про народження, оскільки французькі дипломатичні представництва відмовили у державній реєстрації їхнього народження, а також довести факт їхньої належності до громадянства Франції за народженням на підставі застосування права крові *ius sanguinis* [722, с. 281-290].

Від народження діти набули подвійне (множинне) громадянство: на підставі права крові – французьке за походженням біологічного батька-громадянина Франції (Домініка Меннесона та Франсіса Лябассе) і права ґрунту – американське за місцем народження.

ЄСПЛ, розглянувши ці справи на предмет порушення вимог ст. 8 ЄКЗПЛ (право на повагу до приватного життя), постановив, що не стільки йдеться про відмову компетентних органів Франції визнати «сімейні зв'язки» між заявниками, скільки про втручання у реалізацію їхнього права на повагу лише до приватного життя у світлі ст. 8 ЄКЗПЛ (п. 48 рішення у справі *Menneson v. France* [723]; п. 50 рішення у справі *Labassee v. France* [724]). ЄСПЛ у рішенні вказав, що таке втручання органів держави є виправданим і відбулося в межах національного законодавства Франції, яке передбачає, що договір між біологічними / юридичними батьками та сурогатною матір'ю є недійсним, а тому не виникає жодних юридичних наслідків. На шальках терезів «лежали» інтереси заявників та державні інтереси Франції.

Також ЄСПЛ дійшов висновку про те, що неможливість встановити набуття громадянства дитини за народженням за громадянством біологічного батька тягне за собою порушення права дітей на повагу до їхнього приватного життя, оскільки громадянство є частиною ідентичності особи, яка у випадку народження особи сурогатною матір'ю може страждати від «бентежної непевності (*troublante incertitude*)» (п. 96–97 рішення у справі *Menneson v. France* [725]; п. 75–76 рішення у справі *Labassee v. France* [726]). Однак, із рішення не стає зрозумілим ключове питання, в нашому випадку, чи отримають діти від народження французьке громадянство за походженням на підставі права крові? Чи на підставі реєстрації у зв'язку із встановленням батьківства?

Інша справа стосувалася французів Патріса та Орелії Ле Рок (Patrice et Aurélia Le Roch), які за допомогою допоміжних репродуктивних технологій отримали двох доньок-близнючок, народжених сурогатною матір'ю в Україні у січні 2011 року (біологічним батьком був Патріс). Подружжя звернулося до посольства Франції в Україні з метою оформлення необхідних документів для вивезення дітей та надання їм французького громадянства. Однак, у задоволенні звернення їм посольство відмовило, оскільки сурогатне материнство у Франції заборонено. Консульські органи Франції в Києві відмовилися видавати свідоцтво про народження дітей та набуття ними громадянства Франції за народженням (українського вони теж не набули, оскільки у документах, виданих органами РАГС у Києві, батьками було зазначене французьке подружжя (ч. 2 ст. 123 СК України), а тому *ius soli* не могло бути застосоване, оскільки подружжя французів не проживало в Україні на законних підставах). У березні 2011 року дітей без документів батько спробував нелегально (в мікроавтобусі в ніші під сидінням та без нотаріально посвідченої згоди матері дітей) вивезти до Франції, порушуючи українські правила перетину державного кордону (ч. 2 ст. 332 КК України, вирок Березівського районного суду Закарпатської області від 17 травня 2011 р. у справі № 1-131/11).

Необхідно зауважити, що діти, народжені за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства), можуть автоматично і легально набути подвійне (множинне) громадянство від народження або стати особами без визначеного громадянства. Це залежить винятково від особливостей набуття громадянства, передбачених у національному законодавстві конкретної держави (чи колізії законодавства, коли одна держава визначає основним принципом набуття громадянства право крові, тобто маркує своїх громадян за походженням, а інша держава – право ґрунту, тобто визнає своїми громадянами усіх осіб, які народилися на її території).

І нарешті, остаточне рішення ЄСПЛ у справі *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017)[727], яка стосувалася безплідного подружжя італійців Донатіни Парадізо і Джованні Кампанеллі, котрі за допомогою медичної клініки в Москві та медичних

технологій, заборонених в Італії, змогли отримати дитину Т.С., народжену сурогатною матір'ю в Росії у 2011 році від невідомого донора (по-перше, в Росії дозволене сурогатне материнство; по-друге, у свідоцтві про народження дитини саме заявники були зазначені її батьками) [728]. В Італії на законодавчому рівні дозволено безплідним парам використання деяких допоміжних репродуктивних технологій, таких, як штучне запліднення, але заборонено укладати договори про сурогатне материнство з третіми сторонами.

Консульство Італії на підставі російського свідоцтва про народження дитини видало Донатіні Парадізо італійське свідоцтво про народження, зазначивши її італійське громадянство від народження, щоб вона змогла повернутися з дитиною додому в Італію (п. 17 рішення *Paradiso and Campanelli v. Italy*) [729]. Однак, через декілька днів консульство Італії повідомило компетентні органи влади Італії, що у свідоцтві про народження Т.С. заявлена неправдива (фальшива) інформація, і вони розпочали кримінальне розслідування у зв'язку із шахрайством та нелегальним ввезенням чужої дитини в Італію.

ЄСПЛ встановив у п. 131, що між Т.С. та заявниками немає жодного біологічного зв'язку (на відміну від попередніх справ *Menneson v. France* і *Labassee v. France*, коли заявники були біологічними батьками їхніх дітей). Т.С. забрали від заявників, хлопчик вважався знайдою, протягом двох років він перебував у дитячому будинку, невідомому для заявників, і не був зареєстрований. Згодом він отримав інше ім'я та свідоцтво про народження (а також італійське громадянство на підставі права ґрунту як знайда відповідно до п. 2 ст 1 італійського закону про громадянство 1992 року) [730] і був переданий іншій прийомній сім'ї з метою подальшого усиновлення.

В остаточному рішенні ЄСПЛ (п. 215 рішення *Paradiso and Campanelli v. Italy*) [731] встановив, що негайна та незворотня сепарація дитини від батьків є рівносильною (тотожною) втручанням в їхнє приватне життя, однак, порушення заявниками положень італійського законодавства може спричинити посилення беззаконня у державі та завдати шкоди громадському порядку. А тому не було порушення ст. 8 ЄКЗПЛ [732].

Наступним різновидом антропосфери громадянства є натуралізація (як укорінення), яка найчастіше розглядається як правовий процес набуття іноземцем альтернативного громадянства іншої держави на його прохання, тобто йдеться про вторинний спосіб набуття громадянства, оскільки в особи вже є її первинне громадянство за народженням, але вона бажає його змінити, набути додатково ще одне, тощо. Прийняття до громадянства у зв'язку із натуралізацією відбувається на підставі заяви іноземця (реєстрації чи декларації).

Як відомо, стаття 7 п. 2 Конвенції ООН про скорочення безгромадянства 1961 року передбачає на міжнародному рівні, що «громадянин однієї держави, який бажає натуралізуватися в іноземній державі, не втрачає свого громадянства, якщо не набуває або не одержує запевнення в набутті громадянства цієї іноземної країни» [733].

Серед основних видів натуралізації нам відомі такі:

- *звичайна* (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, яке ґрунтується не на суб'єктивному праві конкретної особи, а на виконанні умов, передбачених законодавством);
- *виняткова* (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, яке ґрунтується на виконанні умов, не лише передбачених законодавством, а й додатково встановлених цими органами);
- *привілейована* (набуття громадянства окремими категоріями осіб на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади).

Звичайна натуралізація (*ordinary naturalization*) передбачена у законодавстві про громадянство практично кожної держави світу. З метою набуття громадянства особа повинна звернутися із заявою до відповідних компетентних органів державної влади, які *ipso jure* вирішують це питання. Основні відмінності стосуються: по-перше, строку проживання у державі бажаного громадянства, по-друге, знання державної мови, історії та культури, по-третє, наявності фактичного

місця проживання та законних джерел існування, відсутності «кримінального минулого» тощо.

Строк проживання у державі бажаного громадянства є найважливішою передумовою набуття особою громадянства, оскільки передбачає виникнення фактичних та ефективних зв'язків між особою та цією державою (суть концепції громадянства), а також свідчить про можливу інтеграцію такої особи у суспільство. Кожна держава у своєму законодавстві встановлює необхідні темпоральні вимоги для особи, яка прагне набути громадянство цієї держави у зв'язку зі звичайною натуралізацією. Найчастіше йдеться про п'ять років постійного безперервного проживання у державі бажаного громадянства (Азербайджан, Албанія, Беліз, Бельгія, Болгарія, Грузія, Гватемала, Індонезія, Колумбія, Косово, Куба, Латвія, Мексика, Нідерланди, Нова Зеландія, Об'єднане Королівство, Панама, Росія, США, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція, Чехія, Чилі, Швеція, Японія).

Темпоральні обмеження строку постійного безперервного проживання особи у державі бажаного громадянства можуть бути:

- коротшими: в Аргентині та Перу – 2 роки; у Болівії, Боснії та Герцеговині, Вірменії, Гондурасі, Еквадорі, Парагваї, Польщі, Сербії, Уругваї та Тайланді – 3 роки; у Бразилії та Нікарагуа – 4 роки; в Австралії 4 роки, з яких 1 рік безпосередньо перед подачею заяви;

- довшими: в Ізраїлі 5 років, з яких 3 роки безпосередньо перед подачею заяви; у Португалії – 6 років; у Канаді – 6 років, з яких 4 роки безпосередньо перед подачею заяви; в Білорусі, Греції, Ісландії, на Кіпрі, в Люксембурзі та на Мальті – 7 років, з яких 5 років безпосередньо перед подачею заяви; в Північній Македонії, Німеччині, Румунії, Словаччині, Угорщині та у Хорватії – 8 років; в Естонії – 8 років, з яких 5 років безпосередньо перед подачею заяви; у Данії – 9 років; в Ірландії – 9 років, з яких 5 років безпосередньо перед подачею заяви; у Венесуеллі, в Іспанії, Італії, Литві, Ліхтенштайні, Молдові, Монако, Саудівській Аравії та Чорногорії – 10 років; в Австрії та Словенії – 10 років, з них 5 років безпосередньо перед подачею заяви; у Норвегії – 10 років, з яких 7 років

безпосередньо перед подачею заяви, а ще дозвіл на роботу або постійне місце проживання протягом 1 року; а в Індії – 12 років, з яких 12 місяців безпосередньо перед подачею заяви, тоді як у Швейцарії – 12 років, якщо 3 роки з 5 років безпосередньо перед подачею заяви особа постійно та безперервно прожила у республіці. В Андоррі особа може набути громадянство у зв'язку із натуралізацією, якщо прожила у державі 20 років, з яких 10 років безпосередньо перед подачею заяви і може продемонструвати свою інтеграцію в суспільство.

У Китаї набути громадянство у зв'язку із натуралізацією можуть одиниці, оскільки для цього необхідно, щоб хоча б один із батьків такої особи був громадянином Китаю; або особа народилася в Китаї, якщо обидвоє батьків є особами без визначеного громадянства, але проживають у Китаї; якщо є близькі родичі – громадяни Китаю, особа постійно проживає на материковій частині Китаю, в Гонг Конзі чи Макао або з ішої причини (але це не є визначено у законодавстві щодо китайського громадянства, а тому вирішується відповідними компетентними органами державної влади в кожному випадку окремо).

Беручи до уваги те, що традиційно отримання громадянства у зв'язку із натуралізацією можна диференціювати за віком (неповнолітніми чи повнолітніми особами), варто пам'ятати й про існування т.зв. «змішаної системи» набуття громадянства у зв'язку із натуралізацією (за М. Баймуратовим) [734, с. 357]. Іншим варіантом диференціації варіантів набуття громадянства у зв'язку із натуралізацією є застосування «виключного порядку» або «виняткових підстав» (за М. Суржинським) [735, с. 135].

В сучасному світі існує декілька різних підстав привілейованої натуралізації як способу вторинного набуття громадянства: по-перше, внаслідок реєстрації шлюбу (*ius matrimonii*)³⁹. Державна Рада Франції у своєму нещодавньому рішенні N° 412462 від 11 квітня 2018 року відмовила у набутті французького громадянства А. (громадянці Алжиру) у зв'язку із привілейованою натуралізацією

³⁹ Детальніше дивитися тут: URL:

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichJuriAdmin.do?oldAction=rechJuriAdmin&idTexte=CETATEXT000036791217&fastReqId=435784924&fastPos=33>

внаслідок одруження з громадянином Франції у 2010 році. Підставою для такого рішення Ради, стала відмова А. потиснути руку представникам муніципалітету на завершення церемонії натуралізації у Греноблі (такий свій вчинок А. мотивувала релігією, оскільки вона - мусульманка), під час якої особи покликані показати свою повагу до французьких цінностей. Відповідні компетентні органи публічної влади потракутували такий вчинок «недостатньою асиміляцією у французьке суспільство (*défaut d'assimilation à la communauté française*)», наголосивши, що інтеграція у французьке суспільство є невід'ємною передумовою набуття французького громадянства (ст. 21-2, 21-4, 26 Цивільного кодексу Франції). Також Державна рада Франції відхилила клопотання А. про скасування декрету Прем'єр-міністра Бернара Казенува (*Bernard Cazeneuve*) від 20 квітня 2017 року про відмову у набутті французького громадянства (відповідно до французького законодавства особа набуває громадянства по закінченні церемонії натуралізації після вручення сертифікатів).

До наступних підстав привілейованої натуралізації належать такі, як: дароване (октройоване) громадянство особам, які мають визначні заслуги чи особами, прийняття яких до громадянства становить державний інтерес; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над особою опіки чи піклування; у зв'язку з інвестицією тощо.

Окремої уваги, на наше переконання, заслуговують два з них: дароване (октройоване) громадянство та громадянство у зв'язку з інвестицією.

Норма щодо набуття громадянства особами, які мають «визначні заслуги перед державою» чи прийняття яких до громадянства становить «державний інтерес» офіційно існує в багатьох, зокрема європейських, державах, що зовсім неоднозначно сприймається як науковцями, так і звичайними громадянами тих держав (не має чітких критеріїв та підстав, часто-густо таке дарування громадянства є проявом звичайних корупційних діянь чи особистих симпатій керівників відповідних компетентних органів публічної влади).

Існують держави, які мають такі законодавчі «реверанси», які легітимізують дароване (октройоване) громадянство, (передусім Австралія, Азербайджан,

Албанія, Білорусь, Болгарія, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Вірменія, Греція, Грузія, Естонія, Єгипет, Індонезія, Ірландія, Італія, Камбоджа, Канада, Катар, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Північна Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Нова Зеландія, ОАЕ, Перу, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Франція, Хорватія, Чилі, Чорногорія, Японія).

Інші держави дарують своє громадянство винятковим категоріям осіб (Аргентина - бізнесменам та залізничникам, Бахрейн - арабам) чи на підставі виконання додаткових вимог (Австрія - резидент протягом 6 років, Бельгія - легальний резидент, Гватемала та Мексика - резидент протягом 2 років, Індія - повнолітня та праводієздатна особа, Непал - резидент протягом 15 років, Німеччина - резидент протягом 3 років).

Однак, є і такі держави, як Данія, Ісландія, Іспанія, Китай, Норвегія, Об'єднане Королівство, Польща, Саудівська Аравія, США, Фінляндія, Чехія, Швейцарія та Швеція, які не мають схожих положень у своєму законодавстві.

Новітнім варіантом «безпроблемного» набуття громадянства є інвестування особою капіталу в економіку іншої держави, така норма отримання громадянства у зв'язку з інвестицією існує у законодавстві про громадянство у Болгарії (ст. 16), Північній Македонії (ст. 11), Румунії (ст. 8(2)), Туреччині (ст. 12), Чорногорії (ст. 12) [736, с. 397-405].

Тут актуалізується «досить нове» для України поняття «планування громадянства», яке можна пов'язати з тим, що людина певного таланту, статусу у бізнесових колах і, яка володіє достатніми коштами для існування, не потребує обмежувати своє життя тільки однією державою, не зобов'язана бути громадянином лише однієї держави і бути їй вірною. А тому альтернативне громадянство і другий паспорт у світі – це вигідне капіталовкладення, свобода для себе та членів своєї сім'ї подорожувати, здобувати освіту та вести бізнес, а також очевидна гарантія безпеки для життя. Зазвичай, у таких випадках йдеться про осіб, які мають визначні досягнення у науці, бізнесі, культурі та спорті, однак, раніше це не стосувалося державних діячів (членів парламенту чи уряду).

Найяскравіший та найпопулярніший приклад «планування громадянства», винятково як правового зв'язку між державою та особою, який передбачає певний набір прав, які та особа може використати (уникнути надмірного, на її думку, оподаткування та приховати свої прибутки, отримані не завжди легальним шляхом) і абсолютно не залежить від її національності, від її постійного проживання у цій державі, від її інтеграції у її суспільне середовище, є отримання громадянства у зв'язку з інвестицією (*citizenship-by-investment*) [737, с. 91-100].

Найбільш привабливі програми щодо отримання громадянства у зв'язку з інвестицією існують на острівних державах Карибського басейну. Така можливість отримати громадянство є «достатньо новою» практикою для українців, однак, популярною та апробованою громадянами держав Європи, Азії, Леванту (Ізраїль, Йорданія, Кіпр, Ліван, Палестина, Сирія, частково Ірак та Туреччина) та Аравійського півострова, які мають достатньо обмежений безвізовий режим. Також громадяни цих мусульманських держав почали відчувати проблеми з отриманням багаторазових багаторічних віз та інших незручностей, пов'язаних із міжнародними економічними санкціями, політичною та економічною нестабільністю після «Арабської весни».

Зазвичай, основною метою отримання громадянства у зв'язку з інвестицією для них є бажання уникнути надмірного, на їхню думку, оподаткування та приховати свої прибутки, отримані не завжди легальним шляхом. Як і будь-яка життєва ситуація, отримання громадянства у зв'язку з інвестицією має переваги та недоліки. Отже, до переваг отримання громадянства у зв'язку з інвестицією можна зарахувати таке:

- строк очікування на другий паспорт від 3 до 4 місяців;
- не потрібно постійно проживати у державі, яка видає громадянство у зв'язку з інвестицією;
- не потрібно міняти національність, вітається подвійне громадянство, не втрачається можливість отримати інші громадянства;

- особа та члени її сім'ї (чоловік / дружина, діти, батьки віком понад 65 років) отримують громадянство, зокрема діти віком до 18–21 років, в окремих випадках до 25 чи 26 років);

- безвізова мандрівка до держав ЄС, Канади, Об'єднаного Королівства та США;

- миттєва подорож до 100–130 країн світу, оскільки «гідний уваги паспорт» – це можливість легко та без жодних проблем отримати візу в разі потреби.

Однак, як вважають вчені, найважливішими, у випадку отримання громадянства у зв'язку з інвестицією, вважаються переваги щодо оподаткування, а саме:

- щедрий податковий режим (немає податку на багатство, під час укладення договорів дарування, під час отримання спадщини, під час отримання іноземних доходів, а також податку на приріст капіталу), немає податку на прибуток фізичних осіб, немає обмежень на репатріацію прибутку і імпортного капіталу, існують податкові канікули для деяких кваліфікованих інвестиційних проектів («інвестори-новачки», які купили або побудували новий будинок не сплачують будь-які податки на майно протягом 20 років, власники інвестицій у туристичну сферу мають 20-річне звільнення від імпортного мита, плати за будівельні матеріали та обладнання, а також податку на дохід, нерухомість тощо),

- а також щедрі пакети стимулювання (зокрема корпоративні податкові пільги, повне звільнення від сплати мита на імпорт товарів та послуг, податкові пільги та допомога під час експорту товарів та послуг), в окремих випадках безвізова торгівля з Канадою, безпроблемне відкриття банківського рахунку в Швейцарії та безмитна торгівля з іншими державами Карибського басейну.

Найбільш привабливі програми щодо отримання громадянства у зв'язку з інвестицією існують на острівних державах Карибського басейну. Так, громадянство у зв'язку з інвестицією існує у Домініканській Республіці з 1991 року, відповідно до статті 101 Конституції Домініканської Республіки та статті 8 Закону про громадянство, однак, на даний час, фахівці не рекомендують планувати отримання громадянства цієї держави Карибського басейну у зв'язку з

інвестицією, зважаючи, насамперед, на низький рейтинг Домініканської Республіки щодо візового обмеження (безвізовий в'їзд можливий лише у 87 країн світу). На інших острівних державах Карибського басейну громадянство у зв'язку з інвестицією набуло нового значення та успішно функціонує з 1984 року (острови Сент Кітс і Невіс) та з 2013 року (острови Антигуа та Барбуда).

Вартість фінансового внеску для отримання громадянства у зв'язку з інвестицією у вигляді купівлі нерухомості, внеску у національний благодійний фонд розвитку, благодійного внеску, інвестування у бізнес у цих державах Карибського басейну є різною:

- Сент Кітс і Невіс (250 тис. доларів США для однієї особи);
- Панама (350 тис. доларів США у вигляді фіксованого депозитного договору строком на 5 років з банківською ставкою 3 % річних). Також, заявник може привезти членів своєї сім'ї, зокрема тих, які перебувають на його утриманні. Діти віком від 18 до 25 років повинні подати підтвердження, що вони не перебувають у шлюбі та продовжують навчання. Дозвіл на проживання видається строком на п'ять років, і спеціальний паспорт Панами видається на той же період часу. Через 5 років він може бути продовжений, разом із депозитним договором.
- Антигуа і Барбуда (інвестиційна програма підтримується урядом острівної держави. Тут існує закон про громадянство у зв'язку із інвестицією № 2 від 11 квітня 2013 року, у якому передбачені такі види фінансового інвестування: купівля нерухомості (вартістю 50 тис. доларів США для однієї особи чи подружжя); внесок у національний благодійний фонд розвитку у розмірі 250 тис. доларів США для однієї особи (ця програма закінчилася у березні 2014 року); інвестування у бізнес у розмірі 1,5 мільйонів доларів США).

Починаючи з 2013 року і дотепер чимало, держав світу вирішили запровадити практику отримання громадянства у зв'язку з інвестицією з метою покращення своєї національної економіки шляхом залучення наявних коштів іноземних інвесторів. За повідомленнями ЗМІ від 12 лютого 2014 р., Федеральна служба міграції та Міністерства економічного розвитку Росії запропонували внести зміни до ст. 14 закону «Про громадянство у РФ» і запровадити схожу

програму у Росії, яка полягатиме в інвестуванні 10 млн. російських рублів в національну економіку, однак, успіх такої програми буде виправданий лише для громадян держав з «гіршим» індексом благополуччя та безвізового в'їзду.

У цьому випадку громадянство вважається виключно «правовим зв'язком між державою та особою» та «набором прав, які така особа може використовувати», таке громадянство абсолютно не залежить від її національності, від її постійного проживання у цій державі, від її інтеграції у суспільство. Однак, і такі програми можуть мати термін дії та бути закритими для громадян певних держав, наприклад, острівна держава Сент Кіттс і Невіс закрила програму для громадян Ірану з 2011 року.

На противагу до громадянства держав Карибського басейну, громадянство держав Аравійського півострова «купити» практично неможливо, найбільш ліберальними вважаються Бахрейн та емірат Дубай (Об'єднані Арабські Емірати). Зокрема, в еміраті Дубай, інвестиційна візова програма передбачає монетарне інвестування в економіку Об'єднаних Арабських Еміратів, враховуючи вільну торговельну зону, у вигляді:

а) створення підприємства (інвестор не може бути працівником іншого підприємства),

б) інвестування у вже наявне підприємство на суму щонайменше 70 000 дірхамів (~ 14 000 євро),

в) купівлі нерухомості, така віза діє протягом 3 років і передбачає одночасну видачу інвесторові дозволу на проживання та водійських прав.

Якщо одні держави світу офіційно та відкрито пропонують отримати громадянство у зв'язку з інвестицією (держави Карибського басейну), то інші, такі як Австрія, Ізраїль, Кіпр чи Угорщина надають перевагу більш конфіденційним програмам отримання не громадянства, а лише дозволу на постійне проживання. Зокрема, за повідомленнями ЗМІ у лютому 2014 року Федеральна служба міграції та Міністерство економічного розвитку Росії запропонували запровадити схожу програму у Росії, яка полягатиме в інвестуванні 10 млн. російських рублів (~ 200 тис. євро) в національну економіку,

однак, успіх такої програми буде виправданий лише для громадян держав світу з «гіршим» індексом благополуччя та можливості безвізового руху.

Зазвичай, основними підставами отримання громадянства у зв'язку з інвестицією можуть бути такі: бажання застрахувати себе та свою сім'ю від непередбачуваних обставин (політичних, економічних, соціальних, екологічних тощо); потреба досягнення достатнього рівня безпеки, у випадку, коли рідна держава є політично чи економічно нестабільною; пом'якшений податковий режим, створення та розширення бізнесу, відкриття банківських рахунків за кордоном і здійснення інвестування та капіталовкладення по всьому світу тощо.

Однак, у світі існує чимало інших успішних та благополучних держав, які «дозволяють» проводити своєрідні «аукціони» громадянства, де можна «купити» потрібний чи омріяний паспорт (*cash-for-passport*). У Парагваї можна «купити» громадянство за номінальною вартістю, однак, на підставі постійного проживання особи у державі щонайменше протягом 3 років. Звісно ж, далеко не кожна людина може взяти участь у такому «аукціоні» громадянства, це як закритий клуб, вхід у який дозволяється лише за персональними картками, які підтверджують членство у клубі. Чимало європейських вчених називають таку концепцію громадянства мерітократичною, передусім вона існує у Хорватії, Гонг Конзі, Канаді, Монако, Новій Зеландії, Об'єднаному Королівстві, Швейцарії тощо.

Схожі приклади успішної реалізації «мерітократичної концепції громадянства» можна знайти у таких державах, як Австралія (у вигляді «Significant Investor visa», єдина вимога до якої – інвестиції у національну економіку у сумі 5 млн. австралійських доларів) чи США (у вигляді програми «EB-5 Immigrant visa green card», яка була розроблена Конгресом США в 1990 році з метою залучення у національну економіку коштів іноземних інвесторів, як підтвердження – інвестування 1 млн. доларів США у власний бізнес на території великих міст США чи 500 тис. доларів США у визначену сферу, також цей бізнес повинен створити робочі місця щонайменше для 10 громадян США у промислових зонах).

Розглядаючи громадянство у зв'язку з інвестицією у контексті договору «купівлі-продажу» між державою та іноземцем-інвестором, на нашу думку, насамперед, варто проаналізувати чинну практику держав-учасниць Європейського Союзу:

- Австрія (після внесення змін у 2006 році появилась програма «Economic citizenship», благодійний внесок в економіку Австрії у вигляді створення спільного підприємства чи прямих інвестицій у підприємство, яке створює робочі місця для громадян Австрії чи займається експортом товарів на суму 2-3 млн. євро або інвестиції, які підлягають поверненню у сумі 10 млн. американських доларів додатково потрібно витратити у розмірі 400 тис. євро на державні потреби. У таких осіб не вимагається обов'язкове володіння німецькою мовою. Незважаючи на те, що ст. 10(3) австрійського закону про громадянство в редакції 2013 року забороняє подвійне громадянство та вимагає для отримання австрійського громадянства повну відмову від попереднього громадянства [738], положення ст. 10(6) цього ж закону дозволяє зберегти попереднє громадянство особам, які надали державі «надзвичайні послуги», також австрійські органи влади не надають таку інформацію органам інших держав. Від осіб, які мають визначні досягнення у науці, бізнесі, культурі та спорті відповідно до ст. 16(2) цього ж закону не вимагається обов'язкове проживання в Австрії для отримання громадянства) [739];

- Болгарія (розпочала програму у 2009 році, яка з 2011 року передбачає звільнення від фізичного постійного проживання на території Болгарії, строк очікування 6–8 місяців у зв'язку із пасивним інвестуванням, а саме купівлею державних цінних паперів на суму 180 тис. євро, що дозволяє отримати громадянство через 5 років; інший варіант, починаючи з лютого 2013 року – бути постійним мешканцем Болгарії протягом 1 року, здійснити інвестування, купивши державні цінні папери на суму 512 тис. євро, що дозволяє отримати громадянство через 2 роки і зберегти його протягом 2 років після цього, по завершенню строку внесок повертається інвесторові без нарахування відсотків; також з квітня 2013

року у Болгарії можна отримати тимчасовий або постійний дозвіл на проживання у результаті купівлі нерухомості на суму 300 тис. євро);

- Ірландія знизила вартість мінімальних інвестицій до 675 тис. американських доларів та дозволяє надавати дозвіл на проживання інвесторам, а паспорти зазвичай «наздоганяють» їх через рік;

- Іспанія (у серпні 2013 року був прийнятий закон, на підставі якого можна надавати дозвіл на постійне проживання інвесторові, який купив нерухомість в Іспанії на суму 500 тис. євро чи зробив внесок у національну економіку на суму 1–2 млн. євро, через 5 років після початку інвестиційної програми, однак, обов'язковими вимогами до інвестора є наявність стабільного прибутку та відсутність судимості);

- Кіпр (у квітні 2013 року влада знизив вартість «громадянства» з 10 млн. євро до 3 млн. євро, щоби «заспокоїти» іноземних, в основному російських, інвесторів, які втратили чимало своїх заощаджень у зв'язку із фінансовою кризою; також, будь-яка особа може отримати громадянство на підставі відкриття строкового депозиту на 3 роки на суму 5 млн. євро у будь-якому банку Кіпру як фізична особа чи від імені підприємства, де ця особа є бенефіціаром);

- Мальта (з 2014 року – будь-яка особа віком понад 18 років без кримінального минулого може купити собі громадянство за 650 тис. євро);

- Об'єднане Королівство: починаючи з квітня 2011 року, почала діяти інвестиційна віза «Tier 1 Investor», яка надається у зв'язку із фінансовими інвестиціями шляхом купівлі державних цінних паперів чи вкладення капіталу у діяльність торговельних підприємств, зареєстрованих в Об'єднане Королівство, на суму 1 млн. фунтів стерлінгів, така особа зобов'язана перебувати на території Об'єднаного Королівства не менше ніж 180 днів на рік. Після проживання інвестором протягом 5 років (або менше у випадках, якщо сума фінансового інвестування була 5 млн. фунтів стерлінгів або 10 млн. фунтів стерлінгів) в Об'єднаному Королівстві він/вона має право звернутися за дозволом на постійне проживання. Іншим видом може бути підприємницька віза, для якої знадобиться інвестування на суму 200 тис. фунтів стерлінгів – у цьому випадку інвестор може

відкрити новий «бізнес» в Об'єднане Королівство, купити вже існуючий «бізнес» чи стати його керівником, однак, це повинне бути успішне підприємство, яке повинне створити 2 повні ставки для працівників;

- Португалія (з січня 2013 року існує так звана «Golden Visa Program», найпопулярніша інвестиційна програма на теренах Європейського Союзу, яка полягає у залученні заможних іноземців, які бажають отримати паспорт у результаті: а) купівлі нерухомості вартістю 500 тис. євро, купівлі декілька приміщень та здачі їх в оренду; б) фінансового інвестування у вигляді купівлі державних цінних паперів чи укладення депозитного договору на суму 1 млн. євро; в) заснування бізнесу, який створить робочі місця щонайменше для 10 громадян Португалії. У всіх цих випадках інвесторам видається багаторазова віза на 5 років за умови перебування у Португалії 7 днів протягом першого року програми та 14 днів протягом наступних років з умовою отримання громадянства наприкінці 6 року дії програми).

Чорногорія, починаючи з жовтня 2018 року, відновила державну програму набуття громадянства у зв'язку з інвестицією. Раніше, у червні 2010 року, органи влади Чорногорії спробували започаткувати цю програму, але невдало (в основному у зв'язку з критичними зауваженнями держав-учасниць ЄС, зокрема Німеччини). Тоді йшлося про інвестиції в розмірі 500 тисяч євро в економіку Чорногорії в обмін на паспорт (громадянство) цієї держави [740, с. 2,6,11,13].

Як бачимо, в очевидному диполі держава ↔ громадянин, застосування концепції «громадянство у зв'язку з інвестицією» на даний час є наслідком чітко продуманої та ефективної діяльності держави щодо покращення своєї економічної ситуації шляхом офіційного чи латентного «продажу» громадянства, а не результатом реальної інтеграції інвестора у суспільство шляхом його постійного проживання у країні отриманого громадянства і вивчення її державної мови та історії.

Іншими формами натуралізації, важливими сьогодні, але недостатньо дослідженими в Україні, які безпосередньо пов'язані з територіальними змінами і

застосування яких є передбачено у главі VI ЄКГ (ст.ст. 18–20) [741]. До них традиційно належать *оптація* і *трансферт* громадянства.

Розмірковуючи про *оптацію* громадянства, варто пам'ятати, що тут, зазвичай, передбачається полегшена процедура і значною мірою спрощені вимоги до процедури та підстав отримання громадянства у вигляді добровільного вибору жителями територій, які переходять з однієї держави до складу іншої, громадянства першої чи другої з цих держав протягом певного, чітко визначеного періоду, тоді як під час трансферту громадянства його зміна настає автоматично, абсолютно не враховуючи бажання та/чи вибору особи. Себто, якщо оптація вважається позитивним явищем та вирішує (унеможлиблює) питання безгромадянства, то трансферт є, як правило, негативним явищем, яке породжує безгромадянство осіб, а тому на міжнародному рівні його застосування не схвалюється (ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 року) [742].

Традиційно оптація громадянства розглядається у двох аспектах. По-перше, оптація може бути правом вибору громадянства особою, яка вже має подвійне чи множинне громадянство (за народженням, як приклад справа *Iida* (2012)) [743]. Така особа, стаючи повнолітнім, отримує право оптувати (вибрати) одне із них, відмовившись від іншого. Нещодавнім позитивним прикладом того, що час стирає стереотипи, стала Німеччина, яка законодавчо (на підставі реформування ст. 29 (ч. 1а п. 6) закону про громадянство) дозволила дітям емігрантів, народженим у Німеччині, які жили у Німеччині протягом 8 років, або вчилися у школі протягом 6 років, або отримали атестат про закінчення школи чи отримали професійну освіту, чи в окремих випадках мають близькі стосунки до Німеччини можуть, досягнувши 21 року, «залишити» обидва громадянства: і німецьке, і батьків-емігрантів. Хоча раніше (до цього рішення, яке набуло чинності 20 грудня 2014 року) вони повинні були вибрати одне з двох наявних громадянств [744].

По-друге, особи, які проживають на частині території однієї держави, яка стає суверенною чи переходить до складу іншої держави, отримують право оптації громадянства новоствореної чи іншої держави в порядку й у строки, обумовлені міжнародним договором між відповідними державами або

встановлені новоствореною державою в односторонньому порядку (конституція Бразилії 1891 р.). Право оптації громадянства у цьому випадку полягає в праві особи вибрати: або залишити громадянство тієї держави, на території якої вона мешкала раніше, або набути громадянство тієї держави, під суверенітет якої переходить ця територія.

У такому контексті, оптація громадянства у зв'язку з територіальними змінами виникає завдяки державному правонаступництву, коли змінюються територіальні кордони держав, у трьох ймовірних випадках [745, с. 4-7]:

по-перше, внаслідок поглинання цілої держави іншою державою (СРСР щодо держав Балтії);

по-друге, у результаті виникнення нової незалежної держави у результаті розпаду попередньої держави (Австро-Угорська імперія, Ефіопія-Еритрея, Османська імперія, СРСР, Чехословаччина, Шведсько-Норвезька унія, Югославія), деколонізації (Алжир, Марокко, Індія, Індонезія, Пакистан, Сурінам, Фінляндія) або утворення однієї держави з кількох інших суверенних держав (ФРН, Югославія);

по-третє, у зв'язку з переходом частини території держави під суверенітет іншої держави на підставі міжнародного договору (у ХХ столітті серед таких договорів варто згадати Петрополіський договір 1903 року, Лондонський, Бухарестський, Афінський та Константинопольський мирні договори 1913 року (стосувалися Балканських держав та їхньої участі у Першій і Другій Балканських війнах протягом 1912–1913 років), Версальський мирний договір 1919 року, Сан-Жерменський мирний договір 1919 року, Рапальський мирний договір 1920 року, Севрський мирний договір 1920 року (так і не набув чинності, в результаті був укладений Лозаннський мирний договір 1923 року), Тартуські мирні договори 1920 року, Тріанонський мирний договір 1920 року, Ризький мирний договір 1921 року, Локарнський договір 1925 року, Паризький мирний договір 1947 року, Сан-Францискський мирний договір 1951 року, спільна декларація уряду Об'єднаного Королівства та Китаю у справі Гонконгу 1984 року, Біловезька угода 1991 року тощо) і завершується, зазвичай, остаточним переселенням особи у ту країну,

громадянство якої вона обрала (найчастіше таким результатом стає репатріація) [746, с. 209].

Для України важливим вважаємо Версальський мирний договір 1919 року, в основу якого частково «лягла» промова 28-го Президента США (демократа) Томаса Вудро Вільсона до Конгресу США, відома під назвою «Чотирнадцять пунктів Вільсона», проголошена 8 січня 1918 року без попереднього узгодження чи консультацій з Жаном Клемансо (Франція), Джорджем Ллойдом Джорджем (Об'єднане Королівство) чи Вітторіо Емануеле Орландо (Італія) [747, с. 6]. У тексті промови, авторство якої приписують американському письменникові та політичному оглядачеві Волтеру Ліппмену, були запропоновані конкретні сценарії територіального устрою країн і регіонів Європи після закінчення Першої світової війни (пункти 6–13). Однак, Сенат США, де на той час більшість становили представники Республіканської партії, відмовився своїм голосуванням ратифікувати Версальський мирний договір, вбачаючи в його положеннях внесок Президента США, представника Демократичної партії. Тому, зважаючи на політичні ігри та інтриги, Версальський мирний договір так і не був ратифікований США⁴⁰.

Як зауважив Тадеуш Анджей Ольшанський у своїй статті «Формування польсько-українського кордону» у випуску 12 журналу «Ї» за 1998 р.: «Незважаючи на те, що в договорі (тут йдеться про Ризький мирний договір 1921 року) було чітко вказано на відмову обох сторін «від усіх прав і обов'язків» щодо земель, розташованих з іншого боку кордону, хіба що Річ Посполита трактувала ці обов'язки поважно ... значну частину умов договору Москва не виконала, а при першій нагоді – знехтувала цей договір, не говорячи цього формально, щоб загарбати землі, від права на які вона урочисто відмовилась ... »⁴¹.

Однак, оптація громадянства у зв'язку з територіальними змінами (зміною кордону) не завжди застосовується. Підтвердження цієї тези можна знайти, читаючи звіт Венеційської комісії «За демократію через право» у 1998 році на

⁴⁰ Детальніше дивитися тут: <http://www.ji.lviv.ua/n12texts/olszanski.htm>

⁴¹ Детальніше дивитися тут: <http://www.ji.lviv.ua/n12texts/olszanski.htm>

тему «Наслідки правонаступництва держав для громадянства», де у п. 90 йдеться про те, що відповідно до Німецько-бельгійського договору про кордони 1956 р. і Німецько-нідерландського договору про кордони 1963 р. рішення мешканців про відмову від оптації громадянства нової держави не спонукало їх до переїзду [748, с. 38].

Отже, мешканці території, яка переходить у склад іншої держави мають вибір, чи оптувати громадянство цієї держави, чи залишити громадянство попередньої, ставши іноземцем у новій. Як зауважував згаданий раніше Герш Ляутерпахт, член Комісії міжнародного права ООН протягом 1953–1954 років та її спеціальний доповідач щодо угод (договорів), «деякі особи можуть мати підстави не бажати отримати громадянство тієї держави, до складу якої передається територія, де вони проживають, це громадянство може бути їм невідомим. У такому випадку право на вибір громадянства є необхідним» [749, с. 206].

Однак, залишається не до кінця вирішеним та відкритим питання щодо оптації громадянства тими особами, які, будучи громадянами попередньої держави, не проживають реально на території, яка переходить до складу іншої території, бо фізично перебувають за кордоном. Ймовірним наслідком відмови оптації у випадку якщо особа проживає за кордоном, але не набула громадянство держави проживання, може стати її безгромадянство.

Тут важливо пам'ятати про Віденську конвенцію «Про правонаступництво держав щодо договорів» від 23 серпня 1978 року, яку Україна ратифікувала 26 жовтня 1992 року [750]. Верховна рада України прийняла 17 вересня 1992 року постанову № 2608-ХІІ «Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів», в якій вона погодилася на пропозицію Кабінету Міністрів України і приєднатися від імені України до конвенції [751]. Вищезгадана конвенція набула чинності в Україні з 6 листопада 1996 року, ставши відповідно до ст. 9 (ч. 1) Конституції України від 28 червня 1996 року «частиною національного законодавства України» [752] і закріпивши

безумовну реалізацію засадничого принципу міжнародного права *pacta sunt servanda*.

Іншим важливим міжнародно-правовим актом з огляду на застосування згаданої вище Віденської конвенції є Декларація про наслідки правонаступництва держав для громадянства фізичних осіб (так звана Венеційська декларація), прийнята Венеційською комісією «За демократію через право» 14 вересня 1996 року, де у ст. 2 підтверджується те, що, по-перше, «держава повинна поважати принцип, коли кожен має право на громадянство», по-друге, «держава повинна уникати створення випадків безгромадянства» і нарешті, «держава повинна поважати бажання конкретної особи» [753].

У чинному законодавстві України очевидний «натяк» на оптацію громадянства можна побачити у п. 10 ст. 6 закону № 2235-III «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року, де йдеться про те, що «громадянство України набувається ... за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України» [754].

Така норма, очевидно, є наслідком складної та політично-перенасиченої історії України протягом ХХ століття, коли оптація громадянства, як взаємний обмін населенням, і була використана декілька разів (зокрема, у 1919 та 1945 роках).

В історичній та геополітичній практиці є відомі різні демаркаційні «лінії», за допомогою яких були встановлені кордони між державами і відбувався обмін мешканцями відповідно до права на оптацію громадянства у зв'язку з територіальними змінами, йдеться зокрема про такі «лінії», як Дюрана 1893 року (між Афганістаном та Пакистаном), МакМегона 1914 року (між Індією та Китаєм), Керзона 1920–1921 років (між Росією та Польщею), Мажино 1929–1938 (між Францією та Німеччиною), Редкліффа 1947 року (між Індією та Пакистаном) тощо.

На наше переконання, особливо важливо згадати про існування т.зв. «лінії Керзона», умовної демаркаційної лінії, яка була запропонована британським політиком-консерватором Джорджем Керзоном, лордом Кедлстоном, міністром

закордонних справ Об'єднаного Королівства в уряді Д. Ллойда Джорджа у грудні 1919 року, у контексті реалізації 13 пункту «Чотирнадцяти пунктів Вільсона» та з метою виконання ст. 87 Версальського мирного договору, прийнятого 28 червня 1919 року (йдеться про східний кордон Польщі). Відомо, що 11 липня 1920 року лорд Керзон звернувся до Москви з офіційною нотою про умови радянсько-польського перемир'я, визначивши т.зв. «лінію Керзона» межею «законних етнографічних кордонів Польщі» [755, с. 8].

Незважаючи на те, що «лінія Керзона» не базувалася на жодних детальних етнографічних дослідженнях (хоч, як відзначає Тадеуш Анджей Ольшанський, сам лорд Керзон був переконаний у протилежному) і не була встановлена на місцевості, вона відіграла важливу роль у міждержавних відносинах (формуванні українсько-польського кордону) 42. «Лінія Керзона» не була прийнята офіційною владою СРСР (радянська влада відкинула посередництво британців) аж до 28 вересня 1939 р., коли стала основою німецько-радянського кордону, перекресливши всі формально-правові підстави подальшого застосування Ризького мирного договору 1921 року *via facti* [756]. Нагадую, що за умовами Ризького мирного договору 1921 року українсько-польський кордог був встановлений «уздовж лінії фактичного розмежування сио напередодні конфлікту (залишаючи за Польщею українські землі, обіцяні головним отаманом УНР Симоном Петлюрою у ст.ст. 2 і 3 Договору)» [757, с. 8].

Варто наголосити, що востаннє (після Другої світової війни) «лінія Керзона» фігурувала у Договорі між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 року, як основа переговорів про повоєнні кордони «з можливими відхиленнями на користь Польщі». Демаркація (делімітація у польськомовній документації) на місцевості проводилася протягом 1946–1948 років у строгій відповідності з умовною лінією, визначеною на підставі цього Договору у чотири етапи [758, с. 152, 155, 192]. На пропозицію Польщі у Москві відбулися переговори, в результаті яких договір між СРСР та Польщею був частково змінений (доповнений у контексті

⁴² Детальніше дивитися тут: <http://www.ji.lviv.ua/n12texts/olszanski.htm>

«прикордонних поправок») 15 лютого 1951 року [759, с. 182]. Договір був ратифікований обома сторонами у травні 1951 року, а 8 грудня 1951 року був підписаний протокол щодо обміну територіями і був остаточно встановлений польсько-український кордон (незважаючи на наступні марні пропозиції СРСР про перегляд кордону, здійснені у 1952 році) [760, с. 188]. Найбільш показово оптація як своєрідний «міжнародно-правовий феномен» у контексті громадянства була передбачена у ст. 2 Протоколу до Договору між СРСР та Чехословаччиною про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року [761, с. 591].

Як пише львівський історик І. Козловський, «наслідком чотирирічного фактичного перебування Східної Галичини у складі Польщі (в результаті повзучої польської окупації протягом 1918–1919 років Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та усїєї Галичини, яка ще у грудні 1919 року була визнана «міжнародною територією») та на підставі підписання вищезгаданих мирних договорів Рада послів Антанти на своєму засіданні 14 березня 1923 року в Парижі прийняла остаточне рішення про передачу Польщі Східної Галичини без обов'язкового у такій ситуації плебісциту», що означало для місцевих мешканців – депортацію або трансферт громадянства [762, с. 6-8].

Що ж до *трансферту* громадянства, то такий «негативний» політико-правовий феномен проявляється теж у трьох випадках: трансферт громадянства у зв'язку з одруженням особи з іноземцем та зміною нею місця проживання (є предметом регулювання, зокрема, Конвенції ООН про громадянство одруженої жінки (т.зв. «Конвенції Монтевідео»), прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1957 році); трансферт громадянства дитині від батьків (набуття громадянства України дитиною у зв'язку з перебуванням у громадянстві конкретної держави її батьків чи одного з них) та трансферт громадянства у зв'язку з, як правило, незаконними територіальними змінами (анексією, окупацією тощо). На нашу думку, приклад такого трансферту громадянства зв'язку з територіальними змінами можна знайти у Крайовському договорі 1940 року між Болгарією та Румунією, що стосувався мешканців Південної Добруджі.

Правдоподібно, що трансферт громадянства у зв'язку з одруженням особи на даний час є одним із найчастіших варіантів «полегшеної» натуралізації, оскільки застосовується скорочений строк постійного проживання у державі бажаного громадянства (в Австрії з 10 років у випадку звичайної натуралізації до 5, Болгарії з 5 років до 3 років, Бразилії з 4 років до 1 року, Греції з 7 років до 3 років, але у випадку шлюбу та спільної шлюбної дитини, Данії з 9 років до 3 років, в Ірландії, Нідерландах, Об'єднаному Королівстві, США, Туреччині та Фінляндії з 5 років до 3 років, Ісландії з 7 років до 3 років (у випадку шлюбу) чи 5 років (у випадку зареєстрованого партнерства), в Італії та Молдові з 10 років до 3 років, Колумбії та Кубі з 5 років до 2 років, Литві з 10 років до 7 років, Німеччині з 8 років до 3 років, в Румунії та Угорщині з 8 років до 5 років, але у випадку шлюбу та наявної спільної дитини, народженої у цьому шлюбі, Чорногорії з 10 років до 5 років, у Швеції з 5 років до 2 років (у випадку шлюбу) чи до 3 років (у випадку зареєстрованого партнерства чи співжиття), у Швейцарії з 12 років до 3 років тощо), відсутня вимога щодо наявності фактичного місця проживання та законних джерел існування.

У деяких державах є додаткові вимоги для особи, яка хоче набути громадянство на підставі трансферту у зв'язку з одруженням щодо ведення спільного домашнього господарства (Австрія, Данія, Кіпр, Мексика, Нідерланди, Норвегія, Перу, Румунія, Словаччина, США, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія) та спільного проживання (Кіпр), підтвердження володіння державною мовою (Бельгія, Об'єднане Королівство, Туреччина), соціальна інтеграція у місцеве середовище (Бельгія), повага до правопорядку, звичаїв та культури держави бажаного громадянства (Хорватія), заборона зайняття посади в органах публічної влади іншої держави (Португалія), добра мораль та здоров'я (Туреччина), добра вдача (Об'єднане Королівство).

Як відомо, прийняття дитини до громадянства у зв'язку із натуралізацією її батьків вважається ще одним різновидом трансферту громадянства, який, щоправда, в окремому вигляді опрацьовується в частині держав світу (в Аргентині, Болівії, Боснії та Герцеговині, Бразилії, в Естонії, Іспанії, на Кіпрі,

Молдові, Нідерландах, Норвегії, в Об'єднаному Королівстві, Польщі, Росії, Словаччині, Україні, Туреччині, Фінляндії, Чехії, Чилі, Чорногорії, Швейцарії, Швеції тощо). Обидва види трансферту громадянства відбуваються автоматично, на підставі реєстрації чи декларації, та у вигляді натуралізації (звичайної чи виняткової).

Варто нагадати, що найбільш неочікуваним та найскладнішим прикладом трансферту громадянства у зв'язку з територіальними змінами бачимо у випадку незаконної анексії Росією Криму протягом березня 2014 року. Як наголошує Юрій Баулін: «у рішенні КСУ від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 КСУ визнав Постанову Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року № 1702-6/14 такою, що не відповідає Конституції України. Отже, наголосив КСУ, правових підстав для проведення 16 березня 2014 року референдуму в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі не було, і його результати не можуть вважатися основою для «самовизначення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». Однак, продовжив Суд, усупереч зазначеному рішенню вказаний референдум було проведено, а його результати використано для укладення 18 березня 2014 року Договору між Російською Федерацією і так званою Республікою Крим «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів»» [763, с. 35; с. 21].

Тоді, на підставі статті 5 Договору між РФ та Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів від 18 березня 2014 року «громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на цей день на території Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя, визнаються громадянами Російської Федерації, за винятком осіб, які протягом одного місяця після цього дня зголосяться зберегти наявне у них і (або) їх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без

громадянства»⁴³. Важливим тут є те, що трансферт громадянства у цій ситуації не стосувався тих осіб, які, будучи зареєстрованими у Криму, проживали у Києві чи в інших містах України, перебували короткостроково за кордоном. Він поширювався винятково на тих осіб, які 18 березня 2014 року проживали (фізично перебували) у Криму.

Як відомо, вже наступного дня Конституційний Суд РФ, розглянувши «справу щодо перевірки конституційності міжнародного договору, який не набрав чинності, між Російською Федерацією та Республікою Крим про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів», своєю постановою від 19 березня 2014 року № 6-П визнав цей договір таким, що відповідає Конституції РФ [764]. 21 березня 2014 року президент РФ підписав закон про ратифікацію зазначеного договору та Федеральний конституційний закон № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» [765].

На наше переконання, такий очевидний трансферт громадянства у результаті незаконної анексії Криму суперечить статті 3 Резолюції 55/153 Генеральної Асамблеї ООН «Про громадянство фізичних осіб, пов'язане із правонаступництвом держав», прийнятої 12 грудня 2000 року, де вказано, що «дійсні статті [цієї Резолюції щодо громадянства фізичних осіб] стосуються наслідків сецесії (правонаступництва) держав, що відбувається відповідно до міжнародного права та особливо відповідно до принципів міжнародного права, які втілені в Статуті Організації Об'єднаних Націй» [766].

Як сказано у періодичному тематичному збірнику «Крым без правил: Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации» у процесі окупації та наступної анексії Криму влада Росії оголосила усіх громадян України, котрі проживали в Криму своїми підданими (йдеться про понад 2 млн. осіб). Важливо зрозуміти, що «фактично, вони отримали повний комплекс прав,

⁴³ Детальніше дивитися тут: <http://kremlin.ru/acts/20605>

якими користуються громадяни Російської Федерації за народженням на території Росії» [767, с. 7].

Отримуючи російські паспорти, вони формально присягали на вірність державі-агресору, яка вчинила акт військової агресії щодо суверенної держави їхнього громадянства. З іншого боку, кримчани фактично мали 18 днів, щоб заявити про бажання зберегти українське громадянство, але у цьому випадку вони ставали іноземцями в себе вдома і були обмежені в реалізації їхніх прав. До прикладу, громадяни України, які проживали в Криму, не встигли подати таку заяву вчасно з багатьох причин, але не бажали отримати російські паспорт, опинилися у незрозумілій ситуації, коли вирішили оформити дозвіл на проживання як громадяни України. Вони отримали відмову, оскільки заявники визнані громадянами РФ, а дозвіл на проживання в Криму видається лише іноземцям [768, с. 36].

На думку правозахисників та експертів, такими діями (нав'язавши російське громадянство) «Російська Федерація змусила місцеве населення до лояльності, погрожуючи застосуванням до осіб кримінальної відповідальності (ст. 275 Кримінального кодексу РФ «державна зрада»)» [769, с. 4].

На підтвердження цієї тези 19 грудня 2017 року Генеральна Асамблея ООН в штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку проголосувала за новий проект резолюції про ситуацію з правами людини в Криму. Як відомо, ця третя резолюція ООН щодо Криму (перша, ухвалена ще у березні 2014 року щодо незаконної анексії Криму, друга - у грудні 2016 року стосувалася ситуації з правами людини на півострові) стала, на думку експертів, «предметнішою, об'єктивнішою і більш сфокусованою на права людини» [770].

Підставою для такого твердження стало те, що в цій резолюції засуджується автоматичне присвоєння кримчанам російського громадянства (вищезгаданий приклад трансферту громадянства).

4.3 Виокремлення правових засад реалізації концепції партисипативної демократії на підставі громадянства

Наявність громадянства передбачає можливість особи взяти участь у партисипативній демократії, що є важливим елементом розвитку кожної демократичної держави. Зазвичай, термін «партисипативна демократія» здебільшого розглядається як процес залучення широкого кола учасників (громадян як повноправних політичних акторів у формуванні політики держави) до формування та функціонування відповідних політичних систем та їхня участь у вирішенні питань місцевого значення на рівні їх виникнення (на місцевому рівні) [771].

Як відомо, концептуальні принципи залучення громадян до політико-управлінського процесу найбільш чітко і послідовно досліджені та проаналізовані в працях відомих у світі дослідників, зокрема, таких, як Г. Алмонд, Ш. Арнштейн, Б. Барбер, І. Бейджбедер, Ю. Габермас, К. Макферсон, Дж. Мансбридж, Р. Патнем, К. Пейтмен, Дж. Фішкін, Дж. Ціммерман тощо.

Очевидно, що не всі права, які обмежують державу *ipso facto*, є визначальними для громадянства, однак, всі вони є універсальними. У час постмодернізму і глобалізації, громадянство передбачає індивідуальні відносини між особою та державою, які є зручним інструментом для з'ясування подальших основних концептуальних та соціально значущих чинників впливу [772, с. 2]. У світі, пов'язаному із глобальною міграцією, відбувається різке зниження значущості поняття вірності державі громадянства, оскільки кількість тих, хто має подвійне чи множинне громадянство невпинно зростає.

Громадянство встановлює певні чіткі обмеження щодо суверенітету держави. До прикладу британський науковець Гарольд Річард Горінг Грівс (*Harold Richard Goring Greaves*) стверджував, що «громадянство краще називати обов'язком держави щодо її громадянина» [773, с. 185]. Джавахарлал Неру (*Jawaharlal Nehru*), перший прем'єр-міністр незалежної Індії (1947–1964), відзначав, що «громадянство полягає у служінні державі» [774, с. 281-297]. А

тому, зародження концепції громадянства вчені найчастіше пов'язують із виникненням держави, як політико-правової спільноти, та її бажанням, потребою чи необхідністю відокремити своїх громадян від інших та визначити приналежність людей до конкретних територій, а тому до держав.

Ще у 1978 році міністри європейських держав, відповідальні за місцеве самоврядування, прийняли резолюцію на рівні РЄ, яка стосувалася участі громадян на місцевому рівні. Важливість залучення та участі громадян у вирішенні питань місцевого значення виявилася важливим питанням засідання міністрів і у 1980 році, і згодом.

Протягом останніх тридцяти років відбулася певна трансформація партисипативної демократії як принципу безпосередньої участі громадян в управлінні державою від представницької демократії до т. зв. «партисипативної моделі», яка певним чином віддзеркалює засадничий принцип більш широкого залучення громадян до процесу публічного урядування [775, с. 82-93]. Така концепція втілює ідею рівних можливостей для всіх членів суспільства брати безпосередню участь у процесі прийняття публічних рішень і відображає прагнення розширити коло зацікавлених осіб, які мають доступ до таких можливостей. Деякі вчені стверджують, що для запровадження принципу безпосередньої участі громадян в управлінні державою необхідною умовою має стати розвинуте громадянське суспільство, засноване на довірі, де сильні неурядові громадські організації є необхідною умовою появи та вираження чіткої і свідомої громадянської позиції.

Розмірковуючи про сенс партисипативної демократії, як демократії участі, Бенджамін Р. Барбер (*Benjamin R. Barber*) слушно зауважив, що це «побудова своєрідної пірамідальної системи, яка поєднує пов'язані між собою механізми представницької та безпосередньої демократії, які не мають антагоністичного характеру і застосовуються постійно, не обмежуючи пряму дію прямого народовладдя лише виборчою процедурою» [776, с. 257].

Ідея «партисипативної демократії» знаходить своє втілення у формуванні т. зв. вільних соціальних мереж, оскільки доступність систем зв'язку та інформації,

які люди можуть використовувати для спілкування, робить суспільство згуртованішим.

Ефективне залучення та участь громадськості у вирішенні питань місцевого значення у вигляді «партисипативної демократії» (як демократії участі місцевих мешканців), цілком очевидно, передбачає наявність відповідних знань, умінь, навичок, інструментів, бажання та часу. Без сумніву, реалізація «партисипативної демократії» забезпечує зміцнення відносин між місцевими мешканцями, «цементує» створення спільноти, здатної підвищити самостійність та самодостатність територіальної громади, патріотичну налаштованість її мешканців.

Якщо говорити про форми «партисипативної демократії» (як демократії участі людей у вирішенні питань місцевого значення на рівні їх виникнення (тобто на місцевому рівні)), то йдеться про способи, методи волевиявлення громадян з метою здійснення суспільних функцій, які мають правові наслідки.

До основних форм «партисипативної демократії» належать участь у виборах (реалізація активного та пасивного виборчого права) та референдумах. Більшість держав-членів Ради Європи, які надали іноземним громадянам право участі у виборах до місцевих органів влади (Данія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Швеція), не обмежують це право громадянами окремих держав. Винятками тут є Фінляндія та Ісландія (які це право надали громадянам інших держав-членів Північної Ради), а також Об'єднане Королівство (громадяни Ірландії теж можуть брати участь у місцевих та національних виборах, проживаючи в Об'єднаному Королівстві).

Прикметно, що в Данії та у Швеції право брати участь у місцевих виборах (право обирати та право бути обраними) поширюється на усіх громадян ЄС, які проживають на території конкретної громади; громадян інших держав, які проживають у цих державах легально, постійно та безперервно протягом останніх 3 років до дня виборів (але ценз осідлості не стосується громадян Норвегії та Ісландії, які проживають у цих державах). У Франції теж кожен громадянин ЄС, який проживає на території конкретної громади, може обирати та бути обраний до

представницьких органів місцевого самоврядування цієї громади. А у Німеччині є територіальні обмеження для громадян ЄС: навіть якщо вони постійно проживають, то не можуть брати участь у місцевих виборах в Баварії, Заарлянді, Берліні, Бремені та Гамбурзі.

У Фінляндії право брати участь у місцевих виборах (право обирати та право бути обраними) поширюється на всіх громадян ЄС, які проживають на території конкретної громади станом на 51 день перед місцевими виборами; громадян інших держав, які проживають у Фінляндії легально, постійно та безперервно протягом останніх 2 років станом на 51 день перед місцевими виборами (але ценз осідлості не стосується громадян Норвегії та Ісландії, які проживають у Фінляндії). А в Греції взяти участь у місцевих виборах може кожен громадянин ЄС, який постійно проживає в Греції, однак, для реалізації активного виборчого права необхідною умовою є знання грецької мови (на початковому рівні), а для пасивного виборчого права - володіння грецькою мовою (на достатньому рівні).

Громадяни Португалії, які проживають у Бразилії (є резидентами протягом щонайменше останніх 3 років перед місцевими виборами), мають право брати участь у місцевих виборах – обирати членів представницьких органів та посадових осіб місцевого самоврядування (громадяни Бразилії в Португалії – так само). Натомість, ценз осілості в Португалії для участі у місцевих виборах для громадян Кабо-Верде становить щонайменше 3 роки; для громадян Аргентини, Венесуели, Ісландії, Норвегії, Перу, Уругваю та Чилі становить 5 років.

В Іспанії схожа норма щодо вимоги цензу осідлості для участі у місцевих виборах – обирати членів представницьких органів та посадових осіб місцевого самоврядування передбачає щонайменше 5 років легального проживання громадян Болівії, Ісландії, Кабо-Верде, Нової Зеландії, Парагваю, Перу, Уругваю та Чилі на території Іспанії (для громадян Норвегії – 3 роки).

Варто зауважити, що жодна з держав, яка надала виборчі права іноземним громадянам, судячи з усього, не вимагає наявності періоду постійного проживання у межах юрисдикції конкретних територіальних громад, а стосується проживання на території зазначеної держави (за винятком швейцарського кантону

Невшатель, в якому діє додаткова умова про обов'язковість постійного проживання на території кантону не менше одного року).

Додатковою та обов'язковою до виконання усіма державами-учасниками ЄС є Директива 94/80/ЕС від 19 грудня 1994 «Про конкретні заходи щодо здійснення права голосувати і балотуватися в якості кандидата на муніципальних виборах громадянами Європейського Союзу, які перебувають у державі-учасниці ЄС, де вони не є громадянами (laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals)», яка передбачає такі два винятки із загального правила:

- держава-учасниця ЄС може передбачити, що посада обраного глави виконавчого органу є основним органом місцевого самоврядування, а тому її отримати можуть лише власні громадяни (так є в *Німеччині*, де посада мера міста у регіонах Баварія та Саксонія є «зарезервована» винятково для німецьких громадян);

- державі-учасниці ЄС може знадобитися додатковий термін проживання для участі у місцевих виборах, якщо більше 20 % населення, що має право голосу, не є її громадяни [777].

Протягом останніх 20-ти років Комісія ЄС отримала велику кількість скарг, петицій, звернень та парламентських запитів щодо інтерпретації статті 45(4) Угоди про функціонування Європейського Союзу. Вважається, що публічна служба у державах-учасниках Європейського Союзу є частиною їхнього суверенітету, а тому вони можуть «резервувати» такі посади для власних громадян, забезпечуючи застосування принципу вірності [778, с. 517]. Таке трактування підтверджується у рішеннях Європейського Суду Справедливості у декількох справах:

- *Сотгіу проти Федеральної Пошти Німеччини* (1974 р.), де було підтверджено, що положення Угоди про функціонування ЄС дозволяє державам – членам Європейського Союзу обмежувати доступ іноземних громадян до публічної служби, однак, якщо іноземець допущений до публічної служби, то далі

не може бути мови про дискримінацію на підставі громадянства (у Німеччині поштарі є державними службовцями) [779];

- *Комісія ЄС проти Королівства Бельгії* (1980 р., 1982 р.), де йшлося про вимогу, по-перше, наявності вірності та взаємних прав та обов'язків між державою та працівником, і, по-друге, такі працівники володіють зобов'язаннями, створеними для захисту загальних інтересів держави. А тому Комісія ЄС була проти вимоги Бельгії про необхідність мати бельгійське громадянство, для того, щоби працювати садівником, слюсарем-сантехніком, електриком, вчителем, архітектором, машиністом тощо [780];

- *Комісія ЄС проти Франції* (1986 р.), де було сказано, що робота медичної сестри у державній лікарні не вимагає наявності французького громадянства у працівника [781];

- *Лорі-Блум проти землі Баден-Вюртемберг* (1986 р.), де встановлено, що положення ст. 45(4) Угоди поширюється на роботу вчителя, навіть незважаючи на те, що в Німеччині усі вчителі є державними службовцями, а тому повинні бути винятково громадянами Німеччини (Д. Лорі-Блум була громадянкою ОК, яка вчилася на вчителя у Німеччині) [782];

- *Комісія ЄС проти Італії* (1987 р.), де було встановлено, що Італія не виконала свої зобов'язання у контексті вищезгаданої статті Угоди про функціонування ЄС (п. 9) [783];

- *Комісія ЄС проти Великого Герцогства Люксембург* (1996 р.), де Комісія не погодилася з твердженням держав – членів Європейського Союзу використовувати виняток публічної служби в інституційному контексті «публічного сектору» та обмежувати іноземним громадянам доступ до роботи [784]. Суд не погодився з аргументом Люксембурга про те, що обмеження доступу іноземців до публічної служби є важливим способом збереження національної ідентичності держави. Однак, Суд визнав прийнятним те, що обмеження доступу іноземців до публічної служби на підставі застосування мовного цензу, досвіду, професійних кваліфікацій чи освітнього ступеня може

бути легітимною метою збереження національної ідентичності держави [785, с. 765-767, 770].

Традиційно, держави–члени Європейського Союзу «резервують» для власних громадян посади в органах публічної влади (глава держави, член парламенту, член уряду), у судових, правоохоронних органах та пенітенціарній службі, у поліції, прикордонній, пожежній та охоронній службах, у збройних силах, у службі безпеки та дипломатичній службі [786, с. 15]. Питання отримання громадянства у зв'язку із роботою у державній службі (*public service*) має давню історію.

У європейських державах отримати громадянство внаслідок натуралізації (вторинне громадянство) може будь-яка особа, яка:

- проживала за кордоном, але перебувала на державній службі Ірландії (ст. 16(f) закону про громадянство Ірландії 1956 року зі змінами від 2004 року);

- перебувала на державній службі Італії протягом 5 років, в країні чи за кордоном (ст. 9(1)(с) закону про громадянство Італії 91/92, зміненого та доповненого законом 94/2009);

- проживала у Німеччині протягом 3 років, працювала у державній службі, а також отримання громадянства такою особою становить спеціальний інтерес для Німеччини (ст. 8 закону про громадянство Німеччини, прийнятого ще у 1913 році, востаннє зміненого та доповненого у 2012 році);

- особа, яка протягом 5 років працювала в Об'єднаному Королівстві, міжнародній організації, членом якої є Об'єднане Королівство, або в компанії або асоціації, яка зареєстрована в Об'єднаному Королівстві (ст. 6(1) консолідованого закону про британське громадянство від 1981 року, додаток 1(1)d(ii)).

Однак, варто зауважити, що в результаті проведення референдуму в Об'єднаному Королівстві у 2016 році про вихід із ЄС (т.зв. Brexit), де 51.9% британців проголосували «за» (Англія та Уельс – «за», Лондон, Північна Ірландія та Шотландія – «проти»), вільний рух (пересування) британців у кордонах ЄС, як і громадян держав-учасниць ЄС в Об'єднаному Королівстві, на підставі ст. 20-21 Угоди про функціонування Європейського Союзу опинилося під загрозою.

Одним із ймовірних варіантів вирішення питання у сфері громадянства та вільного руху (пересування) осіб є пропозиція британського уряду щодо набуття громадянами держав-учасниць ЄС, які постійно проживають в Об'єднаному Королівстві, британського громадянства у зв'язку із винятковою натуралізацією. У цьому випадку може виникнути колізія з національним законодавством тих держав-учасниць ЄС, у яких набуття подвійного (множинного) громадянства у зв'язку із натуралізацією в іншій державі заборонене (Австрія, Болгарія, Данія, Естонія, Іспанія, Латвія, Литва, Нідерланди, Німеччина, Словенія, Хорватія, Чехія) [787, с. 4].

В останні дні червня 2016 року Ірландія, за повідомленням агентства BBC, вимагає від британців зупинити подачу заяв на отримання ірландського паспорта (радше ніж громадянства), яка набула масового явища. Згідно з ірландським законодавством будь-яка особа, яка народилася в Ірландії, а також у Північній Ірландії або за кордоном і має одного з батьків чи прабатьків – ірландців може отримати ірландське громадянство, за винятком, якщо вони були державними службовцями. За повідомленням агенства Euronews 43 000 осіб народилися в Ірландії, а кожен четвертий британець має ірландське походження (одного з батьків чи прабатьків – ірландців). Така виняткова «гонитва» за паспортом Ірландії як держави – члена ЄС є спровокована очевидними негативними наслідками британського референдуму для тих британців, які живуть і працюють в ЄС у світлі дотримання вимог і квот для майбутнього отримання віз, дозволів на проживання та працевлаштування в ЄС.

Місцеві референдуми – це традиційна форма прийняття громадянами держави (жителями територіальної громади чи місцевими мешканцями) рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування, що має обов'язковий або дорадчий характер). Очевидно, що наявність громадянства у мешканців будь-якої демократичної держави світу є необхідною правовою підставою для їхньої участі у місцевому референдумі. Додаткова законодавча вимога у Коста-Ріці передбачає, що натуралізовані громадяни можуть взяти участь у місцевому референдумі 1 рік після їхньої

натуралізації. Законодавство Панами визначає, що не можуть брати участь у місцевому референдумі ті громадяни, які отримали громадянство іншої держави у зв'язку із натуралізацією.

Зазвичай, громадяни, які не проживають у конкретній державі, не мають права брати участь у місцевому референдумі (однак, Кіпр це дозволяє своїм державним службовцям та їхнім чоловікам чи дружинам, Данія – їм та їхнім партнерам, Литва додала до цього переліку ще дипломатів та членів їхніх сімей (така ж норма щодо участі дипломатів у місцевих виборах існує на Кіпрі, в Данії та Литві)).

На підставі законодавства відомо, що місцеві вибори – це вибори представницьких органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб, які проводяться традиційним способом (паперово) чи за допомогою інноваційних інструментів (електронне чи мережеве (Інтернет) голосування).

Аналізуючи далі виборче законодавство, ствердимо, що для участі у місцевих виборах за загальним правилом наявність громадянства у мешканців держави (резидентів) є кваліфікуючою правовою підставою для здійснення активного виборчого права. Додатково законодавство Коста-Ріки встановило, що натуралізовані громадяни, які є резидентами, можуть взяти участь у місцевих виборах (активне виборче право) 1 рік після їхньої натуралізації. А у Панамі не можуть брати участь у місцевих виборах громадяни, які отримали громадянство іншої держави у зв'язку із натуралізацією.

Якщо йдеться про пасивне виборче право, то бути обраним до представницьких органів місцевого самоврядування може кожен громадянин, який проживає у державі (резидент), але деякі держави встановили додаткові фільтри:

- Венесуела (громадяни за народженням; натуралізовані громадяни, які набули венесуельське громадянство до досягнення ними 7 років або які прожили у Венесуелі 15 років);

- Гватемала та Мексика (лише громадяни за народженням можуть бути обраними до представницьких органів місцевого самоврядування, однак у

Мексикі громадяни з подвійним громадянством (мексиканці за народженням) можуть бути обраними до представницьких органів місцевого самоврядування чи посадовими особами місцевого самоврядування (до прикладу, мерами міст) винятково після підписання декларації вірності цій державі);

- Панама (натуралізовані громадяни, які прожили в Панамі 15 років і зокрема 1 рік перед виборами);
- Уругвай (натуралізовані громадяни через 3 роки після натуралізації).

Якщо громадянин держави проживає в іншій державі, то за загальним правилом він не може брати участь у місцевому референдумі, обирати чи бути обраним до представницьких органів місцевого самоврядування чи посадових осіб місцевого самоврядування (Аргентина, Бельгія, Болівія, Бразилія, Гватемала, Іспанія, Італія, Колумбія, Коста-Ріка, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чилі та Швеція). Це ж правило стосується права громадян-нерезидентів обирати посадових осіб місцевого самоврядування чи бути обраним ними.

Відомо, що у Франції громадяни-нерезиденти не можуть брати участь у місцевих виборах (обирати), але якщо вони платять місцевий податок, встановлений конкретною громадою, то на її території така особа може бути обраною до представницьких органів місцевого самоврядування цієї громади. В Ірландії принцип резидентури як вимоги для участі у місцевих виборах не стосується дипломатів та їхніх чоловіків чи дружин.

Важливо відзначити, що у Латвії громадяни-нерезиденти не можуть брати участь у місцевих виборах, але тут існують два винятки. По-перше, якщо така особа володіє нерухомістю на території громади, то вона має і активне, і пасивне виборче право. І, по-друге, якщо така особа пропрацювала на території громади протягом останніх 4 місяців перед місцевими виборами, то вона має право бути обраною до представницьких органів місцевого самоврядування цієї громади.

Очевидно, що відсутність громадянства конкретної держави не дає можливості таким особам брати участь у місцевих виборах. Єдиним аспектом у

такій ситуації стає принцип резидентури. До прикладу, в Еквадорі та у Колумбії негромадянин-резидент може взяти участь у місцевих виборах – обирати членів представницьких органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо він легально прожив на території відповідної громади останні 5 років (у Венесуелі – 10 років, в Перу – 2 роки, в Уругваї – 15 років) та має дозвіл на проживання. В Аргентині негромадяни-резиденти участь у місцевих виборах – обирати членів представницьких органів та посадових осіб місцевого самоврядування у багатьох провінціях, але не в Формозі, однак, можуть бути обраними посадовими особами місцевого самоврядування чи до представницьких органів місцевого самоврядування лише у декількох (Неукен та Санта Фе).

У державах-учасницях ЄС існує законодавча норма, яка дозволяє негромадянам-резидентам взяти участь у місцевих виборах – обирати членів представницьких органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Для цього у Литві, Люксембурзі, Нідерландах, Словенії та в Угорщині вони повинні легально і постійно проживати на території відповідної громади останні 5 років (у Словаччині – 8 років) та мати дозволи на проживання.

Що ж до участі громадян-резидентів у місцевих виборах для реалізації активного виборчого права – обирати мерів міст, то жодних перепон немає. Єдина особливість, зазвичай, стосується пасивного виборчого права – бути обраним мером міста. Найчастіше у цьому випадку йдеться про строк проживання натуралізованих громадян на території відповідної громади (у Коста-Ріці – 12 місяців, в Уругваї – 3 роки, Чилі – 5 років, у Панамі – 15 років після натуралізації). У Венесуелі, Гватемалі та Гондурасі лише громадяни за народженням можуть бути обраними посадовими особами місцевого самоврядування – мерами міст.

Основним показником рівня розвитку кожної демократичної держави, гарантування прав людини та правовладдя є участь громадян у національних виборах (президентських і парламентських) та референдумах (місцевих та загальнодержавних).

У багатьох державах світу лише громадяни конкретної держави можуть бути членами парламенту цієї ж держави. Є й інші держави, законодавство яких

використовує громадянство як своєрідний політико-правовий «запобіжник» щодо можливої участі осіб з подвійним громадянством чи натуралізованих громадян у законотворчій діяльності держави. До прикладу, в Австралії парламентарем не може бути обрана особа з подвійним (множинним) громадянством, а у Болгарії парламентарем може бути особа винятково з болгарським громадянством. У Чилі особа, яка набула громадянство у зв'язку із натуралізацією, може стати кандидатом на обрання до парламенту після спливу 5 років після дати натуралізації. У Колумбії винятково громадяни за народженням можуть бути обраними до Сенату, а серед біпатридів лише колумбійці за народженням можуть бути обраними до Палати представників.

Продовжуючи аналізувати європейський та світовий досвід використання громадянства як своєрідного політико-правового «запобіжника» під час парламентських виборів, варто наголосити, що кумулятивно до уваги беруть ще і принцип резидентури (постійного проживання).

Якщо ж громадянин конкретної держави проживає за кордоном (не є резидентом), але хоче балотуватися до парламенту, то за загальним правилом - це заборонено (але дозволено в Австрії, Болгарії, Греції, Естонії, Іспанії, Італії, на Кіпрі, в Латвії, Нідерландах, Польщі, Португалії, Словенії, США, Фінляндії, Франції, Хорватії та Чехії). Активне право голосу під час парламентських виборів теж залежить не лише від наявності громадянства, а й від постійного проживання на території держави (в Болівії, Бразилії, Гватемали, Панами, Чилі, частково у певних конкретних випадках Данії, Ірландії, Канади, Кіпру, Мальти, Німеччини та Швеції).

Щодо можливої участі у парламентських виборах осіб, які не є громадянами конкретних держав, хоч і проживають на їхній території, то зазвичай, вони не володіють ні активним, ні пасивним виборчим правом. Однак, є кілька винятків. Що стосується активного права голосу під час парламентських виборів, то у Бразилії можуть голосувати громадяни Португалії, котрі проживають у Бразилії протягом щонайменше 3 років до часу виборів (у Португалії *vice versa*); а в Ірландії - громадяни Об'єднаного Королівства, які проживають на території

республіки (в Об'єднаному Королівстві *vice versa*). Якщо ж йдеться про пасивне право голосу, то нам відомі лише два випадки, коли громадяни однієї держави, можуть бути обраними до парламенту іншої держави, в якій вони проживають: у Португалії - громадяни Бразилії, які протягом щонайменше трьох років до часу виборів проживають у Португалії; в Об'єднаному Королівстві - громадяни Ірландії, які проживають постійно в королівстві.

Закріплення громадянства як необхідної передумови для реалізації активного та пасивного виборчого права під час президентських виборів є закономірним, з огляду на роль глави держави, його повноваження та функції. Існує думка, що глава держави повинен бути істинним представником держави свого громадянства, відчуваючи її історію, культуру, національну ідентичність кожною фіброю душі, виражаючи національну гордість та патріотизм. Такий зв'язок між особою та державою проявляється не просто в громадянстві (його можна набутися за народженням, у зв'язку із натуралізацією чи інвестицією, оптацією чи трансфертом), а в прото-громадянстві - громадянстві за походженням на підставі права крові (*jus sanguinis*).

Варто наголосити, що конституційна вимога щодо наявності громадянства за народженням у глави держави є непоодиноким. Схожа кваліфікаційна вимога передбачена у конституціях багатьох демократичних держав, а саме: Аргентини (ст. 89), Болгарії (ст. 93 ч. 2), Грузії (ст. 70 ч. 2), Естонії (ст. 79 ч. 3), Колумбії (ст. 191), Литви (ст. 78 ч. 1), Мексики (ст. 82), США (ст. 2 ч. 1 п. 5), Фінляндії (ст. 54 ч. 1) тощо.

Так, президентом Бразилії не може бути обрана особа, яка набула бразильське громадянство у зв'язку із натуралізацією. У Чилі особа, яка набула громадянство у зв'язку із натуралізацією, може бути обраною главою держави після спливу п'яти років після дати її натуралізації. У Гватемалі, Колумбії, Перу, Сальвадорі та США лише громадяни за народженням можуть стати главою держави (у Мексиці, окрім цих вимог, існують ще й додаткові - громадянин з подвійним громадянством не може претендувати на посаду президента).

Європейський досвід щодо пасивного виборчого права під час виборів глави держави теж різноманітний. Якщо в Болгарії біпатрид не може бути обраним на посаду президента, то у Литві та Фінляндії президентом може бути обраний лише громадянин за походженням, а у Португалії особа, яка набула громадянство у зв'язку із натуралізацією, взагалі не може бути обраною главою держави.

У більшості південно-американських держав, особа, яка претендує на посаду президента, окрім наявності громадянства за народженням, повинна ще проживати на території держави (серед європейських держав таку ж правову вимогу мають Румунія та Словаччина). Цілком очевидним є те, що особа, яка не є громадянином конкретної держави, але проживає на її території, не може бути обраною на посаду президента.

І наостанок, важливим вважаємо питання щодо наявності американського громадянства у державних діячів США. Традиційно, громадянство США можна набутти за народженням та за допомогою натуралізації. Набуття громадянства США за народженням (*by birth*) можна реалізувати на підставі застосування права ґрунту (*jus soli*) для усіх осіб, які народилися на території США або права крові (*jus sanguinis*) для дітей громадян США, які народилися за кордоном. Застосування права ґрунту є законодавчо визначене прецедентним правом та підтвержене в чинному Акті про громадянство США від 1940 року. Відомо, що США залишаються однією із небагатьох держав світу, де панує безумовне право ґрунту для усіх осіб, які народилися на території США, незалежно від громадянства їхніх батьків.

Як бачимо, витоки концепції громадянства США простежуються, починаючи з раннього класичного етапу розвитку правової доктрини громадянства. Підтвердження цієї думки можна знайти у законодавстві Вірджинії щодо громадянства та натуралізації 1779 та 1782 років, яке було написане губернатором Томасом Джефферсоном та запроваджене Джорджем Мейсоном, плантатором із Вірджинії та одним із законотворців штату. Акт про натуралізацію 1790 року вважається першим законодавчим актом, який засадничо визначив основні правила набуття громадянства США. Однак, згодом його текст був

змінений, поправлений та доповнений безліч разів. У 1802 році Томас Джефферсон, будучи обраним 3-м Президентом США (1801–1805), запропонував прийняти такий федеральний закон, який би регулював механізм натуралізації як одного із дієвих способів набуття громадянства США.

Зокрема, тенденцію щодо застосування певних, чітко визначених конституційно-правових засад ідентифікації особи можна простежити у ст. 2 ч. 1 п. 5 Конституції США 1787 року щодо особи, яка може бути обраною Президентом США [788, с. 26]. У тексті вищезгаданої статті Конституції США сказано, що «жодна особа, крім громадянина за народженням (*a natural born Citizen*) або громадянина Сполучених Штатів на момент прийняття цієї Конституції, не може бути обрана на посаду Президента ... (No Person except a natural born Citizen, or a Citizen of the United States, at the time of the Adoption of this Constitution, shall be eligible to the Office of President...)» [789, с. 4].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує частина цього конституційного положення, де йдеться про «громадянина за народженням», оскільки саме вона, на переконання багатьох вчених (а саме Ч. Гордона, С.Г. Даггін і М.Б. Коллінз, Р. Поста та В. Хена) вважається «найгіршим положенням та нерозгаданою загадкою Конституції США», яка втілює в собі яскравий приклад «разючої несправедливості та небезпечної двозначності» [790, с. 137-150].

Найперше, потрібно зауважити, що дане положення увійшло в текст Конституції США відразу у 1787 році практично без обговорення між так званими «батьками-засновниками» США чи у Конституційному Конвенті і залишилося з того часу незмінним [791, с. 137-150]. Сенс цього положення ніколи не був розтлумачений Верховним Судом США чи будь-яким іншим федеральним судом США, однак, вважається, що слова та фрази, які вжиті у Конституції США, проте не розтлумачені офіційно, повинні бути прочитані «у світлі Британського прецедентного права», зокрема у світлі рішення у *Calvin's Case* 1608 року [792, с. 73-145].

Сама ж Конституція США була написана «мовою Британського прецедентного права» [793, с. 8]. Зокрема, про це, як приклад, згадав Верховний

Суд США у справі *Minor v. Happersett* у 1874 року, розмірковуючи про те, що у Конституції США жодним словом не сказано, хто є громадянином за народженням, а саме положення стосується застосування прецедентного права часу заснування США [794, с. 5]. Верховний суд США та інші федеральні суди час від часу у своїх рішеннях згадують дане конституційне положення, але винятково для ілюстрації того, що відповідно до конституційної схеми США, натуралізований громадянин є рівним у статусі з громадянином за народженням у всіх відносинах, за винятком права бути обраним Президентом чи Віце-Президентом США [795, с. 2].

Ключова фраза вищезгаданого положення «громадянин за народженням» більше ніде в тексті Конституції США не згадується, а тому з погляду ХХІ століття невідомо, що саме мали на увазі «батьки-засновники» США, вписуючи цей «словесний штамп» в основний закон держави. Існує припущення, що таке формулювання з'явилося вперше у тексті листа Джона Джея до Джорджа Вашингтона від 25 липня 1787 року [796, с. 161-164]. Джон Джей висловлював певні побоювання чи навіть застереження (зокрема, представлені у продовженні серій есе під назвою «Записки федераліста»), що представники багатих аристократичних чи королівських європейських родин після переїзду в Америку та отримання ними там американського громадянства зможуть претендувати на найвищу посаду у державі і тим самим зможуть нівелювати «довготривалу відданість» американській нації, суверенітет і незалежність США [797, с. 142].

За іншою думкою, ініціатором вищезгаданого конституційного положення був Александер Гамільтон, який небезпідставно наполягав на імплементації саме такого тексту, що у перспективі допоміг би уникнути «кабали, інтриг та корупції» і надати США конкретні політико-правові гарантії від впливу інших держав (про що у 1803 р. писав федеральний суддя Сейнт Джордж Такер у своєму коментарі до словника Блекстоуна) [798, с. 316]. Даний «політичний натяк» стосувався всіх важливих державних посад нової держави. Проте, як стверджує А.Т. Прескот, завдяки Джеймсу Медісону до практично готового тексту Конституції США два дні пізніше без жодного обговорення було додане положення, яке стосувалося

лише вимоги «громадянства за народженням» до кандидатів на посаду Президента та Віце-Президента США.

Дане конституційне положення і досі викликає чимало зауважень та потребує логічного роз'яснення з огляду щонайменше на плинність часу та глобалізацію. Очевидно, що саме це і стало поштовхом до підготовки поправок у 2004 році, коли були запропоновані чотири резолюції щодо внесення змін до Конституції США з огляду на надання натуралізованим громадянам США можливості претендувати на посаду Президента, проте без явного успіху. Протягом останніх ста років дана конституційна передумова неодноразово ставала правовим «каменем спотикання» для фінального звершення політичної кар'єри багатьох державних діячів США. Як стверджують науковці, це конституційне положення щоразу (кожні 4 роки) застерігає майже 13 млн. американців від бажання претендувати на найвищу посаду в США, зокрема, варто згадати про колишніх Державних секретарів США, натуралізованих громадян США, Г. Кіссінджера та М. Олбрайт, колишнього губернатора Каліфорнії А. Шварценеггера, колишнього губернатора Мічигану Дж. Гренголл та сенатора від Юти О. Геча [799, с. 137-150].

Відповідно до повідомлення у виданні «Нью-Йорк Таймс» від 11 липня 2008 р., «жертвою» цього положення (беручи до уваги ґрунтовний, проте доволі обережний, аналіз проф. Г. Дж. Чіна та спільний меморандум Трайба-Олсона) став сенатор від Арізони та справжній «друг України» Джон МакКейн, номінований Республіканською партією США на кандидата на посаду Президента США у 2000 та 2008 роках [800, с. 41]. Іншими, політичними «спекуляціями» на цю тему вважається питання щодо місця народження сенатора від Іллінойсу Барака Обами, 44-го Президента США (2008–2016).

Тут варто згадати про безрезультатний позов Монтгомері Блера Сайблі, американський правник, ліцензія на зайняття адвокатською діяльністю якого у 2008 році була тимчасово призупинена у штаті Флорида, поданий у червні 2012 року до Вищого суду Округу Колумбія, про визнання Барака Обами нелегітимним кандидатом на посаду Президента США у зв'язку з відсутністю виконання ним

конституційної кваліфікаційної вимоги наявності у кандидата «громадянства США за народженням». Також одним із найбільш відомих осіб, які відмовилися визнати американський штат Гаваї місцем народження Барака Обами і відповідно оспорювали його відповідність традиційній кваліфікаційній вимозі конституційного положення про наявність «громадянства за народженням» для кандидата на посаду Президента США був американський бізнесмен та філантроп Дональд Трамп.

Під час недавньої президентської кампанії США 2016 року під своєрідним сучасним американським конституційно-правовим «рентгеном» опинилися інші «висуванці» від Республіканської партії США губернатор Луїзіани Боббі Джіндал та сенатор від Флориди Марко Рубіо, оскільки вони обоє мають «емігрантське» походження та відповідно подвійне громадянство (батьки Боббі Джіндала – індійські емігранти, а батьки Марко Рубіо – емігранти з Куби). Обидва «висуванці» народилися на території США, тому отримали американське громадянство за народженням (на підставі права ґрунту), а від батьків-емігрантів за походженням (на підставі права крові) вони отримали громадянство Індії та Куби відповідно. До прикладу Джил Прайор вважає, що дитина натуралізованих американців може вважатися громадянином США за народженням, а тому обидва «висуванці» можуть брати участь у президентській кампанії [801, с. 881–899].

Вартим уваги у конституційно-правовому контексті дослідження застосування вимоги наявності «громадянства за народженням» для кандидатів у Президенти США вважаємо ситуацію із сенатором від Техасу Рафаелем Едвардом «Тедом» Крузом, ще одним «висуванцем» республіканців (який щоправда програв «праймеріз» чинному Президентові США Дональду Трампу). Сенатор Тед Круз є уродженцем Канади кубино-американського походження, який за повідомленням газети «Dallas Morning News» «не має нічого проти Канади, але вважає себе американцем за народженням, сенатором США і є переконаним, що повинен

позбутися подвійного (у цьому випадку канадського) громадянства і залишити лише одне – американське»⁴⁴. Як відомо, дану обіцянку він виконав у 2014 році.

Отже, як впливає із проведеного аналізу матеріалу, у світі існують різноманітні варіанти залучення громадян до реалізації ними партисипативної демократії. Насамперед, відмінності щодо реалізацією громадянами активного та пасивного права голосу залежать від способу набуття такою особою громадянства (від народження чи у зв'язку із натуралізацією особи після народження).

4.4 Диференціація особливостей правового статусу біженців та шукачів притулку у час глобалізації

Зауважимо, що у час перманентної міграції та глобалізації на кінець 2017 року згідно із статистичною інформацією, наданою Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, у світі налічується понад 71 млн. осіб (майже 20 млн. біженців; понад 3 млн. шукачів притулку; майже 2 млн. 800 тисяч осіб без визначеного громадянства; понад 39 млн. 100 тисяч внутрішніх переселенців), які були вимушені емігрувати⁴⁵.

Якщо біженців найбільше перебуває у Туреччині, Німеччині та Пакистані, а шукачів притулку в Туреччині (понад 3 млн. осіб), Німеччині та у США, то внутрішніх переселенців у Колумбії, Сирії та в Іраку. Відомо, що 50% усіх біженців у світі є неповнолітніми. Правдоподібно, що 55% з усієї кількості біженців походять із трьох держав світу (Сирія (понад 6 млн. осіб), Афганістан (2.6 млн. осіб) та Південний Судан), яких прихистили сусідні держави Туреччина, Ліван, Йорданія, Пакистан, Іран, Судан.

За офіційними підрахунками, проведеними за ініціативою ООН у 2017 році, загальна кількість мігрантів в світі становить 258 мільйонів осіб, які не проживають у державі свого походження (до порівняння у 2010 році кількість мігрантів становила 220 млн. осіб, у 2000 році – близько 173 млн. осіб, у 1990 році

⁴⁴ Детальніше дивитися тут: <http://trailblazersblog.dallasnews.com/2014/06/no-canada-sen-ted-cruz-has-formally-shed-his-dual-citizenship.html/>

⁴⁵ Детальніше дивитися тут: <http://popstats.unhcr.org/en/overview>.

– 153 млн. осіб, у 1970 році – 85 млн. осіб)⁴⁶. З цієї кількості мігрантів 106 млн. осіб народилися в Азії.

Прикметно, що загалом частка мігрантів серед усього населення в світі у 1970 році становила 2.3 %, у 1990 році – 2.9%, у 2018 році – 3.4% (також помітно збільшилась частка тих мігрантів, які проживають у країнах з високим рівнем ВВП та високим «індексом щастя», таких як Данія, Канада, Нова Зеландія, Австралія, США, Німеччина та інших)[802]. Понад 60 % усіх мігрантів у світі проживають в Азії (80 млн. осіб) та в Європі (78 млн. осіб), решта в Північній Америці (58 млн. осіб), Африці (25 млн. осіб), Латинській Америці (10 млн. осіб) та Океанії (8 млн. осіб). Важливо наголосити, що 67 % усіх мігрантів проживають у двадцяти державах світу. Найбільше мігрантів (50 млн. осіб) проживають у США, тоді як лише 3 млн. громадян США та Канади емігрували в інші держави світу⁴⁷.

Станом на кінець 2017 року понад 23 млн. осіб можуть вважатися біженцями (19 млн. 941 тисяч осіб) та шукачами притулку (3 млн. 90 тисяч осіб)⁴⁸. Упродовж останніх семи років кількість біженців у світі подвоїлася (у 2012 році – близько 9 млн. 880 тисяч осіб, у 2017 році – понад 19 млн. 617 тисяч осіб), а у Європі – збільшилася втричі: від майже 2 млн. осіб у 2012 році до понад 6 млн. осіб у 2017 році (додаток Д). Якщо ж говорити про шукачів притулку, то їхня кількість як у Європі та у світі загалом протягом останніх семи років збільшилася в чотири рази (від понад 920 тисяч осіб у 2012 році до понад 3 млн. осіб у 2017 році), а в Європі найбільший «скачок» щодо раптового збільшення їх кількості відбувся у 2015 році (додаток Е).

У державах-учасницях ЄС впродовж 2017 року найчастіше шукали притулок сирійці, вони його знайшли в Австрії, Бельгії, Греції, на Кіпрі, в Нідерландах, Німеччині, Норвегії та Швеції. В інших державах-учасницях ЄС

⁴⁶ International Migration Report 2017 (URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf)

⁴⁷ International Migration Report 2017 (URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf)

⁴⁸ Детальніше дивитися тут: <http://reporting.unhcr.org/population>

картина досить «строката»: вихідці з Албанії – у Франції, з Афганістану – в Болгарії та Угорщині, з Венесуелли – в Іспанії, з Еритреї – в Швейцарії, з Іраку – в Об'єднаному Королівстві та Фінляндії, з Нігерії – в Італії, з Росії – у Польщі. Кількість цих шукачів притулку вимірюється тисячами або й десятками тисяч осіб, тоді як українці протягом 2017 року знайшли притулок лише у Португалії (125 осіб) та Чехії (295 осіб)⁴⁹.

Світ, незважаючи на перманентну глобалізацію та повсюдну міграцію, ще не є готовим до вимушеного переселення людей у зв'язку зі зміною клімату (глобальним потеплінням, виверженням вулканів, підвищенням рівня світового океану і затопленням узбережжя, ураганами, посухами, повенями, які спричиняють втрату врожаю, прісної води, а тому виникненням безробіття та голодом місцевих мешканців) як із реальною загрозою для реалізації права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Ми ще не готові ні до філософсько-правового сприйняття «вимушеного переселення людей у зв'язку із зміною клімату», ні до його визначення у законодавчій площині, насамперед на міжнародно-правовому рівні. Навіть незважаючи на те, що відповідно до повідомлень Міжнародного моніторингового центру переміщень (*Internal Displacement Monitoring Center*) станом на кінець 2017 року 18.8 мільйонів осіб у 135 державах світу можуть вважатися переміщеними особами внаслідок кліматичних змін⁵⁰.

⁴⁹ Детальніше дивитися тут: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/6/64/Five_main_citizenships_of_%28non-EU%29_asylum_applicants%2C_2017_%28number_of_first_time_applicants%2C_rounded_figures%29_YB18.png

⁵⁰ Детальніше дивитися тут: <http://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/>.(02.01.2019)

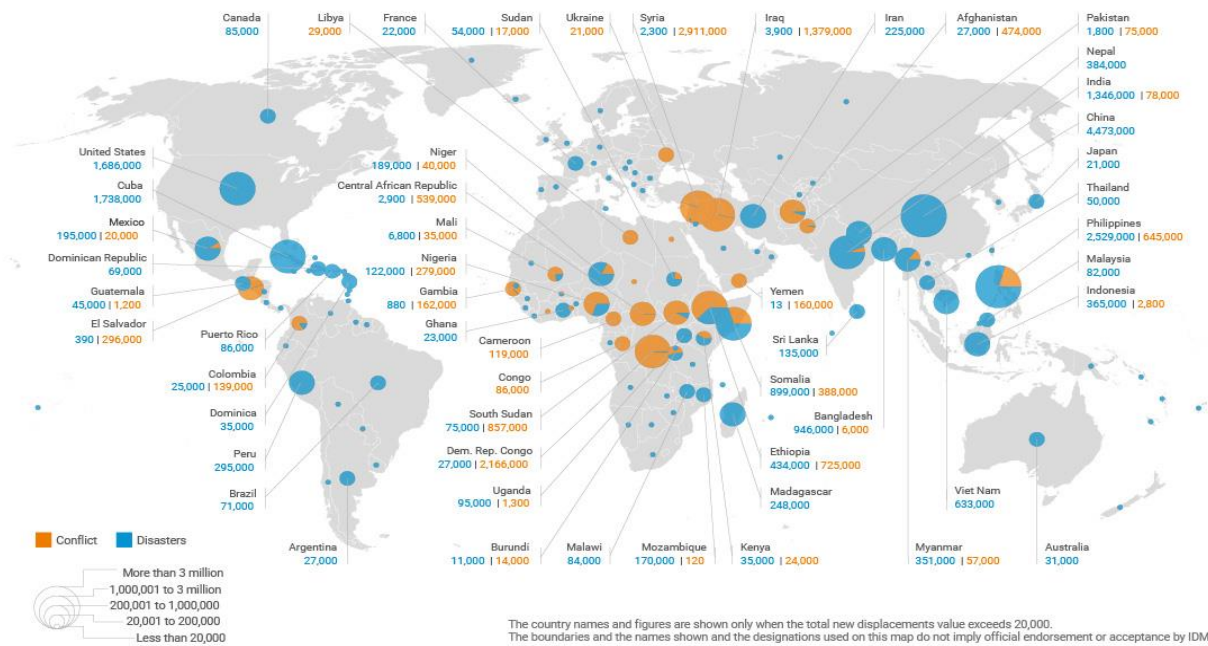

Рисунок 3 Карта виникнення внутрішнього переселення внаслідок воєнних конфліктів та природних катаклізмів у світі у 2017 р

Аналізуючи конституційність права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, варто відзначити, що станом на 2012 рік 177 із 193 держав-учасниць Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) визнають таке право людини у своїх конституціях [803, с. 4-5]. Серед них – Аргентина (ст. 41(1)), Бельгія (ст. 23(3(4))), Бразилія (ст. 225), Греція (ст. 24), Грузія (ст. 37(3)), Естонія (ст. 5, 53), Індія (ст. 21), Колумбія (ст. 79), Перу (ст. 2(22)), Угорщина (ст. 20(2)), Хорватія (ст. 69(2)) тощо. Окремо варто відзначити, що першими державами у світі, які на конституційному рівні закріпили право людини на безпечне для здоров'я довкілля стали Португалія у 1976 році (ст. 66) та Іспанія у 1978 році (ст. 45).

Відтак і в Україні право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля є невід'ємним та невідчужуваним, належить до особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування та є передбачене у статті 50 (ч. 1) Конституції України 1996 року [804]. Абсолютно зрозумілим та законодавчо передбаченим є те, що кожна людина (громадянин України,

іноземець, біженець, шукач притулку чи особа без громадянства) має право на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права [805, с. 381-383].

Додатково у державах, які на конституційному рівні закріпили право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, існує законодавство у сфері довкілля та ефективно функціонує судовий захист у випадку порушення цього права, є підписані й ратифіковані міжнародні угоди. Окремими державами, які не визнають конституційність права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, є Австралія, Афганістан, Камбоджа, Канада, Китай, Кувейт, Лаос, Ліван, Малайзія, М'янма, Нова Зеландія, Оман, Північна Корея, США (незважаючи на те, що Конгрес США ще в січні 1970 року прийняв Національний акт про екологічну політику, а у 1996 році була невдала спроба внести відповідну конституційну поправку), Японія тощо [806, с. 4-5].

Франція «пішла» ще далі у контексті конституційного закріплення екологічних прав людини. У 2001 році тодішній Президент Франції Жак Шірак (*Jacques Chirac*) подав пропозицію прийняти Хартію довкілля (*la Charte de l'environnement*) і, незважаючи на певний скептицизм, Конгрес прийняв 1 березня 2005 року конституційний закон № 2005-205 «Про хартію довкілля», де у статті 1 йдеться про те, що «кожен має право жити в безпечному (усталеному) для здоров'я довкіллі» [807].

Однак, незважаючи на всі вищезгадані конституційні положення щодо захисту права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, серед науковців неодноразово виникають сумніви щодо мети та потенційної користі закріплення у конституції держави цього права людини. Прихильники аргументують доцільність конституційного закріплення цього права людини у зв'язку із повсюдним реформуванням екологічного законодавства і посиленням відповідальності органів публічної влади за його порушення, що, без сумніву, повинне сприяти покращенню стану довкілля, зменшенню екологічних катастроф та ризиків їхнього виникнення.

Водночас скептики (навіть певним чином критики) конституційного закріплення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля переконані,

що екологічні права людини в даному аспекті стають занадто «розмитими», щоб бути важливими, складними до застосування, а тому малоефективними. Ймовірно, такий скептицизм став результатом того, що понад 90 держав світу у своїх конституціях декларують наявність лише матеріального права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля і лише менше 40 з них передбачають процедуру судового захисту у випадку його порушення [808, с. 72].

Серед основних підстав чи передумов визначення та закріплення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля на законодавчому рівні є вплив (як природній, так і викликаний втручанням людини) зміни клімату на навколишнє середовище та життєдіяльність людини, а саме можливість кожної людини реалізувати свої права, свободи і привілеї та виконувати обов'язки.

Науковці стверджують, що офіційне оприлюднення поняття «зміни клімату» відбулося у 1979 році, коли у Женеві в рамках діяльності ООН відбувся Перший світовий кліматичний конгрес. Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату (англійською *United Nations Framework Convention on Climate Change*) була затверджена 9 травня 1992 року і відкрита до підписання під час Конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку, неофіційно відомої як Саміт Землі, яка відбулася у Ріо-де-Жанейро протягом 3–14 червня 1992 року і в якій взяли участь уряди 172 держав світу. Ця рамкова конвенція ООН стала чинною 21 березня 1994 року.

Станом на 2015 рік усі держави-учасниці ООН ратифікували цю рамкову конвенцію ООН. Від імені України цю рамкову конвенцію ООН підписали під час т. зв. Саміту Землі 11 червня 1992 року, ратифікували 29 жовтня 1996 року [809], чинною вона стала 11 серпня 1997 року. У статті 2 цієї рамкової конвенції ООН під поняттям «зміна клімату» розуміється така зміна клімату, яка прямо або непрямо обумовлена діяльністю людини, породжує зміни у складі глобальної атмосфери і накладається на природне коливання клімату, що спостерігаються протягом порівняльних періодів часу» [810]. Очевидно, що кожна держава-підписант цієї рамкової конвенції ООН зобов'язується здійснювати ефективну державну політику, направляти усі зусилля та вживати попереджувальні заходи з

метою зменшення чи пом'якшення негативних наслідків зміни клімату, які негативно впливають на здоров'я і добробут людей (ст. 3 ч. 3) [811].

Наразі, незважаючи на перманентну зміну клімату, не існує єдиної стандартної дефініції, хто ж такий «кліматичний мігрант (*ecomigrant*)» чи «кліматичний біженець (*climate refugee*)» або, яке значення «кліматичного вигнання (*climate exile*)». Також немає визначення такої категорії людей у міжнародно-правовому полі, хоча на практиці такі люди існують майже у всіх державах світу. Науковці та експерти ООН переконані, що не на часі зараз вводити окреме визначення «кліматичного мігранта чи біженця», оскільки зміна клімату пов'язана безпосередньо із діяльністю людини (винаходами та інноваціями, випробовуванням ядерної зброї, воєнними діями, вирубуванням прадавніх лісів, зміною русла рік тощо) [812, с. 12-24]. Оскільки зміна клімату супроводжується різними політичними, економічними чи соціальними чинниками, то і поняття «кліматичного мігранта чи біженця» є додатковим до категорійного визначення «біженця», передбаченого Конвенцією ООН про статус біженців 28 липня 1951 року.

Питання про сутність та правову природу особи, яка набула статус біженця, активно обговорювалися щонайменше протягом останніх ста років (принаймні з часу закінчення Першої світової війни). Необхідно виокремити, що у 1920 році саме Фрітьйоф Нансен (*Fridtjof Nansen*), норвезький дипломат та дослідник Арктики, був відповідальний від імені Ліги Націй за людей, які постраждали внаслідок Першої світової війни, втратили громадянство і стали біженцями (вимушеними переселенцями) у зв'язку із реальними побоюванням ймовірного переслідування, ув'язнення чи навіть страти [813, с. 127–129]. У березні 1922 року Рада Ліги Націй ініціювала видачу «паспорта Нансена» – спеціального документа, виданого представництвами Ліги Націй, який би дозволив його власникові, визнаного біженцем чи особою без визначеного громадянства, вільно пересуватися та уникнути переслідування з боку держави його громадянства (національної приналежності) [814, с. 127-129, 141].

Спершу видача «паспорта Нансена» стосувалася «будь-якої особи російського походження, яка не бажає захисту з боку органів влади СРСР і не набула жодного іншого громадянства» (загалом йшлося про 1 млн. 750 тисяч - 2 млн. осіб), однак згодом дія цього паспорта поширилася на осіб грецького, турецького, сирійського, вірменського походження тощо [815]. Підставою для такого формулювання стала видача 15 грудня 1921 року Декрету «Про позбавлення прав громадянства деяких категорій осіб, які перебувають за кордоном», у результаті чого тисячі осіб в мить стали особами без визначеного громадянства, їхні паспорти були анульовані [816, с. 124-125]. У декреті, опублікованому 5 січня 1922 року, були передбачені п'ять категорій осіб, яких позбавляли російського громадянства:

- особи, які перебувають за кордоном безперервно понад п'ять років, і які не отримали від Радянських представництв закордонних паспортів або відповідних посвідчень до 1-го червня 1922 року;
- особи, які виїхали з Росії після 7-го листопада 1917 роки без дозволу Радянської влади;
- особи, які добровільно служили в арміях, які воювали проти Радянської влади або брали участь у будь-яких контрреволюційних організаціях;
- особи, які мали право оптувати російське громадянство і не скористалися цим правом до закінчення строку оптації;
- особи, які не підходять під пункт «а» цієї статті, але перебувають за кордоном і не зареєструвалися в зазначений в п. «а» ... строк у закордонних представництвах Російської РСР [817].

Майже рік витратив Ф. Нансен для того, щоб переконати світових лідерів у доцільності реалізації його сміливої та інноваційної ідеї. І нарешті до кінця 1923 року уряди 39 держав світу визнали цей документ дійсним (загалом протягом двадцяти існування «паспорта Нансена» уряди 52 держав світу визнали його) [818, с. 36-47].

Відомо, що протягом 1922–1954 років «паспорт Нансена» дозволив понад 450 тисячам осіб, які були визнані біженцями, вільно пересуватися

(подорожувати). У 1935 році дія «паспорта Нансена» поширилася на біженців із Заару (після плебісциту Заарлянд стала однією із федеральних земель Німеччини, а тому біженцями стали всі особи, які попередньо проживали на території Заару, оскільки були вимушені покинути свою батьківщину внаслідок результатів плебісциту і не отримали національних паспортів) [819, с. 1681]. Важливо зазначити, що «паспорт Нансена» – це офіційний ідентифікаційний документ для біженця, який однак не надавав його власникові право громадянства тієї держави, на території якої представництво Ліги Націй видало цей документ, і не зобов'язував його повернутися туди ж.

На кінець 2017 року за інформацією, наданою Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, у світі налічувалося майже 20 мільйонів біженців (найбільше з них перебувають у Туреччині, Німеччині, Пакистані, Уганді, Лівані, Ірані, Ефіопії та Йорданії) 51. За офіційною інформацією Світового банку кількість біженців становить 22.5 мільйонів осіб (51% серед них – діти), загалом 46% з них – вихідці чотирьох держав (Сирії, Афганістану, Південного Судану та Сомалі)52. Агентство «Оглядач ЄС» ще у серпні 2016 року визнало, що саме видача «паспорта Нансена» може стати ефективним рішенням для сучасних біженців, насамперед у Європейському Союзі після Brexit53.

Існує думка, що саме результати активної роботи, проведеної у першій половині ХХ століття Фрітьофом Нансеном, стали міцним підґрунтям для Конвенції ООН про статус біженців 1951 року, сторонами якої є 145 держав світу (США, до прикладу, не є стороною цієї конвенції, а лише Протоколу щодо статусу біженців, прийнятого 16 грудня 1966 року).

Отже, відповідно до положень вищезгаданої Конвенції ООН біженцем є та особа, яка «через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань з боку держави свого громадянства (національної приналежності) за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи

⁵¹ Детальніше дивитися тут: <http://popstats.unhcr.org/en/overview>.(02.01.2019)

⁵² Детальніше дивитися тут: <https://www.worldbank.org/en/news/immersive-story/2018/03/06/hope-and-inclusion-investing-in-stranded-refugees-in-serbia>.(02.01.2019)

⁵³ Детальніше дивитися тут: <https://euobserver.com/opinion/134618>.(02.01.2019)

політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань» (ст. 1 ч. А п. 2) [820]. З цього визначення можна виділити чотири основні кумулятивні підстави, виконання яких є необхідним для визнання будь-якої особи біженцем: по-перше, бути за межами країни своєї національної належності; по-друге, мати побоювання стати жертвою переслідування; по-третє, переслідування за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів і нарешті, ці побоювання повинні бути обґрунтовані [821, с. 12-24].

Продовжуючи аналізувати сутність та правову природу біженця, важливо зазначити, що в Україні відповідно до положень чинного законодавства біженцем є «особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань» (ст. 1 ч. 1 п. 1) [822].

В Україні відомо щонайменше шість умов, коли особа не може бути визнана біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту (ст. 6 ч. 1) [823]:

1. особа-заявник вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві;

2. особа-заявник вчинила злочин не політичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів;

3. особа-заявник винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об'єднаних Націй;

4. особа-заявник, щодо якої встановлено, що умови, передбачені пунктами 1 [про особу-біженця] чи 13 частини [про особу, яка потребує додаткового захисту] першої статті 1 цього Закону, відсутні;

5. особа-заявник, яка до прибуття в Україну була визнана в іншій країні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

6. особа-заявник, яка до прибуття в Україну з наміром бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, перебувала в третій безпечній країні. Щоправда дія цієї умови не поширюється на дітей, розлучених із сім'ями, а також на осіб, які народилися чи постійно проживали на території України, а також їх нащадків (дітей, онуків).

Окремо варто відзначити, що особою, яка потребує додаткового захисту є особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. і Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. та цього Закону, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань (ст. 1 ч. 1 п. 13) [824].

Традиційно (на підставі статті 34 Конвенції ООН про статус біженців) наявність в особи статусу «біженця» передбачає проходження нею спрощеної процедури отримання громадянства у зв'язку із натуралізацією в багатьох демократичних державах світу [825]. Йдеться, до прикладу, про зменшення цензу осілості зацікавленої особи в державі бажаного громадянства, відсутність вимоги про знання нею історії та культури, як в Австрії, Болгарії, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Італії, Північної Македонії, Мексиці, Молдові, Польщі, Румунії, Сальвадорі, Словенії, Угорщині, Україні, Фінляндії, Франції, Чорногорії, Швеції тощо). У Нідерландах, Німеччині, Словаччині та Чехії процедура отримання

громадянства у зв'язку із натуралізацією біженцем чи будь-якою іншою особою збігаються.

На підставі результатів переглянутого звіту ООН щодо кількості населення світу за 2017 рік (*World Population Prospects: The 2017 Revision*) відомо, що все населення світу становить близько 7.6 мільярдів людей, з них майже 60% живуть в Азії (4.5 мільярди осіб), 17% в Африці (1.3 мільярди осіб), майже 10% в Європі (понад 743 мільйони осіб), 9% в Латинській та Південній Америці (сумарно 650 мільйонів осіб) та 5% у Північній Америці та Океанії (сумарно 400 мільйонів осіб) [826, с. 1]. За цими прогнозами населення більш ніж 51 держави світу до 2050 року може зменшитися на понад 15% (зокрема, йдеться про такі європейські держави, як Болгарія, Польща, Румунія, Україна, Хорватія та ін.) [827, с. 5]. Тоді як в інших одинадцяти державах світу (таких як Китай, Індія, Нігерія, Демократична Республіка Конго, Пакистан, Ефіопія, Танзанія, США, Уганда, Індонезія та Єгипет) проживатиме більше половини усього людства [828, с. 14]. Між державами зберігається відчутна демографічна асиметрія. Причинами зменшення кількості населення є низька народжуваність, смертність, старіння та зубожіння населення, зміна клімату, міграція населення.

Деякі науковці вважають, що активне зменшення кількості населення перш за все стосується малих острівних держав у Тихому океані на зразок Мальдів, Тувалу чи Кірибаті, а тому саме вони можуть сформувати спеціальну категорію переселенців – екологічних біженців [829]. Оскільки для отримання статусу біженця таким переселенцям вкрай важко довести загрозу «прямого переслідування» в ситуації впливу зміни клімату на їхню життєдіяльність, то пропонується все ж називати їх більш нейтрально – екологічними мігрантами, а для їхньої ідентифікації використовувати сучасний еквівалент «паспорта Нансена» [830].

Вважається, що вперше термін «екологічний біженець (*environmental refugee*)» був вжитий у березні 1976 року американським аналітиком з питань захисту навколишнього середовища Лестером Расселом Брауном (*Lester Russel*

Brown) у публікації Інституту всесвітнього спостереження (*Worldwatch Institute*), яка стосувалася вирішення 22 глобальних проблем людства [831, с. 39].

Згодом, у 2008 році Міжнародна організація з міграції (*International Organization for Migration*) запропонувала свій варіант визначення «екологічного мігранта», яке вживається у внутрішній комунікації організації, однак, воно досі не є офіційно затверджене. На їхню думку, екологічні мігранти – це особи або групи людей, які, переважно з причини різких або прогресивних змін у навколишньому середовищі, які негативно впливають на їхнє життя або умови життя, зобов'язані покинути своє житло, тимчасово або на постійно; переселитися у межах своєї країни або за кордон» [832, с. 33].

За класифікацією вищезгаданої Міжнародної організації з міграції (*IOM, International Organization for Migration*) у світі існують три типи екологічних мігрантів:

- нагальні екологічні мігранти (*environmental emergency migrants*), особи, тимчасове переміщення яких відбулося внаслідок стихійного лиха: землетрус, ураган, цунамі тощо);
- вимушені екологічні мігранти (*environmental forced migrants*): особи, які вимушені переїхати в інше місце внаслідок зміни навколишнього середовища: дефлорація чи вирубування прадавніх лісів, висушування озер);
- вмотивовані екологічні мігранти (*environmental motivated migrants*), також відомі як екологічно мотивовані економічні мігранти (*environmentally induced economic migrants*): особи, які вибирають переїхати в інше місце, щоби уникнути проблем у майбутньому (глобальне потепління, посухи, повеней, які можуть спричинити втрату врожаю, прісної води) [833, с. 40-46].

Визначити точну кількість людей у світі, які підпадають під категорію «екологічних мігрантів», практично неможливо, оскільки зазвичай «екоміграція» супроводжується впливом на людину економічних, соціально-культурних чи політичних чинників. Однією із перших дослідниць, які намагалися це зробити, була Джоді Л. Джекобсон (*Jodi L. Jacobson*) із США, яка у своїй праці «Екологічні біженці: критерій життєздатності (*Environmental refugees: a yardstick of*

habitability)» 1988 року навела цифру у 10 мільйонів осіб (претендентів на визнання екологічними біженцями та отримання відповідного правового статусу), яка у XXI столітті значно збільшиться (аж до 150 – 200 мільйонів осіб) [834].

Згідно із оприлюдненою інформацією у 2017 році 258 мільйонів осіб не жили у державі свого народження (ця кількість збільшилася на 49% порівняно із статистичними даними ООН за 2000 рік) [835]. Згідно з даними, поданими у звіті Світового банку «Groundswell - Preparing for Internal Climate Migration», до 2050 року кількість внутрішніх кліматичних мігрантів може зрости до понад 143 мільйонів осіб (відповідно до песимістичного сценарію, насамперед, в Африці (86 млн. осіб), Південній Азії (40 млн. осіб), Латинській Америці (17 млн. осіб)), що може стати реальною кризою у світі [836]. Кожні шість із десяти мігрантів проживають в Азії чи Європі, а Індія є державою народження найбільшої кількості мігрантів у світі (17 млн. осіб), які проживають поза державою свого народження [837]. Саме зміна клімату є рушієм внутрішньої міграції, але її вплив не є пропорційним: очевидною мішенню стануть найбільш вразливі люди та найменш розвинуті держави.

Наскільки складним є процес визначення суті та правової природи такої категорії людей, а також імплементації таких визначень, як «екологічний мігрант» чи «кліматичний біженець» у законодавство та право в цілому показала нещодавно Нова Зеландія.

Відомо, що Австралія та Нова Зеландія відповідно до Світового індексу щастя 2017 року (*World Happiness Index*) посідають 8-е та 7-е місця відповідно⁵⁴ (а за даними звіту аналітичного агентства GALLUP – 9-е та 8-е місця відповідно)⁵⁵. Також ці південні та благополучні держави є одними з перших держав, які безперервно отримують петиції від осіб, які вважають себе кліматичними біженцями. Існує версія, що активне випробування існуючих міжнародно-правових норм у контексті громадянства та міграції на «легітимність та правозастосовність» відбувається, починаючи з 2014 року [838].

⁵⁴ Детальніше дивитися тут: <http://worldhappiness.report/ed/2017/>.

⁵⁵ Детальніше дивитися тут: <http://www.gallup.com/opinion/gallup/206468/happiest-unhappiest-countries-world.aspx>.

Розглянемо спочатку справу «*Sigeo Alesani*» (2014). Так, Сієго Алезана (*Sigeo Alesana*) фаховий вчитель із острівної держави Тувалу разом із дружиною (теж громадянкою Тувалу) у 2007 році на підставі туристичної візи приїхали до Нової Зеландії, де згодом народилося двоє їхніх дітей (вони не набули громадянство Нової Зеландії за народженням, а на острові Тувалу ніколи не були) [839]. Всі спроби отримати дозвіл на працевлаштування виявилися невдалими. Починаючи з червня 2009 року сім'я Сієго Алезани проживала в Новій Зеландії нелегально (Сієго Алезана у 2010 році отримав ще одну туристичну візу, але в лютому 2011 року її дія закінчилася). Незважаючи на декілька відмов в отриманні дозволу на працевлаштування, родина у 2012 році подала прохання про надання їм дозволу на постійне проживання.

Його адвокати наполягали, що «зміна клімату та перенаселення острова Тувалу зробили життя мешканців острова непридатним». Тревор Зос (*Trevor Zohs*), представник команди їхнього захисту, розповів, що суд взяв до уваги всі факти на кумулятивній основі (зміна клімату, гуманітарна катастрофа) та постановив, що депортація сім'ї заявника із Нової Зеландії призведе до надзвичайно значного порушення усталених сімейних відносин, включаючи матір заявника, якою він опікується, і його п'ять сестер та їхніх дітей, які проживають у Новій Зеландії, маючи або громадянство цієї держави, або дозвіл на постійне проживання у ній.

Як додатковий аргумент у цій справі були використані положення Конвенції ООН про права дитини (*Convention on the Rights of the Child*) 1989 року [840], особливо у контексті статті 3, що стосується «як найкращого забезпечення інтересів дитини», у цій справі – проживання дітей у Новій Зеландії, поруч зі своїми родичами. Суд взяв до уваги радше гуманітарну природу справи, аніж «зміну клімату» як основну підставу для ухвалення позитивного рішення у цій справі та дозволив заявникові отримати дозвіл на постійне проживання в Новій Зеландії.

У рішенні у цій справі суд був дуже обережним у своїх судженнях, щоб не збільшити до Нової Зеландії притік іммігрантів, які прагнуть за допомогою

подібних претензій (зміна клімату) отримати статус біженця⁵⁶. Коментуючи це рішення, деякі правники прагнули передбачити чи дана справа (зокрема, аргументи щодо впливу зміни клімату та навколишнього середовища на життя) стане очевидним підґрунтям для наступних аналогічних справ та правовою підставою для того, щоб дозволити мігрантам залишатися в Новій Зеландії.

Інша справа *«Іоане Тейтіота»* (2015) стосувалася громадянина острівної держави Кірибаті (уродженця острова-атола Табітеуеа), який програв перед Верховним судом Нової Зеландії позов щодо надання йому та його сім'ї статусу біженців (а саме кліматичних біженців). Підставою, насамперед, стало те, що Іоане Тейтіота не зміг довести «переслідування» у світлі трактування та застосування положень вищезгаданої Конвенції ООН про статус біженців 28 липня 1951 року (обставини, що змусили його залишити країну своєї національної належності, повинні бути загальновідомими) [841, с. 102-121]. За повідомленнями ЗМІ, це була чи не перша у юридичній практиці справа, яка стосувалася кліматичної міграції, а Іоане Тейтіота міг стати першим у світі кліматичним біженцем.

Відповідно до матеріалів справи Іоане Тейтіота народився на острові-атолі Табітеуеа, одному із 33 островів невеличкої тихоокеанської, бідної та ізольованої географічно, держави Кірибаті. Безробітний Іоане Тейтіота разом із дружиною жив протягом чотирьох років у її родичів на острові Тарава. У 2007 році він та його дружина отримали робочі візи та поїхали у Нову Зеландію, де згодом народилося троє їхніх дітей. Зауважимо, що всі його діти не набули новозеландське громадянство за народженням, через те, що їхні батьки на час їхнього народження не мали громадянства Нової Зеландії чи принаймні дозволу на постійне проживання в цій державі (відповідно до закону про громадянство 1977 року зі змінами та доповненнями 2005 року), а робочі візи на момент народження другої дитини в обох батьків були протерміновані, оскільки їх дія закінчилася у 2010 році [842].

⁵⁶ Детальніше дивитися тут:

https://forms.justice.govt.nz/search/IPT/Documents/Deportation/pdf/rem_20140604_501370.pdf.

Іоане Тейтіота з сім'єю залишився в Новій Зеландії нелегально, а щоб уникнути депортації, він подав прохання про надання йому статусу біженця на підставі Закону Нової Зеландії про імміграцію (*Immigration Act*) № 51 від 16 листопада 2009 року із наступними змінами та доповненнями. Але не відразу, аж на початку 2012 року. Його адвокат, Майкл Кидд (*Michael Kidd*), вирішив представити заявника як кліматичного біженця, мотивуючи це тим, що заявник із сім'єю не може повернутися додому на Кірибаті, оскільки кліматичні зміни, спричинені впливом людини, на острові несуть небезпеку для життя та здоров'я його, дружини та дітей. Варто наголосити на низькому рівні інтеграції Іоане Тейтіота у суспільство Нової Зеландії (англійською мовою він володів на достатньому рівні, щоб порозумітися з іншими, а для своєї участі у судовому процесі використовував перекладача).

Первинний аргумент адвоката М. Кидда у цій справі стосувався того, що Іоане Тейтіота, повернувшись додому на Кірибаті, може зазнати непрямого переслідування, викликаного глобальним потеплінням (*Teitiota faced indirect persecution from human-caused global warming*). Оскільки Тейтіота стверджував, що його острівний будинок йде під воду, а ґрунт стає непридатним для рослин і дерев (посівів, врожаю та харчування), що загрожує безпеці життя та здоров'я його, дружини та дітей.

Суд встановив, що такі факти важко визнати важливими доказами щодо визнання особи «кліматичним біженцем» і дозволити йому та членам його сім'ї залишитися жити у Новій Зеландії (оскільки Тейтіота, на думку Суду, може переїхати жити на будь-який інший острів держави Кірибаті). До речі, відповідно до прогнозів вищезгаданого переглянутого звіту ООН щодо кількості населення світу за 2017 рік населення Кірибаті протягом цього століття збільшуватиметься (у 2017 році – 116 тисяч осіб, у 2030 році – 142 тисячі осіб, у 2050 році – 178 тисяч осіб, у 2100 році – 243 тисячі осіб), так як і тривалість життя громадян острівної держави та зменшення дитячої смертності [843, с. 25, 39, 44].

Ця справа набула широкого інтересу і висвітлювалася ЗМІ як Австралії, Європі та США, так і в самій Новій Зеландії (на думку судді Джона Прістлі,

раніше такі незначні судові процеси у Новій Зеландії не привертали до себе стільки уваги у світі). Є думка, що ця справа могла стати справжнім викликом для міжнародного права.

Апеляційний суд Нової Зеландії постановив, що, хоча зміна клімату є серйозною і зростаючою проблемою, «його вплив на такі країни, як Кірибаті, належним чином не розглядається в рамках Конвенції про статус біженців 1951 року». Відомо, що Кірибаті, на відміну від Нової Зеландії чи Тувалу, не є стороною цієї конвенції⁵⁷. Суддя Джон Прістлі висловив побоювання, що якщо цей правовий прецедент (визнання осіб кліматичними біженцями) пошириться по всьому світу, то він «відкриє» двері [до прикладу, в Нову Зеландію] мільйонам людей, які віч-на-віч стикаються з економічними обмеженнями, наслідками стихійних лих або з іншими «труднощами, спричиненими змінами клімату».

У вересні 2015 року Іоане Тейтіота був все ж таки депортований додому в Кірибаті, де продовжує далі жити з родиною дружини на острові Тарава. За повідомленням інформаційного агентства BBC Тейтіота наголошує, що хоче жити у Новій Зеландії, «бо там краще життя, ніж на островах Кірибаті»⁵⁸. Його адвокат М. Кидд наполягає на продовженні судового процесу щодо його визнання органами публічної влади Нової Зеландії кліматичним мігрантом вже на міжнародно-правовому полі у Женеві. Доцільно наголосити, що обидві справи стосувалися застосування статей 124–131 Закону Нової Зеландії про імміграцію (*Immigration Act*) № 51 від 16 листопада 2009 року із наступними змінами та доповненнями [844].

Водночас варто зазначити, що у статті 4 вищезгаданої рамкової конвенції ООН зі зміни клімату йдеться про те, що країни-підписанти (малі острівні держави на зразок Тувалу чи Кірибаті), які розвиваються, можуть очікувати від розвинутих країн-підписантів (як Нова Зеландія) на додаткове фінансування, страхування і передачу технологій з метою реалізації цієї конвенції (ч. 8 п. а) [845]. Однак, це не означає, що Нова Зеландія, як розвинута держава, зобов'язана

⁵⁷ Детальніше дивитися тут: <http://www.unhcr.org/protection/basic/3b73b0d63/states-parties-1951-convention-its-1967-protocol.html>.

⁵⁸ Детальніше дивитися тут: <http://www.bbc.com/news/world-asia-34674374>.

надавати громадянам цих острівних держав своє громадянство чи визнавати їх біженцями винятково на підставі змін клімату.

Як висновок, на нашу думку, екологічні чинники на сьогодні є не менш важливими в процесі розвитку кожної демократичної держави, громадянського суспільства і місцевого самоврядування, аніж соціальні, політичні та економічні.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз концепції громадянства, здійснений у цьому розділі дисертаційного дослідження, спонукає зробити такі висновки:

1. З'ясовано, що найвагомніше опрідметнення громадянства ЄС відбулося у вигляді реалізації на практиці концепції «вільного руху (пересування) осіб» на підставі громадянства ЄС, додаткового до громадянства кожної держави-учасниці Європейського Союзу, яке передбачене статтею 20 Угоди про функціонування Європейського Союзу. Про це свідчить вироблена Судом справедливості ЄС тривала практика, який у своїх рішеннях, зокрема, у справах «*Micheletti*» (1992), «*Garcia Avello*» (2003), «*Zhu and Chen*» (2004), «*Grunkin and Paul*» (2006), «*Rottmann*» (2010), «*Iida*» (2012), «*Banger*» (2018) визначив, що «громадянство Європейського Союзу є основним статусом громадян держав-учасниць Європейського Союзу, даючи можливість тим, хто опинився у схожій ситуації, отримати однакове ставлення, передбачене на законодавчому рівні, незалежно від їх національності».

2. Окреслено первинні (філіація) та вторинні способи (натуралізація, оптація, трансферт) набуття громадянства. Первинний спосіб набуття громадянства характеризується часовою ознакою – фактом народження особи, а тому діє від її народження, та не залежить від її волі. Усі вторинні способи набуття особою громадянства застосовуються після її народження та залежать від її волевиявлення (за винятком трансферту громадянства).

Охарактеризовано основні види натуралізації (як укорінення): *звичайна* (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних

компетентних органів державної влади, яке ґрунтується не на суб'єктивному праві конкретної особи, а на виконанні умов, передбачених законодавством), *виняткова* (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, яке ґрунтується на виконанні умов, не лише передбачених законодавством, а й додатково встановлених цими органами), *привілейована* (набуття громадянства окремими категоріями осіб на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади). Окрема увага приділена основним підставам привілейованої натуралізації як способу вторинного набуття громадянства, до них належать: реєстрація шлюбу; дароване (октройоване) громадянство особам, які мають визначні заслуги чи особами, прийняття яких до громадянства становить державний інтерес; усиновлення; встановлення над особою опіки чи піклування; у зв'язку з інвестицією (як новітнього варіанту «безпроблемного» набуття особою громадянства у результаті інвестування капіталу в економіку іншої держави).

3. Проаналізовано концептуальні принципи залучення громадян до політико-управлінського процесу (партисипативної демократії як демократії участі громадян у публічній владі). Встановлено, що громадянство є тією кваліфікуючою ознакою, яка допускає особу до участі у публічній владі (зокрема у зв'язку із реалізацією активного та пасивного виборчого права). На нашу думку, кожна держава має право «зарезервувати» для власних громадян посади в органах публічної влади із числа «секретноносіїв» (глава держави, член парламенту, член уряду), у судових, правоохоронних органах та пенітенціарній службі, у поліції, прикордонній, пожежній та охоронній службах, у збройних силах, у службі безпеки та дипломатичній службі.

Констатовано, що питання вірності осіб з подвійним (множинним) громадянством, які є публічними особами та працюють в уряді держав одного із своїх громадянств, створює нові сучасні виклики щодо цінностей, патріотизму та національної безпеки в Європі (Франції, Чехії чи Швейцарії) та у світі (зокрема в Австралії).

4. З'ясовано, що у світі на кінець 2017 року налічувалося понад 71 млн. мігрантів (з них 20 - 22 млн. біженців; понад 3 млн. шукачів притулку; майже 2 млн. 800 тисяч осіб без визначеного громадянства; понад 39 млн. 100 тисяч внутрішніх переселенців, тощо). Якісне наповнення правового статусу цих категорій осіб (зокрема біженців та шукачів притулку) є дуже неоднозначним та дискусійним, потребує переосмислення у зв'язку із цивілізаційними та міграційними процесами, понижуючи цінність громадянства.

Результати дослідження концепції громадянства та її опредметнення в законодавстві, отримані в цьому розділі, висвітлено в публікаціях автора (додаток А).

РОЗДІЛ 5

АКСІОЛОГІЧНІ ДЕНОТАТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ

5.1 Порівняльно-правовий аналіз аксіосегментів громадянства

Аксіосегменти громадянства – це ціннісні моделі громадянства, які культивовані різними державами як такі, що повинні утверджувати принципи вірності та патріотизму.

Свого часу Ентоні Троллоп (*Anthony Trollope*), британський письменник, у новеллі «Фінеас Фінн (англійською *Phineas Finn*)», вперше опублікованій протягом 1867—1868 років у щомісячних випусках «Часопису св. Павла (*St Paul's Magazine*)», стверджував, що суспільна політика не лише співіснує поряд із державною політикою, а й є взаємозалежною від неї [846, с. 556]. Його припущення наприкінці ХХ століття отримало продовження в політологічній концепції «вікно Овертона», яка була придумана американським правником Джозефом Овертоном (*Joseph P. Overton*) і описує межі спектру публічно висловлюваних ідей, які можуть з часом бути прийняті суспільством як «вікно можливостей, *window of discourse*)».

Троллоп у другій половині ХІХ століття сформулював суть свого припущення так: багато з тих, хто раніше вважав законодавство у цій сфері (з цього питання) химерним, тепер буде вдумливо стверджувати, що воно є лише небезпечним, або, можливо, не більш ніж важким для усвідомлення та реалізації. З плином часу таке припущення почне розглядатися у суспільстві можливим, а ще пізніше – вірогідним; – і, нарешті, таке законодавство стане «наріжним каменем» державної політики, створення і застосування якої держава вважатиме питанням абсолютно необхідним та невідкладним.

Припускаємо, що у правовій доктрині громадянства концепція «вікно Овертона» була застосована декілька разів: у контексті подвійного та множинного

громадянства, у світлі новітніх конотацій «громадянства у зв'язку з інвестицією» чи «громадянства на продаж», набуття громадянства від народження дітьми, народженими за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства), тощо. В усіх випадках йдеться про нівелювання концепції громадянства у розумінні «постійного та ефективного правового зв'язку між державою та особою», який полягає, насамперед, у дотриманні принципу вірності та патріотизму.

Відомий французький вчений-суддя та правник-міжнародник Поль Прад'єр-Фодере (*Paul Pradier-Fodéré*) у своїх дослідженнях 1887 року обговорював з особливою обережністю значущість та складність питань, які стосувалися колізії законів різних держав про громадянство [847, с. 545]. І хоча з того часу законодавче регламентування можливості набуття особою подвійного чи множинного громадянства пройшло невелику еволюцію, питання залишилися не розв'язаними, колізії – не вирішеними, а реалії сьогодення потрібно докорінно переосмислювати.

Якщо раніше подвійне чи множинне громадянство вважалося неприпустимим і було заборонене у багатьох державах на законодавчому рівні (навіть у конституціях), оскільки було загрозою для національної безпеки, ймовірним каталізатором державної зради, шпіонажу чи іншої підривної діяльності та не сприяло національній єдності, то з часом непримиренна публічна думка щодо можливості набуття особою подвійного чи навіть множинного громадянства пом'якшилася, риторика стала співчутливішою до таких осіб [848, с. 5]. Щоб вирішити питання «подвійне громадянство – подвійна вірність», у міждержавній площині приймаються судові рішення (до прикладу, у справі *Canevaro (Italy v. Peru)* 1912 року [849, с. 709-712], згодом у справах *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року [850, с. 315], *Mergé (United States of America v. Italy)* 1955 року [851, с. 236-248] та *Flegenheimer (USA v. Italy)* 1958 року [852, с. 944-958], Суду справедливості Європейського Союзу (*Micheletti* (1992) [853, с. 4240–4252]), а на міжнародно-правовому рівні затверджуються відповідні документи (Конвенція Ліги Націй, яка регулює деякі питання, пов'язані з колізією

законів про громадянство 1930 року [854], Загальна декларація прав людини ООН 1948 року [855], Конвенція Ради Європи про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадках множинного громадянства 1963 року [856], Конвенція про права дитини ООН 1989 року [857], Європейська конвенція про громадянство Ради Європи 1997 року [858] тощо).

З часом, протягом ХХ століття, все більше держав почали запроваджувати різні прийнятні варіанти наявності в особи подвійного (чи навіть множинного) громадянства, які б остаточно не нівелювали засади принципу вірності та патріотизму, але й не порушували конституційне право кожної особи на громадянство. Набуття подвійного чи множинного громадянства стає явищем буденним, навіть достатньо популярним, оскільки держави починають самі заохочувати чужинців (громадян інших держав) набувати їхнє громадянство, використовуючи різні політико-правові інструменти, наявні в їхній законодавчій палітрі (в основному йдеться про «жонгливання» принципами та способами набуття громадянства, а також спрощеними вимогами до цього процесу).

Тоді ж органами публічної влади розробляється і затверджується державна політика у контексті подвійного (чи навіть множинного) громадянства особи. І наостанок, проводиться PR-кампанія на державному рівні щодо необхідності «громадянства на продаж» з метою збільшення кількості громадян (платників податків, однак, без права голосу чи обов'язку служити у війську). Така ідея часто виявляється слухною та життєвонеобхідною у ракурсі публічного сприйняття, однак, з часом починає викликати зворотний ефект у людей, громадян цієї ж держави за народженням.

У національному законодавстві з'являються всілякі правові «запобіжники» у вигляді квот щодо кількості, професійного та майнового рівня мігрантів, вимог їхньої можливості брати участь у публічному врядуванні. Зі збільшенням кількості мігрантів (перенасиченням держави і суспільства) збільшується й обсяг соціальних виплат з державного бюджету і зменшується кількість робочих місць, що неабияк починає лякати і дратувати громадян цієї держави за народженням, які змушують органи публічної влади держави переглянути свою політику у сфері

громадянства (за допомогою виборів, референдумів, електронних петицій та інших форм партисипативної демократії) й змінити риторичку. Здивовані мігранти оцінюють нову (змінену) державну політику у сфері громадянства як дискримінаційну і пробують вирішити ці питання у судовому порядку (згадані раніше рішення Європейського суду з прав людини у справі *Biao v. Denmark* (2016) чи справа Іоане Тейтіоти проти міністра бізнесу, інновацій та працевлаштування Нової Зеландії (2015)).

У той же час приймається антимиграційне законодавство, починається закриття державних інвестиційних програм у громадянство, створення таборів тимчасового утримання мігрантів чи будівництво розмежувального паркану між державами за напрямком міграційного транзиту, відмова держав у прийнятті мігрантів тощо. Очевидно, що в цьому і полягає суть концепції «вікно Овертона» у правовій доктрині громадянства: від абсолютного несприйняття наявності в особи подвійного (чи навіть множинного) громадянства та ворожого ставлення до неї через співчуття і позитивне ставлення, популяризацію та державну політику до створення особами із подвійним (чи навіть множинним) громадянством загрози для держави і суспільства та наступного очевидного абсолютного неприйняття цієї ідеї у суспільстві.

Як бачимо, питання сприйняття суспільством та регламентування національним законодавством наявності в особи / набуття особою подвійного (множинного) громадянства не є проблемою винятково українською, а спонукає органи публічної влади до вирішення, враховуючи європейський та світовий досвід. Ці питання дискусійні, однак, за своїм змістом ціннісні.

На думку Ріви Касторіано (*Riva Kastoryano*), множинне громадянство і відчуття множинної вірності породжує плутанину між правами особи та її ідентичністю, культурою і політикою, державою та нацією, тобто тими засадничими елементами сутності концепції громадянства [859, с. 307-312]. Тут потрібно усвідомити важливість двох складових елементів сучасної концепції громадянства: (*citizenship*) як набір прав та обов'язків та (*nationality*) як приналежність, яка визначає екстериторіальність громадянства [860].

Суть міжнародної справи «Canevaro (Italy v. Peru)» 1912 року полягала у вирішенні колізії законодавства у сфері громадянства у контексті ймовірного набуття особою подвійного громадянства (за народженням та за походженням). Так, у квітні 1910 року Італія та Перу уклали спеціальний договір у рамках попередньої міжнародної арбітражної угоди щодо виплати боргу за державними облигаціями [861, с. 709-712]. Однак, номінальна вартість виплати компенсації громадянам Перу та іноземцям відрізнялася. Що і стало підставою скарги братів Каневаро власниками фірми «Хосе Каневаро та сини (*Jose Canevaro & Sons*)», заснованої італійськими емігрантами у Перу. Фактично справа стосувалася визначення громадянства Рафаеля Каневаро, який, будучи нащадком італійців-емігрантів аристократичного походження, набув перуанське громадянство за народженням та італійське - за походженням [862, с. 709-710].

У цій справі, яка справедливо вважається одним із перших міжнародно-правових прецедентів у контексті подвійного громадянства, був встановлений та доведений факт «ефективної приналежності до держави», що у випадку Рафаеля Каневаро проявився в тому, що він був обраний сенатором Перу, а тому трактувався саме як перуанський громадянин (своє італійське громадянство він втратив внаслідок цього обрання) [863, с. 709-710].

У рамках цієї справи двоє його братів (Наполеон та Карло Каневаро) вважалися громадянами Італії, їхнє громадянство не було предметом міжнародного диспуту, оскільки компенсація іноземцям була передбачена вищезгаданим спеціальним договором у рамках попередньої міжнародної арбітражної угоди щодо виплати боргу за державними облигаціями. А Рафаель, будучи громадянином Перу, міг вимагати компенсації не як громадянин Італії, а винятково як будь-який інший громадянин Перу. Тому його скарга була визнана Комісією неприйнятною [864, с. 711-712].

У справі «*Mergé (United States of America v. Italy)*» 1955 року була подана урядом США петиція від імені Флоренс Струнскі Мерге проти уряду Італії у серпні 1950 року, оскільки два роки перед тим посольство Італії подало позов про відшкодування втрати громадянкою США роялю та пошкодження її іншої

особистої власності в Італії (Фраскати) під час Другої світової війни. Однак італійська влада вважала п. Мерге громадянкою Італії внаслідок одруження, а тому вона не могла претендувати на компенсацію - у позові було відмовлено [865, с. 236-237].

Тому на міжнародному рівні ця справа стосувалася винятково питання подвійного громадянства завника. Отже, заявник - Флоренс Струнські народилася у Нью-Йорку у 1909 році, а тому отримала американське громадянство за народженням. Згодом, у Римі у 1933 році вона одружилася із Сальваторе Мерге, громадянином Італії, і відповідно до норм італійського законодавства стала громадянкою Італії внаслідок одруження. Протягом наступних чотирьох років Флоренс Струнські Мерге жила разом із чоловіком в Італії, який працював на італійський уряд як перекладач з японської. У 1937 році його відправили у закордонне відрядження в Японію, Флоренс Струнські Мерге поїхала разом із ним, використовуючи свій італійський паспорт.

В Японії вона зареєструвалася як громадянка США, однак після погіршення міждержавних відносин (атаки на Перл Гарбор у 1941 році), вона відмовилася евакуюватися у США як американська громадянка і залишилася в Японії разом із чоловіком. Згодом на підставі нового американського паспорта вона подорожувала спочатку у 1946 році до США, а наступного року, отримавши туристичну візу, в Італію (де в посольстві у Римі зареєструвалася як громадянка США) [866, с. 236-238].

Отримуючи новий американський паспорт у 1950 році, Флоренс Струнські Мерге зауважила, що її батьки - це єдине, що пов'язує її зі США, а в графі «місце проживання» - зазначила м. Нью-Йорк (що вказувало на її прагнення повернутися у США) [867, с. 237-238]. Однак, як свідчать матеріали справи, насправді вона разом із чоловіком надалі постійно проживала в Італії.

У цій справі питання, насамперед, стосувалося не факту наявності в заявника подвійного громадянства, а лише того, як принцип його набуття вважати пріоритетнішим для реалізації особою своїх прав та виконання обов'язків. На думку Комісії, у цій справі американське громадянство Флоренс Струнські Мерге

за жодних обставин не може бути визнане пріоритетнішим за італійське, оскільки ні постійне місце проживання, ні професійні інтереси її чоловіка як глави сім'ї не пов'язані зі США; вона не жила у США з моменту одруження, до Японії заявник подорожувала на підставі італійського паспорта і немає доказів, що там до неї ставилися як до громадянки держави-ворога. А тому питання щодо компенсації повинне бути вирішене на внутрішньо-національному, а не міждержавному рівні [868, с. 247-248].

У справі «Flegenheimer (United States of America v. Italy)» 1958 року Альберт Флегенгаймер вважав, що зменшення ціни його частки у компанії під час її продажу у березні 1941 року іншій італійській компанії було безпосередньо пов'язане із запровадженням в Італії антисемітського законодавства [869, с. 327-390]. Флегенгаймер народився у Німеччині у 1890 році, його батько, німець за народженням єврейського походження раніше емігрував до США, де набув американське громадянство у зв'язку із натуралізацією у 1873 році. Згодом він повернувся у Німеччину та осів у Вюртемберзі, де набув громадянство у зв'язку із натуралізацією у 1894 році. Альберт та двоє його братів були включені в акт натуралізації батька. Альберт прожив у Німеччині до 1937 року, контактуючи з американськими дипломатичними установами у різних європейських державах, починаючи з 1933 року, щодо встановлення їхнього американського громадянства за походженням та можливості його збереження (але йому відмовили).

Починаючи з 1937 року, Альберт, маючи німецький паспорт, спочатку переїхав до Італії, потім до Швейцарії і нарешті перетнув Атлантичний океан та опинився в Канаді. У 1939 році, перебуваючи у м. Вінніпег (Канада), Альберт подав заявку про визнання свого американського громадянства, але йому знову відмовили, зазначаючи, що він не є американським громадянином. В той час органи німецької влади вирішили позбавити його німецького громадянства. Згодом, у 1942 році на підставі нового законодавства у сфері громадянства та імміграції, Флегенгаймер набув американське громадянство.

У 1951 році Флегенгаймер подав петицію. На думку Комісії, незважаючи на те, що Флегенгаймер отримав американське громадянство за народженням, він

набув німецьке громадянство у зв'язку із натуралізацією батька, але втратив його внаслідок 5-річного проживання за кордоном як американський громадянин (на підставі Бенкрофтських угод 1868 року) [870, с. 944-958]. Нагадую, що Бенкрофтські угоди (Bancroft treaties) були підписані між США та 21 державою, починаючи з 1868 року і до другої половини ХХ століття, та діяли до недавнього часу: у 1980 році адміністрація Джиммі Картера, 39-го Президента США (1977 - 1981), припинила угоди з 18 державами. Згодом були припинені угоди з рештою держав (з Албанією у 1991 році, з Чехією та Словаччиною у 1997 році та нарешті з Болгарією).

Очевидно, що завданням Комісії було встановити справжнє громадянство Флегенгаймера (п. 25 рішення) [871, с. 946]. Як виявила Комісія, Альберт від народження набув американське громадянство за походженням на підставі права крові (*ius sanguinis*), незважаючи на те, що його батько на час його народження не проживав постійно у США (п. 44 рішення) [872, с. 943]. Далі, Комісія відзначила, що, набувши німецьке громадянство у зв'язку із натуралізацією батька, Альберт втратив американське громадянство на підставі вищезгаданих Бенкрофтських угод 1868 року. А тому у цій ситуації не йдеться про набуття заявником подвійного громадянства. Під час перебування Альберта він не мав американського громадянства, а подорожував на підставі німецького паспорта та не трактувався органами італійської влади як ворог (про дискримінацію на підставі походження не йшлося) [873, с. 327-390].

Як бачимо з аналізу цих трьох міжнародних справ, заявники пробували використати факт подвійного громадянства винятково як інструмент покращення власного добробуту, «жонглюючи» цим політико-правовим інститутом у своїх інтересах.

Отже, подвійне громадянство (у європейському та світовому контексті відоме як «біпатризм») або множинне громадянство – це такий правовий статус особи, коли вона одночасно володіє громадянством декількох держав одночасно. Дефініція «множинне громадянство» є значно ширшим за своїм значенням і демонструє сучасні підходи до політико-правового розуміння цього питання.

Такий висновок можна зробити, аналізуючи п. 8 ст. 2 Європейської конвенції про громадянство 1997 року, де поняття «множинне громадянство» визначається як «наявність у однієї і тієї ж особи одночасно громадянства двох чи більше держав» [874].

Множинне громадянство, як свідчить реальність, на практиці виникає на підставі різних як об'єктивних, так і суб'єктивних причини. Серед об'єктивних причин виникнення в особи множинного громадянства виділяють, насамперед, такі: народження дитини, батьки якої перебувають у громадянстві різних держав; територіальні зміни, які породжують зміну юрисдикції держави, з'явлення національних меншин та згодом сепаратистських настроїв; міграцію населення (збільшення кількості трудових мігрантів, біженців тощо), формування діаспори; розбіжності і колізії законодавства різних держав щодо порядку та підстав набуття чи припинення громадянства [875, с. 6-14; с. 6-7]. Ці та інші причини як окремо, так і в сукупності, впливають на те, що люди в таких випадках набувають одночасно громадянство двох або більше держав. Зазвичай, у випадку множинного громадянства базовим (пріоритетним) громадянством вважається те, яке безпосередньо пов'язане із постійним місцем проживання особи.

На даний час множинне громадянство найчастіше виникає в результаті колізії законодавства різних держав, коли одна держава основним принципом набуття громадянства визначає право крові *ius sanguinis*, тобто маркує своїх громадян за походженням, а інша держава – право ґрунту *ius soli*, тобто визнає своїми громадянами усіх осіб, які народилися на її території. У цьому випадку множинне громадянство виникає як об'єктивний юридичний факт абсолютно незалежно від волі особи, у результаті застосування норм законодавства конкретних держав.

Множинне громадянство особи виникає також незалежно від місця її народження, як дитини від т.зв. «змішаного» шлюбу, якщо законодавство держави громадянства матері або батька містить правовий припис, згідно з яким «право крові» діє й тоді, коли один із батьків володіє громадянством даної держави. Якщо така дитина народжується на території третьої держави, де діє

право ґрунту *ius soli*, як базовий принцип набуття громадянства за народженням, то вона автоматично набуває декілька громадянств. Правдоподібно, що така особа, у принципі, може передати всі ці громадянства за «правом крові» своїм дітям, однак, більшість держав встановила певні правові обмеження щодо цього: або народження дитини на своїй території (т.зв. автохтони), або кількість громадянств, які можуть бути передані дітям, народженим за кордоном (т.зв. аллохтони) чи кількість поколінь, які можуть за походженням автоматично набувати громадянства декількох держав.

Якщо детальніше, то відмінності у сутності та правовій ідентичності автохтонів та аллохтонів, насамперед, стосуються Нідерландів. Дефініція «автохтон» походить з грецької та означає *αὐτόχθων*, «свій ґрунт» (первісна людність якоїсь країни) [876, с. 11]. Зазвичай, цим терміном позначають людей, які народилися на території Нідерландів чи за межами королівства, але обоє її батьків народилася в Нідерландах. Антонімом цього терміна є аллохтон (походить з грецької та означає *ἀλλόχθων*, «чужий ґрунт»). Аллохтон першого покоління - це особа, яка хоч і проживає в Нідерландах, але народилася за межами Нідерландів, так, як хоча б один із її батьків. Аллохтоном другого покоління є особа, яка хоч і народилася в Нідерландах, але хоча б один із її батьків народився за межами Нідерландів. Зазвичай, аллохтонами в Нідерландах ідентифікують осіб емігрантського походження (де хоч би один із батьків є емігрантом). Така ідентифікація особи вважалася дискримінаційною, могла викликати цькування та спричинити буллінґ особи [877, с. 149]. Оскільки вона стосувалася не лише більшості громадян Нідерландів, а й членів діючої королівської сім'ї (і король Віллем Александер, і його спадкоємці є аллохтонами), то з 1 листопада 2016 року уряд Нідерландів припинив використовувати цей денотат на офіційному рівні.

Підкреслю, що питання щодо подвійного громадянства осіб викликало дискусію серед правників-науковців та практиків з давніх-давен. Свого часу член Верховного суду США Джон Рутледж (*John Rutledge*) у справі *Телбот проти Дженсона* (*Talbot v. Janson*) від 1795 року визнав, що «чоловік може водночас

мати громадянство двох урядів (a man may, at the same time, enjoy the rights of citizenship under two governments)» [878].

У той час це означало, що громадяни США можуть бути біпатридами і володіти одночасно ще одним громадянством (сам заявник у цій справі, капітан Телбот, був не лише американським громадянином за народженням, бо народився у штаті Вірджинія, а й став громадянином Франції у зв'язку з натуралізацією, присягнувши на вірність Франції [879].

Дебати про можливість американців (особливо натуралізованих громадян США) зберегти їхнє подвійне чи навіть множинне громадянство виникли не сьогодні. Зокрема, Теодор Рузвельт, 26-й Президент США (1901–1909), висловлюючи свою певну антипатію, назвав подвійне громадянство «очевидним абсурдом», оскільки вважав, що його наявність провокує в особи роздвоєння почуття вірності. Однак, часові зміни «стирають» стереотипи. Американські вчені-конституціоналісти переконані, що саме завдяки рішенням Верховного суду США у справі *Afroyim v. Rusk* (1967 року) [880] були відкриті «двері» у США для подвійного громадянства, попередньо «закриті» рішенням Верховного суду США у справі *Perez v. Brownell* (1958 року) [881].

Справа *Afroyim v. Rusk* (1967 року) стосувалася позбавлення американського громадянства Бейм Афроїма (*Beys Afroyim*), родом із Польщі, натуралізованого громадянина США, як результату реалізації ним свого виборчого права в Ізраїлі [882]. Суд всупереч своїм попереднім прецедентам (зокрема у справі *Perez v. Brownell*) вирішив, що така втрата громадянства не відповідає положенням Чотирнадцятої поправки до Конституції США. Однак, вплив рішення у справі *Afroyim v. Rusk* у контексті подвійного громадянства був трохи зменшений завдяки іншому рішенням Верховного суду США у справі *Rogers v. Bellei* (1971 року) [883]. У цій справі йшлося про те, що дитина, яка набула американське громадянство від народження на підставі права крові (батько – італієць, мати – американка), але народилася за кордоном (в Італії), може втратити своє американське громадянство, не змігши виконати вимогу щодо 5 річного строку проживання у США до досягнення нею 28 років.

Як відомо, у 1960-х роках більшість держав світу передбачала на законодавчому рівні такий алгоритм дій у сфері громадянства: «набуття громадянином першої держави за власним бажанням громадянства другої держави має наслідком автоматичну втрату ним громадянства першої держави». У наукових джерелах такий підхід часто називається негативним з огляду на подвійне громадянство. З того часу правова траєкторія визнання подвійного громадянства ґрунтовно змінилася: понад 70% держав світу використовують на законодавчому рівні значно толерантніший підхід, який дозволяє громадянам першої держави за власним бажанням набувати громадянство другої держави без автоматичної втрати ними громадянства першої держави (додаток Г) [884].

Усе ж, це зовсім не означає, що біпатриди мають однакові права, обов'язки та привілеї у всіх державах їхнього громадянства. Зазвичай, у такому випадку використовується розуміння базового громадянства на підставі «постійного та ефективного правового зв'язку між державою та особою» (часто йдеться про державу постійного проживання) і саме воно виступає джерелом прав, обов'язків та привілеїв біпатрида. Також існують додаткові обмеження для біпатридів: в Австралії член парламенту не може мати подвійне чи множинне громадянство (стаття 44(і) Конституції 1900 року), така ж ситуація в Єгипті тощо.

Тут виникає питання вірності державних діячів (законодавців) однієї державі іншій у зв'язку із наявністю у них подвійного чи навіть множинного громадянства, яке турбує багатьох: і науковців, експертів-практиків та громадськість. Зокрема, це питання є надзвичайно актуальним в Австралії. Навіть незважаючи на те, що станом на початок 2017 року 49% громадян Австралії народилися за кордоном або хоч один із їхніх батьків народився за кордоном (їх можна вважати т.зв. аллохтонами).

Відомо, що протягом 2017 року декілька членів австралійського парламенту подали у відставку, оскільки виявилось, що вони володіли подвійним громадянством, тобто присягнули на вірність «іншій владі» (*foreign power*)⁵⁹. Ці

⁵⁹ Детальніше дивитися тут: <http://www.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1992/60.html>.

парламентарі окрім австралійського громадянства мали ще й інше громадянство на момент обрання до парламенту Австралії: Метт Кенавен – італійське - у зв'язку із натуралізацією, Ларісса Вотерс - канадське за народженням, Барнебі Джойс і Скотт Ладлем - громадянство Нової Зеландії, Нік Ксенофон - грецьке за походженням, а Фіона Неш, Джон Алекзандер, Джекі Лембі та Президент Сенату Стівен Перрі - британське за походженням.

Ситуація із ймовірним множинним громадянством сенатора Малкольма Робертса, який народився в Індії після 1947 року, а його батько був валійцем (британським громадянином), була вирішена австралійським судом не на користь вже колишнього сенатора. В результаті рішення суду у справі відомій як «Громадянство семи осіб (Citizenship Seven)» у жовтні 2017 року він позбувся мандату (як і інші фігуранти цієї справи, за винятком Метта Кеневена та Ніка Ксенофона), оскільки він мав за народженням громадянство Індії, а за походженням – британське, яке і досі чинне.

Якщо коротко, то у частині 1 статті 44 Конституції Австралії 1900 року сказано, що жодна людина, яка присягнула на вірність іншій державі або має громадянство іншої держави, не може бути обраною до парламенту Австралії (не може бути обраною сенатором чи членом палати представників). І хоча на момент прийняття цієї конституції Австралія була частиною Британської імперії, а Об'єднане Королівство, як і Канада чи Нова Зеландія не були «іншою владою» (*foreign power*), з часом усе змінилося [885].

Така ситуація серед австралійських парламентарів виникає не вперше, судячи з судових рішень у контексті вірності іншій державі на підставі наявності подвійного громадянства, починаючи щонайменше з 1992 року (справа *Sykes v Cleary*⁶⁰). Проаналізувавши цю справу, вважаємо, що єдиним виправданням для члена парламенту у такій справі є вчинення цим «правопорушником» розсудливих кроків (*reasonable steps*) з метою виправлення ситуації (припинення іншого громадянства). Однак сутність цих «розсудливих кроків» – питання неоднозначне та дуже дискусійне на даний час. Як відомо, вищезгадані

⁶⁰Детальніше дивитися тут: <http://www.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1992/60.html>.

австралійські сенатори у суді доводили, що вони не могли вчинити «розсудливі кроки» у справі про наявність подвійного громадянства, оскільки вони про нього не знали. Однак, суд не зважав на такі аргументи і постановив, що «наявність подвійного громадянства у сенаторів породжує елемент суб'єктивності та є неприємним з огляду на стабільність представницького уряду» (параграф 48 рішення) [886].

А тому, як пише британське видання «The Economist», протягом наступних декількох років існує велика ймовірність того, що в результаті перевірки знайдуться й інші члени австралійського парламенту, які володіють подвійним громадянством ⁶¹. Перевірка на предмет наявності в австралійських парламентарів множинного громадянства, зокрема громадянства за походженням, триває. Найчастіше йдеться про ймовірність іншого британського, новозеландського, італійського, грецького, польського, угорського громадянства за походженням.

Питання вірності осіб з подвійним (множинним) громадянством, які є публічними особами та працюють в уряді держав одного із своїх громадянств, створює нові сучасні виклики щодо цінностей, патріотизму та національної безпеки в Європі та у світі. Для підтвердження наведемо як приклад ще ряд випадків, коли наявність подвійного (множинного) громадянства в особи, яка обрана/призначена до органів публічної влади, є підставою для сумніву у вірності такої особи.

Раніше (у грудні 2006 року) виникла гостра дискусія про моральний бік наявності подвійного громадянства у Карела Шварценберга (*Karel Schwarzenberg*) напередодні його призначення міністром закордонних справ Чехії. Власне він був міністром закордонних справ Чехії двічі (вперше в уряді Мірека Тополанека (2007-2009) і вдруге в уряді Петра Нечаса (2010-2013)). Отже, до дискусії долучився тодішній Президент Чехії Вацлав Клаус, котрий висловився досить застережно на цю тему [887]. На його переконання, міністр закордонних справ

⁶¹ Детальніше дивитися тут: <https://www.economist.com/news/leaders/21726692-countries-bar-them-certain-jobs-should-think-again-people-two-nationalities-should>.

Чехії повинен мати чіткі патріотичні переконання, відстоювати свої інтереси, погляди і пріоритети Чехії, бути вірним їй. У цьому контексті В. Клаус наголосив на своїх певних побоюваннях, оскільки Карел Шварценберг хоч і народився у Чехії (у Празі), однак більшу частину свого життя провів у Відні, де отримав вищу освіту та одружився з громадянкою Австрії, яка навіть не розмовляє чеською, де живуть вони та їхні діти, де його застав дзвінок від прем'єр-міністра Чехії з пропозицією зайняти посаду міністра. З Чехією, на думку Клауса, його мало що пов'язує, на відміну від Австрії, яка фактично є його «другою домівкою». І хоча Карел Шварценберг не має австрійського громадянства, однак все ж таки є біпатридом із другим швейцарським громадянством.

Восени 2017 року питання щодо можливості особи з подвійним громадянством бути обраним до Федеральних зборів чи бути призначеним до федерального уряду Швейцарії набуло нового сенсу [888]. Демонструючи не лише свою вірність Швейцарії, як державі громадянства і постійного проживання, а й наявність ефективного правового зв'язку між державою та особою, Іньяціо Кассіс (*Ignazio Cassis*), який володів подвійним громадянством (італійським за походженням і швейцарським у зв'язку із натуралізацією) та був обраний до Федеральної ради Швейцарії (т. зв. Директорії), напередодні виборів у 2017 році відмовився від італійського громадянства (він може вважатися першим швейцарським парламентарем, який хоч і народився у Швейцарії, але набув швейцарське громадянство у віці 15 років у зв'язку із натуралізацією).

Інший випадок стосується швейцарського політика П'єра Моде (*Pierre Maudet*), який власне програв вибори до Федеральної ради Швейцарії у 2017 році тому ж таки Іньяціо Кассісу. Моде народився у Женеві та теж володіє подвійним громадянством (французьким та швейцарським). У законодавстві Швейцарії відсутня пряма вказівка на те, що біпатриди є обмежені у реалізації активного чи пасивного виборчого права (таких є понад 850 тисяч громадян Швейцарії або 10.7 % населення держави). Моде заявив, що «він народився у Швейцарії, отримав там освіту, пройшов там військову службу та відчуває себе повністю швейцарцем. Але він не може стерти той факт, що частина його сім'ї походить із

Франції. Це частина його особистості» [889]. Однак, він наголосив, що готовий позбутися свого французького громадянства, якщо стане необхідно та Кабінет вважатиме наявність в нього іншого громадянства проблемою (особливо, якщо його призначать міністром закордонних справ чи оборони Швейцарії).

Усе зазначене вище дає нам підстави стверджувати, що наявність в особи подвійного (множинного) громадянства сама по собі не створює проблем, допоки така особа не вирішить бути обраною чи призначеною в органи публічної влади, не отримає доступу до державної казни або таємниці. Тут виникає питання вірності державі, яке зовсім неоднозначно сприймається у суспільстві будь-якої держави, якщо така особа є біпатридом.

5.2 Генеза та траєкторія законодавчого закріплення правового інституту громадянства в Україні

Розвиток правової доктрини громадянства в Україні відбувався поступово, однак єдина позиція науковців щодо періодизації законодавчого регламентування інституту громадянства відсутня. Якщо деякі українські вчені, розмірковуючи про розвиток інституту громадянства, обмежують його винятково періодом, який пов'язаний зі становленням України як сучасної суверенної держави [890, с. 8-9], то інші науковці детально аналізують його історичний розвиток з часу його виникнення без очевидних етапів становлення [891, с. 10]; [892, с. 10].

Але є вчені, які пропонують конкретні критерії для періодизації становлення та розвитку інституту громадянства в Україні. До прикладу, Ольга Лотюк пов'язує історичний розвиток інституту громадянства в Україні, по-перше, з етапами українського державотворення, і, по-друге, з етапами українського конституціоналізму [893, с. 11]. Поділяємо думку українських дослідників громадянства Максима Суржинського та Юрія Тодики, які стверджують, що інститут громадянства в Україні пройшов декілька конкретних етапів:

- 1) період відродження національної Української держави (1917–1920 рр.);

2) радянський період інституту громадянства в Україні;

3) конституційно-правовий інститут громадянства в Україні як незалежній суверенній державі [894, с. 28-39].

Однак, ці науковці здебільшого аналізували та характеризували другий і третій із запропонованих етапів розвитку інституту громадянства в Україні.

Ми ж переконані, що питання законодавчого закріплення громадянства у державотворчих документах України набуло нового значення і актуальності передусім у ХХ столітті, у зв'язку з геополітичними змінами на карті Європи, а також очевидною потребою самовизначення та самоідентифікації громадян. Еволюцію законодавчого закріплення правового інституту громадянства в Україні протягом ХХ–ХХІ століть візуалізуємо, проектуючи такі віхи періодизації:

1. *державницький* період (охоплює часові рамки протягом 1917–1921 років, беручи до уваги законодавство Української Народної Республіки, Гетьманату, Директорії);

2. *міжвоєнний* період (тривав протягом 1922–1945 років, демонструючи роль та місце українців у соціумі Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Угорщини та Чехословаччини);

3. *радянський* період (існував з часу закінчення Другої Світової Війни і до відновлення Україною незалежності у 1991 році);

4. *сучасний період* (розпочався 24 серпня 1991 року і триває дотепер, розмірковуючи про вплив положень Європейської конвенції про громадянство 1997 р. на розвиток українського законодавства про політико-правовий статус особи).

Загальна правова оцінка появи інституту громадянства свідчить про те, що очільники Української Центральної Ради добре усвідомлювали, що відродження національної державності України після закінчення Першої світової війни не може бути можливим без чіткого визначення та законодавчого закріплення правового статусу громадянина України. Особливо актуальною ця проблема стала після проголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу 9 (22) січня

1918 року в Києві, що став став переломним моментом сприйняття, уявлення, усвідомлення національної ідентичності українців [895, с. 285].

Тому вже 2 березня 1918 року Мала Рада (орган Української Центральної Ради під час засідань якої обговорювалися і готувалися проекти рішень зі всіх найважливіших поточних політичних, економічних та військових питань, які пізніше затверджувалися на сесії Української Центральної Ради) ухвалила дуже важливі конституційні акти – закон про громадянство Української Народної Республіки (далі – УНР) та закон про реєстрацію громадянства УНР [896, с. 101-102]. Зокрема, 4 березня 1918 року було ухвалено додаткову примітку до закону та закон про реєстрацію громадянства УНР, для чого при міських та волосних управах заводилися спеціальні книги громадянства УНР. Цей закон про громадянство УНР (т. зв. березневий закон 1918 року) був надрукований у № 15 «Вісника Ради Народних Міністрів» від 15 березня 1918 року [897, с. 471].

Цей закон, насамперед, передбачав, що в УНР запроваджувався принцип ґрунту (*ius soli*). Так, у параграфі 1 цього закону йшлося про те, що: «громадянином Української Народної Республіки уважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням» [898, с. 4-5]. Тобто, у цьому випадку національність особи не мала жодного значення, оскільки до уваги брався лише факт її народження в Україні.

Всі інші особи могли клопотати про прийняття їх в українське громадянство. Однак, реально таке право мали винятково ті особи, які постійно прожили три роки на території України і ніколи не займалися діяльністю, спрямованою проти Української держави (а саме «не помічені були ніколи в діяльності проти Української держави»), а своїм родом занять були тісно пов'язаними з територією України [899]. До речі, це положення не поширювалось на тих, хто до 1 серпня 1917 року проживав за межами УНР і лише в час війни прожив три роки на території України як військовослужбовець або біженець.

Закономірним наслідком державотворчого процесу в Україні, розпочатого в березні 1917 року, стало прийняття Центральною Радою 29 квітня 1918 року під час своєї останньої сесії Конституції Української Народної Республіки (Статуту

про державний устрій, права і вільності УНР), де у п. 7 було передбачено, що «громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР», а у наступному п. 8 запроваджувався принцип єдиного громадянства (дійсного до тепер в Україні) «громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави» [900, с. 73].

Вважається, що ухваленням т. зв. березневого закону 1918 року Українська Центральна Рада законодавчо визнала й водночас визначила нове поняття в правових стосунках як всередині країни, так і щодо колишніх метрополій Росії та Австро-Угорщини та їхніх громадян [901, с. 470].

Складною виявилася доля закону УНР про громадянство від 2–4 березня 1918 року, оскільки в результаті гетьманського перевороту, що відбувся вночі на 29 квітня 1918 року, Українська Центральна Рада була усунута від влади, Мала Рада, Рада Народних Міністрів та інші інститути державної влади припинили свою діяльність, а владу в Українській Державі перейняв гетьман Павло Скоропадський. Незважаючи на ці події, вищезгаданий т. зв. березневий закон про громадянство 1918 року продовжував діяти, а його положення викликали дискусії та обговорення. До прикладу, були звернення щодо роз'яснення таких питань: «по-перше, як ставитись до тих осіб, які по своєму політичному обличчю зв'язані з більшовиками (але хотіли б переїхати в Україну)? По-друге, яким чином гадає Міністерство провести формально те, що посвідчення на приналежність до українського громадянства виключає одночасне підданство іншої державності? Просто як зміну паспортів? По-третє, щодня виникають сумніви щодо належності до українського громадянства осіб з Бессарабії, Курщини, Криму, визначаючих себе українськими громадянами [902]. І наостанок, кого із українців, проживаючих в границях Російської республіки і Сибіру, належить лічити горожанином Самостійної України: всіх, чи условно і при яких умовах?» [903, с. 471].

Відомо, що зі схожими питаннями до «Комісії по виробленню закона про українське громадянство» зверталися також українці Маньчжурії, Далекого Сходу, Саратова. Вони пропонували «усім українцям з України і їх нащадкам надати

права громадян України, недивлячись на те, де вони приписані і лічить їх як чужоземців-колоністів» [904, с. 471].

У продовженні розвитку інституту громадянства необхідно було критично переглянути та доопрацювати закон про громадянство, законодавчо оформити відносини між особою та державою. Тут важливу роль відіграла зріла громадянська патріотична позиція деяких юристів-практиків і науковців. Так, видатні професори Богдан Кістяківський і Отто Ейхельман засудили т. зв. березневий закон 1918 року як такий, що є недемократичним, політично і національно заангажованим, а тому невдовзі були розроблені два альтернативні законопроекти.

Перший законопроект (5 розділів, які вміщували 17 статей, а деякі з них містили примітку з роз'ясненнями) винесений на розгляд 20 квітня 1918 року, автором якого був член Центральної Ради М. Гросман від фракції сіоністів, передбачав по суті т. зв. «нульовий» варіант, оскільки «громадянами УНР визнавались усі без винятку піддані колишньої Російської імперії, що народились на території України або на день опублікування цього закону постійно проживали на її території» [905].

Другий проект був підготовлений комісією Міністерства судових справ, яка була створена за ініціативою Міністра Судових Справ С. Шелухіна. До складу цієї комісії ввійшли Є. Спекторський, М. Василенко, Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко та Б. Кістяківський [906, с. 166]. Під громадянством УНР розумілась державно-правова належність людини до Української держави, що утворює права і обов'язки громадянина; а громадянами УНР визнавались всі російські піддані, які осіло перебували на Україні до 19 липня 1914 року, а ті, які оселились після 19 липня 1914 року і проживали на території УНР до оголошення цього закону, могли стати громадянами УНР, якщо упродовж двох тижнів з дня опублікування закону подадуть заяву місцевому комісарові. Особи, які народилися в Україні, але проживали за її межами, могли набути українське громадянство, написавши заяву до найближчого консульату [907, с. 166-167].

Наприкінці квітня 1918 року на розгляд законодавчої комісії Української Центральної Ради був поданий проект нового закону про громадянство, розроблений за участю професорів Б. Кістяківського та О. Ейхельмана [908, с. 37]. Підставою для розроблення цього законопроекту стало те, що досить багато положень чинного на той час т. зв. березневого закону виявилися «некоректно сформульованими, а деякі з їхніх вимог були практично нездійсненними» [909]. Однак, цей проект закону не був ухвалений Українською Центральною Радою у зв'язку із гетьманським переворотом 29 квітня 1918 року.

Зауважимо, що саме цей проект і став основою для наступного Закону про громадянство Української Держави, ухваленого Радою Міністрів Української Держави і затвердженого 2 липня 1918 року гетьманом Павлом Скоропадським. З метою всенародного ознайомлення т. зв. липневий закон 1918 року був опублікований у Державному віснику та у періодичних виданнях «Земське діло», «Селянське слово» тощо [910, с. 154].

Проаналізувавши т. зв. липневий закон 1918 року, констатуємо, що за своєю структурою та змістом він складався із двох частин та додатку, в якому наводився текст присяги на вірність що важливо не гетьману Павлові Скоропадському, а Українській Державі («заприсяжне обіцяння»), яку мали проголосити ті особи, які набували українське громадянство у зв'язку із натуралізацією. Присяга складалася із двох невеликих змістових частин: обіцянки та заприсягання бути завжди вірним Українській Державі, охороняти її інтереси, всіма силами допомагати її славі і розцвіту, не жаліючи для цього навіть свого життя, та обіцянки та заприсягання не визнавати другої Батьківщини, виконувати всі обов'язки громадянина, вказівки Уряду та її влади, ставити інтереси Батьківщини вище особистих. Примітка вказувала на можливість для особи, яка не визнавала присяги, проголошення урочистої обіцянки такого ж змісту, але без слів «та присягаюсь». Якщо у першій частині були висвітлені статті щодо умов прийняття до громадянства Української Держави, то у другій йшлося про підстави його втрати.

Як зазначав о. Ісидор Нагаєвський, відразу після ухвалення т. зв. липневого закону про громадянство 1918 року у РСФСР (радянській Росії) були створені українські консульства, «встановлені там внаслідок домовленості гетьмана з більшовиками, були засипані заявами від маси прохачів, які хотіли за всяку ціну виїхати з Московщини в Україну» [911]. Однак, незважаючи на встановлення дипломатичних відносин та ухвалення цього липневого закону про громадянство, наявні численні проблеми з його набуття вихідцями з України, які проживали на території радянської Росії, не були вирішені.

Нагадуємо, що влада Росії не визнала Українську Державу, а її громадян і надалі вважала громадянами «єдиної невідомої Росії» [912, с. 21], оскільки всі жителі колишньої імперії автоматично були визнані громадянами РСФСР [913, с. 472]. До того ж, протягом весни 1918 року влада Росії прийняла декілька декретів (наприклад, «О приобретении права Российского гражданства» від 1 квітня 1918 року та «О принятии в российское подданство» від 22 серпня 1918 року), які регулювали питання отримання та припинення громадянства в РСФСР. Зокрема ці декрети значно спрощували порядок прийняття до радянського громадянства іноземців, які проживали у межах радянської Росії, оскільки не було встановлено жодних обов'язкових строків проживання іноземців на території Російської Федерації.

Для доктрини філософії права важливим є те, що згодом Народний комісаріат із внутрішніх справ РСФСР ухвалив постанову № 736 «О порядке выхода из российского гражданства лиц, проживавших на территории РСФСР и желающих вступить в гражданство Украинской державы и о регистрации российских граждан, проживающих на территории России», яка була надрукована у «Известиях Всероссийского ЦИК Советов» № 203 від 19 вересня 1918 року [914, с. 929-931]. Зокрема, в статті 2 цієї постанови зазначалося, що вихід із російського громадянства дозволяється тим колишнім підданим Російської імперії, які нині бажають прийняти українське громадянство, які нададуть докази того, що вони:

- по-перше, виїжджають за кордони РСФСР і переселяються в Україну;

- по-друге, є постійними жителями України (особи, які мають визначене заняття або нерухомість чи підприємство; або їхні сім'ї постійно проживають в Україні, а вони самі тимчасово перебувають в Росії у справах чи є вимушеними біженцями);

- по-третє, є вільними від всіх зобов'язань щодо казни РСФСР та окремих російських громадян [915, с. 473; с. 929-931].

Прикметно, але політика Гетьмана П. Скоропадського та її наслідки «непокоїли всіх свідомих українців», а його влада не сприймалася прихильно громадянами Української Держави (т. зв. липневий закон про громадянство був занадто ліберальним, непатріотичним та не національно спрямованим). Люди були переконані, що переворот 29 квітня 1918 року «віддав всю владу в руки чужинців, ворогів українського народу» [916, с. 7].

Інша ситуація була на західних теренах України, бо вже 8 квітня 1919 року Українська Національна Рада ухвалила закон «Про право горожанства (громадянства) на Західній Області УНР» [917, с. 479]. З огляду на Договір про з'єднання обох Українських республік (Акт проголошення злуки 22 січня 1919 року), § 2 цього (т. зв. квітневого) закону про громадянство 1919 року передбачав, що: «Особи, які мають право громадянства на основі законів виданих Центральною Радою, є одночасно громадянами цілої Української Народної Республіки і громадянські права й обов'язки в Західній Області УНР виконують на рівні з усіма громадянами, коли одна з громад цієї Області прийме їх у свій зв'язок відповідно до зобов'язуючих у тій Області постанов про надання громадянської приналежності» [918, с. 480; с. 74-75].

Науковці, серед яких Матвій Стахів, український правник, емігрант у США, схиляються до думки, що це положення т. зв. квітневого закону про громадянство 1919 року було вигідне насамперед полякам, оскільки давало їм очевидну можливість «покинути територію Західної Області Української Народної Республіки, якщо вони хотіли б стати польськими громадянами» [919, с. 74-75].

Отже, цей т. зв. квітневий закон про громадянство мав просту структуру і складався з 9 параграфів (статей) [920, с. 69-70]. На додаток до нього 10 квітня

1919 року було видане Державним Секретаріатом внутрішніх справ розпорядження, яке структурно складалося із п'яти параграфів (статей), деталізувало цей закон, а також регламентувало особливі вимоги до осіб, зайнятих на державній службі. Відомо, що т. зв. квітневий закон був підписаний за виділ Української Національної Ради⁶² Антоном Горбачевським та Євгеном Петрушевичем, а розпорядження - державним секретарем внутрішніх справ Іваном Макухом. І закон, і розпорядження до нього були опубліковані 5 травня 1919 року у «Віснику державних законів та розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки» [921, с. 69-70].

Варто наголосити, що згідно із положеннями т. зв. квітневого закону про громадянство 1919 року, кожна особа, яка на день його проголошення мала «право приналежності до однієї з громад краю», вважалася громадянином УНР (а громадяни Наддніпрянської України – УНР – є тими самими громадянами Західної Облaсті Української Народної Республіки). На підставі артикулу II Тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухваленого Українською Національною Радою за своєю засіданні 13 падолиста 1918 року «простір Західно-української Народної Республіки покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів) : Спиш, Шариш, Земляни, Уг, Берег, Угоча і Мarmorош»⁶³. Тобто, всі особи за їхнім бажанням і власноручною заявою, поданою до 20 травня того ж року, були визнані громадянами УНР. Також будь-яка інша особа могла подати заяву до політичної (державної) влади першої інстанції, яка могла надати їм громадянство за умови

⁶² Відповідно до закону про Виділ Української Національної Ради 4 січня 1919 р. виділ – це колегіальний орган, до якого входили 10 осіб, а основними його повноваженнями були такі: а) іменувати членів правительства; б) приймати й уділяти їм димісії; в) виконувати право амністії й аболіції, а то на внесення Державного Секретаріату судівництва. В справах військового судівництва може Виділ Української Національної Ради перенести право виконання амністії на Раду Державних секретарів; г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних і військових; д) удостовіряти й оповіщувати закони (§ 2). URL: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/arhiv.php>.

⁶³ Детальніше дивитися тут: URL: [http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(11\)%2013.konstytutsiya.php](http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(11)%2013.konstytutsiya.php).

прийняття їх до однієї з громад і складення заяви (присяги) вірності УНР (об'єднаній державі).

Щодо осіб, які були чужинцями і не мали «права своїни», однак постійно проживали в одній з громад ЗУНР не менше п'яти років, вони могли набути громадянство ЗУНР за умови отримання відповідної постанови. Що ж до подвійного громадянства, то «особи, яких інша держава признала своїми громадянами, а вони досі мають «право своїни» в одній з громад ЗОУНР і даліше мешкають на тій області, не можуть через прийняте громадянство ухилитися від громадських обов'язків в ЗУНР» [922, с. 214].

Після повалення Гетьманату 14 грудня 1918 року, влада в Україні перейшла до Директорії УНР. У листопаді 1919 року Рада Народних Міністрів УНР (уряд Директорії УНР під керівництвом Ісаака Мазепи) ухвалила новий Закон про громадянство (т. зв. листопадовий закон про громадянство 1919 року), беручи до уваги вищезгаданий закон про громадянство ЗУНР. В параграфі 1 т. зв. листопадового закону 1919 року було сформульоване таке положення:

«Громадянами УНР визнаються:

- особи, які 9 січня 1919 року в день проголошення самостійності УНР, мали право осідку в одній з громадянської території УНР, себто були приписані на території УНР до одного з бувших громадянських станів (сословій). Хто з них не хоче підлягати цій постанові є зобов'язаний на протязі одного місяця подати про це заяву (§ 6);

- особи, яких або діди жили осідле на території УНР і що вони подадуть заяву про своє бажання стати громадянами УНР, вкажуть документами, що стали Українськими громадянами на основі Закону від 2 липня 1918 року про громадянство Української Держави (Державний Вісник, 1918, № 21);

- особи, які задовольняють вимоги Закону 8 квітня 1919 року про права громадянства на Західній Області УНР (Вісник Державних Законів і Розпоряджень ЗО УНР, вип. 10)» [923].

На підставі цієї норми виникло принципово нове явище в українському державотворенні, бо в результаті українці з різних імперій (Австро-Угорської та Російської) ставали громадянами однієї держави [924, с. 480].

Однак, незважаючи на всі спроби об'єднати всі українські землі в одну державу, Україна залишилася розділеною, а українці стали (залишилися) громадянами чотирьох різних держав.

Конституційні прагнення державної самостійності, самовизначення та ідентичності на цьому не призупинилися, а дослідження у напрямі збереження державності й громадянства неухильно продовжувалися. До прикладу, у проекті конституції ЗУНР 1920 року авторства Станіслава Дністрянського, видатного українського правника, депутата парламенту Австро-Угорщини у 1907 і 1911 роках: «Західноукраїнське громадянство випливає з осілості. Воно виводиться частково з попереднього австрійського або угорського громадянства (§1, абз.2), або насувається внаслідок народження, шлюбу, а також державної натуралізації» (§ 4) [925, с.].

Серед відомих, але незреалізованих конституційних проектів УНР, запропонованих у 1921 році, на нашу думку, варто виділити два: перший, проект урядової комісії з вироблення Конституції Української Держави – Основного державного закону УНР і другий, проект Конституції (основних державних законів) УНР, т.зв. проект Отто Ейхельмана. Зокрема, у проекті урядової комісії з вироблення Конституції Української Держави – Основного державного закону УНР в статтях 13–17 розглядалися доктринальні особливості українського громадянства [926, с. 127]. А під час первинного набуття громадянства застосовувався принцип крові (*ius sanguinis*), оскільки в статті 14 йшлося про те, що «українське громадянство набувається від батьків громадян Української Держави».

Серед способів вторинного отримання громадянства відповідно до положень тієї ж статті були перелічені, по-перше, шлюб із громадянином Української Держави, і, по-друге, натуралізація у вигляді надання громадянства «відповідною владою» [927, с. 127].

Інший проект Конституції (основних державних законів) УНР (т. зв. конституційний проект Отто Ейхельмана, видатного українського громадського, політичного і державного діяча, вченого-правознавця) передбачав у розділі XIV «Про громадян» статті 283–292, у яких чітко прослідковуються концептуальні засади українського громадянства [928, с. 207-209]. Передусім у цьому конституційному проекті йдеться про первинне набуття громадянства за змішаним принципом, використовуючи як принцип крові, так і принцип ґрунту. До прикладу, у ст. 288 була запропонована складна схема набуття громадянства за народженням, оскільки:

- громадянство дітей, народжених на території України у батьків, які перебували у шлюбі, визначалося на підставі громадянства матері;
- діти невідомих батьків, знайдені на території України, вважаються громадянами УНР;
- діти, які народяться поза межами України, у законнім шлюбі від батька, громадянина УНР (коли чужоземна громадянка одружується з українським громадянином, то тим самим вона стає громадянкою УНР), а поза шлюбом від матері, громадянки УНР, вважаються українськими громадянами [929, с. 208]. Варто нагадати, що схожа норма щодо набуття дітьми громадянства батьків відома нам ще з часів Римської імперії.

Основними підставами натуралізації як вторинного отримання громадянства УНР у т.зв. конституційному проекті Отто Ейхельмана були визначені такі:

- мешкати на території України протягом не менше 10 років;
- мати в Україні нерухомість або торгівельно-промислове підприємство протягом не менше десяти років;
- провчитися в українських шкільних закладах протягом не менше восьми років;
- народження на території України та проживання на території України протягом не менше десяти років [930, с. 209].

Планувалося, що всі ці загальні доктринальні риси громадянства будуть регламентовані та врегульовані окремим законом. Однак, ці плани не були реалізовані. Науковці стверджують, що «разом із вояками УНР Україну покинула значна частина цивільних осіб, зокрема ті, хто працював в державних установах (міністри, їхні заступники) чи на дипломатичній службі (українські послы та консули, які працювали на своїх посадах в інших європейських державах) [931].

Закінчився державницький період еволюції концепції громадянства в Україні поразкою УНР, більшовицькою окупацією України і входженням УСРР до складу Радянського Союзу в 1922 році [932]. Відомо, що «після занепаду української держави найважливішими осередками української еміграції стали Прага, Варшава, Відень, Берлін, Париж тощо» [933]. Існують підтвердження того, що протягом 1920-30-тих років Державний центр УНР в екзилі ефективно співпрацював із Лігою Націй і доклав немалі зусилля для реального збереження на світовому рівні національного імені «українці», організовував резонансні масові протести проти терору й насильницької колективізації сільського господарства, що були розгорнуті керівництвом УСРР-УРСР, та депортацій [934]. Відомо, що, будучи постійним членом Міжнародної Унії Приятелів Ліги Націй Державний Центр УНР в екзилі виступав проти прийняття СРСР до її складу, а також підготував проект про визнання Лігою Націй уряду УНР на еміграції [935].

Отож, під час міжвоєнної доби розвитку доктрини громадянства територія України була розділена між чотирма державами: Буковина відійшла до Румунії, Волинь та Галичина до Польщі, Закарпаття до Чехословаччини, а Центральна Україна перейшла у склад Радянського Союзу. Саме тому й аналізувати та порівнювати законодавство у контексті громадянства будемо цих чотирьох держав по порядку.

На мешканців Буковини поширювався закон «Про набуття та втрату румунського громадянства» від 23 лютого 1924 року, в якому у п. 1 ст. 56 було сказано, що румунське громадянство надається усім мешканцям історичних регіонів ... Буковини, Мармарощини та Бессарабії, хто там народився від батьків, які проживали в одному з цих регіонів до 1 грудня 1918 року (для мешканців

Бессарабії – 9 квітня 1918 року). Науковці відзначають наявність у ньому багатьох ліберальних та інноваційних положень, спрямованих на відновлення самостійності та самодостатності великої Румунії. Так, у п. 4 цього закону з'явилася цікава законодавча новелла, яка мала серйозний вплив на стан міграції, оскільки румунське громадянство надавалося румунам із сусідніх держав, які припинили своє громадянства та отримати румунське у зв'язку із оптацією [936, с. 18].

З огляду на перебування українців Волині та Галичини у Польщі, то нас передусім цікавить закон про громадянство від 20 січня 1920 року, де у статті 1 відразу вказується заборона подвійного громадянства, а у статті 2 (1b) визначається, що громадянином Польщі є кожна особа, яка проживала на території Польщі в період Австро-Угорської монархії, а також на підставі міжнародних договорів (ст. 2 (3)).

Щодо Закарпаття, то воно спершу перейшло на підставі Сен-Жерменського мирного договору до складу Чехословацької федеративної республіки як Підкарпатська Русь (від 4 червня 1920 року до 15 вересня 1939 року), а тому підстави набуття громадянства визначалося на підставі закону про чехословацьке громадянство № 236/1920 від 28 жовтня 1918 року. Зокрема, у ньому було сказано, що особи, які станом на 1 січня 1910 року довго проживали на теренах тієї частини Австро-Угорської монархії, яка стала Чехословаччиною, набули громадянства цієї нової федеративної держави. А вже 15 вересня 1939 року на територію Закарпаття були введені угорські війська і регіон «перейшов» знову під владу Угорщини на майже п'ять років. Остаточо, Закарпаття було включене до складу УРСР 29 червня 1945 року на підставі угоди між СРСР та Чехословаччиною.

В результаті цих територіальних та політико-правових змін українці Буковини, Волині, Галичини та Закарпаття можуть відновити паспорти тих держав, у складі яких вони перебували, насамперед, у міжвоєнний період. До прикладу, угорський закон про громадянство, прийнятий у січні 2010 року, передбачає положення про те, що кожна особа, яка була громадянином Угорщини

до 1920 року і протягом 1941–1945 років чи є нащадком такої особи та розмовляє угорською мовою, може подати заяву про набуття громадянства Угорщини, навіть якщо така особа постійно проживає поза її територією.

Станом на 2018 р. жителі Закарпаття мали можливість отримати угорське громадянство за спрощеною процедурою, отримують стипендії на навчання в Угорщині, соціальні виплати, пенсії тощо. Відомо, що станом на початок 2017 року на Закарпатті налічувалося понад 100 тисяч громадян України, які отримали паспорт резидента Угорщини. «Карта» Закарпаття періодично протягом останніх 25-ти років розігрується у політичних «іграх» Східної Європи та «спекуляціях» щодо автономії цього регіону. За повідомленнями ЗМІ наприкінці березня 2017 року під час з'їзду Європейської народної партії на Мальті чинний прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан запропонував Україні обговорити підписання угоди про подвійне громадянство для тих етнічних угорців, що мешкають в Україні (питання залишилося «відкритим» і протягом 2018 року, оскільки йшлося не стільки про захист національних меншин, скільки про пропаганду «повзучого» чи «латентного сепаратизму», який становить загрозу національній безпеці України)⁶⁴.

Радянська доба у геополітичному значенні ознаменувалася для України та українців голодомором 1932–1933 років; підписанням таємного протоколу до пакту «Молотова-Ріббентропа» 1939 року, а відтак окупацією Західної України та участю у II Світовій Війні на обох фронтах, перебіг якої спричинив до масового переселення українців; депортацією (виселенням) з Криму кримських татарів у 1944 року, репатріацією українців із Польщі 1947 року (т. зв. операція «Вісла»), численними обмінами територією та їх мешканцями з Польщею, Чехословаччиною тощо.

Оцінюючи в історичному контексті траєкторію територіальних змін українсько-польського кордону протягом XX століття, погоджуємося з Іваном Козловським, що вони були здійснені з умисним відхиленням на угоду Польщі

⁶⁴ Детальніше дивитися тут: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>

без врахування інтересів етнічного населення цих територій, а відтак і зміна громадянства була вимушеною: жодної оптації, трансферт або депортація [937, с. 191-192].

Єдине союзне громадянство для громадян союзних республік, нівелюючи громадянство кожної союзної республіки, вперше було передбачено у статті 21 Договору про утворення СРСР, затвердженому 30 грудня 1922 року (розпад СРСР відбувся в результаті підписання Біловезької угоди 7–8 грудня 1991 року). Згодом воно «перейшло» у Конституцію СРСР від 6 липня 1923 року (п. 7 глави II) та Закон про громадянство СРСР 1938 року, однак Х. Раковський наголошував на відсутності реальної потреби єдиного союзного громадянства [938]. Зокрема, у вищезгаданому п. 7 глави II Конституції СРСР від 6 липня 1923 року йшлося про те, що «для громадян союзних республік [які створили СРСР] встановлюється єдине союзне громадянство».

У статті 1 закону про громадянство СРСР, прийнятому 19 серпня 1938 року і надрукованому в № 11 «Ведомостей Верховного Совета СССР» за 1938 рік було чітко сказано (підтверджено), що «на підставі ст. 21 Договору про утворення СРСР 30 грудня 1922 року для громадян СРСР встановлюється єдине громадянство», а тому «кожен громадянин союзної республіки, які утворили СРСР є громадянином СРСР» [939, с. 64].

Ймовірно, для того, щоб нівелювати всі спроби встановлення (відновлення), зокрема, української державності, у статті 2 цього радянського закону було зазначено, що громадянами СРСР є всі, хто до 7 листопада 1917 року (т. зв. Жовтневої революції 1917 р.) були підданими колишньої Російської імперії та не втратили радянського громадянства (очевидно впродовж 1921–1938 років)[940, с. 64]. Варто нагадати, що протягом цього часу були прийняті інші законодавчі акти (постанова ЦВК і РНК СРСР від 22 квітня 1931 року «Про затвердження Положення про громадянство Союзу РСР» і саме «Положення про громадянство Союзу РСР»), які втратили чинність у зв'язку із прийняттям Верховною Радою СРСР цього закону про громадянство, на підставі указу від 2 червня 1939 року. Так, у статті 1 «Положення про громадянство Союзу РСР» від 22 квітня 1931 року

було підтверджено єдине громадянство усіх громадян союзних республік, а у статті 2 було визначено, що громадянином СРСР вважається кожен громадянин тої союзної республіки, на території якої він постійно проживає.

Варто відзначити, що 17 лютого 1967 року Президіум Верховної Ради СРСР прийняв указ № 818-VII «Про вихід із громадянства СРСР осіб, які переселяються із СРСР в Ізраїль». В цьому указі було сказано, що особи, які відповідно до вираженого ними бажання переселяються із СРСР на постійне місце проживання в Ізраїль, вважаються такими, які вибули із громадянства СРСР з моменту виїзду.

Аксіологічно вартісною вважаємо редакцію цього закону про громадянство СРСР від 1 грудня 1978 року, оскільки як і раніше, саме проживання за кордоном не було явною підставою для втрати союзного громадянства (ст. 5), а відтак і конкретної республіки (ст. 16). Схоже положення (про те, що проживання за кордоном не «тягне» за собою втрату громадянства СРСР, союзної чи автономної республіки) «перейшло» у ст. 8 Закону про громадянство СРСР 1990 року. Відповідно до ст. 18 цього закону втрата громадянства відбувалася винятково на підставі рішення Президіуму Верховної Ради СРСР, якщо «особа вчинила дії, які ганьблять високе звання громадянина СРСР і завдають шкоди престижу або державної безпеки СРСР». Раніше закон про громадянство СРСР 1938 р. (ст. 7) визначав, що втрата особою громадянства допускалася лише на підставі рішення суду, однак, ця норма була скасована у 1961 році. Втрата громадянства такою особою не «тягнула за собою» втрату громадянства членів її родини.

Як відомо, законодавство УРСР про громадянство ґрунтувалося винятково на підставі відповідного союзного законодавства, конституції СРСР та союзних республік (ст. 2 вищезгаданого закону про громадянство СРСР в редакції 1978 року). До прикладу, Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року у главі 5 ст. 31 передбачала, що «відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства кожний громадянин Української РСР є громадянином СРСР», а підстави та порядок набуття і втрати радянського громадянства визначаються Законом про громадянство СРСР)[941].

Важливим вважаємо питання законодавчої регламентації подвійного (множинного) громадянства в СРСР: у законі 1938 року – немає жодної згадки, а у законі в редакції 1978 і 1990 років – не визнається належність громадянина СРСР до громадянства іноземної держави (стаття 8 і стаття 11 закону у редакції 1978 і 1990 років).

Остання редакція Закону про громадянство СРСР була прийнята 23 травня 1990 року і в ній йшлося про те, що «громадянство СРСР визначає постійний політично-правовий зв'язок особи і СРСР, який виражається у їхніх взаємних правах та обов'язках» [942].

На сучасному етапі державотворчості в Україні доктрина та концепція громадянства зазнали протягом останніх 26 років незалежності чималих змін та доповнень у контексті сутності та правової природи цього конституційного та політико-правового інституту. Зауважимо, що до прийняття Конституції України 1996 року в Україні діяла «стара» конституція УРСР 1978 року, хоч і з внесеними змінами та доповненнями зокрема, щодо громадянства, у главу 5 (стаття 31) у контексті закону про громадянство 1991 року [943].

Очевидно, що питання про громадянство набуло конституційно-правового значення в Україні. Про це, до прикладу, свідчить зміст статті 4 Конституції України 1996 року: «В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом» [944].

Теза про єдине громадянство, на нашу думку, тут означає винятково те, що паспорти всіх громадян України однакові (без урахування регіональної ідентичності особи), але це зовсім не заперечує можливість подвійного (множинного) громадянства особи.

Для порівняння та унаочнення траєкторії еволюції українського громадянства у законодавчій площині пропонуємо авторський аналіз чотирьох законів про громадянство 1918, 1991 [945] та 2001 [946] років у контексті фіксації основних маркерів громадянства.

Варто звернути увагу, що в Україні чи не вперше визначення поняття громадянства було дане у п. 1 т. зв. липневого закону 1918 року (діяв під час

Гетьманату та Директорії), де було сказано, що «під громадянством Української Держави розуміється та державно-правна приналежність людини до неї, що надає такій особі права та обов'язки українського громадянина» [947]. Очевидну «спадкоємність» бачимо у преамбулі закону про громадянство 1991 року, в якому громадянством є «постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках» [948]. А вже ст. 1 закону про громадянство 2001 року (нині чинного) чітко визначила, що громадянство – це «правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках» [949]. Таке визначення абсолютно відповідає «духу» Європейської конвенції про громадянство 1997 року [950].

Наступним маркером громадянства вважаємо принцип вірності державі громадянства. Так от, присяга на вірність державі громадянства була передбачена в обох законах про громадянство 1918 року (у п. 4 т.зв. березневого закону 1918 р.: «для відібрання свідоцтва про приналежність до громадян Української Народної Республіки мешканці Української Народної Республіки ... мають ... зложити урочисто клятви (торжественное обещание) на вірність Українській Народній Республіці» [951]; у п. 16 т.зв. липневого закону 1918 р.: «кожний, прийнятий до українського громадянства, складає ... присягу (заприсяжну обіцянку) на вірність республіці») [952]. А от в обох сучасних законах України про громадянство (1991 р. чи 2001 р.) присяга на вірність державі громадянства відсутня, чим втрачена основні її цінність.

Варто відзначити, що ні в чинному законі «Про громадянство України» № 2235-III від 18 січня 2001 року, ні в наказі Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження Порядку оформлення і видачі паспорта громадянина України» № 320 від 13 квітня 2012 року немає жодної згадки про прийняття присяги на вірність державі. Саме тому 29 серпня 2015 року була подана до Президента України електронна петиція про зміну процедури видачі паспорта громадянина України, включивши до неї обов'язкове прийняття присяги на вірність державі, однак, в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів (419 з необхідних 25 000). Відтак, на даний час, у законодавстві України є розірваний

зв'язок між громадянином та його вірністю (лояльністю) державі свого громадянства [953, с. 4-10].

Пропонуємо законодавчо встановити ще один правовий інструмент підтвердження вірності (лояльності) особи державі свого громадянства у випадку народження та постійного проживання за кордоном (аллохтон) – складання обов'язкового іспиту з державної (української) мови після досягнення нею повноліття.

Українське законодавство з огляду на первинні підстави набуття громадянства використовувало спочатку право ґрунту *ius soli* у т.зв. березневому законі про громадянство 1918 року («кожен, хто народився на території України і зв'язаний із нею постійним перебуванням», п. 1) [954, с. 4-5], потім право крові *ius sanguinis* у т.зв. липневому законі 1918 року (оскільки «особи набувають собі право українського громадянства ... за народженням від громадян Української Держави», п. 8) [955].

Обидва сучасні закони про громадянство України оперують правом крові як первинною підставою набуття особою громадянства від народження. Традиційно право крові *ius sanguinis* передбачає набуття особою громадянства за походженням незалежно від місця її народження, підтвердження знаходимо у ст. 12 закону 1991 року («дитина, батьки якої на момент її народження перебували в громадянстві України, є громадянином України незалежно від того, чи народилася вона на території України, чи за її межами») [956] та у ст. 7 чинного закону про громадянство 2001 року («особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України») [957].

З іншого боку, набуття особою громадянства за народженням на підставі права ґрунту спроектоване на легалізацію знайд, дітей апатридів (осіб без визначеного громадянства), біженців, емігрантів, представників національних меншин, які свідомо (у пошуках кращої долі) чи вимушено (в результаті трансферту громадянства) опинилися всередині іншої держави, а також їх поступову інтеграцію у нове суспільство. Законодавче регламентування обох

сучасних законів спрямовані саме на це (ст. 14, 15 закону 1991 року [958]; п. 2,5,6 ст. 7 чинного закону 2001 року) [959].

Іншими способами набуття громадянства, відомими в Україні та визначеними ще з 1918 року, є натуралізація (звичайна, привілейована та виняткова), оптація у зв'язку із територіальними змінами та трансферт у випадку одруження особи та народження дітей.

Звичайна натуралізація була передбачена у т.зв. березневому законі про громадянство 1918 року, де у п. 7 було сказано, що громадянство УНР у зв'язку із натуралізацією могли набути особи, які, по-перше, постійно проживали протягом 3 років на території УНР; по-друге, які не були ніколи помічені в діяльності, зверненій проти України; по-третє, які тісно зв'язані з Україною своїм промислом чи заняттям [960, с. 4-5]. Законодавче регламентування звичайної натуралізації присутнє і в т.зв. липневому законі 1918 року, будь-яка особа могла набути громадянство Української Держави у зв'язку із натуралізацією у випадку, коли «вона має правоздатність та дієздатність, перебуває на території України на протязі 3-х років і має спроможність годувати себе й родину» (п. 9) [961].

Випадки виняткової натуралізації є задекларовані у т.зв. липневому законі про громадянство 1918 року, йдеться, насамперед, про дітей «української громадянки, народжених від шлюбу з чужоземцем, які після скасування шлюбу залишаються коло матері» та про «чужоземців, які скінчили вищу чи середню школу на Україні та не пізніш 2-х років після скінчення освіти подали прохання про прийняття їх до Українського громадянства» [962].

У сучасному світі, як і в минулому, традиційно існує декілька різних підстав привілейованої натуралізації як способу вторинного набуття громадянства: реєстрація шлюбу (*ius matrimonii*); дароване (октройоване) громадянство особам, які мають визначні заслуги чи особами, прийняття яких до громадянства становить державний інтерес; встановлення над особою опіки чи піклування; у зв'язку з інвестицією тощо.

Окремої уваги заслуговує дароване (октройоване) громадянство, оскільки в українському законодавстві відповідне положення було присутнє ще з 1918 року:

«громадянство Української Держави можуть придбати чужоземці, які зробили Українській Державі значні послуги» (п. 10(г) т.зв. липневого закону 1918 року) [963]; до громадянства України можуть бути прийняті «особи, які мають визначні заслуги перед Україною або якщо їх прийняття до громадянства України становить державний інтерес для України» (ст. 16 п. 3 закону 1991 року [964] чи ст. 9 ч. 3 чинного закону 2001 року) [965].

Норма щодо набуття громадянства особами, які мають «визначні заслуги перед державою» чи прийняття яких до громадянства становить «державний інтерес» офіційно існує в багатьох державах світу, що неоднозначно сприймається як науковцями, так і звичайними громадянами тих держав (не має чітких критеріїв та підстав, часто таке дарування громадянства є проявом звичайних корупційних діянь).

Законодавству України відомі підстави відмови у прийнятті до громадянства. У п. 12 т.зв. липневого закону 1918 року йшлося про наявні відомості про ганебні вчинки заявника, їхні «плямуючі професії» або про можливу від них шкоду для Української Держави [966]. У ст. 16 п. 6 закону 1991 року серед таких підстав були передбачені: вчинення заявником злочинів проти людства чи здійснення геноциду, чи вчинення злочинів проти держави або тяжких злочинів проти особи; засудження до позбавлення волі до зняття судимості; перебування під слідством або уникнення покарання чи вчинення злочину на території іншої держави; перебування на військовій службі, в службі безпеки, в правоохоронних органах, органах юстиції або органах державної влади іноземної держави [967]. Чинний закон про громадянство 2001 року додав пункт, в якому йдеться про те, що до громадянства України не приймається особа, яка засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави [968].

Іншим фактором забезпечення національної безпеки держави вважається рівень допуску негромадян до участі в здійсненні публічної влади. Закони про громадянство 1918 року визначили, що «тільки громадяни Республіки користають

з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в урядуванні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування та мають права служби по державних і державно-громадських установах» (п. 3 т.зв. березневого закону) [969, с. 4-5] або «уся повнота політичних прав в Українській Державі, в тім числі активне та пасивне право участі в виборах до публічно-правових установ, а також право державної і публічно-громадянської служби, належить тільки громадянам Української Держави» (п. 3 т.зв. липневого закону) [970]. У примітці до цього закону сказано, що «на державних та публічно-громадських посадах чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом» [971].

В Україні сучасне законодавство про громадянство не використовує громадянство, як кваліфікаційну підставу участі в органах публічної влади. І лише п. 2(б) ст. 19 закону «Про державну службу» встановлює, що «на державну службу не може вступити особа, яка має громадянство іншої держави» [972]. Однак, сфера дії цього закону на коло осіб суттєво зменшилася протягом останнього часу. На підставі даних аналітичної доповіді до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» відомо, що протягом 2017 року «виявлено 441 факт набуття іноземного громадянства представниками [органів публічної влади] державних органів та органів місцевого самоврядування, насамперед із числа секретноносіїв [осіб, які мали доступ до державної таємниці] [973, с. 191]. Ці дані вважаємо підтвердженням нашої думки, що громадяни України, які є службовцями органів публічної влади, правоохоронних органів та здійснюють державно-владні повноваження, по-перше, не можуть бути біпатридами, по-друге, повинні бути винятково громадянами України за народженням, а не набути громадянство України у зв'язку із натуралізацією.

Коли детальніше розмірковуємо про подвійне громадянство (в європейському та світовому контексті відоме як «біпатризм») або множинне громадянство, то зазвичай маємо на увазі такий правовий статус особи, коли вона одночасно володіє громадянством декількох держав. У світлі такого розуміння

біпатризму, а також виникнення в особи відчуття множинної вірності, в українському законодавстві 1918 року були затверджені такі положення: «громадянин Української Народної Республіки не може бути громадянином іншої держави» (п. 10 т.зв. березневого закону) [974, с. 4-5], «громадянину Української Держави забороняється одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави» (п. І.2 т.зв. липневого закону) [975].

Сучасне законодавство України не передбачає чіткої заборони подвійного громадянства. Інша річ, що подвійне (множинне) громадянство *de jure* в Україні не є передбачене на законодавчому рівні, однак існує *via facti* (до прикладу, діти, народжені у т.зв. «змішаному шлюбі», від народження стають біпатридами, зважаючи на різні громадянства батьків або популярний сьогодні «бембі туризм», коли мами на підставі туристичної візи їдуть народжувати дитину у держави, в яких панує права ґрунту: передусім США чи Канада). Протягом 2017 року в Україні були подані до Верховної Ради України декілька законопроектів щодо врегулювання на законодавчому рівні питання подвійного громадянства громадян України, однак, без явного успіху.

Наявність в особи подвійного громадянства часто стає підставою для втрати (автоматичного припинення) громадянства першої держави. Таке положення наявне у законодавстві України про громадянство («право громадянства відпадає, коли громадянин Української Держави приймає громадянство або підданство іншої Держави» (п. II.17 т.зв. липневого закону 1918 року), більше того, «хто без належного дозволу вступить до підданства іншої Держави, той підпадає карі, зазначеній в І ч. ст. 325 "Улож. о Наказ", і йому забороняється повертання на Україну» (п. II. 19 т.зв. липневого закону 1918 року) [976]; «якщо громадянин України добровільно набув громадянство іншої держави» (ст. 20 п. 1 закону 1991 року) [977]; «добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави» (ст. 19 п. 1 чинного закону 2001 року)) [978].

Іншими, відомими нам та закріпленими на законодавчому рівні способами припинення громадянства в залежності від волевиявлення особи, є такі: вихід із громадянства, коли особа добровільно припиняє своє громадянство; позбавлення і

втрата громадянства, коли особу позбавляють громадянства конкретної держави примусово за ініціативою компетентних органів публічної влади; скасування набуття та денатуралізація. Як відомо, у т.зв. березневому законі про громадянство 1918 року положення про втрату громадянства відсутнє, однак, присутня норма щодо виходу з громадянства: «громадянин Української Народної Республіки має право зрікатися громадянства Української Народної Республіки і через рік після того, як подасть про це заяву місцевій владі про приналежність, вказавши при цьому, в громадянство якої держави він переходить, він позбавляється прав і звільняється від обов'язків українського громадянства» (п. 12) [979, с. 4–5].

Схоже формулювання бачимо у п. П.18 т.зв. липневого закону 1918 р., яким встановлюється, що «кожний громадянин Української Держави має право зрестися громадянства України. Але ж те зречення розрішується не раніш як після трьох років перебування в Українськiм громадянствi» [980]. Важливо наголосити, що у п. 21 т.зв. липневого закону про громадянство 1918 року була передбачена ще одна підстава набуття особою громадянства після народження, а саме поновлення в громадянстві: «хто зрікся громадянства Української Держави, той має право прохати знову про прийняття в громадянство її не раніш, як через 5 років з часу виключення з громадянства» [981].

У сучасному законодавстві з громадянства питання щодо поновлення у громадянстві України є частково врегульоване. У законі 1991 року, який втратив чинність, передбачалося, що: «особу, яка раніше перебувала у громадянстві України, може бути поновлено за її клопотанням у громадянстві України» за допомогою процедури прийняття (звичайної натуралізації) без урахування 5-річного строку проживання на території України (ст. 17) [982]. Це положення «перейшло» у чинний закон про громадянство України 2001 року з урахуванням обставин, традиційних для держав Європи та світу, які у ст. 10 ч. 4 визначають, що у громадянстві України не поновлюються особи, які втратили його у зв'язку з набуттям його внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей чи фальшивих документів або стосовно яких рішення про оформлення набуття

громадянства України було скасоване компетентним органом держави (т.зв. денатуралізація) [983].

Очевидно, що інститут громадянства потребує правового переосмислення та модернізації. Останні зміни законодавства України з громадянства (законопроект № 6175 від 13 березня 2017 року), запропоновані Президентом України Петром Порошенком, стосуються часткової зміни парадигми громадянства, а саме фактичної заборони подвійного громадянства [984]. Оперативно розглянувши поданий законопроект, Головне науково-експертне управління ВРУ оприлюднило 14 березня 2017 року свій висновок щодо нього. На думку управління, пропонуванний проект є «доволі фрагментарним, містить дискусійні положення», що на практиці може дати результати явно протилежні до задекларованих [985].

Незважаючи на те, що ні норма Конституції України 1996 року, ні положення базового законодавства з громадянства не передбачають заборону подвійного громадянства, а дієвий механізм щодо запобігання виникненню випадків подвійного громадянства на законодавчому рівні відсутній, після прийняття запропонованих змін стаття 19(1) закону про громадянство може виглядати так: «Громадянин України, який добровільно набув громадянство іншої держави, вважається таким, що виявив намір змінити громадянство та надав згоду на припинення громадянства України» [986].

Як сказано у пояснювальній записці до законопроекту, такі законодавчі зміни у сфері громадянства породжені тим, що «перебування громадян України також і в громадянстві іноземної держави, зокрема тих, які перебувають на публічній службі, створює певні ризики для національної безпеки України» [987]. Питання щодо перебування на публічній службі особи з подвійним громадянством викликало появу альтернативного законопроекту № 6175-1 від 15 березня 2017 року [988].

Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (далі - Комітет) розглянув запропонований законопроект 4 квітня 2017 року і у своєму висновку наголосив, що в окремих регіонах України склалася така

ситуація, коли питома вага тих громадян України, які *de facto* мають громадянство інших держав, по відношенню до загальної кількості населення регіону може бути настільки високою, що у випадку втрати ними громадянства України (або добровільного вибору) виникне ситуація, коли у цих регіонах кількість іноземців переважатиме над кількістю громадян України. На думку членів Комітету, наслідки такого очевидного дисбалансу можуть негативно вплинути на крихку та нестабільну соціально-політичну ситуацію в Україні в цілому, а окремі норми цього законопроекту можуть мати суттєвий вплив на правове становище тих громадян України, які проживають за межами держави та внаслідок різних обставин були вимушені набути громадянство інших держав [989].

Проаналізувавши альтернативний законопроект, Комітет наголосив на необхідності його доопрацювання та відзначив, що він «повторює основні положення законопроекту за реєстр. № 6175, але розповсюджується не на усіх громадян України, а лише на тих осіб, які віднесені Законом України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року [990], до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [991].

Однак, в альтернативному законопроекті авторами не було запропоновано дієвого правового механізму, по-перше, виявлення у осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наявності множинного громадянства та, по-друге, формування такої доказової бази, яка могла би стати реальною підставою для звільнення таких осіб із публічної служби.

І наостанок, 19 квітня 2018 року був зареєстрований у Верховній Раді України та визначений Президентом України як невідкладний Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо удосконалення окремих положень» (№ 8297)⁶⁵. Цей законопроект, як сказано у пояснювальній записці до законопроекту, розроблений з метою законодавчого вдосконалення тих норм, які передусім визначають: по-перше, підстави набуття громадянства України (насамперед за територіальним походженням); по-друге,

⁶⁵ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63900

повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства України (щодо здійснення перевірки підстав його набуття, погодження та прийняття рішення про оформлення).

Новелами цього законопроекту, які є важливими для розвитку правової доктрини громадянства в Україні та синхронізації українського законодавства у сфері громадянства з міжнародними стандартами, вважаємо такі положення:

- уточнення повноважень компетентних державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства України;
- виключення можливості подання особою декларації про відмову від іноземного громадянства на підставі того, що вартість оформлення припинення іноземного громадянства (підданства) перевищує половину розміру мінімальної заробітної плати, встановленого законом в Україні на момент, коли особа набула громадянство України;
- обмеження в часі строку оформлення належності особи до громадянства України;
- звуження кола осіб – вихідців з України, коли особа має право на набуття громадянства України за територіальним походженням;
- встановлення підстав, коли особа не може набути громадянство України за територіальним походженням (вчинення злочину проти людства чи здійснення геноциду, засудження в Україні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, вчинення на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином);
- встановлення додаткових підстав втрати громадянства України (використання повнолітньою особою, яка набула громадянство України, виборчого або іншого права, яке їй надає іноземне громадянство, або виконання обов'язків, які на неї покладає іноземне громадянство, що може підтверджуватися даними публічних реєстрів державних органів, органів місцевого самоврядування іноземних держав, інформацією, розміщеною на офіційних веб-сайтах, в офіційних друкованих виданнях державними органами, органами місцевого самоврядування іноземних держав, документами, наданими такими органами;

використання повнолітньою особою, яка набула громадянство України, паспортного документа іноземної держави під час виїзду з України або в'їзду в Україну, або на території України, що зафіксовано посадовою чи службовою особою Державної прикордонної служби України або іншого державного органу України);

- розширення та уточнення підстав втрати громадянства України, скасування рішення про оформлення набуття громадянства стосовно осіб (набуття особою громадянства України не тільки внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набутти громадянство України, а й із суттєвим порушенням встановленого законодавством про громадянство України порядку набуття громадянства України).

Багато хто з політиків вважають зміни, запропоновані у цьому законопроекті, радикальними, однак, необхідно наголосити, що схожі положення існують у національних законодавствах багатьох європейських держав.

5.3 Громадянство та міграція у системі координат державної етнонаціональної політики України

Починаючи з 1991 року і незважаючи на складнощі державотворчого процесу, Україні вдалося уникнути відвертих міжетнічних та міжнаціональних конфліктів, а розвиток міжнаціональних та міжетнічних відносини з того часу можна назвати достатньо стабільним. Держава та органи місцевого самоврядування намагалися забезпечити в межах чинного законодавства баланс між збереженням національної ідентичності та створенням належних умов для збереження самобутності й вільного розвитку національних меншин в Україні, особливо у місцях їхнього компактного проживання.

Зауважимо, що протягом останніх майже 10 років проблемам функціонування національних меншин та перспективі їх вирішення були присвячені спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини

«Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні» 2006 року [992], щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини «Про стан дотримання та захист прав і свобод людини в Україні» (2011 р.) [993], парламентські слухання на тему «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи» 11 січня 2012 р., де у проекті рекомендацій одними із основних завдань, які потребують першочергового вирішення, було визначено «вдосконалення законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин та гарантування прав національних меншин України, приведення її у відповідність до міжнародних стандартів та міжнародних зобов'язань України» [994].

Беручи до уваги сучасне різнотрактування поняття «національні меншини», ми поділяємо думку науковців, що варто використовувати визначення, яке було запропоноване Франческо Капоторті, італійським правником, адвокатом генеральним Європейського суду справедливості (1976–1982) [995, с. 3]. Виступаючи спеціальним доповідачем Комісії з прав людини ООН (а саме її підкомісії щодо запобігання дискримінації та захисту меншин) у 1977 році, він сформулював визначення меншини як «групи, яка кількісно поступається решті населення держави й не посідає панівного становища, члени якої є громадянами цієї держави, але володіють етнічними, релігійними чи мовними рисами, відмінними від рис решти населення, та які беззастережно виявляють солідарність, спрямовану на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови, не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання» [996, с. 95, 98].

Погоджуємося з твердженням Ніни Мяловицької про те, що серед основних особливостей функціонування національної меншини науковці, зазвичай, виділяють не лише її кількісний склад, а й її якісну відмінність за національною ознакою від національної більшості даної країни, оскільки приналежність особи до національної меншини є питанням індивідуального вибору, який не обмежується якими-небудь критеріями [997].

В Україні права національних меншин є ціннісною та невід'ємною частиною прав людини й громадянських прав і свобод, а особам, які належать до

національних меншин, повинні бути надані та забезпечені всі ті самі права (політичні, соціальні, економічні), що й іншим громадянам держави. Однак, представники національних меншин мають деякі специфічні права, які відрізняються від прав інших громадян України, зокрема, у випадках, коли йдеться про збереження ідентичності, традицій, мови, культурної спадщини тощо.

Очевидно, що реалізація прав національних меншин може бути надійно гарантована винятково на підставі їх закріплення у відповідних конституційно-правових актах. Належний захист їхніх прав не може бути забезпечений у країнах, де принципи верховенства права не є панівними й де відсутня незалежна, сильна та високопрофесійна судова влада.

В Україні з прийняттям Декларації прав національностей 1991 року (ст. 1–7) [998], закону «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року [999], а згодом і в Конституції України від 28 червня 1996 року (ст. 11) [1000] на правовому рівні було закріплено право народів, національних груп, громадян, які проживають на її території на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [1001]. У конституційно-правовому контексті (ст. 11 Конституції України) сказано, що держава сприяє «розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [1002].

Відомо, що Україна є державою з поліетнічним складом населення. На її території згідно з результатами останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 року проживало понад 48 млн. 457 тис. осіб⁶⁶, з яких кількість **громадян України** (з числа постійного населення) становила **47 млн. 950 тис. осіб**, громадян інших держав – 168 тис. осіб, осіб без визначеного громадянства в Україні налічувалося близько 83 тис., а тих, хто не вказав громадянство – 40 тис. осіб (найбільше громадян інших держав, які постійно проживали в Україні, та осіб без визначеного громадянства були в Криму та Одеській області, а найменше – в Закарпатській та Львівській областях) [1003, с. 134].

⁶⁶ Детальніше дивитися тут: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Відповідно до перепису понад 37,5 млн. (77,8 % населення України) є етнічними українцями, які вважаються національною більшістю, і 10,9 млн. осіб (22,2 %) іншої етнічної приналежності, які можуть бути визначені як національні меншини ⁶⁷. Вочевидь, ці національні меншини склалися в результаті багатовікової міграції та численних територіальних змін, серед них доцільно передусім відзначити росіян (8,3 млн. осіб), білорусів (275 тис. осіб), молдаван (258 тис. осіб), кримських татар (248 тис. осіб), болгар (204 тис. осіб), угорців (156 тис. осіб), румунів (151 тис. осіб), поляків (144 тис. осіб), євреїв (103 тис. осіб), вірменів (близько 100 тис. осіб), греків (91 тис. осіб), татарів (73 тис. осіб), циган (47 тис. осіб), азербайджанців (45 тис. осіб), грузинів (34 тис. осіб), німців (33 тис. осіб), гагаузів (32 тис. осіб) тощо.

Окрім того, в Україні (згідно із тими ж даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) проживають менш численні групи, які є історично інтегрованими в українське суспільство і зберігають свою єдність – литовці (7 тис. осіб), словаки (6 тис. осіб), естонці (2,8 тис. осіб), караїми (1,2 тис. осіб), кримчаки (406 осіб) ⁶⁸. Усі вони традиційно проживають у різних регіонах України, в деяких з них компактно (до прикладу, молдавани та румуни у Буковині, угорці на Закарпатті, кримські татари у Криму, греки у донецькому Приазов'ї, болгар, гагаузи і молдавани в одеському Причорномор'ї), але в жодному з них вони не складають більшість населення.

Найчисленнішою національною меншиною, відповідно до загальнодержавного перепису населення України 2001 року, є росіяни, які на той час становили 17.3 % населення України. Принагідно варто зазначити, що росіяни за національністю не хочуть визнавати себе національною меншиною, зберігають свою «радянську» та явно проросійську ідентичність, прагнучи однакового чи навіть більшого сприяння порівняно з іншими національними меншинами України. Тому й виникає чимало суперечливих питань щодо застосування законодавчих положень щодо життєдіяльності та захисту національних меншин в

⁶⁷ Відповідно до нещодавніх статистичних даних Державної служби статистики України, станом на 01.11.2018 р. в Україні проживало понад **42 млн. 198 тис. 483** особи. Детальніше дивитися тут: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁶⁸ Детальніше дивитися тут: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

Україні. Тут варто згадати про рішення ЄСПЛ у справі *Булгаков проти України* (2007) стосувалося порушення комбінації статей 8 і 14 Конвенції.

Заявник, громадянин України російської національності, отримав при народженні ім'я, яке пишеться російською «Дмитрий Владимирович Булгаков» (Дмитрій Владімірович Булгаков) [1004]. У грудні 1997 року заявник звернувся до Головного управління Міністерства внутрішніх справ в АР Крим з метою отримання паспорта громадянина України, де на сторінці 2 українською мовою було написано його ім'я та по батькові у формі «Дмитро Володимирович». Заявник скаржився на українізацію свого імені та імені по батькові, на відмові органів держави видати йому новий паспорт, в якому його ім'я та ім'я по батькові відповідали б формі імені, отриманого під час реєстрації російською мовою його народження у 1974 році, підкреслюючи той факт, що він належить до російської національної меншини. Всі ці факти, на думку заявника, є порушенням його права на ім'я (у вигляді порушення права на повагу до приватного життя), а також мають дискримінаційний характер з огляду на його етнічне походження.

Однак ЄСПЛ постановив, що у цій справі не було порушено положення ні ст. 8, а ні ст. 14 Конвенції, а тому втручання органів держави у приватне життя заявника не було безпідставним та дискримінаційним (вибірковим), оскільки реєстрація імен громадян України відбувається на підставі лінгвістичної політики держави і стосується всіх громадян держави однаково, незалежно від їхнього етнічного походження (п. 43 рішення) [1005].

Зважаючи на анексію Криму з березня 2014 року Російською Федерацією, рішення ЄСПЛ у цій справі навряд чи є актуальним через те, що відповідно до ст. 4 федерального конституційного закону РФ «О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым ...» № 6-ФКЗ від 21.03.2014 року відбувся т.зв. трансферт громадянства (громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживали у Криму були визнані громадянами РФ, за винятком тих осіб, які протягом місяця [до 19 квітня 2014 року] заявили про своє бажання зберегти інше громадянство) [1006].

Незважаючи на це, доцільно нагадати, що в Україні представники національних меншин володіють усім спектром громадянських прав людини, оскільки відповідно до ст. 3 чинного Закону України «Про національні меншини в Україні» № 2494-ХІІ від 25 червня 1992 року є «громадянами України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [1007].

Проаналізувавши чинне законодавство України, на нашу думку, в Україні не існує жодних норм, дискримінаційних за етнічною ознакою чи на підставі належності до національної меншини, оскільки тут пропонується атмосфера терпимості та міжкультурного діалогу, поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між представниками усіх національних меншин, які проживають в Україні.

Наступним визначним кроком у сфері забезпечення прав національних меншин стала ратифікація Україною 9 грудня 1997 року Рамкової конвенції Ради Європи «Про захист національних меншин (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*)», прийнятої 1 лютого 1995 року у Страсбурзі. Згідно із ч. 1 ст. 3 вищезгаданої Рамкової конвенції «кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй, чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі» [1008].

Якщо детальніше аналізувати цю Рамкову конвенцію (додаток Ж), варто наголосити, що на момент набрання нею чинності 1 лютого 1998 р., лише 14 держав-членів Ради Європи її ратифікували (Данія, Естонія, Іспанія, Кіпр, Північна Македонія, Молдова, Німеччина, Румунія, Сан-Маріно, Словакія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія та Швейцарія). Станом на 1 березня 2017 року 39 держав-членів Ради Європи підписали та ратифікували цю Рамкову конвенцію і в них вона набула чинності (останньою стала Чорногорія у 2006 році), 4 держави підписали її, однак без подальшої ратифікації та набуття нею чинності (Бельгія,

Греція, Ісландія та Люксембург), а ще 4 держави її не підписали (Андорра, Монако, Туреччина та Франція)⁶⁹.

Відзначаючи використання державами-членами Ради Європи декларацій та резервацій під час підписання та ратифікації цієї Рамкової конвенції, варто наголосити, що вони, передусім стосувалися визначення «національних меншин», яке відсутнє в Рамковій конвенції, але логічно «впливає» з її тексту та є прийнятним (чи ні) для конкретної держави, мовних, територіальних чи суб'єктних застережень. Так, Польща і Росія відзначили у своїх деклараціях відсутність чіткого визначення терміна «національні меншини».

Передусім це стосувалося Австрії, яка розуміє термін «національні меншини» для позначення тих груп, на які поширюється застосування австрійського закону про етнічні групи (Volksgruppengesetz, Federal Law Gazette № 396/1976), які живуть і традиційно мають свій дім на території Австрії, які складаються з австрійських громадян, рідною для яких не є німецька мова, і які мають свою етнічну культуру. Інший приклад – Естонія, яка передбачає, що до національних меншин належать ті громадяни Естонії, які проживають на території цієї держави; мають давні, міцні і постійні зв'язки з нею; відрізняються від естонців на основі їх етнічної, культурної, релігійної або мовної характеристики, а також мотивовані зусиллями зберегти свої культурні традиції, релігію або мову, які складають основу їх спільної ідентичності. Схожа ситуація з іншою Балтійською державою – Латвією, де представниками національної меншини визнаються громадянам Латвії, які відрізняються від латишів з огляду на їхню культуру, релігію або мову; які традиційно жили в Латвії протягом декількох поколінь, і вважають себе такими, які належать до латвійської держави і суспільства; і, нарешті, які хочуть зберегти і розвивати свою культуру, релігію або мову. І нарешті Швейцарія, яка пропонує визначати національними меншинами групи осіб, які кількісно поступаються іншому населенню держави або кантону; членами яких є громадяни Швейцарії, які мають давні, міцні і постійні зв'язки зі

⁶⁹ Детальніше дивитися тут: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157>.

Швейцарією і керуються бажанням захищати разом те, що складає їхню спільну ідентичність, зокрема, їхню культуру, традиції, релігію або мову⁷⁰.

Люксембург декларує використання т.зв. «історичної часової квоти», відзначаючи, що представниками національної меншини є ті групи людей, які поселилися на теренах герцогства та протягом численних поколінь там проживали, є його громадянами і зберегли відмінні особливості в етнічному та мовному сенсі.

Азербайджан та Болгарія, підтвердивши свою вірність загальнолюдським цінностям і повагу правам людини та основним свободам, звернули увагу на те, що ратифікація цієї Рамкової конвенції та реалізація її положень не стосується жодним чином діяльності, яка спрямована на порушення територіальної цілісності, суверенітету, внутрішньої (національної) і міжнародної безпеки своїх держав. Бельгія застосувала резервацію, в якій були підтверджені конституційні положення та принципи використання мов.

Інші держави Європи використали територіальні чи суб'єктні застереження. Так, Данія наголосила, що положення цієї Рамкової конвенції стосуються німецької національної меншини у Південній Ютландії, Північна Македонія – осіб албанського, балканського, боснійського, сербського, угорського походження та циган, Німеччина – данців, сербів, фризів та циган, Нідерланди – теж фризів у Фризляндії, Словенія – автохтонне населення італійського та угорського походження, Швеція – євреїв, саамі, фінів та циган⁷¹. Варто наголосити, що Іспанія заявила, що хоча положення цієї Рамкової конвенції поширюються на циган, вони не є національною меншиною у державі.

Аналізуючи положення вищезгаданої Рамкової конвенції, необхідно наголосити, що у контексті України кожна особа, громадянин України, самостійно і без примусу вирішує, чи вважатися їй такою, яка належить до національної меншини. Хоча опоненти переконують, що вищезгадана Рамкова конвенція «застосовує занадто конкретний підхід до багатьох ключових прав

⁷⁰ Детальніше дивитися тут: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157>.

⁷¹ Детальніше дивитися тут: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157>.

національних меншин, який не враховує етнічні, регіональні, історичні особливості України» [1009].

Вона була підписана Олександром Чалим від Міністерства закордонних справ України 15 вересня 1995 року, ратифікована Верховною радою України 9 грудня 1997 року (у формі закону № 703/97-ВР) і набула чинності для України 1 травня 1998 року [1010].

Одним із важливих кроків щодо подальшого проведення державної етнонаціональної політики України вважаємо законопроект № 739-VII «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» від 5 липня 2013 року, поданий Мустафою Джемільєвим, дійсним народним депутатом Верховної Ради України (III–VIII скликань), багаторічним головою Меджлісу кримськотатарського народу (1991–2013), Уповноваженим Президента України у справах кримськотатарського народу (з 2014 року) 72. Поділяємо твердження автора законопроекту, що «удосконалення етнонаціональної політики держави є важливою і ваговою умовою формування та функціонування в Україні соціальної правової держави відповідно до сучасних світових і європейських стандартів в галузі прав людини, консолідації Українського народу, утвердженні в українському суспільстві засад гуманізму і демократії, забезпечення всебічного розвитку кожної окремої особи та етнічних спільнот» 73.

На переконання М. Джемільєва, автора цього законопроекту, «національна меншина – це стала група громадян України не українського етнічного походження, яка традиційно (не менше 100 років) проживає на території України в її сучасних державних кордонах, є чисельно меншою за етнічних українців, має спільні етнічні, мовні, культурні, релігійні характеристики, що відрізняють її від решти населення, і виявляє бажання зберігати й розвивати свою етнокультурну ідентичність» 74.

Незважаючи на те, що законопроект М. Джемільєва був відкликаний автором 27 листопада 2014 року, робота над доопрацюванням законодавства у сфері

⁷² Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852.

⁷³ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852.

⁷⁴ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852.

етнонаціональної політики не припинилася і вже наступного дня (28 листопада 2014 року) до Верховної ради України був внесений групою народних депутатів України (Левченком Ю.В., Осуховським О.І., Ілленком А.Ю., Бубликом Ю.В., Марченком О.О. та Головком М.Й.) законопроект № 1111 про нову редакцію закону «Про національні меншини в Україні»⁷⁵.

Цей законопроект є новою редакцією закону «Про національні меншини в Україні», запропонований з метою гарантування національним меншинам права на ідентичність, вільний розвиток, міжнаціональний мир та злагоду. Законопроект був включений до порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання відповідно до постанови Верховної Ради України № 1707-VIII від 1 листопада 2016 року [1011].

Вищезгаданий законопроект про національні меншини складається із 33 статей. Так, відповідно до ст. 3 цього законопроекту «національною меншиною вважають громадян України - представників народу чи національної групи, що проживає на території України щонайменше з 22 січня 1918 року – часу проголошення Української Народної Республіки незалежною державою; кількісно складає меншість у структурі населення держави; відрізняється від решти населення своєю мовою, культурою, традиціями; засвідчує належний рівень усвідомлення єдності, спрямований на збереження своєї спільності та ідентичності»⁷⁶.

На нашу думку, важливим і доречним у цьому положенні є його законодавча прив'язка до проголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу 9 (22) січня 1918 року в Києві, у якому, зокрема, йшлося про те, що «стала на Землі українській вільна Народня Республіка... влада в якій буде належати тільки народові України ..., яка стала самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»⁷⁷.

Аналізуючи пояснювальну записку, варто відзначити, що у цьому законопроекті про національні меншини його автори запропонували використати

⁷⁵ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52531

⁷⁶ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52531.

⁷⁷ Детальніше дивитися тут: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(01\)%2009.universal%20IV.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(01)%2009.universal%20IV.php)

за основу т.зв. принцип «історичної часової квоти» перебування відповідного народу на території держави для отримання ним статусу національної меншини, який застосовується у багатьох європейських державах (наприклад, в Угорщині та Польщі такий строк становить 100 років). Автори законопроекту про національні меншини пропонують законодавчо визначити перелік національних меншин в Україні, що є поширеною практикою у європейських державах (до прикладу, у Польщі, Словаччині, в Угорщині та Швеції).

Тому важко погодитися із позицією та аргументами Головного науково-експертного управління Верховної Ради України про неприйнятність використання цього критерію[1012]. Головне науково-експертне управління Верховної Ради України у своїх аргументах посилається на вищезгадане визначення національної меншини, запропоноване Франческом Капоторті ще у 1977 р., яке, на наше переконання, не заперечує використання принципу «історичної часової квоти», оскільки чітко відзначає, що національна меншина «не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання» [1013, с. 433-446]. Як приклад варто використати ст. 4 законопроекту про національні меншини, де знаходимо підтвердження цієї тези, оскільки стаття передбачає, що «чинність цього закону не поширюється на біженців, іммігрантів, іноземних громадян, які поселилися на території України, і осіб без громадянства»⁷⁸.

Також Головне науково-експертне управління Верховної Ради України відзначає краще формулювання поняття та сутності «національної меншини» у законопроекті М. Джемілева «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України», однак, на наше переконання, станом на 2017 р. нема різниці у темпоральному аспекті формулювання між тезою «проживає на території України щонайменше з 22 січня 1918 року» (у законопроекті про національні меншини) чи «традиційно (не менше 100 років) проживає на території України» (у законопроекті про етнонаціональну політику). Далі у ст. 10 цього законопроекту про національні меншини сказано, що «Кожний громадянин України має право на

⁷⁸ Детальніше дивитися тут: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52531.

національні прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати своє національне прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни мають право записувати в паспорті власне прізвище, ім'я та по батькові українською транслітерацією у національній формі, переданій за правилами чинного українського правопису, та своєю національною мовою. Громадяни, в національній традиції яких немає звичаю зафіксувати «по батькові», мають право записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження - ім'я батька і матері».

Таке положення відповідає чинному цивільному законодавству у контексті права особи (громадянина України) на ім'я, якщо детальніше, то ст. 294 (п. 1, 2) Цивільного кодексу України передбачає, що, по-перше, фізична особа має право на ім'я, а, по-друге, фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції [1014].

І наостанок, у ст. 33 законопроекту про національні меншини його автори відзначають ті пункти, які викликають певну дискусію (в основному щодо технічної доцільності їхнього розміщення у прикінцевих положеннях цього законопроекту). Погоджуючись із такою тезою Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, вважаємо доцільним наголосити, що положення законопроекту, де є передбачений перелік національних меншин (білоруси, болгары, вірмени, гагаузи, греки, євреї, караїми, кримські татари, кримчаки, молдавани, німці, поляки, роми (цигани), росіяни, румуни, серби, словаки, угорці) за своєю вагою та суттю є надзвичайно важливим та наріжним каменем законопроекту, а тому, без сумніву, має бути переміщеним із пропонуваної ст. 33 до основних положень.

Обговорюючи перший пункт у контексті розвитку етнонаціональної політики в Україні, варто навести, як приклад, думку М. Алмаші, який зауважує, що «національні меншини – це особи, які є громадянами держави, але не належать до титульної національної спільноти чи корінних народів цієї держави та ідентифікують себе як представники певної національної меншини» [1015, с. 205-209].

Для України досі титульною етнічною національною спільнотою є українці, а корінними народами можуть вважатися кримські татари, які традиційно проживали у Криму, звідки і були депортовані 18 травня 1944 року, а також зникаючі народи – кримчаки та караїми.

Однак, незважаючи на сучасні політичні події та анексію Криму Росією навесні 2014 року, Конституція Автономної Республіки Крим, прийнята Верховною Радою України 21 жовтня 1998 року, по-перше, не визнає кримських татар корінним народом України, а відтак, по-друге, ні Курултай (Національні збори кримських татар), ні Меджліс кримськотатарського народу не вважалися соборними представницькими органами кримськотатарського народу [1016, с. 7-11].

Відповідно до положень 6–7 спеціального звіту про стан захисту національних меншин в Україні, прийнятого Дорадчим комітетом Рамкової конвенції про захист національних меншин 1 квітня 2014 року, «існує серйозне та безпосереднє занепокоєння стосовно безпеки і доступу до прав осіб, які належать до кримських татар», також, «серед кримських татар поширюється відчуття непевності й страху за своє майбутнє, оскільки їхні представники висловилися за цілковиту підтримку територіальної цілісності України» [1017, с. 3-4].

Цей звіт був підготовлений на підставі моніторингу рівня захисту прав національних меншин в Україні протягом 21–26 березня 2014 року у відповідь на рішення Комітету міністрів РЄ від 14 березня 2014 року [1018, с. 2].

Відповідно до інформаційно-аналітичних матеріалів до вищезгаданих парламентських слухань на тему «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи» від 11 січня 2012 року, різні регіони України мають різний етнонаціональний склад населення, зважаючи на історичні передумови та політичні виклики ХХ століття (голодомор, репресії, етнічні чистки та депортації, зміни державних кордонів і численні трансферти громадянства протягом 1918–1989 років, оптація громадянства у 1991 році, трансферт громадянства кримчан у 2014 році тощо). Ці події мали кардинальний вплив на вимушену міграцію українців, розвиток етнонаціональної політики та доктрини громадянства, а

особливо застосування оптації та трансферту як засадничих факторів виникнення національних меншин.

Провівши детальний аналіз підстав застосування трансферту громадянства протягом останніх ста років, можна з впевненістю сказати, що саме він є одним із первинних механізмів виникнення національних меншин в Україні. Поділяємо думку вчених, що основним «каменем спотикання» для розвитку сучасної державної етнонаціональної політики України є, по-перше, поєднання процесів становлення українського багатоетнічного народу і поглиблення етнорегіональних відмінностей на підставі місць компактного проживання представників національних меншин, що заважає становленню спільної загальнонаціональної свідомості, по-друге, посилення процесів нелегальної міграції на (і через) територію України та застосування договору про реадмісію нелегальних мігрантів між Європейським Союзом та Україною 2007 р. [1019], по-третє, недостатня участь корінних народів і національних меншин (за винятком росіян) у процесі прийняття життєво важливих для них рішень, що є результатом розбіжностей їхніх поглядів, інтересів чи потреб.

Як висновок, вважаємо доцільним наголосити, що законодавство України повинне стати такою соціогенною системою координат, в якій розвиток державної етнонаціональної політики відбуватиметься одночасно по осі громадянства та міграції людей, участь яких у розбудові демократичної і правової держави та ефективного реформування місцевого самоврядування стане цінним надбанням і бажаною інвестицією.

5.4 Дискреція практичних намірів регулювання правової природи припинення громадянства та сутності безгромадянства

Як відомо, в Європейській конвенції про громадянство 1997 року передбачені підстави припинення громадянства особи: якщо у ст. 7 йдеться про втрату громадянства *ex lege* або з ініціативи держави-учасниці ЄКГ, то ст. 8

передбачає втрату громадянства з ініціативи особи (фактично йдеться про вихід особи з громадянства чи відмову від нього) [1020].

Отже, усі підстави припинення громадянства особи, передбачені у ст. 7 ЄКГ, можна поділити на декілька груп:

- *автоматичне припинення громадянства* (у випадку добровільного набуття іншого громадянства, але не за народженням);

- *втрата громадянства* (відсутність справжнього зв'язку між державою-учасницею та її громадянином, який постійно проживає за кордоном; добровільна служба в іноземному військовому формуванні; усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів);

- *позбавлення громадянства* (у т.ч. денатуралізація в результаті поведінки особи, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці; якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набутти *ex lege* громадянства держави-учасниці, більше не виконуються);

- *скасування набуття громадянства* (у випадку набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника).

Відомо, що перші три групи підстав припинення громадянства особи не можуть бути застосовані, якщо відповідна особа стане внаслідок цього особою без визначеного громадянства, однак, це не стосується *скасування набуття особою громадянства* та *позбавлення громадянства у вигляді денатуралізації*. Незважаючи на це, припускаємо, що ці положення ЄКГ 1997 року можуть бути застосовані лише у тих європейських державах, де ЄКГ є чинною [1021].

Отже, будь-які способи, у результаті застосування яких конкретна особа перестає бути громадянином, називаються припиненням громадянства (це найширше поняття). Нам відомі декілька способів припинення громадянства в залежності від волевиявлення особи: *вихід із громадянства*, коли особа *добровільно* припиняє своє громадянство, *позбавлення і втрата громадянства*,

коли особу позбавляють громадянства конкретної держави *примусово* за ініціативою компетентних органів публічної влади. Варто наголосити, що в Україні відмінність між цими поняттями ще не набула офіційного тлумачення, а тому визначення автором вживаються на підставі європейського та світового досвіду у доктрині громадянства.

Позбавлення громадянства найчастіше трактується науковцями як своєрідне покарання державою особи за вчинення нею якихось дій, вчинених всупереч інтересам держави. Найчастіше таке примусове припинення громадянства є забороненим на законодавчому (конституційному) рівні, однак, може застосовуватися у виняткових випадках.

Конституційний принцип «неможливість позбавлення громадянина України громадянства України» (стаття 25 Конституції України) потребує ґрунтовного переосмислення, оскільки часто його застосовують у конотації із «запобіганням виникненню випадків безгромадянства». Безумовно, це стосується передусім тих осіб, які набули громадянство від народження на підставі права крові (*ius sanguinis*), тобто за походженням. Але зовсім інша ситуація виникає у випадку набуття особою громадянства у зв'язку із будь-яким видом натуралізації (звичайною, винятковою чи привілейованою), оптацією чи трансфертом.

До прикладу, одна із нещодавніх пропозицій, озвучена О. Савченком, стосується позбавлення громадянства України, по-перше, осіб, які отримали т.зв. «камуфляжні» (фейкові) паспорти ДНР/ЛНР; по-друге, прихильників «руського міру», які пов'язані із підтримкою сепаратистських дій та дій російських окупаційних військ у Криму та на сході України [1022, с. 53, 68-69]. Такі думки є непоодинокими, у світі існують прецеденти застосування цього правового інституту, однак, вони достатньо неоднозначні та дуже контроверсійні.

Позбавлення громадянства може стосуватися тих осіб, які набули громадянство у зв'язку із натуралізацією (у контексті *денатуралізації*).

Очевидний приклад денатуралізації спостерігаємо у рішенні ЄСС у справі *Janko Rottmann* (2010), коли ЄСС встановив, що держава самостійно може

визначати підстави позбавлення громадянства (т.зв. денатуралізації), але результатом такої дії не може стати безгромадянство особи [1023].

У цій справі заявник Янко Роттманн, громадянин Австрії, отримав громадянство Німеччини у зв'язку із натуралізацією, а тому автоматично втратив австрійське. Згодом німецькі компетентні органи виявили, що під час натуралізації Роттманн повідомив неправдиву інформацію, оскільки не вказав, що «оголошений у розшук» владою Австрії за скоєні злочини. У результаті компетентні органи влади Німеччини позбавили його німецького громадянства і скасували натуралізацію. Позбавлення німецького громадянства могло спричинити безгромадянство Янка Роттманна.

А тому у п. 57 рішення ЄСС встановив, що у цій ситуації не може бути порушений принцип пропорційності між перспективою безгромадянства особи, натуралізація якої скасована, та позбавленням громадянства у зв'язку з повідомленням неправдивої інформації під час натуралізації [1024]. Потрібно врахувати, по-перше, тяжкість правопорушення, вчиненого особою, натуралізованим громадянином; по-друге, строк між рішенням компетентних органів про натуралізацію особи та рішенням про його скасування; по-третє, можливість відновлення попереднього громадянства особи) [1025].

Відповідно до Конвенції ООН про скорочення безгромадянства 1961 року [1026], у кожній державі-підписанта є можливість зробити відповідну заяву і зарезервувати за собою право позбавляти громадянства за дії, які здійснені особою всупереч інтересам держави, навіть якщо ця особа стане апатридом (особою без визначеного громадянства).

Ймовірно саме про позбавлення громадянства йдеться, коли розмірковуємо про осіб, які набули його у зв'язку із натуралізацією - у такому контексті воно фігурує як *денатуралізація*. Але тут потрібно визначити чіткі критерії між *денатуралізацією* та *скасуванням набуття громадянства*. Традиційно денатуралізація передбачає позбавлення особи громадянства, набутого у зв'язку із натуралізацією, за вчинення дій всупереч інтересам держави громадянства, від часу виявлення цих дій (*a priori*). Денатуралізація є передбачена у законодавстві

Аргентини, Барбадосу, Беніна, Бразилії, Брунею, Бутану, Венесуели, Гондурасу, Коста Ріки, Кувейту, Лаосу, Малайзії, Мексики, Нікарагуа, Нової Зеландії, Пакистану, ПАР, Сінгапуру, Тайланду, Філіппін тощо.

Скасування набуття громадянства, навпаки, має зворотню силу, оскільки акт компетентного органу скасовує набуття особою громадянства (незалежно від часу, *a posteriori*) і така особа вважається такою, яка ніколи не була громадянином цієї держави. Підтвердження цієї думки спостерігаємо, до прикладу, у статті 21 базового закону України про громадянство 2001 року, де сказано, що «Рішення про оформлення набуття громадянства України скасовується, якщо особа набула громадянство України відповідно до статей 8 та 10 цього Закону шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набутти громадянство України» [1027].

Схожі положення щодо скасування набуття особою громадянства у зв'язку із наданням сфальсифікованих / неточних документів присутні у законодавстві таких держав, як Барбадос, Бахрейн, Беліз, Ботсвана, Гватемала, Еквадор, Ізраїль, Індонезія, Казахстан, Канада, Катар, Кенія, Колумбія (10 років з часу набуття громадянства), Маврикій, Марокко, М'янма, Непал, Нова Зеландія, ОАЕ, Саудівська Аравія, США та інших.

Якщо синхронізувати застосування ЄКГ 1997 року, положень національного законодавства щодо денатуралізації та скасування набуття громадянства як допустимих способів припинення громадянства з огляду на ймовірність отримання такою особою статусу апатрида (додаток З), то побачимо, що лише у 19 європейських державах (Австрії, Албанії, Бельгії, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Данії, Північній Македонії, Молдові, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Португалії, Румунії, Словаччині, Угорщині, Україні, Фінляндії, Чехії та Чорногорії) денатуралізація та скасування набуття громадянства є легітимними і прийнятними у правовому полі. Припускаємо, що такі підстави припинення громадянства особи як скасування набуття особою громадянства та позбавлення

громадянства у вигляді денатуралізації можуть бути застосовані, навіть якщо відповідна особа стане внаслідок цього особою без визначеного громадянства.

Втрата громадянства конкретної держави не може вважатися покаранням особи, а радше дією (реакцією) держави у відповідь на дії особи. Типовою підставою припинення громадянства внаслідок його втрати є здійснення (державної) служби на користь іншої держави[1028]. Тут необхідно відзначити, що, у світовій практиці основною формою припинення громадянства у такому випадку є втрата, насамперед, раніше отриманого громадянства на підставі натуралізації (денатуралізація), т.зв. вторинного громадянства (оскільки первинним громадянством вважаємо те, яке набуто особою від народження).

Припинення громадянства у формі його втрати, зазвичай, фігурує у двох видах: по-перше, на підставі рішення органу держави та, по-друге, автоматично. Перший вид втрати громадянства може бути застосований на підставі рішення органу держави внаслідок здійснення особою (державної) служби на користь іншої держави і є притаманний, передусім, таким державам як:

- Австрія (якщо особа, яка працює на іншу державу, і своєю діяльністю завдає суттєвої шкоди інтересам та репутації Австрії, відповідно до ст. 33 федерального закону Австрії про громадянство від 1985 р. зі змінами від 2006 року);
- Бразилія (якщо особа отримала грошову винагороду або посаду від іноземного органу влади без попереднього дозволу влади Бразилії, згідно із ст. 22(2) закону про громадянство Бразилії);
- Греція (якщо особа є прийнята на державну службу іноземної держави, незважаючи на чітку заборону уряду Греції, у відповідності із ст. 17(1)(а) кодексу про громадянство Греції, прийнятого у вигляді закону № 3284/2004 зі змінами внесеними законом № 4332/2015);
- Естонія (особа, яка перебуває на державній службі іноземної держави без дозволу влади Естонії, на підставі ст. 28(1)(1), 28(3) закону про громадянство Естонії від 1995 р. зі змінами від 15 червня 2006 року);

- Косово (особа, яка є членом органів служби безпеки чи поліції іноземної держави без дозволу влади Косово чи міжнародними договорами відповідно до положення ст. 24(2) закону про громадянство Косово № 04/L-215);
- Латвія (особа, яка перебуває на військовій службі, службі в органах внутрішніх справ чи служби безпеки іноземної держави без дозволу уряду Латвії, згідно із ст. 24(1)(2) закону про громадянство Латвії від 1994 р.);
- Литва (особа, яка перебуває на службі іноземної держави без дозволу Литви у відповідності з ст. 24(4) закону про громадянство Литви № XI-1196 від 2 грудня 2010 р., зі змінами внесеними законом № XII-269 від 5 вересня 2013 року);
- США (особа, яка перебуває на службі в уряді іншої держави, володіючи громадянством цієї держави та маючи намір відмовитися від громадянства США, на підставі ст. 349(4) закону про імміграцію та громадянство США від 2004 р. зі змінами від 2013 року)⁷⁹;
- Туреччина (особа, яка перебуває на службі в іншій державі, незважаючи на інтереси Туреччини і добровільно не припиняє її протягом трьох місяців після отримання повідомлення, виданого органами влади Туреччини відповідно до ст. 29(а) закону про турецьке громадянство № 5901/2009);
- Франція (особа, яка перебуває на державній службі іноземної держави, незважаючи на прохання уряду Франції припинити таку діяльність згідно із положеннями, передбаченими ст. 23-8 Цивільного кодексу Франції, діє з 1998 р. зі змінами, внесеними законом № 2006-399 від 4 квітня 2006 р.)⁸⁰.

Тоді як до європейських держав, у яких існує автоматична втрата громадянства внаслідок здійснення (державної) служби її громадянином на користь іншої держави, належать такі, як:

- Данія (особа, яка отримала громадянство іншої держави, працюючи там на державній службі, у відповідності із ст. 7(2) закону про громадянство Данії, консолідована версія зі змінами від 5 травня 2004 року);

⁷⁹ Не застосовується у випадках, коли результатом такої втрати громадянства може стати безгромадянство особи. Відомо, що у федеральному законі США про громадянство був розширений список підстав втрати громадянства (серед них з'явилася служба в уряді іншої держави). До прикладу, участь у голосуванні під час виборів в іншій державі могла стати підставою втрати американського громадянства.

⁸⁰ Не застосовується у випадках, коли результатом такої втрати громадянства може стати безгромадянство особи.

- Іспанія (особа, яка набула громадянство інакше ніж за народженням і займається політичною діяльністю в іншій державі, незважаючи на чітку заборону уряду Іспанії, на підставі ст. 25 (1)(b) Цивільного кодексу Королівства Іспанії, доповненого законом 52/2007);

- Італія (особа, яка перебуває на державній службі іноземної держави, незважаючи на прохання уряду Італії припинити таку діяльність, відповідно до ст. 12(1) закону про громадянство Італії № 91/92, зі змінами внесеними законом № 94/2009) [1029].

Українське законодавство передбачає (ст. 17 базового закону), що українське громадянство можна припинити: по-перше, внаслідок виходу з громадянства України; по-друге, внаслідок втрати громадянства України; по-третє, за підставами, передбаченими міжнародними договорами України [1030].

Питання безгромадянства особи виникло тоді ж, коли і саме громадянство. Зазвичай, з'ясовуючи сутність та правову природу безгромадянства, йдеться про відсутність в особі постійного правового та ефективного зв'язку із будь-якою державою, незважаючи на її етнічне походження.

Очевидним результатом припинення громадянства (а саме у випадку наявності в особі громадянства лише однієї держави) може стати її безгромадянство (*statelessness*). Як відомо, безгромадянство – це негативне явище, статус особи.

Як пише М. Гнатовський, у світі прийнято розрізняти апатридів (осіб без визначеного громадянства) *de jure* та *de facto*. Якщо у першому випадку безгромадянство особи найчастіше визначається як правове становище особи, коли вона не розглядається як громадянин будь-якої держави з огляду на власне законодавство, то у другому випадку апатридами є «особи, які формально мають громадянство певної держави, однак фактично не можуть користуватися міжнародним захистом держави їхнього громадянства» [1031, с. 35]. Зазвичай до категорії апатридів (осіб без визначеного громадянства) *de facto* належать біженці. Також необхідно розрізняти *абсолютних* апатридів (осіб без визначеного громадянства від народження) та *відносних* (йдеться про осіб, які стали

апатридами після народження, втративши своє громадянство). Апатрид (особа без визначеного громадянства) – це особа, яка не перебуває у громадянстві жодної держави, або, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Часто науковці називають безгромадянство невидимою проблемою, яку важко відслідкувати, а тому й вирішити. Особи без визначеного громадянства є «невидимими» для національного законодавства, фактично вони не існують, їх важко ідентифікувати та зареєструвати у конкретній державі. Такі люди залишаються непобаченими та непочутими на місцевому, регіональному та державному рівнях. І аж на міжнародному рівні вони набувають чітких обрисів та стають видимими – безгромадянство є проблемою світового масштабу [1032, с. 21].

Проблема безгромадянства стає очевидною на міжнародному рівні, де є передбачені документи (до прикладу, Конвенція ООН про статус апатридів 1954 року [1033], Конвенція ООН про скорочення безгромадянства 1961 [1034] року тощо), які покликані позитивно вплинути на їхнє життя.

Традиційно особи без визначеного громадянства, проживаючи постійно в конкретній державі, не вважаються її громадянами, а тому не володіють тим набором прав, обов'язків та привілеїв, які стосуються винятково її громадян. Існує безліч підстав виникнення безгромадянства (дискримінація на етнічному, расовому чи релігійному ґрунті, небажання набуття громадянства у зв'язку із трансфертом громадянства на підставі територіальних змін, колізії та прогалини у законодавстві різних держав щодо набуття громадянства тощо).

Серед основних колізій та прогалин у законодавстві різних держав щодо набуття громадянства, які можуть спричинити безгромадянство особи, науковці виділяють такі:

- якщо дитина невідомих батьків (знайда) народилася у державі, набуття громадянства у якій можливо винятково за правом крові (*ius sanguinis*);
- якщо дитина народилася у державі проживання батьків (відмінної від держави їхнього громадянства), де набуття особою громадянства відбувається

винятково за правом крові (*ius sanguinis*), а громадянство батьків “не може бути передане” дитині, яка народилася за кордоном;

- якщо дитина народилася у батьків, які втратили громадянство однієї держави в результаті територіальних змін та не набули громадянство держави- правонаступниці;

- зміни законодавства держави громадянства, а також його втрати у випадку тривалого проживання за кордоном. Варто наголосити, що ця підстава стосується також будь-якої натуралізованої особи, яка проживає за кордоном протягом тривалого періоду часу, який може бути встановлений кожною конкретною державою на законодавчому рівні, але не менше, ніж сім послідовних років (стаття 7 п. 4 Конвенції 1961 року) [1035].

Вважається, що на кінець 2017 року у світі налічувалося 10 – 12 млн. апатридів (осіб без визначеного громадянства). Однак, ця кількість є лише приблизною, оскільки доступ до вичерпної та детальної інформації про кількість апатридів (осіб без визначеного громадянства) в конкретній державі у значній мірі обмежено, а офіційних даних щодо реальної їх кількості часто не існує[1036]. На підставі офіційної статистичної інформації за 2016 рік, наданої Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, можна стверджувати винятково про задокументованих належним чином 3.2 млн. осіб без визначеного громадянства у 75 державах світу, з яких понад 1.3 млн. осіб у М'янмі, понад 700 тисяч осіб у Кот д'Івуарі, 600 тисяч у Тайланді, а також сотні тисяч осіб у Сирії, в Іраку та Ірані, у Росії, в Узбекистані тощо 81. Протягом останніх двадцяти років відбувалися значні коливання щодо кількості осіб без визначеного громадянства, найбільше понад 6 млн. осіб було зафіксовано у 2008 – 2009 роках.

Якщо ж взяти до уваги статистичні дані, запропоновані Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, протягом 2012 – 2017 років, то кількість задокументованих належним чином осіб без визначеного громадянства суттєво зменшилася (2012 р. – понад 3 млн. 335 тисяч осіб, 2013 р. – 3 млн. 470 тисяч осіб, 2014 р. – майже 3 млн. 493 тисячі осіб, 2015 р. – 3 млн. 688 тисяч осіб, 2016 р. – 3

⁸¹ Детальніше дивитися тут: <http://popstats.unhcr.org/en/overview>

млн. 242 тисячі осіб, 2017 р. – 2 млн. 797 тисяч осіб)⁸². Якщо детальніше (додаток I), то в Африці налічувалося понад 700 тисяч осіб без визначеного громадянства, в обох Америках – 6.5 тисяч осіб, в Азії та Океанії – понад 1 млн. 150 тисяч осіб, у Європі – 550 тисяч осіб та на Середньому Сході – 370 тисяч осіб. Очевидно, що тенденція до зменшення кількості задокументованих належним чином осіб без визначеного громадянства пов'язана із змінами у законодавстві держав проживання таких осіб або їхня міграція до держав із ліберальнішим законодавством у контексті набуття апатридами громадянства цих держав.

Підкреслюю, що безгромадянство не є політико-правовим «витвором» ХХІ століття, радше це реальний результат Першої та Другої світових воєн, періодичного спорадичного перекроювання територій та встановлення нових кордонів держав, запровадження політичних ідеологій, внаслідок яких тисячі людей дотепер вважаються апатридами. Правдоподібно, що особлива увага у цих ситуаціях приділялася політиці конкретної держави у сфері громадянства, зважаючи на пріоритет принципу набуття громадянства: право крові чи право ґрунту. Так колективно цілі групи людей ставали апатридами.

У часи існування Ліги Націй у Гаазі 12 квітня 1930 року були прийняті декілька документів у сфері громадянства, які відігравали важливу роль: Конвенція щодо окремих питань, пов'язаних колізією законів про громадянство (*Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Laws*) [1037, с. 89], Протокол, який стосувався конкретних справ щодо безгромадянства (*Protocol Relating to a Certain Case of Statelessness*) [1038, с. 115], Спеціальний протокол, який стосувався безгромадянства (*Special Protocol Concerning Statelessness*) [1039, с. 435].

Констатуємо, після Другої світової війни була прийнята Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 року, яка започаткувала «нову еру в історії людства» [1040, с. 109–110]. У статті 15 загальної декларації було чітко записано, що «кожна людина має право на громадянство» [1041]. Науковці наголошують на очевидній «слабкості» цього декларативного положення, бо зі статті Декларації не

⁸² Детальніше дивитися тут: <http://reporting.unhcr.org/population>

є зрозумілим, на яке саме громадянство (набутим яким саме способом) має право кожна особа [1042, с. 4].

Прийняття ООН Конвенції про статус апатридів у 1954 році було здебільшого пов'язане із наслідками Другої світової війни, а саме із зміною політичної карти Європи та кордонів держав, а також із вимушеним переселенням великої кількості осіб, багато з яких залишилися без офіційних документів, що посвідчують особу [1043]. Під час цього переселення багато людей залишилися без держави, без місця постійного проживання і найосновніше без офіційного документа, який би посвідчував їх особу. А тому основною мета цієї Конвенції полягала у гарантуванні мінімуму прав особам без визначеного громадянства [1044, с. 4].

Конвенція була прийнята 28 вересня 1954 року у Нью-Йорку з урахуванням тяжкого становища таких людей і набула чинності 6 червня 1960 року (на підставі статті 39), однак, не у всіх державах, які її підписали [1045, с. 4]. У день прийняття її підписали 16 держав світу (серед них Бельгія, Бразилія, Ватикан, Гондурас, Гватемала, Данія, Еквадор, Коста Ріка, Ліхтенштайн, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Об'єднане Королівство, Сальвадор, Швейцарія та Швеція). Згодом до них приєдналися ще 7 держав (до набуття чинності цю Конвенцію 1954 року підписали лише 23 держави, учасниці ООН) [1046, с. 117]. На початок 2018 року сторонами цієї Конвенції 1954 року є 89 держав (додаток К), учасниць ООН, у т.ч. Україна з 25 березня 2013 року (без зауважень чи застережень) [1047].

Так, стаття 1 п. 2 цієї Конвенції 1954 року чітко вказує, на кого не поширюється її дія:

«(i) На осіб, які на цей час отримують захист або допомогу інших органів або установ Організації Об'єднаних Націй, окрім Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, доки вони отримують такий захист або допомогу;

(ii) На осіб, які визнані компетентними органами влади країни, в якій вони проживають, як такі, що мають права і зобов'язання, пов'язані з громадянством цієї країни;

(iii) На осіб, стосовно яких існують серйозні підстави припускати, що вони:

(a) Скоїли злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства, як визначено в міжнародних актах, розроблених з метою вжиття заходів стосовно таких злочинів;

(b) Скоїли тяжкий злочин неполітичного характеру поза межами країни їхнього проживання до того, як вони були допущені в цю країну;

(c) Винні у вчиненні діянь, що суперечать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.» [1048].

Для ефективного вирішення наявних питань, регламентування та регулювання яких переважно відбувалося у сфері громадянства, була прийнята у 1961 році на рівні ООН Конвенція про скорочення безгромадянства [1049]. Дослідники визнають, що реальне завдання цієї Конвенції було не викоринити інститут безгромадянства в цілому, а принаймні зменшити випадки безгромадянства дітей від народження чи у результаті подальшого позбавлення (чи втрати) громадянства [1050, с. 6]. 30 серпня 1961 року (додаток Л) лише три держави, учасниці ООН, підписали цю Конвенцію 1961 року (Ізраїль, Нідерланди та Об'єднане Королівство), згодом до них приєдналися Домініканська Республіка та Франція. Загалом станом на початок 2018 року сторонами цієї Конвенції 1961 року є 70 держав, учасниць ООН, у т.ч. Україна з 25 березня 2013 року (без зауважень чи застережень) [1051, с. 175].

Основною метою Конвенції 1961 року стало скорочення випадків безгромадянства, а тому у статті 1 було визначено, що: кожна держава, сторона Конвенції, надає своє громадянство за народженням (*ius soli*) або після народження особи, на підставі виконання всіх необхідних умов, передбачених для цього національним законодавством (віковий ценз, ценз осідлості, відсутність кримінальних записів та громадянства іншої держави). Підписавши та ратифікувавши ці обидві конвенції, держави, учасниці ООН, взяли на себе зобов'язання попереджувати безгромадянство та запобігати його виникненню, пом'якшувати його наслідки, гарантуючи апатридам (особам без визначеного громадянства) можливість користуватися основними правами людини.

Важливо наголосити, що серед міжнародно-правового інструментарію РЄ у сфері врегулювання питань щодо безгромадянства 19 травня 2006 року у Страсбурзі була прийнята Конвенція про недопущення безгромадянства у зв'язку із правонаступництвом держав (на підставі ЄКГ) [1052, с. 15].

Основні положення Конвенції стосуються набуття громадянства (ст. 2), попередження безгромадянства (ст. 3), заборони дискримінації (ст. 4), спрощення процедури набуття громадянства (ст. 9), недопущення безгромадянства при народженні (ст. 10) тощо [1053]. Загалом ця Конвенція РЄ набула чинності 1 травня 2009 року, але в той час лише у трьох державах Європи (Молдові, Норвегії та Угорщині).

Як бачимо (додаток М) Україна підписала цю Конвенцію, однак, вважаємо роботу щодо недопущення безгромадянства у зв'язку із правонаступництвом держав незавершеною, оскільки Україна не ратифікувала її і відповідно в Україні вона не набула чинності.

Наголошу, що за офіційною інформацією Управління Верховного комісара ООН у справах біженців ООН 2014 року, після більше ніж двох десятиліть з часу розпаду СРСР, понад 600 тисяч осіб надалі залишаються апатридами (особами без визначеного громадянства). Однак, конкретна інформація щодо кількісних показників безгромадянства в Україні наразі нам невідома. Якщо згідно з даними перепису населення 2001 року 82 тисяч 550 осіб, які проживали в той час в Україні, вважали себе особами без громадянства, то за інформацією УВКБ ООН, станом на середину 2014 року в Україні налічувалось понад 35 тис. осіб без визначеного громадянства [1054, с. 8–9]. В основному це власники недійсних радянських паспортів; ті, хто прибув в Україну після розпаду СРСР з території колишніх радянських республік, і не має громадянства через суперечливі закони про громадянство або прогалини у законодавстві щодо громадянства (Азербайджан, Вірменія, Узбекистан), а також ті, хто іммігрував до України з самопроголошених невизнаних республік з «камуфляжними» паспортами (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я).

Викладені у цьому розділі міркування показують траєкторію міжнародно-правового регулювання цього явища, відображають лише деякі аспекти виникнення безгромадянства і особливості трактування цього явища, демонструють потенційні проблеми її правового регламентування та практичного застосування у контексті цивілізаційних викликів і міграційних рухів [1055]. На нашу думку, перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані із удосконаленням правового регулювання безгромадянства (зменшення підстав виникнення) на міжнародному рівні, гарантування прав людини кожному.

Висновки до п'ятого розділу

Рефлексії довкола правового регламентування громадянства в Україні, запропоновані в цьому розділі дисертаційного дослідження, передбачають такі висновки:

1. Основні аксіосегменти громадянства у міжнародно-правовому контексті висвітлені у рішеннях Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року) та міжнародних арбітражів (у справах *Canevaro (Italy v. Peru)* 1912 року, *Mergé (United States of America v. Italy)* 1955 року та *Flegenheimer (USA v. Italy)* 1958 року), які стосуються біпатризму. Констатовано, що множинне громадянство і відчуття множинної вірності породжує плутанину між правами особи та її ідентичністю, культурою і політикою, державою та нацією, тобто тими засадничими елементами сутності концепції громадянства.

Актуалізовано, що громадянство належить до ціннісних параметрів правової ідентичності особи, а тому кожна держава має можливість визначити чи допускає вона наявність подвійного (множинного) громадянства у своїх громадян та у якому випадку: від народження чи у зв'язку із натуралізацією в іншій державі (постійного проживання) після народження.

2. Висвітлено окремі теоретичні та філософсько-практичні проблеми, пов'язані із громадянством України, як конституційно-правовим інститутом, та

окреслено траєкторію еволюції українського законодавства про громадянство протягом останніх 100 років державотворення (1918 – 2018 р.р.), яка була і є спрямована на законодавче гарантування антропологічних і аксіологічних констант у полі людиноцентризму, ефективного поєднання захисту прав людини та забезпечення національної безпеки задля реалізації правовладдя.

3. Аргументовано проаналізовано українське законодавство про громадянство 1918, 1991 та 2001 років у світлі реалізації принципу вірності державі громадянства з огляду цінності дарованого (октройованого) громадянства, громадянства у зв'язку з інвестицією, подвійного (множинного) громадянства (можливості таких громадян (біпатридів) бути обраними (призначеними) до органів публічної влади), підстав денатуралізації та ренатуралізації тощо.

4. З'ясовано актуальний стан імплементації у чинне законодавство України міжнародних стандартів у сфері громадянства, апробованих в Європі та у світі, а також запропоновано науково обґрунтовані рекомендації з метою подальшого вдосконалення чинного законодавства України про громадянство у зв'язку із активізацією міграційних процесів в умовах глобалізації та інтеграції України в європейське співтовариство.

5. Запропоновано розширити статтю 17 вищезгаданого закону, додати до основних підстав припинення громадянства: *денатуралізацію* (примусове припинення громадянства конкретної держави, набутого особою у зв'язку із натуралізацією, внаслідок вчинення нею дій, скоєних всупереч інтересам держави набутого громадянства). Необхідно визначити та регламентувати чіткі критерії відмінності між *денатуралізацією* та *скасуванням набуття громадянства*, зважаючи на стереотипну оцінку припинення громадянства.

«Скасування набуття громадянства» стосується подачі неправдивих документів чи інформації під час набуття громадянства (зазвичай, у світовій практиці йдеться про будь-який спосіб набуття особою громадянства після народження). Варто зауважити, що найчастіше така підстава припинення громадянства особи застосовується у випадку будь-якої натуралізації, а тому може бути різновидом *денатуралізації*.

6. Пропонуємо законодавчо встановити ще один правовий інструмент підтвердження вірності (лояльності) особи державі свого громадянства у випадку народження екстратериторіально та постійного проживання за кордоном (аллохтон) – складання обов'язкового іспиту з державної (української) мови після досягнення нею повноліття (додаток Н).

7. Також вважаємо доцільним доповнити чинний закон про громадянство 2001 р. відповідною нормою, зважаючи на те, що одним із принципів громадянства України є «визнання права громадянина України на зміну громадянства», або встановити заборону на *ренатуралізацію*, беручи до уваги об'єктивні обставини зміни правової ідентичності особи.

8. Детально проаналізувавши підстави застосування трансферту громадянства у зв'язку із територіальними змінами протягом останніх ста років, можна з впевненістю наголосити, що саме він є одним із первинних механізмів виникнення національних меншин в Україні. Також, трансферт громадянства у зв'язку із територіальними змінами є, на нашу думку, тим негативним подітико-правовим явищем, яке породжує безгромадянство і безгромадянство тих осіб, які не погоджуються на автоматичну зміну громадянства.

9. Станом на кінець 2017 року у світі налічувалося за офіційними даними понад 71 млн. 400 тисяч осіб, які потребують додаткового захисту (біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб, осіб без визначеного громадянства та інших). У цьому розділі дисертації проаналізовано виникнення категорії апатридів (осіб без визначеного громадянства), яке принагідно вчені пов'язують із наслідками добровільного припинення особою громадянства чи діями органів держави, спрямованими на скасування набуття особою громадянства (денатуралізацією), а також свавільним нав'язуванням громадянства іншої держави в результаті територіальних змін (йдеться про відмову від трансферту громадянства).

Результати дослідження, отримані в цьому розділі про аксіологічні денотати правового регулювання громадянства в Україні, висвітлено в публікаціях автора (додаток А).

ВИСНОВКИ

Підсумком аналізу заявленої в темі проблематики є теоретичні положення, які окреслюють актуальність появи доктрини громадянства у філософсько-правовій науці, завдання, встановлену новизну дослідження та ряд усталених структурних положень, що аргументують і розвивають авторську концепцію та підтверджують правильність й об'єктивність одержаних результатів дисертаційної роботи.

1. Питання громадянства у філософсько-правовому осмисленні виявляють свою актуальність у зв'язку з науковою прогалиною у цій засадничій міждисциплінарній сфері та посталими праксеологічними запитами сучасної юридичної практики на підставі реальної потреби реформування.

Сутність правової доктрини громадянства у сучасній вітчизняній юридичній літературі є маловивченою і фрагментарно дослідженою, існує плюралізм думок та поглядів щодо її ролі, правової природи та змістових ознак. Пізнавальна сфера дослідження сягає кількох важливих наукових галузей – від теорії та філософії права до політико-правових та інших світоглядних учень, конституційного права до порівняльного правознавства, адміністративного, інформаційного, цивільного, сімейного, міжнародного права, а також соціології та лінгвоюриспруденції.

Зауважено, що, окрім теоретичних актуалізацій у вітчизняній науці вже відомих напрацювань провідних теоретиків права та філософії, визрівають зміни, які артикулюватимуть необхідність законодавчих уточнень і доповнень, що універсалізують всі сучасні досягнення гуманітаристики щодо громадянства як фундаментального інституту аксіосфери держави.

У світовій науці виявлено, що переважає дослідницька праця видатних зарубіжних науковців ХХ-ХХІ століття (Р. Баубюк, Р. Белламі, Дж. Г. Г. Вейлер, Ю. Габермас, Д. Гітер, Р.-Ж. де Гроот, Д. Ебрехем, С. Засен, К. Йопке, С. Каррера, Дж. Г. Керенс, В. Кимліка, Т. Г. Маршалл, Л. Оргад, Л. Пілгрем, Дж. Г. А. Покок, П. Спіро, Дж. Туллі, Дж. Шоу, П. Шук та інші).

2. Констатовано, що в обсязі динамічного праворозуміння до основних філософсько-світоглядних підходів, які у загальнотеоретичному дослідженні є системою принципів пізнання, забезпечують належний рівень та об'єктивність отриманих результатів і супроводжують весь процес дослідження правової доктрини громадянства, належать домінантні для нас методи як: діалектичний, історико-правовий, аналіз та синтез, прогнозування, класифікації та групування, концептуальний, семіотичний, синергетичний, системно-комплексний, статистичний, структурно-функціональний, герменевтичний методи тощо.

З метою ширшого розкриття сучасної антропосфери громадянства у дослідженні були застосовані принципи класифікації та групування, які, на наш погляд, є життєво необхідними для систематизації численних наукових поглядів українських та, насамперед, європейських учених щодо визначення поняття і сутності громадянства, основних принципів його набуття особою від народження та після народження, підстав його набуття та припинення, виникнення подвійного (множинного) громадянства, безгромадянства.

Осмислення та дослідження філософсько-правової доктрини громадянства характеризуються використанням не лише системно-комплексного, а й статистичного і структурно-функціонального методів. Системно-комплексний метод референціював громадянство не лише як правовий статус особи, а як постійні у часопросторі взаємовідносини між особою та державою, незалежно від етнічного походження особи, які проявляються у правах, обов'язках та привілеях.

Цілком очевидно, що такі два методи (статистичний, на підставі якого оцінено рівень імплементації міжнародно-правових норм у сфері громадянства у національне законодавство держав, і структурно-функціональний – для виявлення характерних ознак, структурних елементів та підстав набуття/припинення громадянства) уважливліють роль у дослідженні теоретико-правових основ філософсько-правової доктрини громадянства, становлення й еволюції способів її опредметнення. Відчутний ефект консюмеризму (у вигляді активізації громадянства у зв'язку із інвестицією) та інші сучасні меритократичні підходи до розуміння громадянства, а також очевидні кризові явища в дії міжнародно-

правових норм, породжують вимушене переселення людей, деформацію правового світопорядку.

3. Аналіз філософсько-правових уявлень про громадянство у його темпорально-семантичній детермінації вибудовано на основі диференціації різних типів часу. Модель історичного часу артикульована на підставі досліджень у сфері громадянства та правової ідентичності із деяким авторським уточненням. Підґрунтям такого підходу є, по-перше, те, що філософія громадянства – це полідисциплінарна сфера, яка об'єднує не лише політологічні конструкти, але (і насамперед) – правові. По-друге, темпоральність у структурно-семантичному інтерпретуванні сягає таких чотирьох діапазонів: політико-правової хроніки витоків уявлень про громадянство; політико-правової хронографії розвитку уявлень про громадянство; історико-правової тривалості еволюції цього інституту у філософсько-правовому дискурсі та діапазоні «вічного часу».

Зауважено відносність диференціювання засад філософсько-правової акумуляції темпорального виміру громадянства і вказано основні етапи його еволюціонування: античний (Стародавній Греція, Рим); класичний, який умовно можна поділити на ранній (від XII століття до Середньовіччя) та пізній (від XIX століття до закінчення Другої світової війни); сучасний (закінчення Другої світової війни до тепер), в якому виділено модель громадянства Європейського Союзу, транснаціональну модель громадянства третього тисячоліття, а також неокантіанські теорії космополітичного громадянства.

4. Історико-правові засади зародження і становлення теорії громадянства репрезентовані на основі аналізу темпорального зрізу: констатовано, що в античні часи громадянство трактувалося як структура взаємовідносини між особою та містом-державою (полісом) чи громадою, у Середньовіччі – між особою та монархом (з яким уособлювалася держава), а починаючи з кінця XVIII століття – між особою та державою.

З'ясовано, що республіканська модель громадянства була започаткована в античній Греції, а ліберальна – у Римі. Концепція громадянства поступово змінювалася і модифікувалася під впливом філософсько-правових та політико-

правових думок мислителів епох відродження, бароко, просвітництва, неокласицизму та постмодернізму, відбулося певне переосмислення її основних ознак та цінності. Трактатування громадянства винятково як постійного зв'язку між особою та державою, суть якого полягає у вірності особи державі свого громадянства, є достатньо дискусійним серед наукової спільноти та зберігається у законодавстві частини держав світу (зокрема, Об'єднаного Королівства і США).

5. Пошук детермінантів витоків концептуальних уявлень про громадянство сформований на основі трактату британського філософа Томаса Гоббса «Про громадянина (*De Cive*)» 1641 р., в якому громадянство потрактоване як політико-правові відносини між особою та державою.

Громадянство, первинно семантично пов'язане із «громадою», «містом-державою», поступово втрачає свою, насамперед, територіальну «прив'язаність», а також реальний та ефективний політико-правовий зв'язок. Цей зв'язок між особою та державою існує як на підставі інтересів та почуттів особи до держави свого громадянства, так і взаємних прав, обов'язків та привілеїв, які виникають в особи від народження (рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року).

Концептуалізовано, що громадянство – це постійний у часопросторі правовий та ефективний зв'язок між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв.

6. Правова доктрина громадянства – це аналітичний спосіб осмислення невід'ємності та невідчужуваності права кожної людини на громадянство і належність до певної держави, сформованості взаємних прав і обов'язків громадянина та держави як всередині держави, так і за її межами, побудованих на особливих онтологічних та епістемологічних, антропологічних і аксіологічних основах.

Обґрунтовано, що доктринальне поле феномена громадянства має сформовані онтологічні, епістемологічні та аксіологічні основи, які творять неперервну цивілізаційну сутність у часі і просторі. Процес формування

української правової доктрини громадянства є тривалим, оскільки її історична тяглість сягає століття – від прийняття 2 березня 1918 року Центральною Радою закону «Про громадянство Української Народної Республіки».

7. Виявлено, що серед провідних моделей усвідомлення громадянства у сучасному світопорядку крізь призму правової ідентичності особи найважливішими, концептуально цілісними, політично виправданими та людиноцентристськими є націоналістична модель, постнаціональна модель, яка спрямована на гарантування прав людини, та «Маршалліанська» модель, розвинута британським соціологом Т.Г. Маршаллом.

Основні передумови формування правової ідентичності особи як громадянина були осмислені ще в античності. З'ясовано, що правова ідентичність особи як громадянина проявляється в його когнітивній, аксіологічній, соціально-інтегративній ролі, адаптивній і герменевтичній сутності.

Когнітивна сфера асоціюється із властивим для кожного громадянина правосвідомісним самоідентифікуванням. Аксіологічна ідентифікованість – це процес, пов'язаний із її усвідомленою самоповагою. Герменевтична складова полягає у здатності громадянина до інтерпретування правових норм та їх неухильного виконання. Адаптивна функція виявляється у призвичаюванні до правового буття у державі і сповідуванні правослухняності. Соціально-інтегративна сутність доводить здатність чи нездатність особи до самоінтеграції у державі свого громадянства.

Правова ідентичність кожної особи, яка традиційно проявляється в її імені та громадянстві, є наслідком її ціннісного світогляду, враховуючи гарантування прав людини і забезпечення національної безпеки у просторі перманентної глобалізації та міграції. До основних категорій осіб у залежності від правової ідентичності належать такі, як: громадяни, негромадяни, особи без визначеного громадянства (апатриди), автохтони, аллохтони, біпатриди (особи з подвійним/множинним громадянством), мігранти, біженці, шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи, представники діаспори і національних меншин та інші.

8. Оскільки громадянство належить до маркерів ціннісних, а відтак чуттєвих і крихких, то не можна не помітити його часткову деформацію під впливом глобалізації та глокалізації: втрачається територіальна «прив'язаність» для народжених поза кордонами держави на підставі застосування права крові *ius sanguinis*, диверсифікується ціннісна сутність громадянства у випадку набуття громадянства у зв'язку з інвестицією, зменшується концептуальність громадянства як реального та ефективного зв'язку між особою та державою у контексті біпатризму чи безгромадянства *de facto*.

Сучасна правова, економічна, політична, соціальна реальність породжує появу новітніх варіантів набуття особою громадянства на підставі натуралізації, які характеризуються активізацією споживацького (меркантильного) підходу та знеціненням укорінення (з'являються особи, які не володіють повним «набором» громадянських прав, а тому не відчують жодного обов'язку вболівати за державу свого громадянства). Як наслідок, відбувається поступова трансформація сутності громадянства винятково правничого феномена у політико-сформоване явище глобального світу.

9. Концепцію вибудовано на розумінні онтології права людини на громадянство, яке є фундаментальним, невід'ємним та невідчужуваним. Реалізація права кожної людини на громадянство (ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 р.) може викликати порушення інших прав людини, дискримінацію у діях органів публічної влади або їхнє втручання у приватне чи сімейне життя.

Громадянство та основні способи його набуття чи припинення не є предметом регламентації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, для цього можна покликатися на окремий документ, прийнятий на рівні Ради Європи, – Європейську конвенцію про громадянство 1997 року. Однак, це не є перепорою для розгляду ЄСПЛ справ, пов'язаних із набуттям чи припиненням громадянства.

Свідченням цього є основні рішення ЄСПЛ у сфері реалізації права людини на громадянство у контексті застосування статті 3 Протоколу № 4 до ЄКЗПЛ (йдеться про депортацію), а також комбінація статті 8 ЄКЗПЛ (право на повагу до

приватного і сімейного життя) зі статтею 14 ЄКЗПЛ (заборона дискримінації за будь-якою ознакою). На нашу думку, до найконструктивніших справ у контексті задекларованої нами проблематики належать *Genovese v. Malta* (2012), *Menneson v. France* і *Labassee v. France* (2014), *Biao v. Denmark* (2016), *Ramadan v. Malta* (2016), *Paradiso and Campanelli v. Italy* (2017). Рішення у цих справах кваліфікуємо як законні підстави для вдосконалення законодавчого інструментарію з метою посилення людиноцентризму у громадянстві.

10. У проблематиці правової ідентифікації особи актуалізується зрідка обговорювана у філософії права трансформація світоглядних уявлень про правову природу антропомастики й апелятивації, що безперечно пов'язана із доктриною громадянства. На законодавчому рівні в Україні необхідно визначити особливості реалізації права людини на ім'я, враховуючи не лише засадничий європейський стандарт «інтерес дитини», а й фундаментальний – національну безпеку держави. Правові підстави для констатування важливості осмислення апелятивації віднайдені у рішеннях ЄСПЛ у справах *Guillot v. France* (1996), *Cusan and Fazzo v. Italy* (2014), *Henry Kismoun v. France* (2014).

Для цього, по-перше, необхідно внести зміни та доповнення до Сімейного кодексу України (щодо визначення імені дитини); по-друге, розробити «каталог імен» громадян України, закріпити його на законодавчому рівні у формі додатку до закону та рекомендувати до використання під час державної реєстрації народження особи компетентними органами держави; по-третє, врегулювати (визначити на державному рівні) використання подвійних імен; по-четверте, зобов'язати компетентні органи держави реєструвати повне ім'я новонароджених громадян України, а не скорочений його варіант; по-п'яте, заборонити компетентним органам держави реєструвати іншомовні імена новонароджених громадян України, якщо існують українські відповідники цього ж імені (єдиним винятком з цього правила може бути випадок, коли таким іменем дитину нарекають відповідно до традицій тієї національної меншини, до якої належать її батьки).

11. Констатовано, що найвагомніше унаочнення моделі громадянства ЄС відбулося у вигляді реалізації на практиці концепції «вільного руху (пересування) осіб», передбаченого статтею 20 (1) Угоди про функціонування Європейського Союзу. Про це свідчить вироблена Судом справедливості ЄС тривала практика, який у своїх рішеннях (зокрема, у справах *Micheletti* (1992) – подвійне громадянство, *Garcia Avello* (2003) і *Grunkin and Paul* (2006) – особливості апелятивації, *Zhu and Chen* (2004) – набуття громадянства на підставі права ґрунту *ius soli*, *Rottmann* (2010) – денатуралізація, *Iida* (2012) – множинне громадянство, *Banger* (2018) – свобода руху (пересування) осіб) обґрунтував, що «громадянство Європейського Союзу є основним статусом громадян держав-учасниць Європейського Союзу, даючи можливість тим, хто опинився у схожій ситуації, отримати однакове ставлення до них, передбачене на законодавчому рівні, незалежно від їхньої національності».

Однак, дається взнаки соціально-економічна вигода на підставі впливу консюмеризму на розвиток доктрини громадянства.

12. Становлення сучасної антропосфери громадянства на підставі європейського та світового досвіду відбувається завдяки еволюціонуванню первинних (філіація) та вторинних способів (натуралізація, оптація, трансферт) набуття особою громадянства. Первинному способу набуття особою громадянства властива часова ознака – факт народження особи, а тому діє від її народження та не залежить від її волі. Усі вторинні способи набуття особою громадянства застосовуються після її народження та залежать від її волевиявлення (за винятком трансферту громадянства).

Актуалізовані основні види натуралізації (як укорінення): звичайна (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, яке ґрунтується не на суб'єктивному праві конкретної особи, а на виконанні умов, передбачених законодавством), *виняткова* (набуття особою громадянства відбувається на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, підґрунтя якого є виконання умов, не лише передбачених законодавством, а й додатково встановлених цими органами),

привілейована (набуття громадянства окремими категоріями осіб на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади).

Класифіковані основні підстави привілейованої натуралізації як способу вторинного набуття громадянства: реєстрація шлюбу; дароване (октройоване) громадянство особам, які мають визначні заслуги, чи особами, прийняття яких до громадянства становить державний інтерес; усиновлення; встановлення над особою опіки чи піклування; у зв'язку з інвестицією (як новітнього варіанту «безпроблемного» набуття особою громадянства у результаті інвестування капіталу в економіку іншої держави).

13. На основі виокремлення правових засад реалізації партисипативної демократії проаналізовано концептуальні принципи залучення громадян до державотворчого та політико-управлінського процесу. Встановлено, що громадянство є тією кваліфікуючою ознакою, яка допускає особу до участі у публічній владі (зокрема, у зв'язку із реалізацією активного та пасивного виборчого права). Резервуючи для власних громадян посади в органах публічної влади із числа «секретноносіїв» (глава держави, член парламенту, член уряду), у судових, правоохоронних органах та пенітенціарній службі, у поліції, прикордонній, митній, податковій, пожежній та охоронній службах, у Збройних Силах, у службі безпеки та дипломатичній службі, в органах місцевого самоврядування, кожна держава гарантує суверенітет, правовладдя та національну безпеку.

Констатовано, що питання вірності (лояльності) осіб з подвійним (множинним) громадянством, які є публічними особами та працюють в уряді чи парламенті держави одного із своїх громадянств, створює нові сучасні виклики щодо цінностей, патріотизму та національної безпеки в Європі (Франції, Чехії чи Швейцарії) та у світі (зокрема, в Австралії).

14. Диференціація осіб, які в час повсюдної глобалізації та міграції потребують додаткового захисту (біженців і шукачів притулку), побудована на аналізі міжнародно-правового контенту у сфері правової ідентичності особи.

Конвенція ООН про статус біженців 1951 р. потребує сучасного переосмислення, оскільки деякі положення не відповідають викликам часу.

Насамперед йдеться про визначення категорії «екологічного біженця» та перегляд основних кумулятивних підстав для визнання будь-якої особи біженцем: по-перше, бути за межами країни своєї національної належності; по-друге, мати побоювання стати жертвою переслідування; по-третє, переслідування за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів і, нарешті, ці побоювання повинні бути обґрунтовані.

15. Аксіосегменти громадянства позиціоновані як ціннісні матриці, культивовані різними державами світу як найвартісніші для утвердження принципів правовладдя, патріотизму і вірності. З'ясовано, що у 1960-х роках більшість держав світу передбачала на законодавчому рівні, що набуття громадянином однієї держави за власним бажанням альтернативного громадянства іншої держави має наслідком автоматичну втрату ним громадянства першої держави. Такий підхід серед науковців часто називається негативним з огляду на реалізацією кожною людиною свого права на громадянство. На даний час понад 70% держав світу законодавчо затвердили значно толерантніший підхід, який дозволяє громадянам першої держави за власним бажанням набувати громадянство другої держави без автоматичної втрати ними громадянства першої держави.

Наявність в особи подвійного (множинного) громадянства не створює проблем. Розмірковуючи про подвійне (множинне) громадянство, варто пам'ятати, що йдеться не стільки про саме явище, як про способи його набуття: від народження на підставі філіації чи після народження у зв'язку із натуралізацією особи (альтернативне). Існує чимало варіантів, коли особа від народження може набути декілька громадянств: найчастіше – в результаті кумулятивного застосування права крові *ius sanguinis* та абсолютного права ґрунту *ius soli* у випадку народження екстратериторіально. Усі громадянства, набуті особою одночасно, однак, мають різну «вагу» та «силу».

Проблема виникає, коли біпатриди (особи з подвійним/множинним громадянством) виявлять бажання реалізувати пасивне право голосу чи бути призначеними в органи публічної влади і мати доступ до державної скарбниці або таємниці, здійснювати державно-владні повноваження.

16. Актуалізовано окремі теоретичні та філософсько-практичні проблеми, пов'язані із громадянством України, як конституційно-правовим інститутом, схематично окреслено модель еволюціонування українського законодавства про громадянство протягом останніх 100 років державотворення (1918 – 2018 р.р.). Еволюція законодавства спрямована на законодавче гарантування антропологічних і аксіологічних констант у полі людиноцентризму, ефективного поєднання гарантування прав людини та забезпечення національної безпеки.

Аналіз українського законодавства про громадянство 1918, 1991 та 2001 років дав підстави стверджувати, що необхідно переосмислити у правовому полі та доповнити базове національне законодавство у контексті закріплення принципу вірності особи державі свого громадянства, наслідків дарованого (октройованого) громадянства, можливості набуття громадянства у зв'язку з інвестицією, сприйняття подвійного (множинного) громадянства, а саме можливості таких громадян (біпатридів) бути обраними (призначеними) до органів публічної влади, підстав денатуралізації та ренатуралізації тощо. Зауважено поступальність розвитку доктрини громадянства, періодизація якого охоплює останні сто років (державницький; міжвоєнний; радянський; сучасний).

На підставі міжнародних стандартів у сфері громадянства, апробованих в Європі та у світі, а також у зв'язку із активізацією міграційних процесів в умовах глобалізації та інтеграції України в європейське співтовариство *запропоновано* змінити та доповнити законодавство у сфері громадянства та правової ідентичності: додати до основних підстав припинення громадянства денатуралізацію; законодавчо визначити та регламентувати чіткі критерії відмінності між денатуралізацією та скасуванням набуття громадянства; встановити присягу вірності (лояльності) Україні у випадку набуття особою громадянства на підставі натуралізації; додати вимогу щодо складання

обов'язкового іспиту з державної (української) мови особою у випадку її народження та постійного проживання за кордоном (аллохтон) після досягнення нею повноліття; встановити заборону на ренатуралізацію особи, яка була позбавлена українського громадянства, набутого на підставі натуралізації, беручи до уваги об'єктивні обставини зміни правової ідентичності особи; обмежити трьома кількістю поколінь громадян України, народжених за кордоном (екстратериторіально), які можуть «передати» українське громадянство на підставі права крові *ius sanguinis* своїм дітям; гарантувати набуття українського громадянства за походженням на підставі права крові *ius sanguinis* дитині, народженої після смерті одного із батьків, який був громадянином України.

17. В українському законодавстві відсутні норми дискримінаційного характеру за етнічною ознакою чи на підставі належності до будь-якої наявної в Україні національної меншини. В Україні представники національних меншин, будучи громадянами України, володіють усім спектром громадянських прав людини.

Розвиток державної етнонаціональної політики в Україні повинен відбуватися одночасно по осі громадянства та міграції людей, участь яких у розбудові демократичної і правової держави та ефективного реформування місцевого самоврядування має стати цінним надбанням і бажаною інвестицією. Фундаментальним визначенням «національної меншини» у процесі розроблення етнонаціональної політики є таке: це група, яка кількісно поступається решті населення держави й не посідає панівного становища, члени якої є громадянами цієї держави, але володіють етнічними, релігійними чи мовними рисами, відмінними від рис решти населення, та які беззастережно виявляють солідарність, спрямовану на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови, не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (т.зв. «часову квоту» у сто років).

18. З'ясовано, що у світі існує декілька груп підстав припинення громадянства, які залежать/не залежать від волевиявлення особи: автоматичне припинення громадянства; втрата громадянства; позбавлення громадянства (у т.ч.

денатуралізація); скасування набуття громадянства. Використання будь-якого з них може спричинити як наслідок безгромадянство особи. Як правило, це заборонено Європейською конвенцією про громадянство 1997 р., але законодавство деяких держав-учасниць Ради Європи допускає виникнення такого негативного результату: держави можуть зарезервувати за собою право позбавити особу громадянства за дії, вчинені всупереч інтересам держави, навіть якщо така особа стане апатридом (особою без визначеного громадянства).

Традиційно особи без визначеного громадянства (апатриди), проживаючи постійно в конкретній державі, не вважаються її громадянами, а тому не володіють тим набором прав, обов'язків та привілеїв, який належить винятково громадянам. Існує безліч підстав виникнення безгромадянства (дискримінація на етнічному, расовому чи релігійному ґрунті, небажання набуття громадянства у зв'язку із трансфертом громадянства на підставі територіальних змін, колізії та прогалини у законодавстві різних держав щодо набуття громадянства тощо). Безгромадянство є проблемою світового масштабу, яка у зв'язку з воєнними конфліктами, міграцією та колізією законодавства породжує нові глобалізаційні та цивілізаційні виклики.

Дескрипція міжнародно-правового регулювання громадянства та правової ідентичності особи відображає лише деякі аспекти виникнення безгромадянства і особливості трактування цього явища, демонструє потенційні проблеми її правового регламентування та практичного застосування у контексті цивілізаційних викликів і міграційних рухів. На нашу думку, перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані із удосконаленням правового регулювання громадянства та правової ідентичності особи, подвійного (множинного) громадянства, безгромадянства, гарантування прав людини кожному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Основи практичної філософії*: підручник. Друге видання / Тур М.Г., Лой А.М., Лактіонова А.В., Бойченко М.І., Кебуладже В.І., Спасенко Н.М., Нечипоренко В.О., Баумейстер А.О. та Ящук М.І. Київ : Салій В.В., 2016. 400 с. (С. 207)
2. *Основи практичної філософії*: підручник. Друге видання / Тур М.Г., Лой А.М., Лактіонова А.В., Бойченко М.І., Кебуладже В.І., Спасенко Н.М., Нечипоренко В.О., Баумейстер А.О. та Ящук М.І. Київ : Салій В.В., 2016. 400 с. (С. 242)
3. *The Oxford Handbook of Citizenship*. Shachar, A. , Bauböck, R., Bloemraad, I., Vink, M. (eds.) Oxford: Oxford University Press, 2017. 880 p.
4. Содомора П. Підмет і предмет у системі термінів св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми Теології»). *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 19–26.
5. Содомора П. Підмет і предмет у системі термінів св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми Теології»). *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 19–26.
6. Альбертіні Л. М. *Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз)*: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київський університет імені Тараса Шевченка, Київ, 1999.
7. Бедрій Р. Б. *Громадянство України: конституційно-правові основи*: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2005. 16 с.
8. Журавка О. В. *Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства* : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 1999. 20 с.
9. Лотюк О. С. Принципи громадянства України відповідно до Конституції України. *Юридичний журнал «Право України»*. 1998. № 7. С. 9–12.

10. Подима Я. В. *Конституційно-правові принципи громадянства України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 20 с.
11. Суржинський М. І. *Громадянство як конституційно-правовий інститут*: автореф. дис... канд. юрид. наук. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: 12.00.02, Київ, 2009. 20 с.
12. Тодика Ю. М. *Громадянство України: конституційно-правовий аспект*: навч. посіб. Харків: Факт, 2002. 254 с.
13. *Юридична енциклопедія*: в 6-ти т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 640–641.
14. Шукліна Н. Г. Українське громадянство в системі елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. Вип. 253. Правознавство. С. 34–41.
15. Сантаян К. *Проблеми двугражданства в міжнародному праві і практичні шляхи їх усунення*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 1996. 21 с.
16. Дахова І. І. Принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства в міжнародних актах і законодавстві України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 79–83.
17. Малиновська О. Безпека та небезпека подвійного громадянства. *Стратегічні пріоритети*, № 3(44), 2017. С. 29–35.
18. Мендеграл Т. *Конституційно-правовий статус осіб без громадянства в Україні*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2011. 20 с.
19. Поєдинок О. Р. Інститут громадянства в міжнародному праві: найважливіші теоретичні питання та їхні практичні наслідки. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 11. С. 169-178.
20. *Сумісність положень законодавства України з Конвенцією про скорочення безгромадянства 1961 року та Конвенцією про статус апатридів 1954 року*. Дослідження провела В. Суботенко. К., УВКБ ООН, 2005. 220 с.

21. Шандала О. *Правове регулювання громадянства в період українського державотворення 1917 – 1920 рр.*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: 2017. 20 с.
22. 1 Франко І.Я. *Причинки до української ономастики* / Науковий збірник Т-ва ім. Т. Шевченка, присв. проф. М. Грушевському. Львів, 1906. С. 185–218.
23. Балинська О., Токарська А., Яценко В. *Актуальні проблеми філософії права*: посіб. Львів: Льв.ДУВС, 2017. 612 с.
24. Балинська О., Токарська А., Яценко В. *Актуальні проблеми філософії права*: посіб. Львів: Льв.ДУВС, 2017. 612 с.
25. Грушевський М. *Початки громадянства (генетична соціологія)*. Українське соціологічне товариство, 1921. 328 с.
26. *Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, vorlegt von Theodor Kistiakowski/Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 55 s.
27. Актуальні проблеми філософії права / Ю.С. Шемшученко. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 7–9.
28. Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави*. Вид. 10 доп. Львів: «Край», 2008. 224 с.
29. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики*: монографія : у 2 кн. / за заг. Ред. Ю.С. Шемшученка; відп. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Юридична думка. 2008.
30. *Загальна теорія права: підручник* / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 166.
31. Оборотов Ю. М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 7-12.
32. Вовк В. М. Чужий (іноземець) - від rechtlos до римського громадянина. *Форум права*. 2010. № 4. С. 145-149.
33. Шемшученко Ю. С. *Вибране*. К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2005. 529 с.

34. *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.*
35. Рабінович П. Універсальний канон людських прав. *Юридичний журнал «Право України»*. 9/2018. С. 109–123.
36. *Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 166.*
37. Оборотов Ю. М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 7-12.
38. *Філософія права: навч. посібник / за ред. М. Костицького, Б. Чміля. Київ. Юрінком Інтер. 2000 р., 330 с.*
39. Балинська О., Токарська А., Яценко В. *Актуальні проблеми філософії права: посіб.* Львів: Льв.ДУВС, 2017. 612 с.
40. Сливка С.С. Предмет проблем філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 810. С. 94-104.
41. *Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.*
42. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 32-44.
43. Стовба О. Динамічне праворозуміння: до питання предметної ідентифікації сучасної філософсько-правової думки. *Науковий журнал «Філософія права і загальна теорія права»*. 1–2/2016. С. 162-168.
44. Гвоздік О. І. Коеволюційна динаміка права та суспільства з точки зору методу математичного моделювання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2. С. 5-17.
45. Дудченко В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Випуск 46. С. 11-16.
46. Рабінович С. *Юснатуралізм у філософії права: монографія. Київ.: Ред. журн. «Право України»; Х.: «Право», 2013. С. 99-100.*

47. Вовк В. М. Реформи та позитивне право (на прикладі римського права). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 94-103.
48. Андреєв Д. В. Роль етносоціокультурних чинників правосвідомості в структурі соціально-правової комунікації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. серія юридична. 2013. Вип. 2. С. 448-456.
49. Удовика Л. Глобалізаційні трансформації права. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т.2. Філософія права. 2017. С.154-155.
50. Удовика Л. Глобалізаційні трансформації права. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т.2. Філософія права. 2017. С.154-155.
51. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том другий. під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.
52. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года (За виданням 1855 року). Мінск, 2003. С. 35-263. (URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>)
53. *How to Be French: Nationality in the Making since 1789* by P. Weil (Author), C. Porter (Translator). Duke University Press: Durham and London, 2008 438 p.
54. Dauvergne C. Citizenship with a Vengeance. *Theoretical Inquiries in Law*, Volume 8, Issue 2, 2007. P. 490–491.
55. Вовк В. М. Чужий (іноземець) - від rechtlos до римського громадянина. *Форум права*. 2010. № 4. С. 145-149.
56. *Словарь української мови*. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Том 1. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – ст. 329–330.
57. Караванський С. *Практичний словник синонімів української мови*. Друге видання. Доповнене й опрацьоване. Київ, «Українська книга», 2000. 480 с. (С. 77)
58. *Історичний словник української мови* в 2. т. / Упоряд. Е. Тимченко. Під редакцією Олекси Горбача. Т. 1 (А-Ж). Munchen: Verlag Otto Sagner, 1985. 947 s.
59. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: «Рідна школа», 1930. 676 с.

60. Желеховський Є. та С. Недільський *Українсько-німецький словник*, т. 1 (А-К) / під ред. Олекси Горбача. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1982. 394 с.
61. Левицький К. *Українсько-німецький правничий словар*. Друге поправлене і доповнене видання. Відень, 1920. 494 с.
62. Бедрій Р. Б. *Конституційно-правові основи громадянства України*. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 164 с.
63. *Історичний словник української мови* в 2. т. / Упоряд. Е. Тимченко. Під редакцією Олекси Горбача. Т. 1 (А-Ж). Munchen: Verlag Otto Sagner, 1985. 947 s.
64. Левицький К. *Українсько-німецький правничий словар*. Друге поправлене і доповнене видання. Відень, 1920. 494 с.
65. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: «Рідна школа», 1930. 676 с.
66. Мірчук П. *Українська державність 1917–1920*. Філадельфія, 1967. С. 65, 305, 323.
67. Тодика Ю. М. *Громадянство України: конституційно-правовий аспект*: навч. посіб. Харків: Факт, 2002. 254 с.
68. Альбертіні Л.М *Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз)*: Дис канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. С. 17.
69. *Конституційне право України*. За ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 2002. С. 223.
70. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. *Конституційне право України*: підручник. За заг. ред. В.Ф.Погорілка. Київ: Наукова думка, Прецедент, 2006. 344 с.
71. Чалий П. Елемент державності- інститут громадянства. *Політика і час*. 2001. № 1. С. 38-46.
72. Шаповал В.М. *Конституційне право зарубіжних країн*. Київ: АртЕК, Вища школа, 1997. С. 102.

73. Суржинський М.І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 4. С. 96 – 101.
74. Дрьомов С.В. *Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України*: аналіт. доп. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 52 с.
75. Шукліна Н.Г. Українське громадянство в системі елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Науковий вісник чернівецького університету*. 2004. Випуск 253. Правознавство. С. 34 – 41.
76. Шевчук С. *Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Реферат, 2007. С. 671.
77. Юдківська А. *ЄСПЛ: позбавлення людини громадянства не порушує стандартів Ради Європи* / «Європейська правда», 22 червня 2016
78. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785.>)
79. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Mennesson v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145179"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).)
80. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Labassee v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145180"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).)
81. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Biao v. Denmark*» (2016) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,574473374.html>.)
82. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Ramadan v. Malta*» (2016) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820.>)
83. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>.)
84. Максимов С. Про концепт правове суспільство. *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*. 2010. № 7. С. 82–87.

85. *The Citizenship Debates: A Reader Paperback*. by G. Shafir (ed.) University of Minnesota Press, 1998
86. Isin E. F. and Turner B. S. eds. *Handbook of citizenship studies*. London, UK: Sage, 2002
87. Heater D. *What is Citizenship*. Cambridge, MA: Polity Press, 1999. 197 p.
88. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004
89. *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2017
90. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994. Political Science. 324 p. (P. 3–5)
91. Арістотель. *Політика*. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: «Основи», 2000. 239 с. (С. 35–65)
92. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
93. Leydet D. «Citizenship», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/citizenship/>>
94. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 161–166.
95. Heater D. *What is Citizenship*. Cambridge, MA: Polity Press, 1999. 197 p.
96. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p.
97. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p.
98. Шемшученко Ю. Громадянин. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 158.
99. *Теорія держави і права*. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

100. Fukuyama F. Identity, Immigration, and Liberal Democracy. *Journal of Democracy*. Volume 17, Number 2, April 2006. P. 14.
101. Fukuyama F. Identity, Immigration, and Liberal Democracy. *Journal of Democracy*. Volume 17, Number 2, April 2006. p. 9.
102. Меркантилізм. *Митна енциклопедія: у 2 т.* І. Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А, 2013. Т. 2: М – Я. 536 с
103. Torrey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, 2000. 211 p.
104. *The Meaning of Citizenship*. Edited by Richard Marback and Marc W. Kruman. Wayne State University Press. 2015. 376 p.
105. *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword* / by Seymour Martin Lipset. W. W. Norton & Company (April 17, 1997). 352 p.
106. Fukuyama F. Identity, Immigration, and Liberal Democracy. *Journal of Democracy*. Volume 17, Number 2, April 2006. P. 14.
107. Schuck P.H. *Citizens, Strangers, and In-Betweens: Essays on Immigration and Citizenship*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1998. Pp. xviii + 475
108. Bosniak L. *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton University Press: 2008, 248 p.
109. Flournoy R.W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. P. 546.
110. Noiriël G. Socio-histoire d'un concept. Les usages du mot «nationalité» au XIXe siècle, *Genèses*, 20, 1995, pp. 4-23.
111. Noiriël G. Immigration: Amnesia and Memory. *French Historical Studies*, Volume 19, No. 2 (Autumn, 1995), pp. 372–373.
112. Noiriël G. *The French melting pot : immigration, citizenship, and national identity*. translated by Geoffroy de Laforcade; foreword by Charles Tilly. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. 325 p.
113. Noiriël G. *The French melting pot : immigration, citizenship, and national identity*. translated by Geoffroy de Laforcade; foreword by Charles Tilly. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. pp. 10–11.

114. Renan E. *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992
115. Noiriël G. Immigration: Amnesia and Memory. *French Historical Studies*, Volume 19, No. 2 (Autumn, 1995), pp. 367–380.
116. Foner E. *Birthright Citizenship Is the Good Kind of American Exceptionalism*. (URL: <https://www.thenation.com/article/birthright-citizenship-is-the-good-kind-of-american-exceptionalism/>) August 27, 2015
117. Torpey J.C. *The invention of the passport: surveillance, citizenship, and the state*. Cambridge University Press, 2000. P. 12.
118. Torpey J.C. *The invention of the passport: surveillance, citizenship, and the state*. Cambridge University Press, 2000. pp. 127–129.
- 119.** *Fridtjof Nansen and the Greek Refugee Crisis 1922-1924* by Harry J. Psomiades. Pella Pub Co: 2011. pp. 287-346.
120. Torpey J.C. *The invention of the passport: surveillance, citizenship, and the state*. Cambridge University Press, 2000. P. 129.
121. Малиновська О. Безпека та небезпека подвійного громадянства. *Стратегічні пріоритети*, № 3(44), 2017. С. 29–35.
122. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 63.
123. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785.>)
124. Белей Л. *Ім'я дитини в українській родині*. Харків: Фоліо, 2011. С. 5.
125. Ірклієвський В. *Наші ймення, їх походження та значення*. Мюнхен, 1968. 244 с.
126. Лозко Г. *Рідні імена. Слов'янський іменослов: довідник*. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 368 с.
127. Луньо Л. *Соціальна природа імені людини: (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, ХІХ–перша половина ХХ ст.)*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 20 с.

128. Трійняк І.І. *Словник українських імен*. Київ: «Довіра», 2005. С. 7.
129. Чучка П.П. *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород: 2008. С. 81.
130. Кузнецова Н. Предмет і система сучасного цивільного права України. *Юридичний журнал «Право України»*, № 5, 2017. С. 27–35.
131. Ромовська З.В. *Українське сімейне право: Академічний курс*. Київ: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2009. 500 с.
132. Сліпченко С. Філософсько-правові засади генези законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб на землях України. *Університетські наукові записки*: 2007, № 3 (23). С. 349–361.; Сліпченко С. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, як різновид виключних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 4/2012. С. 96–104.
133. Стефанчук Р.О. Право на ім'я. *Університетські наукові записки*, 2005, № 1-2 (13-14). С. 83–97.; Стефанчук Р.О. *Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)* : моногр. відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. 626 с.
134. Isin E.F. and Turner Br.S. Citizenship studies: An introduction. In: Isin, Engin F. and Turner, Bryan S. eds. *Handbook of citizenship studies*. London, UK: Sage, 2002. – pp. 1–10.
135. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923, 400 с.
136. Козюбра М. *Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості*. *Юридичний журнал «Право України»*. Випуск 1/2014. С. 22
137. Жаровська І.М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 138-141.
138. Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави*. Вид. 10 доп. Львів: Край, 2008. 224 с. (С. 182).

139. Рабінович П.М. *Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. Юридичний журнал «Право України»*. Випуск 1/2014. С. 11–21.

140. Максимов С.І. *Методологія філософії права. Філософія права: підр. для студентів юридич. визн. навч. декл.; за ред. д-ра філософських наук, професора О.Г. Данильяна*. Харків: Право, 2009. С. 23–26.

141. Гаврилюк Р. *Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2014. С. 162–164.

142. Рабінович П. *Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 10-16.

143. Рабінович П. *Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 10-16.

144. Оніщенко Н. *Конструктив у праві: проблеми аналітичного дослідження. Публічне право, № 3 (27) (2017)*. С. 24–30.

145. Максимов С.І. *Методологія філософії права. Філософія права: підр. для студентів юридич. визн. навч. декл.; за ред. д-ра філософських наук, професора О.Г. Данильяна*. Харків: Право, 2009. С. 23–26.

146. Фішман І. *Постання методософії. Система сучасних методологій: [хрестоматія у 4-х томах] упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман*. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 262 (314 с.)

147. Фішман І. *Сума методів. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис «Психологія і суспільство», № 2(36), 2009*. С. 37–53.

148. Фішман І. *Постання методософії. Система сучасних методологій: [хрестоматія у 4-х томах] упоряд., відп. ред., перекл. А.В.Фурман*. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 262 (314 с.)

149. Бачинін В., Журавський В., Панов М. *Філософія права: словник*. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2003. 408 с. (С. 195).

150. *Некласическая философия права: вопросы и ответы*. Максимов С.И., Пермяков Ю.Е., Поляков А.В., Стовба А.В., Честнов И.Л. и др. Харьков, 2013. 271 с. (С. 6-17). (Библиотека международного журнала «Проблемы философии права»)

151. *Некласическая философия права: вопросы и ответы*. Максимов С.И., Пермяков Ю.Е., Поляков А.В., Стовба А.В., Честнов И.Л. и др. Харьков, 2013. 271 с. (С. 137).

152. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. *Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури*. Монографія. Київ, 2000. 304 с.

153. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. *Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури*. Монографія. Київ, 2000. 304 с.

154. Содомора П. Поняття знака у контексті переходу від античної до середньовічної філософії (на матеріалі творів Томи з Аквіну). *Грані*. № 1 (129) січень 2016. С. 84–87.

155. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right*. Translated by S.W. Dyde. Batoche Books & Kitchener, 2001. 281 p. (P. 200, 203)

156. Балинська О., Яценко В. Методологічні засади герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. сер. юрид. / гол. ред. Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С.3–4.

157. Балинська О., Яценко В. Методологічні засади герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. сер. юрид. / гол. ред. Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С. 3-4.

158. Balot R. Revisiting the Classical Ideal of Citizenship / in: *The Oxford Handbook of Citizenship*, edited by A. Shachar, R. Bauböck, I. Bloemraad, M. Vink, Oxford University Press, 2017. pp. 15–35.

159. Lakatos I. *History of Science and Its Rational Reconstructions* / PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association, Vol. 1970 (1970), pp. 91-136.

160. Патей-Братасюк М. *Філософія права*: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 344 с. (С. 185)
161. Патей-Братасюк М. *Філософія права*: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 344 с.
162. Патей-Братасюк М. *Філософія права*: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 344 с.
163. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 30–33)
164. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 30–33)
165. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 92.
166. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 31)
167. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 32)
168. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 32)
169. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 33)
170. Оборотов І.Г. *Темпоральні грані права*: Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 232 с. (С. 50–81)
171. Софінська І.Д. Філофсько-правові витоки громадянства / *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, серія «Юридичні науки», 2017. № 865. С. 136–141.
172. Bellamy R. *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2008. 152 p.
173. Гаврилюк Р. *Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2014. С. 162-164.

174. Føllesdal A. Citizenship: European and Global / In: Nigel Dower and John Williams, eds. 2002, *Global Citizenship: A Critical Reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 71–83.

175. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 6–13)

176. Гаврилюк Р. *Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2014. С. 176.

177. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 14-15)

178. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994. Political Science. 324 p. (P. 6–11)

179. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994. Political Science. 324 p. (P. 3–5)

180. Bellamy R. Citizenship: Historical Development of / in: James D. Wright (ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. 2nd edition, Vol. 3, Oxford : Elsevier, 2015, pp. 643–649.

181. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 66)

182. Зінченко В. В. Англо-американська модель права та конституціоналізму як інтегративна традиція і вагоме джерело нормативних цінностей сучасної міжнародної правової системи і демократії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, № 3, 2013. С. 89–101.

183. Leydet D. «Citizenship», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/citizenship/>>

184. Balot R. Revisiting the Classical Ideal of Citizenship: A Dialectical Approach / In: Shachar, A. , Bauböck, R., Bloemraad, I., Vink, M. (eds.) *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2017. – P. 30.

185. Akrivopoulou Ch.M. A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen, 2011. P. 4. (available here: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf)
186. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / Translated by S.W Dyde // Batoche Books & Kitchener, 2001. 281 p. (P. 191)
187. Гаврилишин Б. *До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє*: доп. Римському Клубові; упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. 248 с.: портр.
188. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с. (С. 309)
189. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 68–70.
190. Арістотель. *Політика*. / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. (С. 35–65)
191. Akrivopoulou Ch.M. A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen, 2011. P. 4. (URL: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf)
192. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / Translated by S.W. Dyde. Batoche Books & Kitchener, 2001. 281 p. (P. 187)
193. Арістотель. *Політика*. / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: «Основи», 2000. 239 с. (С. 35–65)
194. Арістотель. *Політика*. / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: «Основи», 2000. 239 с. (С. 35–65)
195. Вовк В. «Вроджений» чи набутий статус громадянства (на прикладі Стародавнього Риму). *Митна справа*. 2013. № 3 (87). ч. 2, кн. 1. С. 82-87.
196. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 3); Bellamy R. Citizenship: Historical Development of / in: James D. Wright (ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. 2nd edition, Vol. 3, Oxford : Elsevier, 2015, pp. 643–649.

197. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: «Дух і літера», 2009. 576 с. (С. 420)
198. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 1046.
199. Haas C. *What Is Citizenship? – an introduction to the concept and alternative models of citizenship* (URL: [www.ffd.dk/media/12748/haas % 20rep3.doc](http://www.ffd.dk/media/12748/haas%20rep3.doc)). (С. 4))
200. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 9–11.
201. Содомора П. А. Поняття знака у контексті переходу від античної до середньовічної філософії (на матеріалі творів Томи з Аквіну). *Грані*. 2016. № 1. С. 84-87.
202. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994 - Political Science. 324 p. (С. 187–189)
203. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (Р. 42–47).
204. Alsayyad N., Roy A. Medieval Modernity: On Citizenship and Urbanism in a Global Era. *Space and Polity*, Volume 10, No. 1, April 2006. P. 1–20.
205. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (Р. 42–47).
206. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (Р. 44).
207. Содомора П. Підмет і предмет у системі термінів св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми Теології»). *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 19–26.
208. Содомора П. Підмет і предмет у системі термінів св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми Теології»). *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 19–26.
209. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: «Дух і літера», 2009. 576 с. (С. 166)

210. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 863–867.
211. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
212. *Lexikon der Politik*. Band 1. Politische Theorien, herausgegeben von D. Nohlen und R.-O. Schultze – С.Н. Beck München, 1995. S. 258.
213. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
214. Тома Аквінський. *Коментарі до Арістотелевої «Політики»*. Київ: Основи, 2000. 794 с.
215. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: «Право», 2017. С. 78–81.
216. *Six Books of the Commonwealth* by Jean Bodin, Abridged and translated by M. J. Tooley [Published 1955. No copyright asserted.] (URL: [http://www.constitution.org/bodin/bodin .htm](http://www.constitution.org/bodin/bodin.htm).)
217. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії*: Монографія / Кресіна І.О., Скрипник О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарлова О.О., Явір В.А.; за редакцією І.О. Кресіної. Київ: Логос, 2007. С. 64.
218. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: «Дух і літера», 2009. 576 с. (С. 166)
219. Althusius J. *An abridged translation of the Third Edition of Politica Methodice Digesta, Atque Exemplaris Sacris Et Profanis Illustrata* / Translated, with an Introduction by Frederick S. Carney, Canada: S. J. Reginald Saunders and Co., Ltd., Toronto, 1964.
220. Ken Endo. *Subsidiarity & its Enemies: On a Post-National Constitutional Principle of the European Union* / Conference «*After the Global Crisis: What Next for*

Regionalisation?» at the Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation, The University of Warwick, Warwick, 16–18 September 1999. pp. 1–16.

221. Althusius J. *An abridged translation of the Third Edition of Politica Methodice Digesta, Atque Exemplaris Sacris Et Profanis Illustrata* / Translated, with an Introduction by Frederick S. Carney, Canada: S. J. Reginald Saunders and Co., Ltd., Toronto, 1964

222. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 161–166.

223. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

224. Bellamy R. *Citizenship: Historical Development of* / in: James D. Wright (ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. 2nd edition, Vol. 3, Oxford : Elsevier, 2015, pp. 643–649.

225. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 161–166.

226. Рабінович С. *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні*: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. С. 66, 68, 126-127, 147-150, 185.

227. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

228. Рабінович С. *Юснатуралізм у філософії права*: монографія. Київ: Ред. журн. «Право України»; Харків: Право, 2013. С. 99-100.

229. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: «Право», 2017. С. 717–721.

230. Samuel Von Pufendorf. *The Two Books On The Duty Of Man And Citizen According To The Natural Law*. Cambridge, from the House of John Hayes, Printer to the Celebrated University, 1682 (available here: <http://www.constitution.org/puf/puf-dut.htm>)

231. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 58).
232. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 483–487.
233. *The Spirit of laws* by Montesquieu, Charles de Secondat, baron de; Nugent, Thomas; Alembert, Jean Le Rond d' // New York: The Colonial Press, 1899. 470 p.
234. Heater D.B. *A Brief History of Citizenship*. Edinburgh University Press, 2004. 160 p.
235. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: право», 2017. С. 749–753.
236. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
237. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: «Дух і літера», 2009. 576 с.
238. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
239. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923, 400 с.
240. Weil P. *Mission d'étude des législations de la nationalité et de l'immigration : rapports au Premier ministre*. Collection des rapports officiels , Décembre 1997, 121 p. (URL: <https://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/994001043.pdf>)
241. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
242. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
243. Жан-Жак Руссо. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. Київ, 2001. 349 с.
244. Heater D.B. *A Brief History of Citizenship*. Edinburgh University Press, 2004. P. 89.

245. Аббат Сийес: *От Бурбонов к Бонапарту* / Состав., пер., вступ. ст. М.Б. Певзнера. Санкт Петербург: Алетейя, 2003. 224 с.
246. Heater D.V. *A Brief History of Citizenship*. Edinburgh University Press, 2004. P. 90.
247. Головатий С. *Енциклопедійна диверсія «академіків» права!* Газета «День», 10 червня 2015 (URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/encyklopediyna-dyversiya-akademikiv-prava>)
248. Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992
249. Gershoy L. Varère, Champion of Nationalism in the French Revolution. *Political Science Quarterly*, Issue 42, Volume 3, 1927. pp. 419–430.
250. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 126–130.
251. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
252. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / Translated by S.W. Dyde. Batoche Books & Kitchener, 2001. 281 p. (P. 200, 203)
253. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / Translated by S.W. Dyde. Batoche Books & Kitchener, 2001. 281 p. (P. 200, 203)
254. *Citizenship and Social Class and other essays* / by T.H. Marshall. Cambridge University Press, 1950. P. 9–11.
255. Turner Br.S. T.H. Marshall, social rights and English national identity, *Citizenship Studies*, Volume 13, Issue 1, 2009. pp. 65–73.
256. *Citizenship and Social Class and other essays* / by T.H. Marshall. Cambridge University Press, 1950. P. 111.
257. Leydet D. «Citizenship» / *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/citizenship/>

258. Turner Br.S. T.H. Marshall, social rights and English national identity, *Citizenship Studies*, Volume 13, Issue 1, 2009. – pp. 65–73.
259. *Citizenship and Social Class and other essays* / by T.H. Marshall. Cambridge University Press, 1950. P. 10.
260. Barbalet J.M. *Citizenship: Rights, Struggle, and Class Inequality*. University of Minnesota Press, 1988. pp. 15–28.
261. Akrivopoulou Ch.M. *A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen*, 2011. P. 9. (URL: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf)
262. *Citizenship and Social Class and other essays* / by T.H. Marshall. Cambridge University Press, 1950. P. 25.
263. Akrivopoulou Ch.M. *A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen*, 2011. P. 7–8. (URL: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf)
264. Cardoso F.H. An Age of Citizenship. *Foreign Policy*, 119 (Summer), 2000. pp. 40–42.
265. *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects* / by P. Kivisto and Th. Faist. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 176 p.
266. *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects* / by Peter Kivisto and Thomas Faist. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 176 p.
267. *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects* / by Peter Kivisto and Thomas Faist. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 176 p.
268. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / *Умови громадянства*: Зб. ст. / Під редакцією Барта ван Стінбергена. Київ, 2005. С. 56.
269. Habermas J. Citizenship and National Identity. / in: *Condition of Citizenship*. (Politics & Culture Series) 1. Steenbergen, Bart Van. SAGE Publications, 1994. pp. 20–35.
270. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / *Умови громадянства*: Зб. ст. / Під редакцією Варта ван Стінбергена. Київ, 2005. С. 57.
271. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / *Умови громадянства*: Зб. ст. / Під редакцією Варта ван Стінбергена. Київ, 2005. С. 57.

272. Habermas J. Citizenship and National Identity. / In : *Condition of Citizenship*. (Politics & Culture Series) Steenbergen, Bart Van n. Series 323.6. P. 26); C. Taylor, The liberal-communitarian debate, in N. Rosenblum (cd.), *Liberalism and the Moral Life* (Cambridge, MA., 1989), p. 178.

273. Kymlicka W. Identity Politics in Multi-Nation States. *Science and technique of democracy*, No. 38, July 2003. P. 2–7.

274. Schuck P. H. Three Models of Citizenship, in: *Citizenship in America and Europe: Beyond the Nation-State?* (Michael Greve and Michael Zoller, eds., AEI Press, 2009), pp. 151-84.

275. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923. 400 с. (С. 41)

276. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923. 400 с. (С. 41)

277. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с. (С. 307)

278. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с. (С. 307)

279. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p.

280. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подєбради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 145)

281. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подєбради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 135)

282. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подєбради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 135–136)

283. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 136)

284. Огієнко І. *Словник слів, у літературній мові не вживаних*. Нью-Йорк: Науково-Дослідне Товариство Української Термінології, «Бібліотека термінологічних словників і монографій», 1973, 154 с.

285. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 136–137)

286. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994. Political Science. 324 p. (С. 13)

287. Riesenberg P.N. *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*. University of North Carolina Press, 1994. Political Science. 324 p. (С. 19–21)

288. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923. 400 с. (С. 88)

289. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923. 400 с. (С. 88)

290. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 141)

291. Aristotle. *Athenian Constitution* / in 23 Volumes, Vol. 20, translated by H. Rackham. / Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1952.

292. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с. (С. 147-148)

293. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923, 400 с. (С. 88)

294. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. С. 147–148.
295. Sinclair R.K. *Democracy and Participation in Athens*. Cambridge University Press: 1988, pp. 114–119.
296. Старосольський В. *Держава і політичне право*, ч. 1 / Подебради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. С. 147–148.
297. Magnette P. *Citizenship. The History of an Idea*. Colchester, ECPR Press: 2005.
298. Magnette P. *Citizenship. The History of an Idea*. Colchester, ECPR Press: 2005.
299. Rhodes P.J. The Greek Poleis: Demes, Cities and Leagues/ In M.H. Hansen. *The Ancient Greek City-State // Symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. July, 1-14 1992. /// Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 1998. pp. 175–176.*
300. Ferrera M. Should EU citizenship be duty-free / / In RSCAS «*Should EU citizenship be duty-free?*» // European University Institute, 2017. – pp. 1–18.
301. Magnette P. *Citizenship. The History of an Idea* / Colchester, ECPR Press: 2005.
302. Reger G. Sympoliteiai in Hellenistic Asia Minor / In Colvin S. *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society. Yale Classical Studies, Volume 31*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. P. 145.
303. Reger G. Sympoliteiai in Hellenistic Asia Minor / In Colvin S. *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society // Yale Classical Studies, Volume 31*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. P. 152.
304. Reger G. Sympoliteiai in Hellenistic Asia Minor / In Colvin S. *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society // Yale Classical Studies, Volume 31*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. pp. 145–181.

305. Magnette P. *Citizenship. The History of an Idea*. Colchester, ECPR Press: 2005.
306. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. – К.: «Дух і літера», 2009. 576 с.
307. Старосольський В. Держава і політичне право, ч. 1 / Подєбради: «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.», 1925. 599 с.
308. Heater D. *A Brief History of Citizenship* // New York University Press, 2004. P. 34.
309. Balot R. Revisiting the Classical Ideal of Citizenship: A Dialectical Approach / In: Shachar, A. , Bauböck, R., Bloemraad, I., Vink, M. (eds.) *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 18.
310. Bellamy R. Citizenship: Historical Development of / in: James D. Wright (ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. 2nd edition, Vol. 3, Oxford : Elsevier, 2015, pp. 643–649.
311. Balot R. Revisiting the Classical Ideal of Citizenship: A Dialectical Approach / In: Shachar, A. , Bauböck, R., Bloemraad, I., Vink, M. (eds.) *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 25.
312. Mathisen R.W. Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire. *The American Historical Review*, Volume 111, No. 4 (October 2006), pp. 1011-1040. (P. 1014)
313. Wilson St. *The Means Of Naming: A Social History*. 1st Edition. Routledge: London & New York, 2004. pp. 37–39.
314. Garnsey P. Roman Citizenship and Roman Law in the Late Empire / in: *Approaching Late Antiquity*, May 2006. P. 140; Mathisen R.W. Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire. *The American Historical Review*, Volume 111, No. 4 (October 2006), pp. 1011-1040. (P. 1014)

315. Mathisen R.W. Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire. *The American Historical Review*, Volume 111, No. 4 (October 2006), pp. 1011-1040. (P. 1018)

316. Вовк В. М. Чужий (іноземець) - від rechtlos до римського громадянина. *Форум права*. 2010. № 4. С. 145-149.

317. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. P. 31.

318. Wilson St. *The Means Of Naming: A Social History*. 1st Edition. Routledge: London & New York, 2004. pp. 37–39.

319. *Postnati. Calvin case (1608)*. Trin. 6 Jac. 1. pp. 379–406.

320. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. P. 35.

321. Wilson St. *The Means Of Naming: A Social History*. 1st Edition. Routledge: London & New York, 2004. pp. 39–40.

322. *Postnati. Calvin case (1608)*. Trin. 6 Jac. 1. pp. 379–406.

323. *Апостол*. Рим: 1991. С. 87–89. (URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9145/file.pdf>)

324. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 33)

325. Вовк В. М. Чужий (іноземець) - від rechtlos до римського громадянина. *Форум права*. 2010. № 4. С. 145-149.

326. Вовк В. М. «Свої» і «чужі» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей / *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : зб. наук. статей. 2010. Вип. XXIII. С. 3–10.

327. *Roman antiquities: or An account of the manners and customs of the Romans* / by Alexander Adam. Sixth Edition. Glasgow: Blackie and Son, 1835. С. 64.

328. *Roman antiquities: or An account of the manners and customs of the Romans* / by Alexander Adam. Sixth Edition. Glasgow: Blackie and Son, 1835. С. 57.

329. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. Київ, 2001. 349 с. (URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous.htm>)
330. Weil P. From conditional to secured and sovereign: The new strategic link between the citizen and the nation-state in a globalized world. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 9, No. 3–4, 2011. pp. 615–635.
331. Salmond J.W. Citizenship and Allegiance. *Law Quarterly Review*, Volume XVIII, Number LXIX, January 1902. p. 50.
332. Salmond J.W. Citizenship and Allegiance. *Law Quarterly Review*, Volume XVIII, Number LXIX, January 1902. p. 51.
333. Головатий С. *Про людські права*. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 83.
334. Головатий С. *Про людські права*. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 85.
335. Головатий С. *Про людські права*. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 160.
336. Salmond J.W. Citizenship and Allegiance. *Law Quarterly Review*, Volume XVIII, Number LXIX, January 1902. p. 51.
337. Price P.J. Natural Law and Birthright Citizenship in Calvin's Case (1608). *Yale Journal of Law and the Humanities*, Volume 9, Issue 73, 1997. pp. 97–132.
338. *Postnati. Calvin case* (1608). Trin. 6 Jac. 1. pp. 379–410.
339. Flournoy Richard W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. P. 546.
340. *Postnati. Calvin case* (1608). Trin. 6 Jac. 1. pp. 379–406.
341. Головатий С. *Про людські права*. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 162.
342. Lewis D. *Breach of Allegiance: The History of Treason Charges in the U.S., and its Rebirth in the Age of Terrorism* / HIM 1990-2015: Paper 1503, 2013. P. 17.; *United States v. Wiltberger*, 18 U.S. 5 Wheat. 76 (1820) (URL: <https://supreme.iustia.com/cases/federal/us/18/76/case.html>)
343. Koessler M. Subject, Citizen, National, and Permanent Allegiance, 56 *Yale Law Journal* 58, 75, n.100, 1946.

344. Spiro P.J. Dual Nationality and the Meaning of Citizenship. *Emory Law Journal*, Volume 1411, Issue 46, 1997. pp. 1420–1424; Spiro P.J. *At Home In Two Countries: The Past and Future of Dual Citizenship*. New York University Press, Legal Studies Research Paper Series (Research Paper No. 2016-38), 2016. pp. 1-12.

345. Spiro P.J. Citizenship Overreach. *Michigan Journal of International Law*, Volume 38, Issue 2, 2017. P. 177.

346. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 *American Journal of International Law* 1, 26 (Special Supp. 1929); Spiro P.J. Citizenship Overreach. *Michigan Journal of International Law*, Volume 38, Issue 2, 2017. P. 177.

347. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 Special Number *American Journal of International Law* 13 (1929). – pp. 13, 17.

348. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 Special Number *American Journal of International Law* 13 (1929). pp. 22.

349. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 Special Number *American Journal of International Law* 13 (1929). pp. 23.

350. Конвенция, регулирующая некоторые вопросы, связанные с коллизией законов о гражданстве (12 апреля 1930 года) / в книге: «*Действующее международное право*» в трех томах, Том 1, Москва: МНИМП, 1996 год (URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_218)

351. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 томах. Том 2: Філософія права / С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 332–336.

352. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949. P. 235.

353. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. pp. 483–485.

354. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. P. 485.

355. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. pp. 485–486.
356. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. pp. 486–487.
357. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. pp. 485–493.
358. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. P. 488.
359. *Reports of Judgments and Decisions*. 1999-V. Carl Heymanns Verlag KG: Köln, Bonn, Berlin, München, 1999. P. 490.
360. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. Oxford University Press, 2009. P. 632–633.
361. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. Oxford University Press, 2009. – P. 632–633.
362. Юнг К.Г. *Архетипи і колективне несвідоме*. / Пер. з англ.: Котюк К. Львів: Астролябія, 2012. 588 с.
363. Jacobi J. *Complex, Archetype, Symbol in the Psychology of C.G. Jung*. Bollingen Series (General), 1971. P. 33.
364. Rousseau J.-J. *The Discourses and other early political writings* (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (v. 1) / Edited by V. Gourevitch. Cambridge University Press, 1997. 498 p. (С. 16)
365. *Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 1: А–Г* / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1982. 632 с. (С. 600)
366. Караванський С. *Практичний словник синонімів української мови*. Друге видання. Доповнене й опрацьоване. Київ: Українська книга, 2000. 480 с. (С. 77)
367. Караванський С. *Практичний словник синонімів української мови*. Друге видання. Доповнене й опрацьоване. Київ: Українська книга, 2000. 480 с. (С. 77)
368. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

369. Содомора П. Підмет і предмет у системі термінів св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми Теології»). *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 19–26.

370. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

371. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

372. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. – Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. С. 870.

373. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. – Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. С. 870.

374. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. – Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. С. 871.

375. Панейко Ю. *Теоретичні основи самоврядування*. Мюнхен: Бібльос, 1963. С. 24.

376. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

377. Fechner R. Ferdinand Tönnies (1855–1936), in: *Handbuch der Politischen Philosophie und Sozialphilosophie*, Berlin/New York: Walter de Gruyter 2008. p. 1347–1348.

378. *Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, vorlegt von Theodor Kistiakowski/Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 55 s.

379. *Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, vorlegt von Theodor Kistiakowski/Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 55 s.

380. *Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät

der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, vorlegt von Theodor Kistiakowski/Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. S. 8 – 11.

381. *Gesellschaft und Einzelwesen: eine Methodologische Untersuchung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, vorlegt von Theodor Kistiakowski/Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 55 s.

382. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

383. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2011. С. 233.

384. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 234.

385. Костомаров М. *Дві руські народности* / Переклав О. Кониський, з переднім словом Д. Дорошенка. Київ–Ляйпціг: Українське видання [1920]. С. 35–36.

386. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 234.

387. Грушевський М. *Початки громадянства (генетична соціологія)*. Українське соціологічне товариство, 1921. 328 с.

388. Мірчук П. *Українська державність 1917-1920* (Філадельфія, 1967) С. 18, 62, 355.

389. Мірчук П. *Українська державність 1917-1920* (Філадельфія, 1967) С. 65, 305, 323.

390. Мірчук П. *Від Другого до Четвертого Універсалу* (Ліга Визволення України: Торонто, 1955) С. 28–30.

391. *Словарь української мови* / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Том 1. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. ст. 329–330.

392. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 237.

393. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том другий. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 237.

394. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 238.
395. Левицький К. *Українсько-німецький правничий словар*. Друге поправлене і доповнене видання. Відень, 1920. 494 с.
396. *Велика українська юридична енциклопедія: у 2 т. – Т. 2: Філософія права*. Харків: Право, 2016. С. 278.
397. Левицький К. *Українсько-німецький правничий словар*. Друге поправлене і доповнене видання. Відень, 1920. 494 с.
398. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. – Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. 676 с. (С. 832–833)
399. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання*. В 3-х т. – Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. 676 с. (С. 832–833)
400. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года (За виданням 1855 року). Мінск, 2003. С. 35-263. (URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>)
401. Заяць О.А. *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Київ-Львів: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. 632 с. (С. 53)
402. Заяць О.А. *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Київ-Львів: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. 632 с. (С. 53)
403. ЦДІАЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 144, арк. 541.
404. *Новий тлумачний словник української мови*. У 3-х т. Т. 1. А - К / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Вид. 2-ге, випр. Київ: Аконіт, 2008. С. 485.
405. *Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / за ред. Ю. С. Шемшученка*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 640–641.
406. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) / *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України*

(1918–2000) // Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. Київ: Континент. 2000. С. 4–5

407. *Політичний словник*. Вид. 3-є / за ред. В.К. Врублевського, А.В. Кудрицького, В.М. Мазура, А.В. Меловицького. Київ: Гол. ред-я укр. рад. енциклопедії, 1982. С. 115.

408. *Україна в словах: мовоукраїнознавчий словник-довідник*: навч. посібник / упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. Київ.: ВЦ «Просвіта», 2004. С. 26.

409. *Новий тлумачний словник української мови*. У 3-х т. Т. 1. А - К / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Вид. 2-ге, випр. Київ : Аконт, 2008. С. 485.

410. Dauvergne C. Citizenship with a Vengeance. *Theoretical Inquiries in Law*, Volume 8, Issue 2, 2007. P. 490–491.

411. *Юридичні терміни. Тлумачний словник* / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-е вид. Київ: Либідь, 2004. С. 66.

412. *Юридичні терміни. Тлумачний словник* / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-е вид. Київ: Либідь, 2004. С. 66.

413. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. // Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

414. *Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства*. Закон України № 3773-VI від 22.09.2011 р. // Офіційний вісник України від 04.11.2011 р., 2011 р., № 83, стор. 7, стаття 3014

415. Тарахонич Т. *Правовий статус / Міжнародна поліцейська енциклопедія* : У 10 т. Т. 1 / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1231 с.

416. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Т. I: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. / Відп. ред. : Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 106–107.

417. Cassin B., Zini F.M. et Pons A. *Philosopher en langue / La Foule En Italie (XIXe-XXe Siècles)*, Sous la direction de L. Fournier, 4/2003, p. 175-187.
418. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Том перший. / під керівництвом Б. Кассен. Київ: Дух і літера, 2009. С. 226.
419. Cassin B., Zini F.M. et Pons A. *Philosopher en langue / La Foule En Italie (XIXe-XXe Siècles)*, Sous la direction de L. Fournier, 4/2003, p. 175-187.
420. Декарт Р. *Міркування про метод* (пер. з фр. В. Адрушка і С. Гатальської). Київ: Тандем, 2001. 102 с.
421. Борщевський І.В. Теоретико-правові аспекти застосування юридичної доктрини як допоміжного джерела права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. Випуск 37, Том 1, 2016. С. 7–10.
422. Jääskinen N. *Doctrine as a Source of the International Unification of Law*. University of Helsinki. Finland, 1985. pp. 123–128.
423. Jääskinen N. *Doctrine as a Source of the International Unification of Law*. University of Helsinki. Finland, 1985. pp. 123–128.
424. Семеніхін І. В. *Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз*. Харків: Юрайт, 2012. 88 с. (Серія. «Наукові доповіді»; вип. 2). (С. 22)
425. Спасибо-Фатєєва І.В. Доктринальне тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 1(40). С. 14–19.
426. Селіванов, В. М. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини України. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 2. С. 18–19.
427. Скакун О. *Теорія держави і права* : підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с. (С. 310)
428. Борщевський І.В. Теоретико-правові аспекти застосування юридичної доктрини як допоміжного джерела права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. Випуск 37, Том 1, 2016. С. 7–10.
429. *Загальна теорія права: підручник* / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 166.

430. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 166.
431. Пархоменко Н. М. *Джерела права: проблеми теорії та методології*: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
432. Кармаліта М. В. Теоретичні аспекти правової доктрини в історії Римського права. *Держава і право*, Випуск 47, 2010. С. 100–107.
433. Rouland N. *L'anthropologie juridique*. Paris, PUF, Coll. «Que sais-je?», 1995; Rouland N. *Legal Anthropology*. Stanford University Press, 1994. 352 p.
434. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. New York University Press, 2004. 155 p. (P. 34)
435. Семеніхін І.В. Правова доктрина: поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, Випуск 18, 2009. С. 127–128.
436. Полянський Є.Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного Університету «Одеська Юридична Академія»*, 2015. С. 297–313.
437. *Етимологічний словник української мови* : в 7 т. Т. 4. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; за заг. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2003. С. 332.
438. *Словник законодавчих і нормативних термінів. Термінологічний словник* / авт.-уклад. І.М. Шопіна, М.І. Іншин. Київ: Правова єдність, 2008. 487 с. (С. 298)
439. *Тлумачний словник української мови* / авт.-уклад. А.О. Івченко. Київ: Правова єдність, 2006. 657 с. (С. 347)
440. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученка та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2. С. 275.
441. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Т. I: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. / Відп. ред. : Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 186.

442. Семеніхін І.В. *Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз* / наук. ред. О.В. Петришин. Харків: Юрайт, (Серія «Наукові доповіді»); вип. 2, 2012. С. 28.

443. Семеніхін І.В. *Правова доктрина: поняття та особливості. Державне будівництво та місцеве самоврядування*, Випуск 18, 2009. с. 131.

444. Семеніхін І.В. *Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз* / наук. ред. О.В. Петришин. Харків: Юрайт, (Серія «Наукові доповіді»); вип. 2, 2012. С. 8.

445. Максимов С.І. *Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 388.

446. Тодика О.Ю. *Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства*: монографія / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2007. С. 8.

447. Максимов С.І. *Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 386.

448. Максимов С.І. *Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 384–400.

449. Максимов С.І. *Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 386–387.

450. Максимов С.І. *Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2016. С. 388–389.

451. Максимов С.І. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 390.

452. Максимов С.І. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 392.

453. Семеніхін І.В. *Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз* / наук. ред. О.В. Петришин. Харків: Юрайт, (Серія «Наукові доповіді»); вип. 2, 2012. С. 34.

454. Патей-Братасюк М.Г. Сучасна правова доктрина як необхідна засада ствердження громадянського суспільства в Україні. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності* : матеріали міжнар. наук. конф., 7 квітня 2008 р., м. Київ / за ред. О.В. Скрипнюк. Київ: НДІ приват. права і підприємництва, 2008. С. 115; Семеніхін І.В. *Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз* / наук. ред. О.В. Петришин. Харків: Юрайт, (Серія «Наукові доповіді»); вип. 2, 2012. С. 56.

455. Максимов С.І. Онтологічні та епістемологічні основи правової доктрини / *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 116–119.

456. Максимов С.І. Онтологічні та епістемологічні основи правової доктрини / *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 116.

457. Максимов С.І. Онтологічні та епістемологічні основи правової доктрини / *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та

обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 118.

458. Максимов С.І. Онтологічні та епістемологічні основи правової доктрини / *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 118.

459. Максимов С.І. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 394.

460. Максимов С.І. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 392.

461. Максимов С.І. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини / *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 393.

462. Кизима В.В. *Социум и бытие*. Київ: Издатель «ПАРАПАН», 2007. С. 3–4.

463. Кизима В. В. *Социум и бытие*. Київ.: Издатель «ПАРАПАН», 2007. С. 8.

464. Кизима В. В. *Социум и бытие*. Київ: Издатель «ПАРАПАН», 2007. С. 9–10.

465. Парута О. В. *Правова ідентичність особи*: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Львів: Націон. ун-т «Львівська політехніка», 2017. С. 10–11.

466. Парута О. В. *Правова ідентичність особи*: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Львів: Націон. ун-т «Львівська політехніка», 2017. С. 10–11.

467. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 283.*

468. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 284.*

469. Софінська І.Д. До питання громадянства як первинного правового критерію ідентифікації особи. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. Зб. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 413–415.

470. Sofinska I. Citizenship as primary Legal Aspects of Self Identity (or just Self Labelling?). *Public Law and Social Human Rights / Edited by David A. Frenkel, Athens Institute for Education and Research, 2013. pp. 71–83.*

471. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 165, 213.*

472. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 198.*

473. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 1546.*

474. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 301.*

475. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. – P. 281.

476. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 776.

477. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 823.

478. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 823.

479. *Загальна декларація прав людини* від 10.12.1948 р. / Офіційний вісник України від 15.12.2008 р., 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103.

480. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 2444.

481. *The Universal Declaration of Human Rights. The travaux préparatoires* (Volume I. October 1946 to November 1947) / W.A. Schabas. Cambridge University Press, 2014. P. 2451.

482. Cassin R. *How The Charter on Human Rights Was Born* / The UNESCO Courier, January 1968. P. 5–6.

483. *Декларація прав дитини*, 20 листопада 1959 року (URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384)

484. *Декларація прав дитини*, 20 листопада 1959 року (URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384)

485. *Конвенція про права дитини*, 20 листопада 1989 року (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року) (URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021) (17.12.2018).

486. *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551 (2005)

487. Поєдинок О. Неконвенційне право? Право на громадянство в практиці Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини / *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт.кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. Львів; Одеса : Фенікс, 2017. С. 281–290.

488. Софінська І.Д. Концепція громадянства: проблеми застосування та перспективи вдосконалення. *Правова держава*. Випуск 27. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2016. С. 498–503

489. Flournoy R.W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. P. 546.

490. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 Special Number *American Journal of International Law* 13 (1929). pp. 28.

491. Sofinska I., Tokarska A. Theoretical, Legal and Philosophical Pattern of Citizenship in XXI Century. *European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland*: Collective monograph. Volume 2. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. pp. 438–456.

492. *Code civil* / Législation, Musée Criminocorpus publié le 25 juin 2014, consulté le 23 novembre 2017. (URL: <https://criminocorpus.org/fr/reperes/legislation/versions/698/57/diff/pdf/>)

493. Weil P. From conditional to secured and sovereign: The new strategic link between the citizen and the nation-state in a globalized world. *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 9 No. 3–4, 2011, pp. 615–635.

494. Research in International Law of the Harvard Law School, The Law of Nationality, 23 Special Number *American Journal of International Law* 13 (1929). P. 29.

495. Flournoy R.W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. P. 546.

496. Flournoy R.W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. – P. 548.

497. Abraham D. Constitutional patriotism, citizenship, and belonging. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 6, Number 1, 2008, pp. 137–152. (p. 141)

498. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / у книзі: *Умови громадянства*: Зб. ст. // Під редакцією Варта ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О.О. Київ: Український Центр духовної культури, 2005. С. 49–70 (С. 53)

499. Spiro P.J. *Report on Citizenship Law: United States of America* / EUDO Citizenship Observatory, 2015. 25 p. (С. 5)

500. *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1857)

501. Smith C.E., Pollvogt S.W. *Children as Proto-Citizens: Equal Protection, Citizenship, and Lessons from the Child-Centered Cases*. University of California, Davis, Vol. 48:6, 2014. P. 661.

502. Monk L.R. *Birth Rights: Citizenship and the Constitution*. Constitutional Spotlight Series, Issue 2, January 2011. 15 p. (С. 5)

503. Pryor J.A. The Natural-Born Citizen Clause and Presidential Eligibility: An Approach for Resolving Two Hundred Years of Uncertainty. *Yale Law Journal*, Volume 97, 1988. P. 892.

504. Pryor J.A. The Natural-Born Citizen Clause and Presidential Eligibility: An Approach for Resolving Two Hundred Years of Uncertainty. *Yale Law Journal*, Volume 97, 1988. pp. 881–899.

505. *United States v. Wong Kim Ark*, 169 U.S. 649 (1898).

506. Friedman L. An Idea Whose Time Has Come – The Curious History, Uncertain Effect, And Need For Amendment Of The «Natural Born Citizen» Requirement For The Presidency. *Saint Louis University Law Journal*, Vol. 52, 2007. P. 146.

507. Софінська І.Д. Громадянство США: конституційно-правовий інститут, явище чи «американська мрія»? / *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство*. Ч. 1 : зб. матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р.Г., Зазуляк З.М. – Львів: Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 255–262.

508. *Sources of Constitutional Law: selected Provisions from Constitutions and Fundamental Legislation of the United States, France, Germany, The Netherlands and The United Kingdom* / edyted by Philipp Kiiver. Europa Law Publishing, 2008. P. 7.

509. Solum L.B. Originalism and the natural born citizen clause. 107 *Michigan Law Revue First Impressions*, Volume 107, 2008. P. 22.

510. Spiro P.J. *Report on Citizenship Law: United States of America* / EUDO Citizenship Observatory, 2015. 25 p. (C. 6)

511. Carens J.H. Aliens and Citizens: The Case for Open Borders / In ‘*The Rights of Minority Cultures*’, edited by Will Kymlicka, Oxford New York Oxford University Press, 1995. 387 p.

512. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. p. 315.

513. Pilgram L. *International Law and European Nationality Laws* / EUDO Citizenship Observatory. Comparative Report, RSCAS/EUDO-CIT-Comp. 2011/1 P. 3.

514. De Visscher P. *L’affaire Nottebohm*, RGDIP, 1956, pp. 238-266.

515. *Nottebohm Case (Lichtenstein v. Guatemala). Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders of International Court of Justice* / Leyden A.W. Sijthoffs Publishing Company, Number 111, 1953. pp. 112-113.

516. *Affaire Nottebohm (Liechtenstein c. Guatemala)*. Deuxième Phase, Arrêt du 6 Avril 1955. Cour Internationale de Justice: Recueil des Arrêts, Avis Consultatifs et Ordonnances, 1955. 26 p. (URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/18/018-19550406-JUD-01-00-FR.pdf>)

517. Nationality including statelessness / Summary record of the 216th meeting of the International Law Commission / *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, 1953, vol. 1. P. 207.

518. McDougal M.S. International Law and Human Rights (1951). *Yale Law Journal*, Issue 60. 1951. pp. 1051-1056.

519. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. p. 315.

520. Spiro, P.J. The (Dwindling) Rights and Obligations of Citizenship / 21 *William & Mary Bill Rights Journal* 899, 2013. pp. 899–923. (C. 899)

521. Поєдинок О. Неконвенційне право? Право на громадянство в практиці Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини / *Сучасні проблеми міжнародного права*. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : моногр. / авт.кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. С. 281–290.

522. *Європейська конвенція про громадянство* ETS N 166 від 06.11.1997 року. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

523. Autem M. The European Convention on Nationality: is a European Code on Nationality possible? / *Proceedings of the 1st European Conference on Nationality «Trends and Developments in National and International Law on Nationality»*, Strasbourg, 1999. pp. 19–34.

524. *Про уповноваження С. Станік на підписання Європейської конвенції про громадянство*. Розпорядження Президента України № 130/2003-рп від 15.05.2003 р. (URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/130/2003-%D1%80%D0%BF>).

525. *Про ратифікацію Європейської конвенції про громадянство*. Закон України № 163-V від 20.09.2006 р. Офіційний вісник України від 25.10.2006 р., 2006 р., № 41, стор. 16, стаття 2720

526. *Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи*. Указу Президента України № 39 від 20 січня 2006 року. Офіційний вісник України від 28.01.2011 р. – 2011 р., № 4, том 2, стор. 810, стаття 197

527. *Європейська конвенція про громадянство* № ETS N 166 від 06.11.1997 року // Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

528. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. P. 315.

529. Joppke Ch. Liberal Citizenship Is Duty-Free / In RSCAS «*Should EU citizenship be duty-free?*» // European University Institute, 2017. pp. 2–8.

530. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Юридичний журнал «Право України»*, 11/2017. С. 143.

531. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. P. 315.

532. Bauböck R. *Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come?* Washington DC: Migration Policy Institute, 2008. P. 12.

533. Софінська І.Д. Ефект консюмеризму в концепції громадянства. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*, 2016. Вип.: 71. С. 203–214.

534. Schuck P.H. Three Models of Citizenship / in a book: *Citizenship in America and Europe. Beyond the Nation-State?* / Editors M.S. Greve and M. Zöller. American Enterprise Institute, Washington, D.C., 2009. p. 161.

535. Schuck P.H. Three Models of Citizenship / in a book: *Citizenship in America and Europe. Beyond the Nation-State?* / Editors M.S. Greve and M. Zöller. American Enterprise Institute, Washington, D.C., 2009. pp. 151–184.

536. Софінська І.Д. Людиноцентризм в інституті громадянства (на підставі рішень Європейського суду з прав людини) *Юридичний журнал «Право України»*, 2017. № 5. С. 124–130.

537. Пацурківський П.С., Гаврилюк Р.О. Алгебра верховенства права, або Буттєвий устрій людського світу. *Юридичний журнал «Право України»*, Випуск 3/2017. С. 114.; Головатий С. *Про людські права. Лекції*. Київ: Дух і Літера, 2016. і–xxiv, 760 с.; Де Сальвіа М. *Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г.* СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 1072 с.

538. Головатий С. Розуміти людські права за західною правничою традицією. *Юридичний журнал «Право України»*, Випуск 4, 2017. С. 126–141.

539. *Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод* від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270

540. *Європейська конвенція про громадянство* ETS N 166 від 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

541. Шевчук С. *Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції*. 2-ге вид., випр.і доп. Київ: Реферат, 2007. С. 362.

542. Warren S. and Brandeis L. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*, Volume IV, No. 5, December 15, 1890. pp. 193–220.

543. Glancy D.J. The Invention of the Right to Privacy. *Arizona Law Review*, Volume 21, No. 1, 1979. 39 p. (С. 2–4)

544. *Prince Albert v Strange* (1849) 1 Mac & G 25; 41 ER 1171 – P. 1179.

545. Judgment of the European Court of Human Rights (Third Section) in case «*Von Hannover v Germany*», 24 September 2004 (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853>)

546. Judgment of the European Court of Human Rights (Third Section) in case «*Von Hannover v Germany*», 24 September 2004 (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853>)

547. *Olmstead v. United States*, 277 U.S. 438 (1928)

548. Bloustein E. Privacy as an Aspect of Human Dignity: An Answer to Dean Prosser. *New York University Law Review*, Volume 39, 1964. pp. 962–1003.

549. Bloustein E. Privacy as an Aspect of Human Dignity: An Answer to Dean Prosser. *New York University Law Review*, Volume 39, 1964. P. 971.

550. *Privacy and Freedom* /by Alan F. Westin. New York: Athenum, 1967. 487 p.

551. Westin A.F. Privacy and Freedom. *Washington and Lee Law Review*, Volume 25, Issue 1, 1968. pp. 166–169.

552. Шевчук С. *Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції*. 2-ге вид., випр.і доп. Київ: Реферат, 2007. С. 359.

553. *Berger v. New York*, 388 U.S. 41 (1967)

554. Де Сальвиа М. *Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г.* СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 689.

555. De Salvia M. *La convenzione europea dei diritti dell'uomo*. Terza edizione. Napoli Editoriale Scientifica, 2001. P. 229–234.

556. *Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод* від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270.

557. *Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения* / Под общей ред. д.ю.н., проф. В.А. Туманова и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. Москва: Норма, 2002 г. С. 129–131.

558. *Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод* від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270

559. *Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод* від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270.

560. Шевчук С. *Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Реферат, 2007. С. 671.

561. *Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні*. Закон України. № 5207-VI від 06.09.2012 р. Офіційний вісник України від 15.10.2012 р., 2012 р., № 76, стор. 65, стаття 3071).

562. *Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні*. Закон України. № 5207-VI від 06.09.2012 р. Офіційний вісник України від 15.10.2012 р., 2012 р., № 76, стор. 65, стаття 3071.

563. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom*» (1985) (URL: <http://www.lawschool.cornell.edu/womenandjustice/upload/Abdulaziz.pdf>).

564. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom*» (1985) (URL: <http://www.lawschool.cornell.edu/womenandjustice/upload/Abdulaziz.pdf>).

565. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>).

566. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>)

567. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>)

568. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Genovese v. Malta*» (2012) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>)

569. de Groot R.-G. and Vonk O. Nationality, Statelessness and ECHR's Article 8: Comments on *Genovese v. Malta*. *European Journal of Migration and Law*, Volume 14, Issue 3, 2012. – pp. 317–325.

570. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Karashev v. Finland*» (1998) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,45d076a92.html>).

571. Reid K. *A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights*. 5th edition. Sweet & Maxwell: 2015. pp. 667–669.

572. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

573. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

574. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

575. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

576. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

577. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

578. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Slivenko v. Latvia*» (2003) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,402b5b034.html>).

579. *Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993–2003)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. / Редкол.: П.М. Рабінович та ін. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Випуск 4. Київ: Фенікс, 2004. С. 329–332.

580. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Savoia and Bounegru v. Italy*» (2006) (URL: <http://echr.ketse.com/doc/8407.05-en-20060711/view/>).

581. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Savoia and Bounegru v. Italy*» (2006) (URL: <http://echr.ketse.com/doc/8407.05-en-20060711/view/>).

582. Judgment of the First Section of the European Court of Human Rights in case «*Wagner and J.M.W.L. v. Luxemburg*» (2007) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["76240/01"\],"documentcollectionid2":\["CAS ELAW"\],"itemid":\["001-81328"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

583. Judgment of the First Section of the European Court of Human Rights in case «*Wagner and J.M.W.L. v. Luxemburg*» (2007) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["76240/01"\],"documentcollectionid2":\["CAS ELAW"\],"itemid":\["001-81328"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

584. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Biao v. Denmark*» (2016)(URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,574473374.html>).

585. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Biao v. Denmark*» (2016) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,574473374.html>).

586. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Biao v. Denmark*» (2016) (URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,574473374.html>).

587. Timmer A. *Guest Post on Biao v Denmark* (URL: <http://echrblog.blogspot.com/2014/04/guest-post-on-biao-v-denmark.html>) (08.11.2018)

588. Ersbøll E. *Biao v. Denmark – Discrimination among citizens?* // RSCAS 2014/79, European University Institute: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUDO Citizenship Observatory, July 2014. 24 p.

589. *Європейська конвенція про громадянство* ETS N 166 від 06.11.1997 року // Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

590. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Ramadan v. Malta*» (2016) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820>).

591. Юдківська А. ЄСПЛ: позбавлення людини громадянства не порушує стандартів Ради Європи. *Європейська правда*, 22 червня 2016.

592. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Ramadan v. Malta*» (2016) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820>).

593. Dembour M.-B. *Ramadan v. Malta: When will the Strasbourg Court understand that nationality is a core human rights issue?* (URL: <https://strasbourgobservers.com/2016/07/22/ramadan-v-malta-when-will-the-strasbourg-court-understand-that-nationality-is-a-core-human-rights-issue/>). (22.06.2016)

594. Петрушенко В.Л. *Філософія*: навч. посібник (в 2-х част.) Львів: «Новий Світ», 2000, 2011. / част.: світова філософія, фундаментальні проблеми філософи; 2 част.: релігієзнавство, етика та естетика, логіка) ; [для студентів ВНЗ України III - IV рівнів акредитації]. 647, [1] с. ; іл., схеми, табл. (С. 361)

595. Kripke S. *Naming and Necessity*. Harvard University Press, Basil Blackwell. Boston. 1980. 184 p.

596. Kripke S.A. *Naming and Necessity* / In a book: *Semantics of Natural Language*, Editors: Davidson, D., Harman, Gilbert (Eds.) The Rockefeller University, Princeton University, 1972. pp. 253–355.

597. Kripke S.A. *Naming and Necessity* / In a book: *Semantics of Natural Language*, Editors: Davidson, D., Harman, Gilbert (Eds.) The Rockefeller University, Princeton University, 1972. pp. 253–355.

598. Вяткіна Н. Семантичні проблеми референції: пряма референція, референційність, істинність. *Філософська думка*, 2010, № 5. С. 50-67.
599. Russell B. *On Denoting*. Mind Association, New Series, Vol. 14, No. 56. (Oct. 1905), pp. 479–493.
600. Kripke S.A. Naming and Necessity / In a book: *Semantics of Natural Language*, Editors: Davidson, D., Harman, Gilbert (Eds.) The Rockefeller University, Princeton University, 1972. pp. 253–355.
601. Baxter T.M.S. *The Cratylus: Plato's critic of naming*. E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1992. P. 15.
602. Бердяєв М. Проблема етичного пізнання. *Психологія і суспільство*. № 4 (66). 2016. С. 17–29.
603. Bourdieu P. *Language and Symbolic Power* / J. B. Thompson (ed.), G. Raymond & M. Adamson (trans.). Cambridge: «Polity Press», 1991. pp. 37–42.
604. Wilson St. *The Means Of Naming: A Social and Cultural History of Personal Naming in Western Europe*. London: University College London Press, 1998. 402 p.
605. Benjamin W. *Selected Writings*, Volume 3: 1935-1938. H. Eiland, M.W. Jennings (ed.). Cambridge: Harvard University Press, 2006. 480 p.
606. Єрмоленко В. *Оповідач і філософ Вальтер Беньямін та його час*. Київ: Критика, 2011. 279 с. (с. 148).
607. Єрмоленко В. *Оповідач і філософ Вальтер Беньямін та його час*. Київ: Критика, 2011. 279 с. (с. 151)
608. Gross A.M. Rights and normalization: a critical study of European human rights case law on the choice and change of names. *Harvard Human Rights Journal*, Volume 9, 1996. pp. 269–284.
609. Shear Kushner J. The right to control one's name. *University of California Los Angeles Law Review*, Volume 57, No. 313, 2009. pp. 313–364.
610. Софінська І.Д. Право на ім'я в Україні: конституційно-правове регулювання. *Часопис Київського університету права*, 2014/1. С. 95–99.

611. Стефанчук Р.О. *Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)* : монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. К: КНТ, 2008. 626 с. (С. 94)
612. Emens E.F. Changing Name Changing: Framing Rules and the Future of Marital Names. *University Chicago Law Review*, Volume 74, 2007. pp. 761, 768, 861–862.
613. Белей Л. *Ім'я дитини в українській родині*. Харків: Фоліо, 2011. С. 5.
614. Ірклієвський В. *Наші ймення, їх походження та значення*. Мюнхен, 1968. 244 с.
615. Трійняк І.І. *Словник українських імен*. Київ: Довіра, 2005. С. 7.
616. Чучка П.П. *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород: 2008. С. 81.
617. Кузнєцова Н. Предмет і система сучасного цивільного права України. *Юридичний журнал «Право України»*, № 5, 2017. С. 27–35.
618. Ромовська З.В. *Українське сімейне право: Академічний курс*. Київ: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2009. 500 с.
619. Сліпченко С. Філософсько-правові засади генези законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб на землях України. *Університетські наукові записки*: 2007, № 3 (23). С. 349–361.; Сліпченко С. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, як різновид виключних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 4/2012. С. 96–104.
620. Стефанчук Р.О. Право на ім'я. *Університетські наукові записки*, 2005, № 1-2 (13-14). С. 83–97.; Стефанчук Р.О. *Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)* : моногр. / відп. ред. Я.М. Шевченко. К.: КНТ, 2008. 626 с.
621. *Цивільний кодекс України*. Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. Офіційний вісник України від 28.03.2003 р., 2003 р., № 11, стор. 7, стаття 461.
622. Ромовська З.В. *Українське сімейне право: Академічний курс*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 339.
623. *Словарь української мови* / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Том 1. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. ст. 329–330.

624. «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніми Славеноросская» / Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 202 с.
625. *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. 271 с.
626. *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. 271 с.
627. *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. 271 с.
628. *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. 271 с.
629. Грінченко Б.Д. *Крестныя имена людей. Словарь української мови* / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1909. Т. 4. С. 548–563.
630. Софінська І.Д. Ілюстрований словник імен. Львів: Видавництво «Каменярь», 2008. 240 с. іл.:
631. *Ley 18248 Poder Ejecutivo Nacional (P.E.N.) Registro de Estado Civil – Nombre de Las Personas – Establece Las Normas Sobre Inscripcion de Nombres de Las Personas Naturales*. Nuevas normas para la inscripción de nombres de las personas naturales [Textoactualizado hasta julio 2010, Ley 26.618 inclusive] (URL: http://www.puntoprofesional.com/P/0650/LEY_18248.HTM).
632. *Сімейний кодекс України*. Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. Офіційний вісник України від 01.03.2002 р., 2002 р., № 7, стор. 1, стаття 273
633. Ley 40/1999, de 5 de noviembre, sobre nombre y apellidos y orden delos mismos (URL: http://www.boe.es/aeboe/consultas/bases_datos/doc.php?coleccion=iberlex&id=1999/21569)
634. Чучка П.П. *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород: 2008. С. 73.
635. Белей Л. *Ім'я дитини в українській родині*. Харків: Фоліо, 2011. С. 5.
636. Стефанчук Р.О. Право на ім'я. *Університетські наукові записки*: 2005, 1-2 (13-14). С. 83–97.
637. *Сімейний кодекс України*. Закон України № 2947-III від 10.01.2002 № 2947-III. Офіційний вісник України від 01.03.2002 р., 2002 р., № 7, стор. 1, стаття 273

638. Софінська І. Право на ім'я у парадигмі громадянства. *Юридичний журнал «Право України»*, 2017. № 12. С. 123–131.
639. Белей Л. *Українські імена колись і тепер*. Київ: «Темпора». Серія «Likbez-абетка», 2010. С. 88.
640. Трійняк І.І. *Словник українських імен*. Київ: «Довіра», 2005. С. 7.
641. Чучка П.П. *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород: 2008. С. 81.
642. Белей Л. *Ім'я дитини в українській родині*. Харків: Фоліо, 2011. С. 50.
643. Чучка П.П. *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород: 2008. С. 72.
644. *La Costituzione della Repubblica Italiana*, Senato della Repubblica, dicembre 2012, р. 16 (URL: https://www.senato.it/Leg17/1025?sezione=120&articolo_numero_articolo=22) (10.12.2018)
645. *Lei Constitutional n.º 1/2005*, Diário da República, Número 155, I-A Série, 12 de Agosto de 2005, pp. 4645 (URL: <http://www.parlamento.pt/RevisoesConstitucionais/Documents/Revisao2005/155a00.pdf>). (10.12.2018)
646. *Births, Deaths and Marriages Registration Regulation 2015* (Current as at 1 July 2016)
647. Софінська І.Д. Право на ім'я у парадигмі громадянства. *Юридичний журнал «Право України»*, 2017. № 12. С. 123–131.
648. *Nöfn Íslendinga / Höfundur: Guðrún Kvaran, Forlagid*, 2011. P. 131.
649. Judgment of the European Court of Human Rights (Fourth Section) in case «*Johansson v. Finland*», 6 September 2007 (URL: <https://statesassembly.gov.je/scrutinyreviewresearches/2008/s-25669-41435-1552008.pdf>)
650. Judgment of the European Court of Human Rights (Fourth Section) in case «*Johansson v. Finland*», 6 September 2007 (URL: <https://statesassembly.gov.je/scrutinyreviewresearches/2008/s-25669-41435-1552008.pdf>)
651. *Namnlag* (1982:670) // <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19820670.htm>.

652. *Circulaire du 28 octobre 2011 relative aux règles particulières à divers actes de l'état civil relatifs à la naissance et à la filiation*. Bulletin Officiel Du Ministère de la Justice et des Libertés, n° 2011-11 du 30 novembre 2011. p. 33–47.

653. *Toulouse: ils nomment leur enfant Jihad* (23.10.2017) (URL: <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2017/10/23/97001-20171023FILWWW00051-toulouse-ils-veulent-nommer-leur-enfant-jihad.php>).

654. *Code civil* (Version consolidée au 1 octobre 2017) (URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCodeArticle.do?idArticle=LEGIARTI000006420911&cidTexte=LEGITEXT000006070721>).

655. *Circulaire du 28 octobre 2011 relative aux règles particulières à divers actes de l'état civil relatifs à la naissance et à la filiation*. Bulletin Officiel Du Ministère de la Justice et des Libertés, n° 2011-11 du 30 novembre 2011. pp. 33–47.

656. Larson Carlton F.W. Naming Baby: The Constitutional Dimensions of Parental Naming Rights. *George Washington Law Review*, 2011. Volume 80. Number 1. pp. 159–201.

657. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Guillot v. France*» (1996) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58069>) (17.12.2016)

658. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Guillot v. France*» (1996) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58069>) (17.12.2016)

659. Ravasi E. *Human Rights Protection by the ECtHR and the ECJ: A Comparative Analysis in Light of the Equivalency Doctrine* (International Studies in Human Rights) BRILL: International Studies in Human Rights, Volume: 118, 2017. P. 152, 165 – 168.

660. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Guillot v. France*» (1996) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58069>) (17.12.2016)

661. *Про затвердження Правил присвоєння чи зміни імені, по батькові та прізвища*. Постанова Кабінету Міністрів Республіки Азербайджан» № 79 від 12.05.2011 р. (URL: [http://new.zakon.az/site/index/?item=1294749697&parent=0923656209&curtree=cnt%20\(%200923656209%20\(%201359612182%20\)%20](http://new.zakon.az/site/index/?item=1294749697&parent=0923656209&curtree=cnt%20(%200923656209%20(%201359612182%20)%20))

662. «Гарнага проти України». Рішення Європейського суду з прав людини від 16.05.2013 р. // Офіційний вісник України від 08.01.2014 р., 2014 р., № 1, стор. 203, стаття 30

663. *Правила державної реєстрації актів громадянського стану в Україні*, затвержені наказом Міністерства юстиції України № 52/5 від 18.10.2000 № 52/5. Офіційний вісник України від 03.11.2000 р., 2000 р., № 42, стор. 205, стаття 1803

664. «Гарнага проти України». Рішення Європейського суду з прав людини від 16.05.2013 р. Офіційний вісник України від 08.01.2014 р., 2014 р., № 1, стор. 203, стаття 30

665. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Cusan and Fazzo v. Italy*» (2014) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140033>) (17.12.2018)

666. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Cusan and Fazzo v. Italy*» (2014) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140033>) (17.12.2016)

667. *Italian court allows mother to give child her surname in landmark case* (URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/italian-court-allows-mother-to-give-child-her-surname-in-landmark-case-a7407131.html>) (17.11.2016)

668. Judgment of the Fifth Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Henry Kismoun c. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-138601"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

669. Judgment of the Fifth Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Henry Kismoun c. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-138601"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

670. Judgment of the Fifth Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Henry Kismoun c. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-138601"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

671. Ravasi E. *Human Rights Protection by the ECtHR and the ECJ: A Comparative Analysis in Light of the Equivalency Doctrine (International Studies in Human Rights)*. BRILL: International Studies in Human Rights, Volume: 118, 2017. P. 155, 158, 169.

672. Shear Kushner J. The right to control one's name. *University of California Los Angeles Law Review*, Vol. 57, No. 313, 2009. pp. 313–364.

673. Bauböck R. *Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come?* Washington DC: Migration Policy Institute, 2008. P. 12.

674. *European Citizenship* / A. von Bogdandy, F. Arndt. Max Planck Encyclopedia of Public International Law, 2011.

675. Kirchhof P. Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration, in: *HbdStR VII*, § 183, Rn 38, 50 ff. und 68 f. S. 349-357.

676. Софінська І.Д. Громадянство Європейського Союзу: філософсько-правові витоки та геополітичні виклики сьогодення / *Міжнародний конгрес європейського права* : збірн. наук. праць (м. Одеса, 21–22 квітня 2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 115–122.

677. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. Oxford University Prsee, 2009. P. 632–633.

678. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. Oxford University Prsee, 2009. P. 632–633.

679. *Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році»*, Національний інститут стратегічних досліджень: Київ, 2018. С. 510.

680. *The Past and Future of EU Law: The Classics of EU Law Revisited on the 50th Anniversary of the Rome Treaty* / M. Poiares Maduro (Author), L. Azoulai (Author), M. Poiares Maduro (Editor), L. Azoulai (Editor). Hart Publishing: Oxford, Hart Publishing, 2010. P. 361.

681. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009 – 2010*. 20th edition / Edited by N.G. Foster. Oxford: Oxford University Press, 2009. 755 p. (C. 632–633)

682. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

683. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

684. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

685. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

686. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

687. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

688. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

689. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>) (17.12.2018)

690. Judgment of the European Court of Justice in case C-148/02 «*Carlos Garcia Avello v Belgian State*» (2003) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-148/02>). (17.12.2018)

691. Judgment of the European Court of Justice in case C-353/06 «*Stefan Grunkin and Dorothee Regina Paul*» (2008) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-353/06>). (17.12.2018)

692. Софінська І.Д. Future of the European Union law and integration: Grunkin and Paul case. *Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*

«Порівняльно-правові дослідження». Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. Випуск 2. С. 21–25.

693. Judgment of the European Court of Justice in case C-353/06 «*Stefan Grunkin and Dorothee Regina Paul*» (2008) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-353/06>). (17.12.2016)

694. Judgment of the European Court of Justice in case C-353/06 «*Stefan Grunkin and Dorothee Regina Paul*» (2008) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-353/06>). (17.12.2016)

695. Judgment of the European Court of Justice in case C-438/14 «*Nabiel Peter Bogendorff von Wolffersdorff v Standesamt der Stadt Karlsruhe and Zentraler Juristischer Dienst der Stadt Karlsruhe*» (2016) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-438/14>). (22.12.2016)

696. Judgment of the European Court of Justice in case C-438/14 «*Nabiel Peter Bogendorff von Wolffersdorff v Standesamt der Stadt Karlsruhe and Zentraler Juristischer Dienst der Stadt Karlsruhe*» (2016) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-438/14>). (22.12.2016)

697. Judgment of the European Court of Justice in case C-369/90 «*Mario Vicente Micheletti and Others v. Delegación del Gobierno en Cantabria*». European Court Reports 1992 I-04239. pp. 4240–4252.

698. Judgment of the European Court of Justice in case C-200/02 «*Kunqian Catherine Zhu and Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department*» (2004) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-200/02>). (01.03.2018)

699. Judgment of the Court of Justice of the European Union (Third Chamber) in case C-40/11 «*Yoshikazu Iida v Stadt Ulm*», 8 November 2012 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0040&lang1=en&type=TXT&ancre=>)

700. Judgment of the European Court of Justice in case C-369/90 «*Mario Vicente Micheletti and Others v. Delegación del Gobierno en Cantabria*». European Court Reports 1992 I-04239. pp. 4240–4252.

701. Judgment of the European Court of Justice in case C-369/90 «*Mario Vicente Micheletti and Others v. Delegación del Gobierno en Cantabria*». European Court Reports 1992 I-04239. pp. 4240–4252.

702. Judgment of the European Court of Justice in case C-200/02 «*Kunqian Catherine Zhu and Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department*» (2004) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-200/02>). (01.03.2018)

703. Judgment of the European Court of Justice in case C-200/02 «*Kunqian Catherine Zhu and Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department*» (2004) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-200/02>). (01.03.2018)

704. Judgment of the Court of Justice of the European Union (Third Chamber) in case C-40/11 «*Yoshikazu Iida v Stadt Ulm*», 8 November 2012 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0040&lang1=en&type=TXT&ancre=>)

705. Judgment of the Court of Justice of the European Union (Third Chamber) in case C-40/11 «*Yoshikazu Iida v Stadt Ulm*», 8 November 2012 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0040&lang1=en&type=TXT&ancre=>)

706. *Consolidated Version of Treaty on the Functioning of the European Union*. Official Journal of the European Union, 26.10.2012. pp. 56–58.

707. Shachar A. and Baubock R. *Should Citizenship be for Sale?* / EUDO Citizenship Observatory: EUI Working Paper RSCAS 2014/01. Badia Fiesolana, San Domenico di Fiesole (FI), 2014. 46 p.

708. *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. Oxford University Press, 2009. P. 632–633.

709. Reding V. *Citizenship must not be up for sale*. Speech/14/18 on Plenary Session debate of the European Parliament on «EU citizenship for sale», Strasbourg, 15 January 2014 (URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-18_en.htm). (P. 3-4).

710. Софінська І.Д. Громадянство на перехресті консюмеризму та вірності. *Часопис Київського університету права*, 2016/2. С. 39–44.

711. Reding V. *Citizenship must not be up for sale*. Speech/14/18 on Plenary Session debate of the European Parliament on «EU citizenship for sale», Strasbourg, 15 January 2014 (URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-18_en.htm). (P. 3-4).

712. European Parliament resolution of 16 January 2014 on *EU citizenship for sale* (2013/2995(RSP)) (URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA-2014-0038>) (02.12.2018).

713. Joppke Ch. *Liberal Citizenship Is Duty-Free* / In RSCAS «*Should EU citizenship be duty-free?*». European University Institute, 2017. pp. 2–8.

714. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. P. 315.

715. *International Encyclopedia of Comparative Law*. Under the Auspices of the International Association of Legal Science / Aleck Chloros (chief editor). Volume IV (Persons and Family), Chapter 6 (Creation of Relationship of Kinship), 1976. P. 28.

716. Judgment of the European Court of Justice in case C-200/02 «*Kunqian Catherine Zhu and Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department*» (2004) (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-200/02.>) (01.03.2018)

717. Judgment of the European Commission of Human Rights in case of «*Lavissee v. France*» (1991) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-24590"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

718. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*S. H. and Others v. Austria*» (2011) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"docname":\["S.H."\],"documentcollectionid2":\["CASELAW"\],"itemid":\["001-107325"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

719. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*S. H. and Others v. Austria*» (2011) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"docname":\["S.H."\],"documentcollectionid2":\["CASELAW"\],"itemid":\["001-107325"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

720. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Menesson v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145179"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

721. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Labassee v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145180"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

722. Поєдинок, О. Неконвенційне право? Право на громадянство в практиці Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини / *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт.кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. Львів; Одеса : Фенікс, 2017. С. 281–290.

723. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Mennesson v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145179"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

724. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Labassee v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145180"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

725. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Mennesson v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145179"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

726. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights in case of «*Labassee v. France*» (2014) (URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-145180"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{))

727. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>)

728. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>)

729. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>)

730. Act No. 91 of 5 February 1992 (Italy) (URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/20122>)

731. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>)

732. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in case of «*Paradiso and Campanelli v. Italy*» (2017) (URL: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2012-025358-2.pdf>)

733. Конвенція ООН про скорочення безгромадянства, 30.08.1961 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 449 /, стор. 463, стаття 1876, код акта 67770/201

734. Баймуратов М.О. *Міжнародне право*. Харків: Одісей, 2002. С. 357.

735. Суржинський М.І. *Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект*. Київ: Наукова думка, 2011. С. 135.

736. Софінська І.Д. Громадянство у зв'язку з інвестицією: конституційно-правовий аналіз. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. Вип.: 63. С. 397–405.

737. Sofinska I. Obywatelstwo w zamian za inwestycję: analiza konstytucyjno-prawna. *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, 2014, nr 5. s. 91–100.

738. Bundesgesetz über die österreichische Staatsbürgerschaft (Staatsbürgerschaftsgesetz 1985 - StbG) StF: BGBl. Nr. 311/1985 (URL: <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10005579>). (07.12.2018).

739. Bundesgesetz über die österreichische Staatsbürgerschaft (Staatsbürgerschaftsgesetz 1985 - StbG) StF: BGBl. Nr. 311/1985 (URL: <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10005579>). (07.12.2018).

740. Dzankic J. *The pros and cons of ius pecuniae: investor citizenship in comparative perspective* (EUI Working Papers RSCAS 2012/14, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUDO Citizenship Observatory, 2012. pp. 2, 6, 11, 13)

741. *Європейська конвенція про громадянство*, 1997 р. Відомості Верховної Ради України від 28.03.2008, 2008 р., № 13, стор. 359

742. *Загальна декларація прав людини*, 10.12.1948 р. Офіційний вісник України від 15.12.2008 р. — 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103

743. Judgment of Court of Justice of the European Union in case C-40/11 «*Yoshikazu Iida v Stadt Ulm*», 8 November 2012 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-40/11>)

744. *Optionsverfahren* (URL: <http://www.bva.bund.de/DE/Themen/Staatsangehoerigkeit/Optionsverfahren/optionsverfahren-node.html>.) (01.12.2018)

745. *Consequences of State Succession for Nationality*. Draft Report, prepared by the European Commission for Democracy through Law. CDL-NAT(1996)005e-rev-restr, Strasbourg, 23 July 1996. pp. 4–7.

746. *Nationality including statelessness*. Summary record of the 216th meeting of the International Law Commission. Extract from the Yearbook of the International Law Commission, 1953, vol. 1. P. 209.

747. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

748. *Consequences of State Succession for Nationality*, 10 February 1997. European Commission for Democracy Through Law, Report CDL-INF (97) 1. P. 38.

749. *Nationality including statelessness*. Summary record of the 216th meeting of the International Law Commission. Extract from the Yearbook of the International Law Commission, 1953, vol. 1. P. 206.

750. *Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів*, 23 серпня 1978 р. Офіційний вісник України від 24.03.2008 р. - 2008 р., № 20, стор. 36, стаття 584, код акта 42456/2008

751. *Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів.* Постанова Верховної Ради України № 2608-ХІІ від 17.09.1992 р. Відомості Верховної Ради України від 13.10.1992 р., 1992 р., № 41, стаття 601

752. *Конституція України* від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 р., 1996 р., № 30, стаття 141; Офіційний вісник України від 01.10.2010 р., 2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск /, стор. 15, стаття 2598

753. *Декларація про наслідки правонаступництва держав для громадянства фізичних осіб* (URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-NAT\(1996\)007rev-e.](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-NAT(1996)007rev-e.)) (01.02.2018).

754. *Про громадянство України.* Закон України № 2235-ІІІ від 18.01.2001. Відомості Верховної Ради України від 30.03.2001 - 2001 р., № 13, стаття 65.

755. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

756. Ольшанський Т.А. *Формування польсько-українського кордону.* Журнал «І», випуск 12, 1998 р.

757. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

758. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

759. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

760. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

761. *Хрестоматія з історії держави і права України* / за редакцією В.Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. С. 591.

762. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

763. Баулін Ю. Двадцять років вітчизняної конституційної юрисдикції: здобутки та перспективи. *Вісник Конституційного Суду України*. № 4–5/2016. С. 35.; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 2. С. 21.

764. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 19 марта 2014 г. N 6-П г. Санкт-Петербург "по делу о проверке конституционности не вступившего в силу международного договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов". (URL: <https://rg.ru/2014/03/19/ks-site-dok.html>)

765. О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя. Федеральный конституционный закон от 21.03.2014 N 6-ФКЗ (ред. от 25.12.2018). (URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_160618/) (27.12.2018).

766. Resolution adopted by the General Assembly 55/153. *Nationality of natural persons in relation to the succession of States*, adopted on 12/12/2000 (URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/568/57/pdf/N0056857.pdf?OpenElement>)

767. Заєць С. Нав'язування громадянства як нове порушення прав людини та засіб здійснення агресивної експансії Російською Федерацією в контексті окупації Криму. Аналітична записка. 21 листопада 2016. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2016. С. 7.

768. *Крым без правил: Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации*. Выпуск № 3. Право на Гражданство. 2016. С. 36.

769. *Крым без правил: Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации*. Выпуск № 3. Право на Гражданство. 2016. С. 4.

770. Печончик Т. Нова резолюція ООН щодо Криму: десять змін, важливих для України (URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2017/12/19/7075262/>) (20.12.2018).

771. Софінська І.Д. *Міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування*: навч. посібник. Львів: Видавництво «Каменярь», 2016. 241 с. іл.:

772. Close P. *Citizenship, Europe and Change*. Macmillan Press, 1995. P. 2.

773. Greaves H.R.G. *The Foundations of Political Theory*. London: Bell and Sons, 1966. P. 185.

774. Софінська І.Д. Право на владу у парадигмі громадянства США: *aliam vitam, alio more*. *Держава і право*: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. Вип.: 78. С. 281–297.

775. Софінська І.Д. Реалізація стандартів місцевого самоврядування у контексті європейської інтеграції // *Регіоналізм та інтеграція*. Науковий щорічник. Вип. II. Чернівці: Букрек, 2016. С. 82–93.

776. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / у книзі: *Демократія: Антологія*; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. Київ: Смолоскип, 2005. С. 257.

777. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down *detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals*. Official Journal, L 368, 31.12.1994, p. 38–47.

778. Barnard C. *The Substantive Law of the EU. The Four Freedoms*. Fourth Edition. Oxford University Press, 2013. P. 517.

779. Judgment of the ECJ in case C - 152/73 *Giovanni Maria Sotgiu vs. Deutsche Bundespost* від 12.02.1974 (URL:

<http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&jur=C,T,F&num=152/73&td=ALL>). (01.05.2018).

780. Judgment of the ECJ in case C - 149/79 *Commission of the European Communities vs. Kingdom of Belgium* від 17.12.1980 *ma Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium* 26.05.1982 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?docid=90501&doclang=en>).

781. Judgment of the ECJ in case C - 307/84 *Commission of the European Communities vs. France* від 03.06.1986 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=93620&doclang=EN>).

782. Judgment of the ECJ in case C - 66/85 *Lawrie-Blum* від 03.07.1986 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&jur=C,T,F&num=66/85&td=ALL>). (01.03.2018).

783. Judgment of the ECJ in case C- 225/85 *Commission of the European Communities vs. Italian Republic* від 16.06.1987 (URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61985CJ0225>).

784. Judgment of the ECJ in case C-473/93 *Commission of the European Communities v Grand Duchy of Luxemburg* від 1996 (URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionId=9ea7d2dc30d590f1f8879a884fdb75cb4bcea719759.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxuTa3r0?text=&docid=99465&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=539652>).

785. Craig P. and de Burca Gr. *EU Law: Text, Cases, and Materials* (6th ed.) Oxford University Press. 2015. pp. 765–767, 770.

786. Commission Staff Working Document ‘*Free movement of workers in the public sector*’ / Brussels, 14.12.2010, SEC(2010) 1609 final. P. 15.

787. *Acquisition and loss of citizenship in EU Member States: key trends and issues* / Mentzelopoulou M.M. and Dumbrava C., Members' Research Service, PE 625.116. July 2018, 12 p.

788. *Sources of Constitutional Law: selected Provisions from Constitutions and Fundamental Legislation of the United States, France, Germany, The Neteherlands and*

The United Kingdom / edited by Philipp Kiiver. Europa Law Publishing, 2008. 98 p. (C. 26)

789. *Sources of Constitutional Law: selected Provisions from Constitutions and Fundamental Legislation of the United States, France, Germany, The Netherlands and The United Kingdom* / edited by Ph. Kiiver. Europa Law Publishing, 2008. 98 p. (C. 4)

790. Friedman L. An Idea Whose Time Has Come – The Curious History, Uncertain Effect, And Need For Amendment Of The «Natural Born Citizen» Requirement For The Presidency. *Saint Louis University Law Journal*, Vol. 52, 2007. pp. 137–150.

791. Friedman L. An Idea Whose Time Has Come – The Curious History, Uncertain Effect, And Need For Amendment Of The «Natural Born Citizen» Requirement For The Presidency. *Saint Louis University Law Journal*, Vol. 52, 2007. pp. 137–150.

792. Price P.J. Natural Law and Birthright Citizenship in Calvin's Case (1608). *Yale Journal of Law & the Humanities*: Volume 9, Issue 1, Article 2. pp. 73–145.

793. Spiro P.J. A New International Law of Citizenship. *American Journal of International Law* 105, no. 4, 2011. P. 694. (C. 8)

794. Maskell J. *Qualifications for President and the «Natural Born» Citizenship Eligibility Requirement*. Congressional Research Service, November 14, 2011. 53 p. (C. 5)

795. Maskell J. *Qualifications for President and the «Natural Born» Citizenship Eligibility Requirement*. Congressional Research Service, November 14, 2011. 53 p. (C. 2)

796. Clement P. and Katyal, N. On the Meaning of “Natural Born Citizen”. *Harvard Law Review Forum*, Vol. 128, 2015. pp. 161–164.

797. Heringa A.W. and Kiiver, Ph. *Constitutions compared: an introduction to comparative constitutional law*. Intersentia: Antwerp–Oxford–Portland, 2009. 323 p. (C. 142)

798. Tucker St.G. *Blackstone's Commentaries: With Notes of Reference to the Constitution and Laws of the Federal Government of the United States and of the Commonwealth of Virginia*. 5 vols. Philadelphia, 1803. Reprint. South Hackensack, N.J.: Rothman Reprints, 1969. (C. 316)

799. Friedman L. An Idea Whose Time Has Come – The Curious History, Uncertain Effect, And Need For Amendment Of The «Natural Born Citizen» Requirement For The Presidency. *Saint Louis University Law Journal*, Vol. 52, 2007. pp. 137–150.

800. Chin G.J. and Rogers, J.E. Why Senator John McCain Cannot Be President: Eleven Months and a Hundred Yards Short of Citizenship. *Arizona Legal Studies: Discussion Paper No. 08-14*; August 2008. 62 p. (C. 41)

801. Pryor J.A. The Natural-Born Citizen Clause and Presidential Eligibility: An Approach for Resolving Two Hundred Years of Uncertainty. *Yale Law Journal*, Volume 97, 1988. pp. 881–899.

802. *World Happiness Report 2018* / Editors: John F. Helliwell, Richard Layard, and Jeffrey D. Sachs; Associate Editors: Jan-Emmanuel De Neve, Haifang Huang and Shun Wang (URL: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf)

803. Boyd D.R. The Constitutional Right to a Healthy Environment, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, Volume 54, Issue 4, 2012. pp. 4–5.

804. *Конституція України*. Закон України № 254к/96-ВР. 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141

805. *Конституція України*. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. С. 381–383.

806. Boyd D.R. The Constitutional Right to a Healthy Environment, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, Volume 54, Issue 4, 2012. pp. 4–5.

807. Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1er mars 2005 relative à la *Charte de l'environnement* (URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Charte-de-l-environnement-de-2004>.) (24.12.2018).

808. Daly E. Constitutional Protection for Environmental Rights: The Benefits of Environmental Process, *International Journal of Peace Studies*, Volume 17, Issue 2, 2012. P. 72.

809. *Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату*. Закон України № 435/96-ВР від 29.10.1996 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1996 р., 1996 р., № 50, стаття 277

810. *Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату* від 09.05.1992 р. Офіційний вісник України від 09.11.2012 р., 2012 р., № 83, стор. 198, стаття 3381

811. *Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату* від 09.05.1992 р. Офіційний вісник України від 09.11.2012 р., 2012 р., № 83, стор. 198, стаття 3381

812. McNamara K.E. *Conceptualizing discourses on environmental refugees at the United Nations*. Population and Environment (2007), 29. pp. 12–24.

813. Torpey J.C. *The invention of the passport: surveillance, citizenship, and the state*. Cambridge University Press, 2000. P. 127–129.

814. Torpey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, 2000. 211 p.

815. *League of Nations*. A. 48.1927 VIII

816. Torpey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, 2000. 211 p.

817. *О лишении прав гражданства некоторых категорий лиц, находящихся за границей*. Декрет ВЦИК и СНК РСФСР 15 декабря 1921 г. (СУ РСФСР 1922 г. № 1, ст. 11)

818. Hieronymi O. The Nansen Passport: A Tool of Freedom of Movement and of Protection. *Refugee Survey Quarterly*, Volume 22, Issue 1, 1 April 2003, pp. 36–47.

819. Refugees from the Saar. Extension of the Nansen Passport System to these Refugees. *League of Nations Official Journal* 16, 1935. p. 1681.

820. Конвенція ООН про статус біженців 28 липня 1951 року (URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011.) (05.12.2018).

821. McNamara K.E. *Conceptualizing discourses on environmental refugees at the United Nations*. Population and Environment (2007), 29. pp. 12–24.

822. *Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту*. Закон України № 3671-VI від 08.07.2011 р. Офіційний вісник України від 12.08.2011 р., 2011 р., № 59, стор. 83, стаття 2347

823. *Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту*. Закон України № 3671-VI від 08.07.2011 р. Офіційний вісник України від 12.08.2011 р., 2011 р., № 59, стор. 83, стаття 2347

824. *Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту*. Закон України № 3671-VI від 08.07.2011 р. Офіційний вісник України від 12.08.2011 р., 2011 р., № 59, стор. 83, стаття 2347

825. *Конвенція ООН про статус біженців* 28 липня 1951 року (URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011.) (05.12.2018).

826. *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*. United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division. 2017. – P. 1. (URL : https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf.)

827. *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables* / United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division. 2017. – P. 5. (URL: https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf.)

828. *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*. United Nations Department of Economic and Social Affairs / Population Division. 2017. – P. 14. (URL: https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf.)

829. Heyward C., Ödalen J. *A New Nansen Passport for the Territorially Dispossessed*. Working Paper 2013: 3 (URL: http://www.statsvet.uu.se/digitalAssets/443/c_443604-1_3-k_2013_3.pdf.)

830. Heyward C., Ödalen J. *A New Nansen Passport for the Territorially Dispossessed*. Working Paper 2013: 3 (URL: http://www.statsvet.uu.se/digitalAssets/443/c_443604-1_3-k_2013_3.pdf.)

831. Brown L., McGrath P. and Stokes B. *Twenty Two Dimensions of the Population Problem*. Worldwatch Paper 5. Washington DC: Worldwatch Institute, 1976. P. 39.

832. *Glossary on Migration*, 2nd Edition. International Migration Law, No. 25. R. Perruchoud and J. Redpath-Cross, eds. International Organization for Migration, Geneva. 2011. P. 33.

833. Софінська І.Д. Громадянство та міграція: цивілізаційні, конституційні та глобалізаційні виклики сьогодення. *Часопис Київського університету права*, 2017/3. С. 40–46.

834. Jacobson J.L. *Environmental refugees: a yardstick of habitability*. Worldwatch Paper 86. Washington DC: Worldwatch Institute, 1988. 46 p.

835. *International Migration Report 2017: highlights*. United Nations New York, 2017. 38 p. (URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf)

836. *Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration* / prepared by K. Kumari Rigaud, A. de Sherbinin, B. Jones, J. Bergmann, V. Clement, K. Ober, J. Schewe, S. Adamo, B. McCusker, S. Heuser, and A. Midgley. International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank 2018, 256 p. (URL: <https://www.worldbank.org/en/news/infographic/2018/03/19/groundswell---preparing-for-internal-climate-migration>)

837. *International Migration Report 2017: highlights*. United Nations New York, 2017. 38 p. (URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf)

838. Софінська І.Д. Громадянство та міграція: цивілізаційні, конституційні та глобалізаційні виклики сьогодення. *Часопис Київського університету права*, 2017/3. С. 40–46.

839. AD (*Tuvalu*) [2014] NZIPT 501370–371

840. *Конвенція ООН про права дитини* від 20.11.1989 року. Зібрання чинних міжнародних договорів України, 1990 р., № 1, стор. 205.

841. Baker-Jones M., Baker-Jones M. Teitiota v The Chief Executive of Ministry of Business, Innovation and Employment - A Person Displaced. *QUT Law Review*, Volume 15, Issue 2, 2015. pp. 102–121.

842. Background Note “*Gender Equality, Nationality Laws and Statelessness 2014*”, UNHCR (URL: <https://www.unhcr.org/4f5886306.pdf>)

843. *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables* / United Nations Department of Economic and Social Affairs / Population Division. 2017. pp. 25, 39, 44. (URL: https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf.)

844. *Immigration Act 2009* (URL: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/2009/0051/latest/DLM1440303.html#DLM1440300>.)

845. *Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату* від 09.05.1992 р. Офіційний вісник України від 09.11.2012 р., 2012 р., № 83, стор. 198, стаття 3381

846. *Phineas Finn* by A. Trollope / Edited by Simon Dentith. Oxford: Oxford World’s Classics, 2011. P. 556.

847. Flournoy R.W. Dual Nationality and Election. *Yale Law Journal*, Volume XXX, Issue 6, April 1921. P. 545.

848. Faist Th., Gerdes Jü. *Dual Nationality in an Age of Mobility*. Washington, DC: Migration Policy Institute, 2008. P. 5.

849. The Canevaro Case at the Hague Source. *The American Journal of International Law*, Volume 6, No. 3, July 1912, pp. 709–712.

850. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala*; ICJ 1955; Reports. p. 315.

851. Mergé Case - Decision No. 55. Reports of International Arbitral Awards, Volume 10 June 1955, pp. 236–248.

852. U. S. A. ex rel. Flegenheimer v. Italy. *The American Journal of International Law*, Volume 53, No. 4, October 1959, pp. 944–958.

853. Judgment of the European Court of Justice in case C-369/90 «*Mario Vicente Micheletti and Others v. Delegación del Gobierno en Cantabria*». European Court Reports 1992 I-04239. pp. 4240–4252.

854. *Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws*, The Hague, 12 April 1930. League of Nations, Treaty Series , vol. 179, 1937-1938. p. 89

855. *Загальна декларація прав людини*, 10.12.1948 р. Офіційний вісник України від 15.12.2008 р. - 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103

856. *Конвенція про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадках множинного громадянства*, 06.05.1963 року (URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_302)

857. *Конвенція про права дитини*, 20 листопада 1989 року (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року) (URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021).

858. *Європейська конвенція про громадянство*, 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р. 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

859. Kastoryano R. Settlement, Transnational Communities and Citizenship. *International Social Science Journal*, Volume 52, Issue 165, September 2000. pp. 307–312.

860. Kastoryano R. *Transnational Participation and Citizenship: Immigrants in the European Union*. WPTC-98-12, 1998. 21 p.

861. The Canevaro Case at the Hague Source. *The American Journal of International Law*, Volume 6, No. 3, July 1912, pp. 709–712.

862. The Canevaro Case at the Hague Source. *The American Journal of International Law*, Volume 6, No. 3, July 1912, pp. 709–710.

863. The Canevaro Case at the Hague Source. *The American Journal of International Law*, Volume 6, No. 3, July 1912, pp. 709–710.

864. The Canevaro Case at the Hague Source. *The American Journal of International Law*, Volume 6, No. 3, July 1912, pp. 711–712.

865. *Mergé Case* - Decision No. 55. Reports of International Arbitral Awards, Volume 10 June 1955, pp. 236–237.

866. *Mergé Case* - Decision No. 55. Reports of International Arbitral Awards, Volume 10 June 1955, pp. 236–248.

867. *Mergé Case* - Decision No. 55. Reports of International Arbitral Awards, Volume 10 June 1955, pp. 237–238.

868. *Mergé Case* - Decision No. 55. Reports of International Arbitral Awards, Volume 10 June 1955, pp. 247–248.

869. *Flegenheimer Case* - Decision No. 182. Reports of International Arbitral Awards, Volume XIV, 20 September 1958, pp. 327–390.

870. U. S. A. ex rel. Flegenheimer v. Italy. *The American Journal of International Law*, Volume 53, No. 4, October 1959, pp. 944–958.

871. U. S. A. ex rel. Flegenheimer v. Italy. *The American Journal of International Law*, Volume 53, No. 4, October 1959, pp. 946.

872. U. S. A. ex rel. Flegenheimer v. Italy. *The American Journal of International Law*, Volume 53, No. 4, October 1959, pp. 949.

873. *Flegenheimer Case* – Decision No. 182. Reports of International Arbitral Awards, Volume XIV, 20 September 1958, pp. 327–390.

874. *Європейська конвенція про громадянство*, 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917, код акта 52093/2010

875. Сантаян Кабирадж. *Проблемы двугражданства*. К. : ООО «Муждунар. фин. агенство», 1996. 32 с. (С. 6–14); Сантаян Кабирадж. *Проблемы двугражданства в международном праве и практические пути их устранения* : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Международное право». Киев, 1996. 21 с. (С. 6–7)

876. Запорожець О., Державин В. *Словник чужомовних слів і виразів*. Мюнхен, 1953, 320 с.

877. Geschiere P. *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe*. University of Chicago Press, 2009. P. 149.

878. U.S. Supreme Court *Talbot v. Jansen*, 3 U.S. 3 Dall. 133 133 (1795) (URL: <https://supreme.iustia.com/cases/federal/us/3/133/case.html>)

879. U.S. Supreme Court *Talbot v. Jansen*, 3 U.S. 3 Dall. 133 133 (1795) (URL: <https://supreme.iustia.com/cases/federal/us/3/133/case.html>)

880. *Afroyim v. Rusk* 387 U.S. 253 (1967)

881. *Perez v. Brownell* 356 U.S. 44 (1958)

882. *Afroyim v. Rusk* 387 U.S. 253 (1967)

883. *Rogers v. Bellei*, 401 U.S. 815 (1971)

884. Vink M.P.; De Groot G.-R.; Luk Ngo Chun, [2015], “MACIMIDE Global Expatriate Dual Citizenship Dataset”, doi:10.7910/DVN/TTMZ08, Harvard Dataverse, [V2].

885. Rubenstein K. *Australian Citizenship Law, Lawbook Company of Australia* (2nd edition) / Pyrmont, New South Wales: Thomson Reuters (Professional) Australia Limited, 2017. 474 p.

886. *Re Canavan* [2017] HCA 45 (27 October 2017).

887. Klaus V. *Senátor Schwarzenberg sedí na dvou židlich* (28.12.2006) (URL: <http://www.euportal.cz/Articles/1152-senator-schwarzenberg-sedi-na-dvou-zidlich.aspx>)

888. *Can Elected Politicians Have Two Passports?* By L. Piccoli, November 2017 (URL: <http://eudo-citizenship.eu/commentaries/citizenship-blog/1931-can-elected-politicians-have-two-passports>).

889. *How far should ministers go to prove their ‘Swissness’?* By S. Jaberg, 29.08.2017 (URL: https://www.swissinfo.ch/eng/business/dual-nationality_how-far-should-ministers-go-to-prove-their--swissness--/43477714)

890. Бедрій Р. Б. *Громадянство України: конституційно-правова основа* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2005. 16 с. (С. 8–9)

891. Альбертіні Л. М. *Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 1998. 18 с. (С. 10)

892. Копиленко О. Л. *З історії законодавства про громадянство України*. Київ: Новий парламентський інститут, Парламентське вид-во, 2001. 72 с.
893. Лотюк О. С. *Теоретичні основи інституту громадянства України* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» К., 1998. 18 с. (С. 11)
894. Тодика Ю. М. *Громадянство України: конституційно-правовий аспект* : навч. посібник. Харків : Факт, 2002. 254 с. (С. 28–39)
895. Марк Р.А. Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917 – 1921 роки. В кн.: *Україна. Процеси націотворення* / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 285–297.
896. Кудлай О. Б. *Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 101–102.
897. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 471.
898. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) // *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* / Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. Київ: Континент. 2000. С. 4–5.
899. Усенко І.Б. Закони про громадянство Української Народної Республіки / *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.
900. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України*. Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 73.

901. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: «Знання України», 2005. С. 470.

902. ЦДАВОВ України. Ф. 3766, оп. 1, спр. 69, арк. 12.

903. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 471.; ЦДАВОВ України. Ф. 3766, оп. 1, спр. 69, арк. 15.

904. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 471.; ЦДАВОВ України. Ф. 3766, оп. 1, спр. 69, арк. 16–17.

905. ЦДАВО України у м. Києві, ф.1115, оп.1, спр. 1, арк. 76–77.

906. Reshetar J. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920. A Study In Nationalism*. Princeton University Press, 1952. P. 166.

907. Reshetar J. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920. A Study In Nationalism*. Princeton University Press, 1952. P. 166–167.

908. Neuman S. Kistiakovsky: *The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 1998. xiv. P. 37.

909. Усенко І.Б. Закони про громадянство Української Народної Республіки // *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.

910. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920*. Т.1. Фототипічний передрук для студій. Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. С. 154.

911. Нагаєвський І. *Історія Української держави двадцятого століття*. Рим, Український Католицький Університет ім. св. Климента папи, т. 68, 1989. 486 с.

912. Яковлів А. *Основи конституції УНР*. Нью-Йорк, Українське в-во «Говерля», Студійно-наукові матеріали ч. 4, 1964. 63 с. (С. 21)

913. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 472.

914. *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг.* Управление делами Совнаркома СССР/ Москва: 1942. стр. 929-931.

915. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 473.; *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг.* Управление делами Совнаркома СССР. Москва: 1942. стр. 929-931.

916. Феденко П. *Історія революції (1917-1921)*. 2. Влада П. Скоропадського. С. 7.

917. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 479.

918. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 480.; Стахів М. *Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 р.* Т. IV. Скрантон: З друкарні Народної Волі - органу Українського Робітничого Союзу, 1960. С. 74–75.

919. Стахів М. *Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 р.* Т. IV. Скрантон: З друкарні Народної Волі - органу Українського Робітничого Союзу, 1960. С. 74–75.

920. *Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки.* 5 травня 1919 р. Вип 10. С. 69–70.

921. *Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки.* 5 травня 1919 р. Вип 10. С. 69–70.

922. Шандала О. Утворення ЗУНР та законодавче регулювання громадянства (1918–1919 рр.). *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2015. Випуск 61. С. 214.

923. ЦДАВОВ України. Ф. 3696, оп. 2, спр. 2, арк. 667.

924. Піскун В.М. Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.) / у книзі: *Український соціум* // За ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. С. 480.

925. Стецюк П.Б. *Станіслав Дністрянський як конституціоналіст.* Львів, 1999. 232 с.

926. Проект урядової комісії по виробленні Конституції Української Держави – Основного державного закону УНР) від 29 квітня 1921 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.* Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 127.

927. Проект урядової комісії по виробленні Конституції Української Держави – Основного державного закону УНР) від 29 квітня 1921 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.* Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 127.

928. Проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки від 1921 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.* Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 207–209.

929. Проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки від 1921 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України*. Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 208.

930. Проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки від 1921 р. / *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України*. Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 209.

931. *Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України* / Укладачі: Гриценко І.С., Бевзенко В.М., Коваль С.О., Бевз А.І., Паламарчук І.В., Гура О.В., Кравченко А.В., Сметанюк Р.С.; За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Гриценка І.С. Київ: Дакор, 2015. 402 с.

932. Копиленко О.Л. *З історії законодавства про громадянство України*. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Київ: Новий парламентський ін-т, Парламентське видавництво, 2001. 71 с.

933. *Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України* / Укладачі: Гриценко І.С., Бевзенко В.М., Коваль С.О., Бевз А.І., Паламарчук І.В., Гура О.В., Кравченко А.В., Сметанюк Р.С.; За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Гриценка І.С. Київ: Дакор, 2015. 402 с.

934. *Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України* / Укладачі: Гриценко І.С., Бевзенко В.М., Коваль С.О., Бевз А.І., Паламарчук І.В., Гура О.В., Кравченко А.В., Сметанюк Р.С.; За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Гриценка І.С. Київ: Дакор, 2015. 402 с.

935. *Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України* / Укладачі: Гриценко І.С., Бевзенко В.М., Коваль С.О., Бевз А.І., Паламарчук І.В., Гура О.В., Кравченко А.В., Сметанюк Р.С.; За загальною

редакцією доктора юридичних наук, професора Гриценка І.С. Київ: Дакор, 2015. 402 с.

936. Iordachi C. *Citizenship and National Identity in Romania: A Historical Overview*. Regio Yearbook 2003. P. 18.

937. Козловський І. *Встановлення українсько-польського кордону 1941 – 1951 рр.* Львів: Видавництво «Каменярь», 1998. 222 с., табл., карт.

938. Буткевич В. Была ли УКРАИНА действительно связана СОЮЗНЫМ ДОГОВОРОМ 1922 года? *Правда Украины*, 10 декабря 1991 года, № 215 (14980)

939. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. - июль 1956 г.* / под ред. к.ю.н. Мандельштам Ю.И. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 64.

940. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. - июль 1956 г.* / под ред. к.ю.н. Мандельштам Ю.И. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 64.

941. *Конституція УРСР* від 20 квітня 1978 р. (URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.)

942. Закон о гражданстве Союза Советских Социалистических Республик в 23 мая 1990 года N 1518-1 (URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=18#047369756573594923>)

943. *Конституція УРСР* від 20 квітня 1978 р. Відомості Верховної Ради УРСР від 11.07.1978 р., 1978 р., № 18, стаття 268

944. *Конституція України* від 28.06.1996 р. Офіційний вісник України від 01.10.2010 р., 2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск /, стор. 15, стаття 2598

945. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

946. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

947. *Закон про громадянство Української Держави* (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

948. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

949. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

950. *Європейська конвенція про громадянство*, 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р., 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917

951. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. К: Континент. 2000. С. 4–5.

952. *Закон про громадянство Української Держави* (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

953. Ковальчук В.Б., Софінська І.Д. Генеза українського законодавства про громадянство. *Науковий журнал «ScienceRise: Juridical Science»*, №1(3), 2018. С. 4–10.

954. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. К: Континент. 2000. С. 4–5.

955. *Закон про громадянство Української Держави* (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

956. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

957. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342.

958. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

959. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

960. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. К: Континент. 2000. С. 4–5.

961. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

962. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

963. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

964. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

965. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

966. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).)

967. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

968. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

969. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. Київ: Континент. 2000. С. 4–5.

970. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

971. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

972. *Про державну службу*. Закон України № 889-VIII від 10.12.2015 р. Відомості Верховної Ради, 2016, № 4, ст.43

973. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році», Національний інститут стратегічних досліджень: Київ, 2018. С. 191.

974. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. Київ: Континент. 2000. С. 4–5.

975. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

976. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

977. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

978. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

979. Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року) *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* Упорядники: Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В., Чехович С. Київ: «Континент». 2000. С. 4–5.

980. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

981. Закон про громадянство Української Держави (2 липня 1918 року) (URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)02.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php).) (12.12.2018).

982. *Про громадянство України*. Закон України № 1636-XII від 08.10.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 10.12.1991 р., 1991 р., № 50, стаття 701

983. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р., 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

984. *Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство (№ 6175)*

від 13.03.2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320).

985. Висновок Головного науково-експертного управління ВРУ про Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство (№ 6175) від 13.03.2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320).

986. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство (№ 6175) від 13 березня 2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320).

987. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство (№ 6175) від 13 березня 2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320).

988. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо заборони мати громадянство іншої держави особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та врегулювання деяких аспектів порядку зміни громадянства (№ 6175-1) від 15 березня 2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61348).

989. Висновок Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин про Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство (№ 6175) від 13 березня 2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61348).

990. Про запобігання корупції. Закон України № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року. Офіційний вісник України від 07.11.2014 р., 2014 р., № 87, стор. 156, стаття 2474.

991. Висновок Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин про Проект Закону про внесення змін до Закону

України «Про громадянство України» щодо заборони мати громадянство іншої держави особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та врегулювання деяких аспектів порядку зміни громадянства (№ 6175-1) від 15 березня 2017 року (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61348).

992. *Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини*. Київ, 2006. 93 с.

993. *Про стан дотримання та захист прав і свобод людини в Україні*. Постанова Верховної Ради України № 3194-VI від 05.04.2011 р. Відомості Верховної Ради України від 15.07.2011 р., 2011 р., № 28, стор. 1379, стаття 270

994. *Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи*. Інформаційно аналітичні матеріали до парламентських слухань. Київ: 2012. 30 с.

995. Potier T. Regionally non-dominant titular peoples: the next phase in minority rights? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Issue 2, 2001. P. 3.

996. *Minority Rights: International Standards and Guidance for Implementation*. United Nations, New York & Geneva, 2010. P. 2. ; Касьянов Г.В. *Теорії нації та націоналізму*: монографія. Київ: Либідь, 1999. С. 95, 98.

997. Мяловицька Н. Права національних меншин: європейський досвід. *Журнал «Віче»*, № 17, вересень 2013

998. *Декларація прав національностей України* від 01.11.1991 р. Відомості Верховної Ради України від 31.12.1991, 1991 р., № 53, стаття 799

999. *Про національні меншини в Україні*. Закон України № 2494-XII від 25.06.1992 р. Відомості Верховної Ради України від 08.09.1992 р., 1992 р., № 36, стаття 529

1000. *Конституція України* від 28.06.1996 р. Офіційний вісник України від 01.10.2010 р., 2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск /, стор. 15, стаття 2598

1001. *Конституція України*. Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996, 1996 р., № 30, стаття 141

1002. *Конституція України*. Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996, 1996 р., № 30, стаття 141

1003. Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство*: матеріали конференції українських випускників програм наукового стажування у США (Львів, 18 – 21 вересня 2003 р.). Інститут Кеннана (Київський проект), 2003. С. 134.

1004. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Bulgakov v. Ukraine*» (2007) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82241>).

1005. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «*Bulgakov v. Ukraine*» (2007) (URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82241>) (17.12.2018)

1006. *О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя*. Федеральный конституционный закон от 21.03.2014 N 6-ФКЗ (ред. от 25.12.2018). (URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_160618/) (27.12.2018)

1007. *Про національні меншини в Україні*. Закон України № 2494-ХІІ від 25.06.1992. Відомості Верховної Ради України від 08.09.1992 р., 1992 р., № 36, стаття 529

1008. *Про захист національних меншин*. Рамкова конвенція Ради Європи від 01.02.1995 р. // Офіційний вісник України від 08.10.2013 р., 2013 р., № 75, стор. 378, стаття 2804

1009. *Збірка договорів Ради Європи*. Київ: Парламентське вид-во, 2000. 655 с.

1010. *Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь*. Текст українською мовою. Переклад з англійської мови Є.М. Вишневського. Рада Європи: 1995. 35 с.

1011. *Про порядок денний п'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання*. Постанова Верховної Ради України № 1707-VIII від 01.11.2016 року. (URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1707-viii>).

1012. *Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні»* (реєстр. № 1111 від 28.11.2014 р.) (URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52531)

1013. Софінська І.Д. Громадянство та міграція у системі координат державної етнонаціональної політики. *Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини*. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика: моногр. авт. кол.; за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 433–446.

1014. *Цивільний кодекс України* від 16.01.2003. Офіційний вісник України від 28.03.2003 р., 2003 р., № 11, стор. 7, стаття 461.

1015. Алмаші М. Конвенція національної меншини. *Держава і право*: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 20. Київ, 2003. С. 205–209.

1016. Аблетіоров Р. *Проблеми законодавчого врегулювання державної політики щодо забезпечення прав корінних народів та національних меншин України*. Розробка державної політики. Аналітичні записки. Київ: Вид-во «К.І.С», 2002. С. 7–11.

1017. *Спеціальний звіт про стан захисту національних меншин в Україні Дорадчого комітету Рамкової Конвенції про захист національних меншин за результатами спеціального візиту до України 21–26 березня 2014 року*. Страсбург, 1 квітня 2014 року. С. 3–4.

1018. *Спеціальний звіт про стан захисту національних меншин в Україні Дорадчого комітету Рамкової Конвенції про захист національних меншин за результатами спеціального візиту до України 21–26 березня 2014 року*. Страсбург, 1 квітня 2014 року. С. 2.

1019. *Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб* від 18.06.2007 р. Офіційний вісник України від 11.02.2008 р., 2008 р., № 8, стор. 5, стаття 197

1020. *Європейська конвенція про громадянство*, 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р. - 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917, код акта 52093/2010

1021. *Європейська конвенція про громадянство*, 06.11.1997 р. Офіційний вісник України від 02.08.2010 р. - 2010 р., № 56, / № 41, 2006, ст. 2720 /, стор. 59, стаття 1917, код акта 52093/2010

1022. Савченко О. *Антиукраїнець, або воля до боротьби, поразки чи зради*. Київ: «Самміт-Книга», 2017. С. 53, 68–69.

1023. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Justice in case C-135/08 «*Janko Rottmann v. Freistaat Bayern*», 2 March 2010. (URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30dd4599b80afcd043adb6b6c8b9bd58d941.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyNb3v0?text=&docid=75336&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1167327>).

1024. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Justice in case C-135/08 «*Janko Rottmann v. Freistaat Bayern*», 2 March 2010. (URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30dd4599b80afcd043adb6b6c8b9bd58d941.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyNb3v0?text=&docid=75336&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1167327>)

1025. Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Justice in case C-135/08 «*Janko Rottmann v. Freistaat Bayern*», 2 March 2010. (URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30dd4599b80afcd043adb6b6c8b9bd58d941.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyNb3v0?text=&docid=75336&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1167327>).

1026. *Конвенція ООН про скорочення безгромадянства*, 30.08.1961 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 449 /, стор. 463, стаття 1876, код акта 67770/2013

1027. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р. - 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342

1028. Суржинський М.І. *Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект*. Київ: «Наукова думка», 2011. С. 180–181.

1029. Kovalchuk V., Sofinska I., Bohiv Y. Citizenship and Sovereignty as Democratic Values of a State in Global World. *Współpraca Europejska: Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie*, Numer 9(40), 2018, s. 7–17.

1030. *Про громадянство України*. Закон України № 2235-III від 18.01.2001 р. Офіційний вісник України від 16.03.2001 р. - 2001 р., № 9, стор. 1, стаття 342, код акта 17913/2001

1031. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 35

1032. van Maas L. Nationality Matters: Statelessness under International Law. *School of Human Rights Research Series*, Volume 29, 2008. P. 21.

1033. *Конвенція ООН про статус апатридів*, 28.09.1954 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 450 /, стор. 447, стаття 1875, код акта 67769/2013

1034. *Конвенція ООН про скорочення безгромадянства*, 30.08.1961 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 449 /, стор. 463, стаття 1876, код акта 67770/2013

1035. *Конвенція ООН про скорочення безгромадянства*, 30.08.1961 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 449 /, стор. 463, стаття 1876, код акта 67770/2013

1036. Бринош І. *«Невидиме» безгромадянство в Україні: досвід ідентифікації та подолання*. Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». Одеса, 2015. 132 с.

1037. *Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws*, The Hague, 12 April 1930. League of Nations, Treaty Series , vol. 179, 1937-1938. p. 89

1038. *Protocol relating to a Certain Case of Statelessness*, The Hague, 12 April 1930. League of Nations, Treaty Series, vol. 179, 1937-1938. p.115.

1039. *Special Protocol concerning Statelessness*, The Hague, 12 April 1930. United Nations, Treaty Series, vol. 2252, 2005. p.435.

1040. Рабінович П. Універсальний канон людських прав. *Юридичний журнал «Право України»*. 9/2018. С. 109–123.

1041. *Загальна декларація прав людини*, 10.12.1948 р. Офіційний вісник України від 15.12.2008 р. - 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103

1042. de Groot R.-G. *Survey on Rules on Loss of Nationality in International Treaties and Case Law*. CEPS Paper ‘Liberty and Security in Europe’ No. 57. August 2013. P. 4.

1043. *Конвенція ООН про статус апатридів*, 28.09.1954 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 450 /, стор. 447, стаття 1875, код акта 67769/2013

1044. de Groot R.-G. *Survey on Rules on Loss of Nationality in International Treaties and Case Law*. CEPS Paper ‘Liberty and Security in Europe’ No. 57. August 2013. P. 4

1045. *Проблема безгромадянства в Україні та шляхи її вирішення*. Київ, 2004. С. 4.

1046. *Convention relating to the Status of Stateless Persons*, New York, 28 September 1954. United Nations, Treaty Series , vol. 360, 1960. p.117.

1047. *Конвенція ООН про статус апатридів*, 28.09.1954 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 450 /, стор. 447, стаття 1875

1048. *Конвенція ООН про статус апатридів*, 28.09.1954 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 450 /, стор. 447, стаття 1875.

1049. *Конвенція ООН про скорочення безгромадянства*, 30.08.1961 р. Офіційний вісник України від 16.07.2013 р. - 2013 р., № 51, / № 12, 2013, ст. 449 /, стор. 463, стаття 1876, код акта 67770/2013

1050. de Groot R.-G. *Survey on Rules on Loss of Nationality in International Treaties and Case Law* / CEPS Paper 'Liberty and Security in Europe' No. 57/August 2013. P. 6.

1051. *Convention on the Reduction of Statelessness*, New York, 30 August 1961 // United Nations, Treaty Series , vol. 989, 1983. P. 175.

1052. de Groot R.-G. *Survey on Rules on Loss of Nationality in International Treaties and Case Law* / CEPS Paper 'Liberty and Security in Europe' No. 57/August 2013. P. 15.

1053. *Council of Europe Convention on the avoidance of statelessness in relation to State succession* (CETS No.200), 19.05.2006. (URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083747>).

1054. Бринош І. «Невидиме» безгромадянство в Україні: досвід ідентифікації та подолання. Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». Одеса, 2015. 132 с.

1055. *Background Note on Gender Equality, Nationality Laws and Statelessness 2019*, UNHCR (URL: <https://www.refworld.org/pdfid/5c8120847.pdf>) 11 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ здобувача ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Софінська І. *Філософсько-правова візія доктрини громадянства*. Львів: Видавництво «Каменярь», 2018. 346 с.: іл.

Рецензії:

Омельчук О. Філософсько-правове дослідження громадянства (рецензія на монографію І.Д. Софінської «Філософсько-праврва візія доктрини громадянства»). *Університетські наукові записки*. № 3-4 (67-68) / 2018. С. 393–395.

Подорожна Т. Рецензія на монографію Ірини Дмитрівни Софінської «Філософсько-праврва візія доктрини громадянства». *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2018/2. С. 356–357.

2. Sofinska I., Tokarska A. Theoretical, Legal and Philosophical Pattern of Citizenship in XXI Century. In book: *European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland*: Collective monograph. Volume 2. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. pp. 438–456.

3. Софінська І. Громадянство та міграція у системі координат державної етнонаціональної політики. *Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика*: моногр. / авт. кол.; за ред. О.В. Задорожного та О.Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 433–446.

4. Софінська І.Д. Реалізація стандартів місцевого самоврядування у контексті європейської інтеграції. *Регіоналізм та інтеграція*. Науковий щорічник. Вип. II. Чернівці: Букрек, 2016. С. 82–93.

5. Sofinska I. Citizenship as primary Legal Aspects of Self Identity (or just Self Labelling?). *Public Law and Social Human Rights* / Edited by David A. Frenkel, Athens Institute for Education and Research, 2013, 71–83 pp.

6. Kovalchuk V., Sofinska I., Bohiv Y. Citizenship and Sovereignty as Democratic Values of a State in Global World. *Współpraca Europejska: Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie*, 2018, Numer 9(40). S. 7–17.
7. Софінська І. Безгромадянство: виникнення явища та правове регулювання. *Науковий журнал «Право і суспільство»*, 2018, № 5. С. 47–53.
8. Софінська І. Рефлексія сутності та правового змісту громадянства. *Науковий журнал «Філософські та методологічні проблеми права»*, 2018, № 1-2 (15-16), С. 216-226.
9. Софінська І. Громадянство: зародження правової доктрини. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2018/2. С. 57–62.
10. Софінська І., Токарська А. Сучасна правова доктрина громадянства: проблеми та перспективи розвитку. *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2018, № 4, С. 147–164.
11. Zharovska I., Tokarska A., Sofinska I. Psychology of Conflict and Securing an Individual in Court Proceedings. *Науково-практичний журнал «Наука і освіта»*, 2018, Випуск № 5. С. 85–95.
12. Софінська І. Право на ім'я у парадигмі громадянства. *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2017, № 12. С. 123–131.
13. Софінська І. Громадянство та міграція: цивілізаційні, конституційні та глобалізаційні виклики сьогодення. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2017/3. С. 40–46.
14. Софінська І. Право на владу у парадигмі громадянства США: *aliam vitam, alio mores*. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017, Вип. 78. С. 281–297.
15. Софінська І. Філософсько-правові витоки громадянства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, серія «Юридичні науки», 2017, № 865. С. 136–141.

16. Софінська І. Людиноцентризм в інституті громадянства (на підставі рішень Європейського суду з прав людини). *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2017, № 5. С. 124–130.

17. Софінська І. Громадянство на перехресті консюмеризму та вірності. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2016/2. С. 39–44.

18. Софінська І. Концепція громадянства: проблеми застосування та перспективи вдосконалення. *Правова держава*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016, Вип. 27. С. 498–503.

19. Софінська І. Ефект консюмеризму в концепції громадянства. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016, Вип. 71. С. 203–214.

20. Софінська І. Конституційно-правове дослідження сучасних способів набуття громадянства. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка* (серія юридична). Львів, 2015, Вип. 61. С. 281–289.

21. Sofinska I. Obywatelstwo w zamian za inwestycję: analiza konstytucyjno-prawna. *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, 2014, nr 5. S. 91–100.

22. Софінська І. Право на ім'я в Україні: конституційно-правове регулювання. *Український науково-теоретичний часопис Київського університету права*, 2014/1. С. 95–99.

23. Софінська І. Громадянство у зв'язку з інвестицією: конституційно-правовий аналіз. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014, Вип. 63. С. 397–405.

24. Софінська І. Муніципальне банкрутство: правове регулювання та аналіз застосування. *Науково-практичний фаховий журнал «Право США»*, 2013, № 1–2. С. 279–286.

25. Софінська І. Консолідація українського народу: міф чи реальність? *Науково-практичний фаховий журнал «Право України»*, 2013, № 3–4. С. 521–524.

26. Софінська І. До питання конституційно-правових засад ідентифікації особи у Конституції США. *Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*, 2013, № 1–2. С. 135–140.

27. Софінська І. Future of the European Union law and integration: Grunkin and Paul case. *Україно-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010, Вип. 2. С. 21–25.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Особливості припинення громадянства в Україні та в державах-учасниках Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали учасників Другої заочної науково-практичної конференції (Львів, 23 листопада 2018 року). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 62–66.

29. Софінська І.Д. Сучасний дискурс набуття особою громадянства: філіація. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: збірник матеріалів учасників Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції Національного Університету «Львівська політехніка» (Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 53–58.

30. Софінська І.Д. Реалізація євроінтеграційних стандартів в Україні: аста поп верба. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (Львів, 31 жовтня 2017 року). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 42–47.

31. Софінська І. Вплив поглядів Юрія Панейка на розвиток місцевого самоврядування в Україні. *Історія вітчизняного та європейського адміністративного права і процесу*: I Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 6 жовтня 2016 року; м. Львів, 11 листопада 2016 року): Тези виступів / За редакцією д.ю.н., професора В.М. Бевзенка. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. С. 265-268.

32. Sofinska I. Application of Names in Ukraine: A Modern Discourse Towards European Integration. *'Names and Their Environment'* (Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences, Glasgow, 25-29 August 2014. Volume 4. Theory and Methodology, Socio-onomastics) / Edited by C. Hough, D. Izdebska // Glasgow: University of Glasgow, 2016. pp. 302–311.

33. Софінська І. Особливості застосування та розвитку концепції громадянства у цивілізаційному вимірі. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України*: матер. Всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова О.К. (Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 71–75.

34. Софінська І. Громадянство США: конституційно-правовий інститут, явище чи «американська мрія»? *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство*. Ч. 1: зб. матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р.Г., Зазуляк З.М. Львів: Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 255–262.

35. Sofinska I. Participatory Democracy in The Context Of The Legislative Envision Of The Human Right To A Safe And Healthy Environment. *Human Rights and Environment in a New Ukraine*: in Honor of Prof. Svitlana Kravchenko: collection of articles and abstracts of participants of the international interdisciplinary symposium, 20 – 21 September 2014. Lviv, 2015. pp. 381–391.

36. Sofinska I. European Integration or Struggle for the National Identity: Ukraine's Choice / UACES 44th Annual Conference. Book of abstracts. 1-3 September 2014, Cork, Ireland (URL: http://uaces.org/events/conferences/cork/papers/abstract.php?paper_id=8#.VDZEr7DLdqI.)

37. Sofinska I. 'New look' in name's standardization in Ukraine. *Els noms en la vida quotidiana*. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex. Secció 5. / Edició a cura de Joan Tort i Donada, Montserrat Montagut i Montagut. Biblioteca Tècnica de Política Lingüística; 11. Primera edició: juliol 2014.

38. Софінська І. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування як ефективний інструмент модернізації. *Модернізаційні процеси державного та муніципального управління*: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 4 квітня 2014 р.) / За заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д. Бакуменка, Т.В. Іванової. Київ: Академія муніципального управління, у 2-х частинах, Ч. 1, 2014. С. 71–73.

39. Sofinska I. Modern language policy in Ukraine: towards the European integration or just a struggle for the national identity. *Language and Law in Social Practice*. 3rd International Conference. Book of abstracts. 14-17 May 2014, Caserta, Italy. P. 29.

40. Sofinska I. Language Policy in Ukraine: a Modern Discourse of Global Injustice / *Pluralism, Inclusion & Citizenship: A Diversity and Recognition Project*. (2013) P. 19 (URL: <http://www.inter-disciplinary.net/at-the-interface/diversity-recognition/pluralism-inclusion-and-citizenship/conference-programme-papers-and-abstracts/session-11-search-for-consensus-and-agreement/>)

41. Софінська І.Д. Конституційно-правовий аналіз міжнародних стандартів місцевого самоврядування. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XX звітної науково-практичної конференції. (Львів, 6–7 лютого 2014 р.) Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. С. 163–165.

42. Софінська І.Д. Конституційно-правові засади ідентифікації особи. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XIX звітної науково-практичної конференції (Львів, 7–8 лютого 2013 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. С. 103–104.

43. Софінська І.Д. Громадянство як основний критерій самоідентифікації особи. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали XVIII регіональної науково-практичної конференції (Львів, 26–27 січня 2012 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2012. С. 133–135.

які додатково відображають результати дослідження:

44. Софінська І. *Ілюстрований словник імен*. Львів: Видавництво «Каменярь», 2008. 240 с. іл.:
45. Софінська І. *Міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування*: навч. посібник. Львів: Видавництво «Каменярь», 2016. 241 с. іл.:
46. Ковальчук В., Софінська І. Генеза українського законодавства про громадянство. *Науковий журнал «ScienceRise: Juridical Science»*, 2018, №1(3). С. 4–10.
47. Софінська І., Токарська А. Учений і громадянин Австро-Угорщини, ЗУНР, Польщі. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*: науковий журнал / [відповідальний ред. О.М. Лозинський]. Львів, 2018, Вип. XI. С. 20–26.
48. Софінська І. Громадянство Європейського Союзу: філософсько-правові витоки та геополітичні виклики сьогодення. *Міжнародний конгрес європейського права*: збірн. наук. праць. Одеса: Фенікс, 2017. С. 115–122.
49. Софінська І. Модернізація місцевого самоврядування в Україні. *Бидгосько-Львівські студії. Право-Адміністрація-Економіка*, Т. 1. 2015. С. 29–36.
50. Софінська І. До питання виникнення та розвитку концепції конституційного патріотизму. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: збірник наук. праць / за ред. С.В. Ківалова, Ю.С. Шемшученка; упор. Х.Н. Бехруз, О.В. Кресін, Ю.Ю. Акіменко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Національний Університет «Одеська Юридична Академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 220–222.
51. Софінська І. До питання громадянства як первинного правового критерію ідентифікації особи. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. Зб. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 413–415.

ДОДАТОК Б

Історичний метод	Гіпотетико-дедуктивний метод	Метод прогнозування	Метод концептуального аналізу
темпоральність	індуктивний	Розроблення плану вірогідного ходу подій, які становлять особливий суспільний інтерес	Смислове ядро понять
причинність, випадковість, об'єктивність	історичний		
	гіпотези передбачення		
Релятивістський характер пізнання	Герменевтичний метод		
Метод статистичний	Тлумачення, трактування понять	Точне формування завдання	Аналіз автономного вживання назв, у т.ч. громадян
Аналіз кількісних показників	Тлумачення терміносполучень	Прогностика	
Діалектичний метод	Тлумачення тексту	Аналіз, екстраполяція, інтерполяція, моделювання	
Прийоми пізнання причиново-наслідкових явищ			

Таблиця 1 Методи аналізу правової доктрини громадянства

ДОДАТОК В

	ДЕРЖАВА-УЧАСНИЦЯ	ПІДПИСАНА	РАТИФІКОВАНА	ЧИННА	ДЕКЛАРАЦІЇ
1.	Австрія	06/11/1997	17/09/1998	01/03/2000	X
2.	Албанія	07/05/1999	11/02/2004	01/06/2004	X
3.	Бельгія	15/10/1985	25/08/2004	01/12/2004	X
4.	Болгарія	15/01/1998	02/02/2006	01/06/2006	X
5.	Боснія і Герцеговина	31/03/2006	22/10/2008	01/02/2009	X
6.	Греція	06/11/1997			
7.	Данія	06/11/1997	24/07/2002	01/11/2002	X
8.	Ісландія	06/11/1997	26/03/2003	01/07/2003	
9.	Італія	06/11/1997			
10.	Латвія	30/05/2001			
11.	Північна Македонія	06/11/1997	03/06/2003	01/10/2003	
12.	Мальта	29/10/2003			
13.	Молдова	03/11/1998	30/11/1999	01/03/2000	
14.	Нідерланди	06/11/1997	21/03/2001	01/07/2001	X
15.	Німеччина	04/02/2002	11/05/2005	01/09/2005	X
16.	Норвегія	06/11/1997	04/06/2009	01/10/2009	
17.	Польща	29/04/1999			
18.	Португалія	06/11/1997	15/10/2001	01/02/2002	
19.	Росія	06/11/1997			
20.	Румунія	06/11/1997	20/01/2005	01/05/2005	X
21.	Словаччина	06/11/1997	27/05/1998	01/03/2000	X
22.	Угорщина	06/11/1997	21/11/2001	01/03/2002	X
23.	Україна	01/07/2003	21/12/2006	01/04/2007	
24.	Фінляндія	06/11/1997	06/08/2008	01/12/2008	X
25.	Франція	04/07/2000			
26.	Хорватія	19/01/2005			
27.	Чехія	07/05/1999	19/03/2004	01/07/2004	X
28.	Чорногорія	05/05/2010	22/06/2010	01/10/2010	X
29.	Швеція	06/11/1997	28/06/2001	01/10/2001	X

Таблиця 2 Стан імплементації ЄКГ державами-учасницями РЄ

ДОДАТОК Г

	1960	2015	1960	2015
	<i>набуття подвійного громадянства → без автоматичної втрати першого громадянства</i>		<i>набуття подвійного громадянства → автоматична втрата першого громадянства</i>	
Азія	40.9 %	62.5 %	54.5 %	33.3 %
Америка	4.5 %	60.0 %	72.7 %	8.6 %
Африка	14.3 %	55.6 %	71.4 %	35.2 %
Європа	41.9 %	70.5 %	54.8 %	27.3 %
Океанія	33.3 %	84.6 %	66.7 %	15.4 %

Таблиця 3 Наслідки набуття особою подвійного громадянства

ДОДАТОК Д

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Африка	2,748,442	2,889,910	3,619,797	4,397,559	5,108,310	6,236,495
Америци	515,346	514,796	509,341	496,384	471,178	484,261
Азія та Океанія	3,299,340	3,267,531	3,568,538	3,551,937	3,177,842	4,153,991
Європа	1,797,099	1,775,087	3,089,398	4,362,605	5,152,654	6,088,618
Середній Схід	1,519,027	2,556,538	2,898,533	2,675,408	2,623,429	2,653,717
ЗАГАЛОМ	9,879,254	11,003,862	13,685,607	15,483,893	16,533,413	19,617,082

Таблиця 4 Кількість біженців у світі протягом 2012 - 2017 років

ДОДАТОК Е

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Африка	392,995	413,051	656,817	↑1,293,014	↓450,201	508,794
Америци	73,735	↑130,299	237,109	350,697	↑654,640	878,723
Азія та Океанія	61,435	94,924	116,910	134,613	140,482	159,919
Європа	346,190	464,603	690,203	↑1,299,246	1,397,587	1,308,628
Середній Схід	53,871	68,885	95,271	↑142,371	183,598	234,834
ЗАГАЛОМ	928,226	1,171,762	1,796,310	3,219,941	2,826,508	3,090,898

Таблиця 5 Кількість шукачів притулку у світі протягом 2012 - 2017 років

ДОДАТОК Ж

ДЕРЖАВА-УЧАСНИЦЯ	ПІДПИСАНА	РАТИФІКОВАНА	ЧИННА	ДЕКЛАРАЦІЇ / РЕЗЕРВАЦІЇ
Австрія	01/02/1995	31/03/1998	01/07/1998	Д
Азербайджан		26/06/2000 а	01/10/2000	Д
Албанія	29/06/1995	28/09/1999	01/01/2000	
Бельгія	31/07/2001			Р
Болгарія	09/10/1997	07/05/1999	01/09/1999	Д
Боснія і Герцеговина		24/02/2000 а	01/06/2000	
Вірменія	25/07/1997	20/07/1998	01/11/1998	
Греція	22/09/1997			
Грузія	21/01/2000	22/12/2005	01/04/2006	
Данія	01/02/1995	22/09/1997	01/02/1998	Д
Естонія	02/02/1995	06/01/1997	01/02/1998	Д
Ірландія	01/02/1995	07/05/1999	01/09/1999	
Ісландія	01/02/1995			
Іспанія	01/02/1995	01/09/1995	01/02/1998	
Італія	01/02/1995	03/11/1997	01/03/1998	
Кіпр	01/02/1995	04/06/1996	01/02/1998	
Латвія	11/05/1995	06/06/2005	01/10/2005	Д
Ліхтенштайн	01/02/1995	18/11/1997	01/03/1998	Д
Литва	01/02/1995	23/03/2000	01/07/2000	
Люксембург	20/07/1995			
Північна Македонія	25/07/1996	10/04/1997	01/02/1998	Д
Мальта	11/05/1995	10/02/1998	01/06/1998	Д, Р
Молдова	13/07/1995	20/11/1996	01/02/1998	
Нідерланди	01/02/1995	16/02/2005	01/06/2005	Д
Німеччина	11/05/1995	10/09/1997	01/02/1998	Д
Норвегія	01/02/1995	17/03/1999	01/07/1999	
Об'єднане Королівство	01/02/1995	15/01/1998	01/05/1998	
Польща	01/02/1995	20/12/2000	01/04/2001	Д
Португалія	01/02/1995	07/05/2002	01/09/2002	
Росія	28/02/1996	21/08/1998	01/12/1998	Д
Румунія	01/02/1995	11/05/1995	01/02/1998	
Сан-Маріно	11/05/1995	05/12/1996	01/02/1998	
Сербія		11/05/2001 а	01/09/2001	
Словакія	01/02/1995	14/09/1995	01/02/1998	
Словенія	01/02/1995	25/03/1998	01/07/1998	Д

Угорщина	01/02/1995	25/09/1995	01/02/1998	
Україна	15/09/1995	26/01/1998	01/05/1998	
Фінляндія	01/02/1995	03/10/1997	01/02/1998	
Хорватія	06/11/1996	11/10/1997	01/02/1998	
Чехія	28/04/1995	18/12/1997	01/04/1998	
Чорногорія		11/05/2001 а	06/06/2006	
Швейцарія	01/02/1995	21/10/1998	01/02/1999	Д
Швеція	01/02/1995	09/02/2000	01/06/2000	Д

Таблиця 6 Стан імплементації Рамкової конвенції «Про захист національних меншин» державами-учасницями РЄ

ДОДАТОК 3

	ДЕРЖАВА-УЧАСНИЦЯ	ЄКГ ЧИННА	Національне законодавство щодо	
			скасування набуття громадянства	денатуралізація
1.	Австрія	01/03/2000	+	-
2.	Азербайджан	-	+	-
3.	Албанія	01/06/2004	+	-
4.	Бельгія	01/12/2004	+	-
5.	Білорусь	-	+	-
6.	Болгарія	01/06/2006	-	+
7.	Боснія і Герцеговина	01/02/2009	+	-
8.	Вірменія	-	+	-
9.	Греція	-	+	-
10.	Грузія	-	+	-
11.	Данія	01/11/2002	+	-
12.	Естонія	-	+	+
13.	Ірландія	-	-	+
14.	Іспанія	-	+	-
15.	Італія	-	-	+
16.	Кіпр		+	+
17.	Косово	-	+	-
18.	Латвія	-	+	-
19.	Литва	-	+	-
20.	Ліхтенштайн	-	+	-
21.	Люксембург	-	+	-
22.	Північна Македонія	01/10/2003	-	+
23.	Мальта	-	+	+

24.	Молдова	01/03/2000	+	-
25.	Нідерланди	01/07/2001	+	-
			(12 років із часу набуття)	
26.	Німеччина	01/09/2005	+	-
27.	Норвегія	01/10/2009	+	-
28.	Об'єднане Королівство	-	-	+
29.	Португалія	01/02/2002	+	-
30.	Росія	-	+	-
31.	Румунія	01/05/2005	+	-
32.	Сербія	-	+	-
33.	Словаччина	01/03/2000	+	-
34.	Словенія	-	-	+
35.	Туреччина	-	-	+
36.	Угорщина	01/03/2002	+	-
37.	Україна	01/04/2007	+	+
38.	Фінляндія	01/12/2008	+	+
39.	Франція	-	+	+
40.	Чехія	01/07/2004	+	-
41.	Чорногорія	01/10/2010	+	-
42.	Швейцарія	-	+	-

Таблиця 7 Синхронізація положень ЄКГ та національного законодавства держав-учасниць РЄ щодо скасування набуття громадянства та денатуралізації в європейських державах

ДОДАТОК І

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Африка	721,302	721,303	721,418	↑1,021,418	↓715,089	↓711,589
Америци	24	↑210,032	211,230	↓136,585	↓2,460	↑6,483
Азія та Океанія	1,427,952	1,422,850	1,509,696	1,563,338	1,581,663	↓1,154,921
Європа	681,225	↓670,828	↓605,689	↓592,151	↓570,534	↓552,339
Середній Схід	505,274	↓444,237	444,230	↓374,237	372,461	↓370,872
ЗАГАЛОМ	3,335,777	↑3,469,250	↑3,492,263	↓3,687,729	↓3,242,207	↓2,796,204

Таблиця 8 Кількість задокументованих належним чином апатридів у світі протягом 2012 – 2017 років

ДОДАТОК К

№	НАЗВА ДЕРЖАВИ	ДАТА ПІДПИСАННЯ	ДАТА ПРИЄДНАННЯ
1.	Австралія		13 грудня 1973 року
2.	Австрія		8 лютого 2008 року
3.	Азербайджан		16 серпня 1996 року
4.	Албанія		23 червня 2003 року
5.	Алжир		15 липня 1964 року
6.	Антигуа і Барбуда		25 жовтня 1988 року
7.	Аргентина		1 червня 1982 року
8.	Барбадос		6 березня 1972 року
9.	Беліз		14 вересня 2006 року
10.	Бельгія	28 вересня 1954 року	27 травня 1960 року
11.	Бенін		8 грудня 2011 року
12.	Болгарія		22 березня 2012 року
13.	Болівія		6 жовтня 1983 року
14.	Боснія і Герцеговина		1 вересня 1993 року
15.	Ботсвана		25 грудня 1969 року
16.	Бразилія	28 вересня 1954 року	13 серпня 1996 року
17.	Буркіна Фасо		1 травня 2012 року
18.	Ватикан	28 вересня 1954 року	
19.	Вірменія		18 травня 1994 року
20.	Гондурас	28 вересня 1954 року	1 жовтня 2012 року
21.	Греція		4 листопада 1975 року
22.	Грузія		23 грудня 2011 року
23.	Гамбія		1 липня 2014 року
24.	Гватемала	28 вересня 1954 року	28 листопада 2011 року
25.	Гвінея		21 березня 1962 року
26.	Гвінея-Біссау		19 вересня 2016 року
27.	Данія	28 вересня 1954 року	17 червня 1956 року
28.	Еквадор	28 вересня 1954 року	2 жовтня 1970 року
29.	Замбія		1 листопада 1974 року
30.	Зімбабве		1 грудня 1998 року
31.	Ізраїль	1 жовтня 1954 року	23 грудня 1958 року
32.	Ірландія		17 грудня 1962 року
33.	Іспанія		12 травня 1997 року
34.	Італія	20 жовтня 1954 року	3 грудня 1962 року
35.	Кирибаті		29 листопада 1983 року
36.	Колумбія	30 грудня 1954 року	
37.	Корея		22 серпня 1962 року

38.	Коста Ріка	28 вересня 1954 року	2 листопада 1977 року
39.	Кот д'Івуар		3 жовтня 2013 року
40.	Латвія		5 листопада 1999 року
41.	Лесото		4 листопада 1974 року
42.	Литва		7 лютого 2000 року
43.	Ліберія		11 вересня 1964 року
44.	Лівія		16 травня 1989 року
45.	Ліхтенштайн	28 вересня 1954 року	25 вересня 2009 року
46.	Люксембург	28 жовтня 1955 року	27 червня 1960 року
47.	Мадагаскар		20 лютого 1962 року
48.	Північна Македонія		18 січня 1994 року
49.	Малаві		7 жовтня 2009 року
50.	Малі		27 травня 2016 року
51.	Мексика		7 червня 2000 року
52.	Мозамбик		1 жовтня 2014 року
53.	Молдова		19 квітня 2012 року
54.	Нідерланди	28 вересня 1954 року	12 квітня 1962 року
55.	Нікарагуа		15 липня 2013 року
56.	Нігер		7 листопада 2014 року
57.	Нігерія		20 вересня 2011 року
58.	Німеччина	28 вересня 1954 року	26 жовтня 1976 року
59.	Норвегія	28 вересня 1954 року	19 листопада 1956 року
60.	Об'єднане Королівство	28 вересня 1954 року	16 квітня 1959 року
61.	Панама		2 червня 2011 року
62.	Парагвай		1 липня 2014 року
63.	Перу		23 січня 2014 року
64.	Португалія		1 жовтня 2012 року
65.	Руанда		6 жовтня 2006 року
66.	Румунія		27 січня 2006 року
67.	Сальвадор	28 вересня 1954 року	9 лютого 2015 року
68.	Свазіленд		16 листопада 1999 року
69.	Сенегал		21 вересня 2005 року
70.	Сент Вінсент і Гренадіни		27 квітня 1999 року
71.	Сербія		12 березня 2001 року
72.	С'єрра Леоне		9 травня 2016 року
73.	Словаччина		3 квітня 2000 року
74.	Словенія		6 липня 1992 року
75.	Трінідад і Тобаго		11 квітня 1966 року
76.	Туніс		29 липня 1969 року

77.	Туреччина		26 березня 2015 року
78.	Туркменістан		7 грудня 2011 року
79.	Угорщина		21 листопада 2001 року
80.	Уганда		15 травня 1965 року
81.	Україна		25 березня 2013 року
82.	Уругвай		2 квітня 2004 року
83.	Фіджі		12 червня 1972 року
84.	Філіпіни	22 червня 1955 року	22 вересня 2011 року
85.	Фінляндія		10 жовтня 1968 року
86.	Франція	12 січня 1955 року	8 березня 1960 року
87.	Хорватія		12 жовтня 1992 року
88.	Чад		12 серпня 1999 року
89.	Чехія		19 липня 2004 року
90.	Чорногорія		23 жовтня 2006 року
91.	Швейцарія	28 вересня 1954 року	3 липня 1972 року
92.	Швеція	28 вересня 1954 року	2 квітня 1965 року

Таблиця 9 Стан імплементації Конвенції про статус апатридів державами-учасницями ООН

ДОДАТОК Л

№	НАЗВА ДЕРЖАВИ	ДАТА ПІДПИСАННЯ	ДАТА ПРИЄДНАННЯ
1.	Австралія		13 грудня 1973 року
2.	Австрія		22 вересня 1972 року
3.	Азербайджан		16 серпня 1996 року
4.	Албанія		9 липня 2003 року
5.	Аргентина		13 листопада 2014 року
6.	Барбадос		6 березня 1972 року
7.	Беліз		14 серпня 2015 року
8.	Бельгія		1 липня 2014 року
9.	Бенін		8 грудня 2011 року
10.	Болгарія		22 березня 2012 року
11.	Болівія		6 жовтня 1983 року
12.	Боснія і Герцеговина		13 грудня 1996 року
13.	Бразилія		25 жовтня 2007 року
14.	Буркіна Фасо		3 серпня 2017 року
15.	Вірменія		18 травня 1994 року
16.	Гондурас		18 грудня 2012 року
17.	Греція		4 листопада 1975 року
18.	Грузія		1 липня 2014 року
19.	Гамбія		1 липня 2014 року
20.	Гватемала		19 липня 2001 року

21.	Гвінея		17 липня 2014 року
22.	Гвінея-Біссау		19 вересня 2016 року
23.	Данія		11 липня 1977 року
24.	Домініканська Республіка	5 грудня 1961 року	
25.	Еквадор		24 вересня 2012 року
26.	Ізраїль	30 серпня 1961 року	
27.	Ірландія		18 січня 1973 року
28.	Італія		1 грудня 2015 року
29.	Канада		17 липня 1978 року
30.	Кирибаті		29 листопада 1983 року
31.	Колумбія		15 серпня 2014 року
32.	Корея		22 серпня 1962 року
33.	Коста Ріка		2 листопада 1977 року
34.	Кот д'Івуар		3 жовтня 2013 року
35.	Латвія		14 квітня 1992 року
36.	Лесото		24 вересня 2004 року
37.	Литва		22 липня 2013 року
38.	Ліберія		22 вересня 2004 року
39.	Лівія		16 травня 1989 року
40.	Ліхтенштайн		25 вересня 2009 року
41.	Люксембург		21 вересня 2017 року
42.	Малі		27 травня 2016 року
43.	Мексика		7 червня 2000 року
44.	Мозамбік		1 жовтня 2014 року
45.	Молдова		19 квітня 2012 року
46.	Нідерланди	30 серпня 1961 року	13 травня 1985 року
47.	Нікарагуа		29 липня 2013 року
48.	Нігер		17 червня 1985 року
49.	Нігерія		20 вересня 2011 року
50.	Німеччина		31 серпня 1977 року
51.	Нова Зеландія		20 вересня 2006 року
52.	Норвегія		11 серпня 1971 року
53.	Об'єднане Королівство	30 серпня 1961 року	29 березня 1966 року
54.	Панама		2 червня 2011 року
55.	Парагвай		6 червня 2012 року
56.	Перу		18 грудня 2014 року
57.	Португалія		1 жовтня 2012 року
58.	Руанда		4 жовтня 2006 року
59.	Румунія		27 січня 2006 року
60.	Свазіленд		16 листопада 1999 року
61.	Сенегал		21 вересня 2005 року

62.	Сербія		7 грудня 2011 року
63.	С'єрра Леоне		9 травня 2016 року
64.	Словаччина		3 квітня 2000 року
65.	Туніс		12 травня 2000 року
66.	Туркменістан		29 серпня 2012 року
67.	Угорщина		12 травня 2009 року
68.	Україна		25 березня 2013 року
69.	Уругвай		21 вересня 2001 року
70.	Фінляндія		7 серпня 2008 року
71.	Франція	31 травня 1962 року	
72.	Хорватія		22 вересня 2011 року
73.	Чад		12 серпня 1999 року
74.	Чехія		19 грудня 2001 року
75.	Чорногорія		5 грудня 2013 року
76.	Швеція		19 лютого 1969 року
77.	Ямайка		9 січня 2015 року

Таблиця 10 Стан імплементації Конвенції про скорочення безгромадянства державами-учасницями ООН

ДОДАТОК М

№	НАЗВА ДЕРЖАВИ	ДАТА ПІДПИСАННЯ	ДАТА РАТИФІКАЦІЇ	ДАТА НАБРАННЯ ЧИННОСТІ
1.	Австрія	24/08/2009	23/09/2010	01/01/2011
2.	Люксембург	16/10/2017	16/10/2017	01/02/2018
3.	Молдова	29/01/2007	12/12/2007	01/05/2009
4.	Нідерланди	16/09/2010	30/06/2011	01/10/2011
5.	Німеччина	16/12/2009	-	-
6.	Норвегія	12/10/2006	12/10/2006 п	01/05/2009
7.	Угорщина	01/12/2008	07/01/2009	01/05/2009
8.	Україна	19/05/2006	-	-
9.	Чорногорія	11/05/2007	28/04/2010	01/08/2010

Таблиця 11 Стан імплементації Конвенції про недопущення безгромадянства у зв'язку із правонаступництвом держав державами-учасницями Ради Європи

Глосарій

1. Абсолютне (безумовне) право на громадянство / absolute or unconditional right to nationality – право особи на громадянство конкретної держави на підставі походження (громадянства) її батьків та незалежно від місця її народження;

2. Автохтон / autochthonous – земляк, представник корінного народу, громадянин конкретної держави за походженням (*ius sanguinis*), народжений на її території (особа, яка набула громадянство від народження на підставі абсолютного права крові);

3. Аллохтон / allochthonous – 1) громадянин конкретної держави, який набув громадянство цієї держави від народження, але народився за кордоном; 2) чужинець, мігрант, приїжджий, громадянин конкретної держави, який набув громадянство цієї держави після народження у зв'язку із натуралізацією;

4. Альтернативне громадянство / alternative citizenship – громадянство іншої держави, набуте особою після народження;

5. Апатрид (особа без визначеного громадянства) / apatride (stateless person, person with unclear citizenship) – особа, яка не перебуває у громадянстві жодної держави, або, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином;

6. Безгромадянство / statelessness – відсутність в особі постійного правового та ефективного зв'язку із будь-якою державою, незважаючи на етнічне походження особи;

7. Біженець / refugee – особа, яка, зважаючи на обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань з боку держави свого громадянства (національної приналежності) за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами держави своєї національної належності (громадянства) і не в змозі користуватися

захистом цієї держави або не бажає користуватися таким захистом внаслідок побоювань;

8. Біпатрид (особа з подвійним / множинним громадянством) / bipatriote (person with double or multiple citizenship, dual nationalities) – особа, яка одночасно є громадянином двох держав незалежно від способів його набуття;

9. Видворення / expulsion – супроводження іноземця або особи без визначеного громадянства до пункту пропуску через державний кордон чи до держави їхнього походження на підставі постанови адміністративного суду за позовом відповідних органів публічної влади;

10. Вихід із громадянства / release from nationality (voluntarily loss of citizenship) – добровільне припинення особою свого громадянства;

11. Втрата громадянства / lapse of nationality or automatic loss of citizenship – примусове позбавлення громадянства конкретної держави за ініціативою компетентних органів публічної влади;

12. Громадянство / citizenship or nationality – постійний правовий та ефективний зв'язок між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, який передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв;

13. Громадянство у зв'язку із інвестицією / money-based or investment-based acquisition of nationality – набуття особою громадянства на підставі інвестування капіталу в економіку іншої держави (у вигляді благодійного пожертвування чи купівлі нерухомості або заснування спільного підприємства з обов'язковим працевлаштуванням певної кількості громадян цієї держави);

14. Денатуралізація / denaturalization – примусове припинення громадянства конкретної держави, набутого особою у зв'язку із натуралізацією, внаслідок вчинення нею дій, скоєних всупереч інтересам держави громадянства (зазвичай йдеться про позбавлення громадянства);

15. Депортація / deportation – примусове вигнання чи вислання особи чи групи осіб *en masse*, власних громадян в залежності від етнічного походження, іноземців чи осіб без визначеного громадянства, всупереч їхній волі та їхньому

бажанню в державу їхнього походження чи іншу державу (третю країну, *third country*).

16. Звичайна натуралізація / ordinary naturalization – набуття особою громадянства іншої держави на підставі рішення відповідних компетентних органів державної влади, яке ґрунтується не на суб'єктивному праві конкретної особи, а на виконанні умов, передбачених законодавством конкретної держави: цензу осідлості (строку проживання), наявності фактичного місця проживання та законних джерел існування, знання державної мови, історії та культури, відсутності «кримінального минулого» тощо;

17. Знайда / foundling – новонароджена дитина, знайдена (виявлена) на території конкретної держави, обоє батьків якої є невідомими, набуває громадянство цієї держави на підставі права ґрунту (*ius soli*);

18. Іменний репертуар / name's repertoire – перелік імен, передбачених на державному рівні для ідентифікації та реєстрації компетентними органами публічної влади громадян конкретної держави і затверджених у вигляді законодавчого акту;

19. Іноземець / foreigner – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав;

20. Квазі-громадянство / quasi-citizenship – сукупність прав конкретних груп іноземців, що передбачає особливі привілеї у порівнянні з іншими іноземцями і наближує їх до громадян конкретної держави. Традиційно може надаватися колишнім громадянам конкретної держави та їхнім нащадкам, громадянам колишньої колонії, громадянам інших держав-членів регіонального союзу держав (Союз Нордичних держав) чи наддержавного утворення (ЄС), громадянам інших конкретних держав на підставі взаємності або іноземним громадянам, які, як видно, поділяють культурну, етнічну, мовну або релігійну спорідненість з місцевим населенням конкретної держави;

21. Кліматичний біженець / climate refugee – особа, яка на підставі обґрунтованих побоювань стати жертвою негативних наслідків зміни клімату, які негативно впливають на її здоров'я і добробут, знаходиться за межами держави

громадянства (національної приналежності) і не в змозі користуватися захистом цієї держави або не бажає користуватися захистом внаслідок таких побоювань;

22. Мігрант / migrant – особа, яка перебуває за межами держави свого громадянства (національної приналежності) з метою покращення свого добробуту (з часом може набути громадянство держави перебування у зв'язку із натуралізацією, виконавши всі необхідні для цього вимоги, і стати представником національної меншини);

23. Множинне громадянство / multiple nationality – наявність в особи одночасно громадянства декількох держав незалежно від способів його набуття;

24. Набуття громадянства / acquisition of citizenship – встановлення постійного та ефективного правового зв'язка між особою та державою (від народження чи після народження особи);

25. Набуття громадянства в результаті дарування чи дароване (октройоване) громадянство / acquisition of citizenship by grant – набуття особою громадянства після народження у зв'язку із привілейованою натуралізацією, коли до особи-заявника застосовується полегшена процедура набуття громадянства і не застосовуються вимоги, передбачені національним законодавством щодо натуралізації (зазвичай, йдеться про осіб, які мають визначні заслуги перед державою (минулі чи майбутні) в науці, спорті, мистецтві тощо чи осіб, прийняття яких до громадянства становить державний інтерес);

26. Набуття громадянства в результаті шахрайства чи обману / fraudulent acquisition of nationality – набуття особою громадянства, зазвичай у зв'язку з натуралізацією, під час якого були недотримані законодавчі вимоги конкретної держави (зокрема заявник у заяві подав неточну, недостовірну чи неправдиву інформацію). Традиційно, виявлення шахрайства чи обману під час набуття громадянства тягне за собою його скасування, а особа вважається такою, яка ніколи не була громадянином конкретної держави;

27. Набуття громадянства в результаті усиновлення / acquisition of nationality by adoption – набуття особою громадянства після народження,

зазвичай, у зв'язку із привілейованою натуралізацією, коли до особи-заявника застосовується полегшена процедура набуття громадянства;

28. Набуття громадянства на підставі перебування на службі (публічній чи військовій) / public or military service-based acquisition of nationality – вид дарованого (октройованого) набуття особою громадянства після народження, зазвичай, у зв'язку із привілейованою натуралізацією, коли до особи-заявника застосовується полегшена процедура набуття громадянства на підставі перебування на службі (публічній чи військовій) в цій державі;

29. Натуралізація чи прийняття до громадянства / naturalization – спосіб набуття особою громадянства після народження;

30. Негромадянин / non-citizen – особа, яка проживає у конкретній державі, однак не набула громадянства цієї держави (відмовилася проходити тестування з державної мови чи історії, пройшла із негативним результатом) або була позбавлена громадянства держави, в якій постійно проживає;

31. Оптація громадянства / acquisition of nationality by option – набуття особою громадянства в результаті територіальних змін, коли до такої особи застосовується полегшена процедура і значною мірою спрощені вимоги до процедури та підстав набуття громадянства у вигляді добровільного вибору жителями громадянства першої чи другої з цих держав протягом певного, чітко визначеного, періоду часу;

32. Подвійне громадянство / double citizenship or dual nationality – наявність в особи одночасно громадянства двох держав незалежно від способів його набуття;

33. Подвійне право крові (double ius sanguinis) – критерій набуття особою громадянства за походженням у залежності від походження (громадянства) її батьків винятково у державі їхнього громадянства (походження);

34. Позбавлення громадянства / withdrawal of nationality – примусове позбавлення громадянства конкретної держави за ініціативою компетентних органів публічної влади, за скоєння особою якихось дій, вчинених всупереч інтересам держави;

35. Поновлення в громадянстві / reacquisition of nationality – повторне набуття громадянства держави після його припинення;

36. Право голосу / right to vote and to be elected – право обирати та бути обраним до органів публічної влади у державі, яке належить винятково громадянам конкретної держави;

37. Право ґрунту (*ius soli*) – критерій набуття особою громадянства за народженням у залежності лише від місця (держави) її народження та незалежно від її походження (громадянства її батьків);

38. Право крові (*ius sanguinis*) – критерій набуття особою громадянства за походженням у залежності від походження (громадянства) її батьків та незалежно від місця її народження;

39. Право на громадянство / right to nationality – право особи на встановлення правого та ефективного зв'язку між нею та державою свого походження (народження), що проявляється, насамперед, у реєстрації народження особи та її ідентифікації компетентними органами цієї держави;

40. Право на ім'я – невід'ємне та невідчужуване, абсолютне, особисте немайнове право людини (право особи володіти, користуватись і розпоряджатись своїм іменем), яке належить їй від народження та є зареєстроване компетентними органами публічної влади держави її народження;

41. Правовий статус особи – статус, який визначає набір прав, обов'язків та привілеїв, котрі належать конкретній особі (зазвичай, розрізняють громадян, іноземців, біпатридів чи осіб з подвійним / множинним громадянством, апатридів чи осіб без визначеного громадянства, мігрантів, біженців, шукачів притулку тощо);

42. Принцип вірності / allegiance – прояв відданості особи державі свого громадянства, який передбачає зобов'язання особи перед державою, насамперед, у контексті національної безпеки (захист держави від загарбників та окупантів);

43. Принцип дуальності / principle of duality – принцип множинної вірності, який виникає у випадку набуття особою подвійного (множинного) громадянства;

44. Припинення громадянства / renunciation of nationality or loss of citizenship – припинення постійного правового та ефективного зв'язку між особою державою в залежності від волевиявлення особи: вихід із громадянства, коли особа добровільно припиняє своє громадянство; позбавлення і втрата громадянства, коли особу позбавляють громадянства конкретної держави примусово за ініціативою компетентних органів публічної влади; скасування набуття та денатуралізація;

45. Прото-громадянство / proto-citizenship – первинне громадянство, яким володіє кожна особа за походженням ще до свого народження і якого не може бути позбавлена;

46. Реадмісія / readmission – примусове вислання на підставі зобов'язання держави, закріпленого в міжнародних угодах, прийняти назад власних громадян, а також громадян третіх країн (*TCN, third country nationals*) та осіб без визначеного громадянства (апатридів), які незаконно прибули на територію однієї з держав-учасниць таких угод, або осіб, які прибули та втратили підстави для легального перебування;

47. Ренатуралізація / renaturalization – поновлення громадянства особи, набутого у зв'язку із натуралізацією та згодом припиненого нею добровільно (до прикладу вихід з громадянства конкретної держави внаслідок набуття іншого громадянства);

48. Свобода руху / freedom of movement – концепція ЄС, яка передбачає свободу руху осіб, товарів, капіталу та послуг в територіальних межах ЄС без обмежень чи застережень, а також вільний вибір особою місця проживання;

49. Скасування набуття громадянства / nullification of acquisition of nationality – скасування набуття громадянства особи на підставі нормативно-правового акту, виданого компетентним органом публічної влади конкретної держави в результаті перегляду набуття особою громадянства. Цей НПА визнає набуття громадянства особи недійсним та нікчемним, ретроспективно встановивши, що під час процесу набуття громадянства були недотримані законодавчі вимоги конкретної держави (зокрема заявник у заяві подав неточну,

недостовірну чи неправдиву інформацію). Вважається, що така особа ніколи не була громадянином цієї держави;

50. Трансферт громадянства / transfer of nationality – примусове набуття особою громадянства в результаті територіальних змін, шлюбу (народження дітей), настає автоматично, незважаючи на бажання та/чи вибір особи;

51. Філіація / filiation – набуття особою громадянства від народження на підставі застосування двох принципів: права крові (*ius sanguinis*) та права ґрунту (*ius soli*);

52. Шукач політичного притулку / political asylum seeker – особа, яка не є біженцем, але потребує захисту, оскільки змушена виїхати із держави свого громадянства внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі у зв'язку із побоюваннями застосування щодо неї смертної кари або тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до цієї держави внаслідок зазначених побоювань.

**ПОСОЛЬСТВО УКРАЇНИ В
ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКІЙ
РЕСПУБЛІЦІ**

**EMBASSY OF UKRAINE
IN THE REPUBLIC OF
SOUTH AFRICA**

вул. Марей, 398
Бруклін, Преторія, 0181, Південно-
Африканська Республіка

tel: (27 12) 460 19 43/46
fax: (27 12) 460 19 44
E-mail: emb_za@mfa.gov.ua

398, Marais str.,
Brooklyn, Pretoria, 0181,
Republic of South Africa

11 лютого 2019 р. № 61612/19-050-б/н

**Голові спеціалізованій
Вченої ради Д 35.052.19
Національного університету
«Львівська Політехніка»
д.юр.н., професору
Остапенку Олексію Івановичу**

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Софінської Ірини Дмитрівни, к.юр.н., докторанта 2-го року навчання кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська Політехніка» за спеціальністю 081 «Право» у правозастосовній сфері

Основні положення та результат дисертаційного дослідження Софінської І.Д. на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» можуть бути використані у практичній діяльності консульського підрозділу Посольства України в ПАР у сфері громадянства та правової ідентичності особи щодо:

- ідентифікації особи, народженої за кордоном від батьків, громадян України (набуття громадянства України на підставі права крові *ius sanguinis*; набуття громадянства/громадянств держави/держав від народження у випадку застосування права ґрунту *ius soli*);
- набуття особою, громадянином України від народження, подвійного (множинного) громадянства у зв'язку з натуралізацією (звичайною, винятковою чи привілейованою, у т.ч. дарованим (октройованим) громадянством та громадянством у зв'язку з інвестицією);
- поновлення у громадянстві України та ренатуралізація, враховуючи постійне проживання особи в Україні;
- припинення громадянства (виходу, втрати, позбавлення), денатуралізації та скасування набуття особою громадянства України, у т.ч., враховуючи постійне проживання особи за кордоном.

З повагою,

**Керівник консульського підрозділу -
Перший секретар з консульських питань**

О.В.Юркін

01316

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lpnu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

05.03.2019 № 67-01-423

на № _____

Голові спеціалізованої
 Вченої ради Д 35.052.19
 Національного університету
 «Львівська Політехніка»
 д.юр.н., професору
 Остапенку Олексію Івановичу

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження докторанта 2-го року навчання Софінської Ірини Дмитрівни, к.юр.н., доцента кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська Політехніка» у викладання навчальних дисциплін

Розроблені в дисертаційній роботі Софінської Ірини Дмитрівни на здобуття наукового ступеня доктор юридичних наук на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» науково-теоретичні положення та практичні рекомендації впроваджені в освітній процес Національного університету «Львівська Політехніка» і застосовуються для розробки навчально-методичних матеріалів із навчальних дисциплін «Державне право зарубіжних країн» та «Міжнародна юстиція». Зокрема в освітньому процесі впроваджено запропоновані Софінською І.Д.:

- обґрунтування необхідності удосконалення правових засад громадянства, базуючись на європейському та світовому досвіді (*Державне право зарубіжних країн, тема 4*);
- авторське бачення вдосконалення законодавства у сфері громадянства з метою уникнення збільшення політичних конфліктів з огляду на наявність в особи подвійного (множинного) громадянства (*Державне право зарубіжних країн, тема 4*);
- положення про вплив громадянства на розвиток концепції вільного пересування в межах Європейського Союзу (*Міжнародна юстиція, тема 6*).

Проректор
 Виконавець:
 Ковальчук В.Б.
 258-30-26

О. Р. Давидчак

Голові спеціалізованої
Вченої ради Д 35.052.19
Національного університету
«Львівська Політехніка»
д.юр.н., професору
Остапенку Олексію Івановичу

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.ю.н., докторанта кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська Політехніка», Софінської Ірини Дмитрівни на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 081 «Право»

Комісія у складі:

Голови – зав.кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права, к.ю.н., доц. В.І.Розвадовського

Членів комісії – зав. кафедри теорії та історії держави та права, к.ю.н., доц., Л.Т.Присташ; д.ю.н., проф. С.В.Адамович.

цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Софінської Ірини Дмитрівни на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» впроваджені в освітній процес Навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника і можуть бути використані для розробки навчально-методичних матеріалів із навчальних дисциплін «Філософія права та методологія наукових досліджень» та «Народовладдя в державно-правовому будівництві України» кафедри теорії та історії держави і права та кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права.

Голова – зав.кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права, к.ю.н., доц. В.І.Розвадовський

Члени комісії:

зав. кафедри теорії та історії держави та права,
к.ю.н., доц., Л.Т.Присташ;

д.ю.н., проф. С.В.Адамович.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЛУГАНСЬКА ОБЛАСНА ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

вул. Новікова, 15-б, м. Северодонецьк, Луганська область, Україна, 93416
E-mail: dszn@loga.gov.ua, Код ЄДРПОУ 03196720

05.12.2018 № 9/7076-31
На № _____ від _____

Голові спеціалізованої
Вченої ради Д 35.052.19
Національного університету
«Львівська Політехніка»
д.юр.н., професору
Остапенку Олексію Івановичу

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Софінської Ірини Дмитрівни, к.юр.н., докторанта 2-го року навчання кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська Політехніка» за спеціальністю 081 «Право» у правозастосовній сфері

Аналіз результатів дисертаційного дослідження Софінської І.Д. на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» дозволяє зробити висновок про те, що вони є актуальними, а тому можуть бути застосовані у практичній діяльності департаменту соціального захисту Луганської обласної військово-цивільної адміністрації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доктрини громадянства може бути використано для оптимізації правозастосовної діяльності у сфері соціального захисту та гарантування основних соціальних прав людини, передбачених Конституцією України (ст. 46: «громадяни мають право на соціальний захист»). Особливої уваги заслуговує обґрунтування автором необхідності та визначення короткострокових й довгострокових перспектив удосконалення і розвитку законодавства у сфері громадянства в Україні (зокрема, у контексті соціального захисту внутрішньо-переселених осіб), що має відповідати викликам нинішніх політико-правових реалій.

Директор Департаменту
соціального захисту населення

О. ПОЛЩУК

Сергій Долженко (06452) 3 02 25

OL

ДЕРЖСТАТ

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ СТАТИСТИКИ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

проспект В'ячеслава Чорновола, 4, м. Львів, 79019, тел. (032) 235-84-28, факс (032) 258-59-93
E-mail: ve@lv.ukrstat.gov.ua Web: www.lv.ukrstat.gov.ua Код ЄДРПОУ 02361400

16.11.2018 № 02-08/08 На № _____ від _____

Голові спеціалізованої
Вченої ради Д 35.052.19
Національного університету
«Львівська Політехніка»
д.юр.н., професору
Остапенку Олексію Івановичу

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Софінської Ірини Дмитрівни, к.юр.н., докторанта 2-го року навчання кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська Політехніка» за спеціальністю 081 «Право» у правозастосовній сфері

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Софінської І.Д. на тему «Філософсько-правова доктрина громадянства» можуть бути застосовані у практичній діяльності Головного управління статистики у Львівській області у сфері поширення статистичної інформації з використанням сучасних інформаційних технологій. Особливої уваги заслуговують пропозиції автора:

- з'ясувати чи потрібен в Україні т.зв. «каталог імен», розроблений завдяки спільним діям мовників та правників на підставі правопису української мови, як державної (ст. 10 Конституції України 1996 року), затверджений на законодавчому рівні Верховною Радою України, який може бути правовою підставою реєстрації фізичних осіб (чи відмови у ній) органами публічної влади;
- проаналізувати, які правила та підстави реєстрації органами публічної влади фізичних осіб (їхніх імен) є найбільш притаманними та важливими для України;
- правильно визначити кількість імен, якими одночасно можна називати дитину, оскільки важливим тут є не лише збереження національної ідентичності людини, а також дотримання культурних і релігійних традицій та звичаїв.

Начальник

С. І. Зимова

С. І. ЗИМОВІНА